

ISSN 2307-7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 2

ТЕРНОПІЛЬ

2014

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 2. – 236 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 27 травня 2014 р. (протокол № 9).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Борис Савчук - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Дацків - доктор історичних наук, професор
Микола Стрішенець - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РИНЦ (Договір № 106-03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2014

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94: 39 (477 “0”)

Галина Соловій

СЛОВ'ЯНСЬКІ НЕКРОПОЛІ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ I ТИС. Н. Е.

У статті досліджуються некрополі українського Прикарпаття останньої чверті I тис. н. е. Аналізуються матеріали слов'янських могильників IX – X ст. у Пліснеську, Ревному та Старому Збаразі.

Ключові слова: “типові” поховання, ґрунтові захоронення, некрополь, райковецька культура, слов'яни.

Остання чверть I тис. н. е. – особливий період в історії давніх слов'ян Прикарпатського регіону. Це час активних державотворчих процесів, що супроводжувався будівництвом низки городищ полісного типу [20, с. 9–11; 21, с. 99–106; 24, с. 58–70]. До складу таких укріплених пунктів на певних етапах їх функціонування входили окрім іншого й могильники предків. На жаль, інформації про слов'янські некрополі досліджуваних просторово-часових рамок є обмаль. Так, на сьогодні відомо лише чотири “типові” ґрунтові кремаційні могильники останньої чверті I тис. н. е.: два на Пліснеському (Львівська обл.) та по одному на Ревнянському (Чернівецька обл.) і Старозбаразькому (Тернопільська обл.) городищах. Окрім “типових”, відкриті ще й ритуальні захоронення, аналіз яких уже здійснювався у попередніх статтях [10, с. 174–176; 31, с. 62–95; 32, с. 24–41].

Ситуація зумовлена як об'єктивними (утрудненість виявлення ґрунтових могильників), так і суб'єктивними чинниками (відсутність спеціальних досліджень у цьому напрямку). Поряд з цим, слід зазначити, що наявні матеріали слов'янських некрополів ще чекають на свій аналіз та на висвітлення їх зв'язків з іншими елементами поселенських структур VIII–X ст. українського Прикарпаття. Цим й визначається актуальність цього дослідження.

Мета дослідження полягає у висвітленні характеру слов'янських захоронень останньої чверті I тис. н. е., особливостей їх топографії та місця у системі заселення регіону.

Завдання роботи – розглянути “типові” захоронення останньої чверті I тис. н. е. українського Прикарпаття; висвітлити окремі аспекти їх топографії й місця у системі заселення регіону.

Наукова новизна праці полягає у аналізі археологічних матеріалів та виокремленні актуальних проблем, пов'язаних з їх інтерпретацією.

Джерельну базу дослідження складають археологічні звіти архіву Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка [22; 26] та публікації і статті, у яких висвітлюються матеріали археологічних досліджень на слов'янських некрополях останньої чверті I тис. н. е. українського Прикарпаття [2; 3; 4, с. 70; 5; 6, с. 69–70; 7; 12, с. 87–88; 13, с. 33; 23; 27; 30; 35; 36].

Окремі аспекти окреслених питань раніше висвітлювалися у працях М. Филипчука та Н. Шуй [30, с. 71–85], М. Ягодинської [35, с. 137–153; 36, с. 57–68], Б. Тимощука, І. Русанової та Л. Михайлини [2; 5, с. 81–90; 7, с. 279–287]. Питання топографії поховальних старожитностей ост. чв. I тис. н. е. свого часу піднімала Н. Шуй [33, с. 137–138; 34, с. 194–196].

Два з чотирьох слов'янських могильників досліджуваних просторово-часових меж знаходяться на території Пліснеського городища. Перший некрополь останньої чверті I тис. н. е. відкритий М. Филипчуком в результаті робіт 2001 і 2003 рр. на території південно-західної частини так званого “Дитинця” (урочище “Замчисько”) [22, с. 12], на північ, у безпосередній близькості, від тамтешнього культового центру (урочище “Оленин Парк”) [28]. Уже саме розташування могильника вказувало на існування певних бінарних взаємозв'язків між ним та місцевим святилищем, які, цілком ймовірно, визначалися саме полісною структурою слов'янського Пліснеська. Схожа ситуація, до речі, простежується на давньоруських матеріалах регіону. Зокрема, найбільш ранні християнські поховання завжди локалізувалися навколо церков (“прицерковні захоронення”) [14, с. 5–20; 15, с. 16–24; 16, с. 40–48]. Лише з часом, в силу низки причин, ця традиція почала порушуватися. Окремо слід наголосити на тому, що місце локалізації першого слов'янського некрополя – одне з найвищих в межах цілого слов'янського городища [33, с. 137–138; 34, с. 194–196].

В результаті дослідження південно-західної частини урочища “Замчисько”, вдалося виявити доволі унікальну знахідку – давньослов'янський крематорій, який “залягав” стратиграфічно нижче від розташованих на цій ділянці інгумаційних поховань давньоруського часу [23, с. 328–334]. Місцем тілоспалення предків виявилася споруда прямокутної форми, із дещо заокругленими кутами, що зорієнтована по осі північ-південь, з деяким відхиленням на захід. Її параметри (ширина 0,8 м,

довжина 1,8 м, глибина 0,25–0,30 м від рівня виявлення; товщина стінок і дна 0,1 м, що були випалені до червонувато-чорного кольору), а також сліди своєрідного "підлощення" (скоріш за все жиру) однозначно вказували на запропоноване М. Филипчуком призначення цього об'єкту. На поверхні крематорію, а також на рівні тогочасної поверхні, археолог віднайшов дрібні кальциновані кістки – рештки поруйнованих трупоспалень. Поряд із крематорієм, а також у його заповненні почастило віднайти фрагменти керамічних горщиків Х ст. [22, с. 12–13; 23, с. 333]. Це дозволило віднести час функціонування крематорію, а також самого могильника до кінця IX–Х ст. [30, с. 72]. Жодних надмогильних конструкцій тут простежено не було.

Наступний слов'янський некрополь Пліснеська віднайдено у підніжжі четвертої оборонної лінії (вал № 5) у 2007 р. [26, с. 21–22; 27, с. 141]. Він представлений двома ґрунтовими кремаційними похованнями у ямках (діаметром 0,2 м та 0,42 м відповідно), які були заглибленими на 0,8–0,9 м від рівня сучасної поверхні. У заповненні поховальних ямок простежувалися кальциновані кістки, перепалені грудочки ґрунту та вуглики. Серед кісток іншого захоронення виділялися фрагменти черепа. Обриси цієї ями подекуди викладені дрібним камінням, без слідів дії вогню. За уламками кружальної кераміки, віднайденої поруч першого поховання і стратиграфічними спостереженнями, обидві могили віднесені до кінця IX – початку Х ст.

Попри незначну кількість слов'янських поховань є підстави вважати, що це всього лише складова великого некрополя. Адже основною метою досліджень 2007 р. було не розкриття більшої площі давнього могильника, а вивчення саме четвертої лінії захисту. І це також принесло цінну для нас інформацію: як виявилось, цей кремаційний могильник (чи його північна частина) міг існувати лише упродовж I етапу функціонування досліджуваної оборонної лінії (тобто, у другій половині IX – поч. Х ст.) [26, с. 22; 27, с. 141]. Натомість, коли замість примітивних дерев'яно-земляних укріплень, приблизно у першій половині – середині Х ст. побудовано масштабні дворівневі оборонні споруди [18, с. 218], на некрополі, мабуть, припинилися поховання – надто вже значну площу займали останні. З іншого боку, виходячи із полісної структури слов'янського Пліснеська [19, с. 22–23; 25, с. 5, 7, 12], реконструкція ліній захисту була певним удосконаленням полісної моделі городища. Можливо і цей факт вплинув на локалізацію цього могильника у межах городища.

Аналогії з кремаційним ґрунтовим некрополем Пліснеська можна відшукати й на інших слов'янських городищах українського Прикарпаття. Йдеться про Ревнянське та Старозбаразьке укріплені поселення. На цих пам'ятках дослідники виявили та стаціонарно дослідили залишки язичницьких некрополів, що відносяться до Х ст. Зокрема, добре вивченим є могильник, що знаходиться у південно-східній частині укріплень городища у Ревному [5, с. 81–90; 6, с. 69]. Упродовж 1979–1980 рр. на його території Б. Тимощуком та І. Русановою досліджено 53 ямних ґрунтових кремаційних могили, культове місце і яму для спалення померлих. Як виявилось, поховання були здійснені в круглих, рідше овальних ямках, які мали плоске або округле дно та розширені у верхніх частинах стінки. Глибина поховальних споруд не була значною: 0,3–0,4 м від рівня виявлення. В усіх ямах простежені залишки вогнища у вигляді темної землі, перемішаної з вугіллям, попелом і кальцинованими кістками. У різних могилах зустрічалася різна кількість перепалених людських решток: від великої купки до кісткового попелу (ймовірно це певною мірою відображає і вік покійників).

У похованнях Ревного виявлено фрагменти ліпного і кружального посуду, на якому, інколи, простежувалися сліди повторного перебування у вогні. Серед нагромадженого керамічного матеріалу переважала кераміка, сформована на швидкоротаційному колі. Разом з цим, поряд зустрічалися дрібні шматки обпаленої глини, інколи поодинокі камені, ошлаковані фрагменти залізних та скляних виробів [2, с. 305–306; 4, с. 70; 6, с. 69–70; 7, с. 279].

Поховальний обряд язичницького некрополя у Ревному передбачав кремацію померлого окремо. Для цього мала б слугувати певна споруда у спеціально відведеному місці. Такий об'єкт вдалося локалізувати у північно-східній частині могильника [3, с. 218–219; 12, с. 87–88]. Його форма та конструкція дещо відрізнялася від пліснеського крематорію, однак функціональне призначення було схожим. Об'єкт являв собою підпрямокутну яму (ширина 1,1 м, витягнуту вздовж лінії схід-захід на 2,5 м, та глибиною 0,35 м від давньої поверхні). Як і у випадку з пліснеським крематорієм, плоске дно ями та її вертикальні стінки були сильно випаленими. До того ж, на дні крематорію археологи виявили рештки поховального вогнища, котре складалося із перепалених людських кісток, обпаленого каміння, фрагментів ліпного і кружального посуду IX–Х ст. Товщина цього шару з поховального вогнища сягала 0,2 м. Зверху він перекивався жовтою, насиченою вугликами, глиною, товщиною 0,15 м [13, с. 33].

Отже, на двох одночасових городищах (Пліснеську та Ревному) зафіксовано споруди для спалення померлих та кальциновані кістки, які знаходилися на їх долівках. Нагромаджені матеріали дають підстави вважати ці об'єкти за тогочасні крематорії. Пригадаємо, що наявність спеціально відведеного місця для тілоспалення померлих характерна для могильників (у тому числі більш ранніх) з інших територій, де існував обряд кремації на стороні [9, с. 37].

Подібний ґрунтовий некрополь з трупоспаленням віднайдено у Старому Збаражі [35, с. 137]. Могильник розташовувався у північно-східній околиці населеного пункту, з північного боку так званої “Замкової Гори”, на лівому березі р. Гнізни. Язичницький некрополь, як і у випадку Пліснеська та Ревного, займав практично найвищу частину укріплення, локалізувався на так званому “дитинці” городища [36, с. 66]. М. Ягодинська досліджувала периферійну його частину, яка не була знищена каменоломнями. Попри порівняно незначну площу розкопів (32,7 м²), на ній усе ж таки вдалося віднайти сім скупчень фрагментів кераміки, під якими і поруч яких виявлено кальциновані кісточки з вугликами. Ям від поховальних урн не знайдено. У північній частині розкопу знаходилися два відкриті вогнища овальної форми, розмірами 1х0,7 м та 1х0,8 м, з товщиною перепаленого шару до 0,02 м. Вони вкривалися шаром попелу з вугликами, товщиною 0,02–0,03 м. Поблизу вогнища знаходилася стовпова ямка діаметром 0,1 м і глибиною 0,1 м. Поряд з ними, у північно-західній частині розкопу, дослідниця виявила дві плями перепаленої землі з великими фрагментами згорілого дерева, кремаційними кістками та вугіллям [35, с. 137–138]. Варто відзначити, що на усій площі розкопу розсипано дрібні та великі частинки вугілля. На думку М. Ягодинської, язичницький некрополь належав до “пізньої фази” райковецької культури і датувався кінця IX – першої половини X ст. [35, с. 141].

Усі досліджені могильники останньої чверті I тис. н. е. українського Прикарпаття датуються поки що кінцем IX – X ст. Матеріалів більш раннього часу (VIII – початок IX ст.) не виявлено, що очевидно відображає стан дослідження проблеми. Проте, і без них є зрозумілим той факт, що поховальні споруди останньої чверті I тис. н. е. генетично пов’язані із могильними старожитностями третьої чверті I тис. н. е., тобто з похованнями празької культури. Схожість, насамперед, простежується у способі захоронення: це ґрунтова ямна чи урнова безінвентарна кремація покійника. Так, ґрунтові кремаційні урнові поховання празької культури у свій час відкриті на Поділлі [8, с. 41–42] та Волині [9, с. 26–30]. У виявлених тут поховальних спорудах інвентар був практично відсутнім. Така ж ситуація спостерігається і на величезному могильнику V– VII ст. Серата-Монтеору (Румунія) [17, с. 194–195]. Тут, правда, окрім урнових, виявлено також й ямні захоронення празької культури. Як і у випадку з похованнями празької культури, маємо обмаль відомостей про можливі надмогильні конструкції захоронень райковецьких старожитностей; ця проблема, а також питання своєрідної “планувальної структури” слов’янських могильників ще чекають свого дослідження. Спалювання покійників у регіоні українського Прикарпаття останньої чверті I тис. н. е. відбувалося окремо від місця захоронення, у спеціально відведеному місці навіть на території самого некрополя. Таким місцем слугували крематорії, на сьогодні відкриті у Пліснеську та Ревному. Окремо треба наголосити на тому, що усі могильники останньої чверті I тис. н. е. українського Прикарпаття входять до структури городищ полісного типу та займають на них практично найвищі місця.

Некрополів райковецької культури, котрі б мали відношення до синхронних селищ, поки що не виявлено. Стосовно ж розташування могильників на найвищих місцях у межах укріплених пунктів, та ще й інколи поблизу культових місць свідчить про особливе ставлення “світу живих” до “світу мертвих”. Загалом, вивчення поховальних старожитностей VIII–X ст. українського Прикарпаття дає змогу з’ясувати маловідомі аспекти культури минулого.

Список використаних джерел

1. Баран В. Д. Давні слов’яни / В. Д. Баран. – Київ, 1998. – 335 с.
2. Михайлина Л. П. Славянський могильник X века на Верхнем Пруте / Л. П. Михайлина, И. П. Русанова // Археологические открытия 1979 г. – Москва, 1980. – С. 305–306.
3. Михайлина Л. П. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–IX вв. / Л. П. Михайлина, Б. А. Тимошук // Славяне на Днестре и Дунае. – Киев, 1983. – С. 205–219.
4. Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. / Л. П. Михайлина. – Чернівці, 1997. – 143 с.
5. Михайлина Л. Східнослов’янський могильник кінця I-го тис. н. е. біля с. Ревне на Пруті / Л. Михайлина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2000. – Т. 2. – С. 81–90.
6. Михайлина Л. Слов’яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами / Л. Михайлина. – Київ, 2007. – 300 с.
7. Михайлина Л. П. Могильники та особливості поховального обряду райковецької культури / Л. П. Михайлина // Дньслова: збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2008. – С. 279–287.
8. Приходнюк О. М. Слов’яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.) / О. Приходнюк. – Київ, 1975. – 154 с.
9. Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом / И. П. Русанова. – Москва, 1973. – 100 с.
10. Соловій Г. Ритуальні поховання культового місця Пліснеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009–2010 рр.) / Г. Соловій // “Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи”. Матеріали XI міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернівці, 2012. – С. 174–176.
11. Тимошук Б. О. Слов’яни Північної Буковини V–IX ст. / Б. Тимошук. – Київ, 1976. – 176 с.
12. Тимошук Б. А., Русанова И. П., Михайлина Л. М. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V– X вв. / Б. А. Тимошук, И. П. Русанова, Л. П. Михайлина // Советская археология. – Москва, 1981. – № 2. – С. 87–88.
13. Тимошук Б. О. Східні слов’яни VII–X ст.: полуддя, язичництво, початки держави / Б. О. Тимошук. – Чернівці, 1999. – 175 с.
14. Томенчук Б.

П. Християнські некрополі давнього Галича / Б. Томенчук // Галицько-Буковинський хронограф. – № 1 (2). – Івано-Франківськ – Чернівці, 1997. – С. 5–20. 15. Томенчук Б. П. Одержавлення та християнізація Галицько-Волинських земель в часи середньовіччя (за даними поховального обряду) / Б. П. Томенчук // Галичина. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4. – С. 16–24. 16. Томенчук Б. П. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів / Б. Томенчук. – Івано-Франківськ, 2005. – 168 с. 17. Федоров Г. Б. Населення Пруто-Дністровського междуреччя в I тисячелетті н. е. / Г. Б. Федоров. – Москва, 1960. – 380 с. 18. Филипчук А. Про попередні результати дослідження валу № 5 Плісеського городища у 2008 р. / А. Филипчук // "Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи". Матеріали VIII міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернівці, 2009. – С. 216–220. 19. Филипчук М. А. Слов'янський період в історії Плісеська / М. А. Филипчук // Тези конференції "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції". – Львів, 1993. – С. 22–23. 20. Филипчук М. А. Генезис Прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства / М. А. Филипчук // Тези міжнародної конференції "Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр". – Львів, 1994. – С. 9–11. 21. Филипчук М. Про початки формування державних структур в українському Прикарпатті / М. Филипчук // Галицько-Буковинський хронограф. – № 1 (3). – Івано-Франківськ – Чернівці, 1999. – С. 99–106. 22. Филипчук М. А. Звіт про археологічні дослідження на території літописного Плісеська (с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.) у 2000 році / М. А. Филипчук // Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 55 с. 23. Филипчук М. Рятівні археологічні роботи в літописному Плісеську протягом 2001, 2003 рр. / М. Филипчук // Археологічні дослідження в Україні. 2002–2003 рр. – Київ, 2004. – С. 328–334. 24. Филипчук М. А. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII–X ст. / М. А. Филипчук // Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка. – Львів, 2006. – Вип.1. – С. 58–70. 25. Филипчук М. А. Структура Плісеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час / М. А. Филипчук // Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка. – Львів, 2009. – Вип.4. – С. 3–21. 26. Филипчук М. А. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Плісеська у 2007 році / М. А. Филипчук // Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка. – Львів, 2009. – 131 с. 27. Филипчук М. А. Дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2007 році / М. А. Филипчук // Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 130–176. 28. Филипчук М. А. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Плісеського археологічного комплексу в 2009 р. / М. А. Филипчук // Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка. – Львів, 2010. – Вип. 5. – С. 135–169. 29. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. українського Прикарпаття / М. Филипчук. – Львів, 2012. – 312 с. 30. Филипчук М. Могильники Плісеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні / М. Филипчук, Н. Шуй // Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 71–85. 31. Филипчук М. А. До питання про ритуальні інгумацийні поховання жертвового поясу святилища Плісеського городища (за матеріалами досліджень 2009 р.) / М. А. Филипчук, Г. В. Соловій // Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка. – Л., 2011. – Вип. 6. – С. 62–95. 32. Филипчук М. А. До питання про ритуальні поховання в межах "жертвового поясу" культового місця Плісеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009 року) / М. А. Филипчук, Г. В. Соловій // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. 15. – 2012. – С. 24–41. 33. Шуй Н. До питання про топографію слов'янських кремацийних могильників в Українському Прикарпатті / Н. Шуй // "Середньовічні старожитності Південної Русі-України". Тези доповідей III Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернівці, 2004. – С. 137–138. 34. Шуй Н. Про топографію могильників літописного Плісеська / Н. Шуй // "Середньовічні старожитності Південної Русі-України". Матеріали IV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернівці, 2005. – С. 194–196. 35. Ягодінська М. Слов'янський могильник біля Старого Збаража / М. Ягодінська // Джерело. – Вип. 1. – Тернопіль, 1994. – С. 137–153. 36. Ягодінська М. Слов'яни (VI–IX ст. н. е.) / М. Ягодінська // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 57–68.

Галина Соловій

СЛАВЯНСКИЕ НЕКРОПОЛИ УКРАИНСКОГО ПРИКАРПАТЬЯ ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ I ТИС. Н. Э.

В статье рассмотрены некрополи последней четверти I тис. н. э. украинского Прикарпатья. Анализируются материалы славянских могильников IX–X вв. в Плеснесе, Ревном и Старом Збараже.

Ключевые слова: "типичные" погребения, грунтовые захоронения, некрополь, райковецкая культура, славяне.

Galina Soloviy

SLAVIC NECROPOLIS OF LAST QUARTER I THOUSAND A. D. OF THE UKRAINIAN PRE-CARPATHIAN REGION

The article deals with the necropolis of the last quarter I thousand A. D. of the Ukrainian Pre-Carpathian region. The materials from Slavic necropolis 9th – 10th centuries in Plisnesk, Revno and Staryj Zbarazh are analyzed.

Key words: "typical" burial, burial ground, necropolis, Raykovetska culture, the Slavs.

УДК 94(477):(470+571):355.332.075"1775/1791"

Сергій Краснобай

**ВСТУП ЗАПОРОЗЬКОЇ СТАРШИНИ НА РОСІЙСЬКУ ЦИВІЛЬНУ СЛУЖБУ
В КІНЦІ XVIII СТОЛІТТЯ**

Стаття присвячені долі січової верхівки після руйнації Запорозької Січі у 1775 р. Охарактеризовано причини переходу запорозької старшини на цивільну службу в російські повітові й губернські адміністративні установи. На основі аналізу архівних документів встановлено, що виконання певних завдань та доручень від російської адміністрації дозволяло окремим запорізьким старшинам претендувати на отримання офіцерського чину, що дозволяло nobilitуватися. Доведено, що представники січової еліти, займаючи певні посади в адміністративних установах, активно сприяли колонізаційному процесу в Південній Україні.

Ключові слова: Південна Україна, запорозька старшина, цивільна служба, дворянство, адміністративні установи.

Дослідники історії українського козацтва відзначають вагомий внесок колишньої запорозької старшини у сфері організації і управління Чорноморського козацького війська, яке стало правонаступником Війська Запорозького, знищеного у 1775 р. Погоджуючись з цим твердженням все ж зазначимо, що останнім часом завдяки віднайденим архівним документам можна більш широко дослідити долю січової еліти після 1775 р. Знищивши Запорозьку Січ, російський уряд почав уніфікувати соціально-економічну та адміністративно-територіальну систему колишніх запорозьких вольностей. Враховуючи можливість соціального заколоту, намагаючись закріпитися у регіоні, російська влада була змушена звернутися по допомогу до запорозької старшини, яка, маючи управлінський досвід, добре розумілася на специфіці краю. Дослідження ролі запорозької старшини у системі російського управління на землях Південної України є досить актуальним.

Завданням цієї статті є висвітлення причин залучення запорозької старшини на російську службу, їх призначення на певні посади та напрямки діяльності у ролі державних чиновників.

Аналіз цієї проблеми дає можливість оцінити внесок колишньої січової еліти в управління та колонізацію земель степової України. Питання залучення запорозької старшини на російську цивільну службу знайшло своє відображення у роботах наступних авторів. Так, дослідниця А. Олененко у дослідженні стверджує, що зі скасуванням Запорозької Січі козацьке населення змушене було мати діловодні стосунки з місцевою російською адміністрацією за загальноімперським зразком. Особливо це стосувалося козацької старшини, яка перейшла на службу до Російської імперії, отримала офіцерські чини та окрім того займала певні адміністративні посади у новостворених адміністративно-територіальних одиницях Азовської губернії [1, с. 62].

Заслугує на увагу і доробок історика О. Панкєєва, який у статті узагальнено подає представлення запорозької старшини в місцевих органах російської влади. На думку дослідника, у перші роки після зруйнування Січі, у ході формування штатів нових губернських установ, запорозька старшина мала певні непорозуміння з новопризначеними російськими чиновниками через небажання передавати свої повноваження російській владі та залишатися осторонь управління регіоном. Також, як стверджує автор, певна частина козацького стану була змушена вступати на державну службу в якості канцелярських службовців через ризик зубожіння і заради кар'єрного зростання [2, с. 220].

Також можна згадати і доробок дослідниці І. Савченко, яка стверджує, що імперська адміністрація на початкових етапах свого становлення, активно долучала запорозьку старшину для нагляду за місцевим населенням у козацьких паланках [3, с. 206]. Зважаючи на певні успіхи в дослідженні окресленого питання, варто все ж зазначити, що роль запорозької старшини у

формуванні адміністративного апарату Південної України висвітлюється дещо поверхнево і узагальнено.

Знищення Запорозької Січі у 1775 р. дозволило російській владі практично безперешкодно зайняти землі, які належали козакам. Мільйони десятин землі було поділено між Азовської та Новоросійською губерніями. На місцевому рівні адміністративна реформа дещо гальмувалася через побоювання царських чиновників через можливі виступи опозиційно налаштованих козаків і старшини, колишні запорозькі паланки перейменовувалися у повіти, без суттєвих змін територіальних кордонів. Також, для зменшення соціальної напруги російська влада була змушена комплектувати чиновницькі штати на місцях з числа запорозької старшини. Зі свого боку, козацька еліта також шукала контактів з російською адміністрацією – намагання влаштуватися як найкраще за нових умов штовхало останню до трансформації свого соціально-правового становища. В умовах тотального свавілля, російські поміщики й чиновники безцеремонно захоплювали старшинські маєтності, колишня січова еліта була змушена стати на шлях нобілітації і як наслідок перетворитися на російських дворян. Найпоширенішим і найпростішим шляхом набуття дворянства для козацької верхівки стало отримання офіцерського табельного чину [4, с. 90]. Для отримання армійського звання потрібно було продемонструвати свою лояльність до російської влади та нагадати про свою вірну і хоробру службу під час російсько-турецьких конфліктів. Ще одним варіантом для кар'єрного зростання і отримання бажаного офіцерського чину могла бути цивільна служба у повітових й губернських установах.

Колишня січова еліта долучалася до управління на різних щаблях адміністративно-територіальної ієрархії і, навіть, комунікаційних сполучень. Так, запорозький старшина Бершадський в офіційній документації значився, як начальник Кальміуського повіту, старшина Білий виконував наглядові функції у с. Новоселиці, а старшина Легкоступ – наглядав за самарським казенним мостом [5, арк. 8]. Інші старшини – Антон Головатий і Василь Чернявський (останній уже мав чин капітана російської армії) були призначені наглядачами за окремими поселеннями в Азовській губернії [6, с. 353]. Основною функцією козацького старшини, який призначався російською владою на посаду наглядача за тим чи іншим поселенням, був контроль місцевого населення з метою недопущення різноманітних виступів чи повстань. Полковий старшина А. Головатий, як наглядач, мав надсилати до Азовської губернської канцелярії та В. Черткову рапорти, які переважно стосувалися злочинів, що відбувалися у його поселенні [1, с. 62].

Про розмаїття службових обов'язків запорозької старшини на російській службі також красномовно свідчать атестати та клопотання, які зберігаються у Російському державному військово-історичному архіві. Дані документи подавалися "вгору" по владній вертикалі, як від самих старшин, так і від імені російських офіцерів, які виконували чиновницькі функції. Поява подібних документів скеровувалася на те, щоб якнайкраще показати заслуги "вірних" козаків на державній службі. Так, у одному із атестатів на ім'я полкового старшини Антона Шульги зазначається, що він виконував адміністративно-поліцейські функції на посаді городничого у Слов'янській провінції, усі доручення виконував зразково, у штрафх і підозрах помічений не був [7, л. 102].

Інший запорозький старшина Федір (Пенелін) отримав також позитивну характеристику з тієї ж Слов'янської провінційної канцелярії за зразкову роботу на посаді лічильника у провінційному казначействі [7, л. 95]. У атестаті на ім'я полкового старшини Івана Вербцова зазначено, що він був закріплений за одним із поселень і активно виконував різноманітні доручення від коменданта Січі підполковника Норова, активно брав участь в різноманітних комісіях і всіляко сприяв переселенню місцевих запорожців з зимівників до новостворених слобід і міст за що міг бути нагороджений [7, л. 98–99]. Певні атестати безпосередньо вказують на те, що його власник мав бути удостоєний армійським чином. Так, у рапорті, датованому 26 березня 1778 р., від губернатора В. Черткова на ім'я Г. Потьомкіна був перелік запорозьких старшин, представлених на нагородження армійськими чинами. З переліку прізвищ можемо виділити старшину Хіжнявського, який претендував на армійський чин через допомогу у створенні військових слобод для комплектування Луганського пікінерного полку [8, л. 387–387 об.]. У атестаті, датованому 24 травня 1782 р., від генерал-поручика В. Черткова на ім'я полкового старшини Івана Неживого зазначається, що останній заслуговує на нагородження обер-офіцерським чином за благоустрій поселень на р. Соленій селян, які вийшли із Криму і справедливий роздачі грошей на облаштування і посівного матеріалу для землеробства [7, л. 175].

Інші запорозькі старшини, обділені владною увагою, наполегливо намагалися нагадувати про себе. У клопотаннях про нагородження їх армійськими чинами зазначалася їх лояльність до влади і зразкова служба на зайнятих посадах. Наприклад, полковий старшина Степан Роменський у своїй чолобитній на ім'я імператриці Катерини II просить звільнити його зі служби з нагородженням штаб-офіцерським чином за плідну роботу в різних комісіях, за своєчасне виконання доручень від губернської канцелярії. Як і у випадку з полковим старшиною І. Неживим, С. Роменський також

вказує на активну участь в облаштуванні і розселенні вихідців із Криму на р. Соленій, заготівлі фуражу для полкових і казенних коней [9, с. 374–375].

Також активно сприяв колонізації колишніх вольностей запорозьких старшина Григорій Іванович Василенко, у 1779–1780-х рр. він забезпечував продовольством греків, які переселялися у Маріуполь [10, арк. 26]. Показовим є приклад полкового старшини Климента Перепіліна. У своєму клопотанні на ім'я князя Г. Потьомкіна, він просив посприяти як у найшвидшому нагородженні його чином за вірну службу на посаді комісара [7, л. 175]. Також старшина К. Перепілін мав ще позитивні відгуки від земського комісара і губернського регістратора. За добре управління поселенням Кушовкою і будучи, за дорученням Новоросійської губернської канцелярії, приватним наглядачем для недопущення розповсюдження небезпечної хвороби, К. Перепілін був рекомендований до нагородження. Очевидно, що питання увінчалось успіхом для старшини Перепіліна, оскільки вже у 1791 р. прізвище К. Перепіліцина (прізвище змінено на російський лад – К. С.) зустрічається у реєстрах Чорноморського козацького війська, де він у чині капітана російської армії вже представлений до нагородження званням секунд-майора [10, арк. 44]. Як стверджував дослідник Д. Каюк, запорозька старшина через загрозу втрати своїх статків і особистої свободи була змушена приймати від російського уряду різноманітні обов'язки: служба у пікінерних полках, робота у комісіях, заготівля та транспортування провіанту, фуражу, будматеріалів тощо. На думку автора, запорозька старшина, намагаючись nobilitуватися, мала отримувати офіцерські чини на регулярній службі. Зазвичай, чини були досить низьких класів і рідко коли січова старшина на державній службі робила вдалу кар'єру [11, с. 261–263]. Проте були й винятки, зустрічаються приклади, коли певні представники з числа запорозької старшини, пройшовши шлях nobilitації, змогли дослужитися до більш високих посад у владній російській ієрархії.

Відомі випадки, коли окремі запорозькі старшини, уже будучи російськими дворянами, змогли посісти посади дворянських предводителів. Так, у 1784 р. дворянські збори обрали полковника Опанаса Федоровича Ковпака предводителем дворянства Олександропольського повіту, у Херсонському повіті у 1786 р. головою місцевого дворянства став секунд-майор Сидір Ігнатович Білий, а у 1791 р. новомосковським дворянським предводителем став капітан Василь Чернявський [12, с. 86–87]. Відзначимо, що через дворянського предводителя держава встановлювала безпосередній зв'язок із дворянством окремого повіту. Предводителі повітового дворянства відносилися до виборного чиновництва й не отримували жалування. Поступово посада предводителя дворянства перетворюється на центр повітової адміністрації. В обов'язки предводителів входило головування у повітових дворянських опіках, ведення списків дворян у повітах, видача посвідчень про дворянську гідність, ініціювання благодійних справ.

Таким чином, колишня запорозька старшина, вступаючи на державну службу, намагалася захистити свої економічні та політичні інтереси, інтегруючись у соціальні структури Російської імперії. Усе це вимагало зміни правового становища запорозької старшини, яка прагнула долучитися до дворянства. Намагаючись nobilitуватися, через службу в російському адміністративному і чиновницькому апараті, запорозька еліта зробила вагомий внесок у колонізацію та освоєння Південної України.

Список використаних джерел

1. Олененко А. Г. Азовська губернська канцелярія (1775–1784): історія установи та її документації / А. Г. Олененко. – К., 2013. – 304 с.
2. Панкєєв О. С. Козацький фактор у діяльності губернського та повітового чиновництва Південної України другої половини XVIII століття / О. С. Панкєєв // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіт, 2009. – Вип. XXVI. – С. 219–221.
3. Савченко І. В. Запорозька спадщина в діяльності місцевих установ Азовської та Новоросійської губернії / І. В. Савченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С. 204–208.
4. Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті роки XVIII – на початку XIX століття: дис... канд. іст. наук / Д. Г. Каюк. – Дніпропетровськ, 2002. – 243 с.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 229, оп. 1, спр. 365, арк. 8.
6. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1778 г. – СПб.: при Императорской Академии наук. – С. 353.
7. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 52, оп. 1/94, д. 304, л. 7, 95–99, 102, 175.
8. Российский государственный архив древних актов, ф. 16, оп. 1, д. 797, л. 387–387об.
9. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1898. – 386 с.
10. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукописів, ф. II, спр. 24812, арк. 26, 44.
11. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска в 4 т. / И. И. Дмитренко. – СПб., 1896. – Т. II.
12. Каюк Д. Г. Nobilitація запорозької старшини наприкінці XVIII – початку XIX ст. / Д. Г. Каюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Тамдем-У, 1999. – Вип. VIII. – С. 259–264.
13. Сурєва Н. В. Повітові і губернські дворянські предводителі на Півдні України (остання чверть XVIII ст.) / Н. В. Сурєва // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Тамдем-У, 1999. – Вип. VII. – С. 81–87.

Сергей Краснобай

ВСТУПЛЕНИЕ ЗАПОРОЖСКОЙ СТАРШИНЫ НА РОССИЙСКУЮ ГРАЖДАНСКУЮ СЛУЖБУ В КОНЦЕ XVIII ВЕКА

Статья посвящена судьбе казацкой старшины после уничтожения Запорожской Сечи в 1775 г. Охарактеризованы причины перехода запорожской старшины на гражданскую службу в российские уездные и губернские административные учреждения. На основании архивных документов установлено, что исполнение конкретных задач и поручений от российской администрации позволяло отдельным запорожским старшинам претендовать на офицерский чин, что давало возможность для нобилизации. Доказано, что представители сечевой элиты, занимая конкретные должности в административных органах, активно содействовали колонизации территории Южной Украины.

Ключевые слова: Южная Украина, запорожская старшина, гражданская служба, дворянство, административные учреждения.

Sergiy Krasnobay

ACCESSION OF ZAPORIZHIAN SERGEANT MAJOR TO RUSSIAN CIVIL SERVICE IN THE LATE XVIII CENTURY.

The article is dedicated to the problem of Sich officers' fate after the breakup of Zaporizhian Sich in 1775. The author examined the reasons why Zaporizhian sergeant majors moved to civil service at Russian district and provincial administrative institutions. Having researched the archival documents the author revealed that realization of specific tasks and assignments from Russian administration let some Zaporizhian sergeant majors get officers ranks and, as a consequence, become noblemen. It was proved that the representatives of Sich elite having occupied certain posts at administrative institutions, actively promoted the colonization of southern Ukraine territories.

Key words: South Ukraine, Zaporizhian officers, civil service, nobility, administrative institutions.

УДК 94(477)

Микола Бармак

ЛЕГІТИМАЦІЯ ТА ДЕКЛАСАЦІЯ ШЛЯХТИ КИЇВСЬКОЇ, ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Розглянуто питання легітимациі та декласациі шляхти Київської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії, включення їх у систему регіонального управління. Встановлено, що російська влада зіткнулася із необхідністю визнання у дворянстві представників шляхти Речі Посполитої, легітимация якої відбувалася поряд із декласациєю.

Ключові слова: губернія, шляхта, дворянське зібрання, легітимизация, декласация.

Приєднавши, після трьох поділів Речі Посполитої, значні території на заході, Російська імперія зіткнулася з необхідністю визнання статусу правобережної шляхти, визначення її місця у російському суспільстві та її кооптації у дворянство імперії.

Інтегрування правобережних територій до складу Російської імперії ускладнювалося тим, що у регіоні залишався сильним вплив правобережної шляхти, яка була не лише соціальним, економічним і культурним, але й політичним станом, що не бачив миритися із втратою незалежності. Через відсутність у російської влади міцних позицій у краї, його активна інтеграція аж до 30-х років XIX ст. була приречена.

Політику Російської імперії наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. щодо шляхетства Правобережжя розглядав у своїх працях І. Кривошея [26–28]. На прикладі Уманського повіту науковець простежив хід легітимациі шляхти упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. та дослідив декласацийні заходи російського уряду, аналізуючи динаміку процесу визнання станової приналежності шляхти Правобережжя. У розвідці С. Лисенка та Є. Чернецького "Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)" [30] висвітлюється соціальна історія шляхти Волині, Київщини та Поділля після приєднання цих територій до Російської імперії, аналізується хід легітимациі шляхти та її декласациі.

Російська імперія "йшла на співробітництво з регіональною елітою..., соціальний статус шляхти відповідав статусові російського дворянства. Отож, лояльні шляхтичі кооптувалися в

імперську знать, підтверджувалися їхні земельні маєтки разом із залежними селянами, вони включалися в місцеве управління" [25, с. 68]. Проблему становила значна кількість і соціальна диференціація шляхтичів і питання, чи належить кооптувати в родову знать масу незаможних шляхтичів, які не мали кріпаків, а часто й землі, і тому не відповідали російському уявленню про помісне дворянство [25, с. 68].

У маніфесті від 27 березня 1793 р. [9, № 17108] проголошено зрівняння шляхти у правах із російським дворянством: "Вони... поставлені в рівне з росіянами благоденствіє". Шляхетству гарантувалися права, які воно мало відповідно до конституцій Речі Посполитої. Більше того, на шляхту поширювалася дія "Дарованої грамоти дворянству" (1785 р.) [18, т. 4, с. 23–53], за якою дворянство звільнялося від сплати державних податків та від військової служби, отримувало право дворянського самоврядування і право власності на кріпаків. Імператриця Катерина II пообіцяла визнати шляхетське звання усіх, хто складе присягу на вірність престолу та зможе довести своє походження відповідними документами.

Згідно з ревізією 1795 р., чисельність шляхти Правобережної України складала більше 135 тис. осіб чоловічої статі [24, с. 164]. У губерніях, утворених на приєднаних від Речі Посполитої землях, проживала третина усього дворянства Російської імперії. У XVIII ст. відсоток шляхти відносно усього населення українських воеводств Речі Посполитої становив у різних місцях від 3 до 10 % [30, с. 18]. Коли йдеться про шляхту в історичному аспекті, то мається на увазі привілейований стан, який відрізнявся від селянства та міщанства. Зазвичай, залежно від майнового рівня, шляхта поділялася на велику, середню та дрібну. До великої шляхти належало кілька десятків магнатських родів, що концентрували у своїх руках величезні земельні та людські ресурси, їм належала реальна політична влада у Речі Посполитій. Середня шляхта складалася із значно більшої кількості родів, проте її маєтки були менші за розмірами, а впливи обмежувалися певним регіоном чи місцевістю. Найчисленнішу групу утворювала дрібна шляхта, яка, проте, не була однорідною за своїм відношенням до землеволодіння [30, с. 15–17].

Відтак сотні тисяч шляхтичів претендували на отримання дворянства і користування становими привілеями, найважливішими і найзначнішими серед яких були: певний статус у суспільстві, що дозволяв брати участь у роботі органів російського управління, звільнення від сплати податків, право власності на землю та кріпаків, можливість відстоювати свої інтереси у судових органах тощо. У вищих урядових колах усвідомлювали, що формальне визнання усіх без винятку шляхтичів Речі Посполитої означало б, що їх кількість значно перевищила б чисельність усіх дворян Російської імперії. Не відбулося б і наповнення казни, на яке розраховували російські можновладці, розширюючи територію імперії, бо шляхта, маючи статус дворянства, не сплачувала б податків. У 1800 р. державний казначей доповідав у Сенаті, що у західних губерніях налічується понад 200 тис. осіб чоловічої статі колишньої шляхти, які не виконують жодних державних повинностей і не сплачують податків [31, с. 42].

Такого самодержавство не могло допустити. І, перш ніж надати статус російського дворянства шляхтичам, імператриця Катерина II (а потім і її наступники) запропонувала розібратися у статусі шляхти і визнати дворянами лише тих із них, хто зможе документально довести своє шляхетство і хто володіє певною власністю. До речі, цього вимагали і положення "Дарованої грамоти дворянству" [8, № 16186], відповідно до яких російські дворяни при внесенні їхнього імені у родовідну книгу губернії також повинні були подавати докази свого дворянства.

Отже, основними умовами для надання польським шляхтичам новопрієднаних територій статусу російського дворянина були визнані дві: наявність документу (офіційної грамоти про шляхетство) та маєтку, землі і власних селян-кріпаків. Без спадкової власності шляхтич не міг розраховувати стати дворянином, адже грамоту про шляхетство можна було підробити. І чим більшими були маєтки та кількість селян, тим швидше шляхтич отримував статус російського дворянина.

Висунувши майновий ценз для кандидатів у дворянство на перше місце, російська влада прагнула пригальмувати таким чином шлях до привілейованого становища чиншовикам – найбіднішій частині шляхти, яка мала власність на правах оренди, щорічно сплачуючи чинш.

В указі від 3 травня 1795 р. [9, № 17327] Катерина II дозволила всім дворянам, які володіли землею на тимчасовому праві, доводити свої дворянські права. Російським чиновникам вона наказала негайно зайнятися ревізією документів, що підтверджують шляхетство. Генерал-губернатор Т. Тутолмін отримав чітку вказівку стежити за тим, щоб статус російських дворян отримали лише ті особи, які зможуть довести беззаперечні докази свого шляхетства, і тільки ці шляхтичі мали право "просити дворянське товариство про запис ... у дворянську книгу".

Під час ревізії шляхту записували в окремі від інших станів відомості. Засвідчені виписи із цих відомостей (сказок) стали у майбутньому одним із типових доказів шляхетського походження. Відтак розпочалася багаторічна робота із визнання шляхетства у російському дворянстві.

Шляхетські зібрання правобережних повітів зобов'язані були подати губернаторам списки усіх шляхтичів. У свою чергу російські чиновники почали складати не тільки списки шляхти, а й робити опис їх майна для з'ясування майнового стану кожної особи зокрема, та правового статусу її землеволодінць [9, № 17090].

Для дрібної шляхти правобережних губерній особливо гостро постала проблема збирання доказів дворянського походження. Не маючи значних родових архівів, будучи відірваними від родових гнізд та установ, в яких зберігалися такі важливі для них документи чи їх копії, дрібна шляхта мала небагато шансів швидко чи взагалі виконати необхідні для отримання дворянства вимоги [30, с. 19].

Зі вступом на трон Павла I дворянські зібрання позбавлялися права визнавати дворянське походження та видавати про це грамоти [10, № 17608]. І хоча у роки правління Павла I законодавче унормування становища правобережної шляхти не було зроблено, але проблема її інкорпорації до соціальної структури Російської імперії залишалася актуальною. Про це, наприклад, свідчить указ від 3 квітня 1797 р., яким центральна влада намагалася вирішити долю "бідних шляхтичів", "віддавши їх в армійські полки унтер-офіцерами...; таким чином вони отримають не тільки спосіб утримання в житті, але і вигідне становище в ньому" [10, № 17903].

Нормативні акти, прийняті на початку XIX ст., усе частіше стосувалися законодавчого регулювання окремих проблем, які виникали при визнанні приналежності до дворянського стану. Указ від 9 квітня 1800 р. підтвердив вимогу, що у випадку доведення своїх дворянських прав особами, які перебували в подушному окладі, і визнання за ними цих прав дворянськими зібраннями, видані дворянські грамоти разом із доказами дворянського походження слід представляти у Герольдію. І лише отримавши позитивне рішення щодо підтвердження дворянства з цієї центральної спеціалізованої інституції, особи із оподаткованого стану мали право звільнитися з нього [10, № 17375].

Дворянські депутатські зібрання Волинської, Київської та Подільської губерній отримали указ про необхідність належного ведення родовідних книг, копії з яких вони мали щорічно надсилати у Герольдію. Окрім того, ці дворянські станові органи зобов'язані були збирати відомості про дворян, які нещодавно оселилися на території їх юрисдикції, та новонароджених у дворянських родинах. Копії виданих дворянськими депутатськими зібраннями свідоцтв про місце проживання дворян та їх нерухоме майно мали надсилатися у Герольдію [22, с. 352–353].

В останні роки XVIII ст. процес легітимації шляхти відбувався повільно, зважаючи на ту чисельність осіб, які претендували на зарахування до дворянського стану, хоча депутатські зібрання вже приймали до розгляду справи про дворянське походження окремих родів та осіб. Наприклад, у Київській губернії у 1797 р. існувала родовідна книга, куди вносили імена осіб, які підтвердили своє дворянство, і дворянське зібрання визнало їх стану приналежність [30, с. 22].

Для пошуку документів та подання доказів для визнання права на шляхетство визначався певний термін. Указом від 25 вересня 1800 р. Сенат наказав упродовж двох років, починаючи з 1 січня 1801 р., усім шляхтичам представити докази свого шляхетства [31, с. 49]. Упродовж відведеного часу шляхта залишалася вільною від "стягнення державних повинностей".

Зайнявши престол, Олександр I підтвердив дію "Дарованої грамоти дворянству" і скасував ті укази Павла I, які їй суперечили. Дворянство Російської імперії і правобережних українських губерній у тому числі знову отримало можливість здійснення урядування через свою стану організацію. Зокрема, втратили чинність укази про скасування губернських дворянських зібрань та запровадження нової процедури обрання губернського предводителя дворянства (від 14 жовтня 1799 р.), про заборону подачі дворянством колективних клопотань (від 4 травня 1797 р.), про скасування ведення родовідної книги та припинення повноважень дворянських зібрань щодо розгляду і затвердження доказів дворянського походження та видачі дворянських грамот (від 4 грудня 1797 р. та від 6 березня 1801 р.), про заборону однодворцям доводити свої дворянські права (від 16 серпня 1798 р.).

Отже, Олександр I відновив чинність законодавчо встановленого порядку визнання дворянського походження та користування усіма привілеями, які воно передбачало. Це давало привід дрібній шляхті сподіватися на зміни щодо визнання їх статусу. У поданнях імператору "про власні потреби" правобережна шляхта пропонувала увести заходи щодо полегшення видачі підтверджувальних витягів із метричних книг, розглядати у Герольдії усі документи польською мовою, без перекладу на російську, визнати усі чини польської служби незаперечним доказом шляхетської гідності. Шляхта вказувала на незручності паспортизації, подавала прохання про дозвіл губернським маршалкам самостійно видавати документи, що підтверджували б шляхетство, про необхідність продовження терміну подачі підтверджуючих шляхетство документів до Герольдії тощо.

У 1801 р. процес легітимації шляхти Київської, Волинської та Подільської губерній активізувався. Дворянські депутатські зібрання, вивчаючи представлені докази, визнавали

дворянство тієї чи іншої особи або ж повертали документи для підтвердження додаткових доказів. Наприклад, волинське дворянське депутатське зібрання упродовж 1801 р. визнало дворянські права 74 родин [22, с. 359]. Найбільше визнань припало на 1802 р. Загалом, упродовж 1801–1803 рр. до дворянського стану інкорпоровано майже усю дрібну шляхту Правобережжя України. Наприклад, у Подільській губернії – трохи більше 13 тис. родин [29, с. 26].

Указ від 20 вересня 1802 р. [11, № 20423] регламентував порядок надання шляхетства особам, які під час ревізії 1795 р. були записані у селянський чи інший оподатковуваний стан, але, зібравши докази свого благородного походження, домагалися надання їм прав дворян. Якщо дворянські депутатські зібрання визнають представлені докази, то видача дворянських грамот особам, які перебували в оподатковуваних станах, була можливою тільки після того, як рішення місцевого станового органу затвердить Герольдія.

Від імені повітових і губернських зібрань предводителі дворянства скеровували прохання про визнання у дворянстві більшості шляхтичів. Непоодинокими були випадки, коли шляхетські зібрання самовільно, без дозволу на те російської влади, видавали свідоцтва на підтвердження шляхетства, хоча чинності ці документи не набули. Наприклад, лише у 1802 р. волинське шляхетське зібрання визнало у шляхетській гідності 4288 осіб [23, с. 11, 29].

У процесі легітимації шляхти брали участь не тільки дворянські станові органи, але й місцеві владні структури. У зв'язку з цим діяльність останніх вимагала правової регламентації і роз'яснень окремих, часто суперечливих позицій, декількаразового наголошення на першочергових завданнях місцевих органів. Указ від 18 січня 1804 р. нагадував губернським владним інституціям про чинність раніше виданих указів і необхідність виконання їх положень. Зокрема, підкреслювалося, що казенні палати не можуть виключати з подушного окладу дворян, станове походження яких не підтверджене Герольдією, навіть якщо депутатське зібрання визнало докази шляхетського походження особи переконливими і видало шляхетську грамоту. Рішення про виключення з оподатковуваних станів у кожному окремому випадку приймав Сенат (укази від 9 квітня 1800 р. і 19 серпня 1802 р.). Подільська казенна палата отримала попередження про недопустимість випадків виключення з подушного окладу без представлення доказів дворянського походження та відомостей щодо обставин запису до окладу в Герольдію (указ від 12 жовтня 1803 р.). Губернські правління мали негайно повідомляти Герольдію про усіх осіб, які належали до однодворців та інших оподатковуваних станів, але довели свої дворянські права у дворянських депутатських зібраннях, а також подавати відповідні документи про їх права. Після розгляду Герольдією такі справи подавалися до Сенату (указ від 15 липня 1801 р.) [12, № 21130].

Сенатський указ від 28 січня 1805 р. настійно рекомендував головним судам Київської, Волинської та Подільської губерній перевіряти перед записом іноземних дворян у родовідну книгу їх документи про приналежність до російського дворянства [2, арк. 1].

Скарги на те, що дворічний термін надто короткий для того, щоб відшукати необхідні документи для підтвердження шляхетства, надходили у вищі урядові та регіональні установи постійно. Їх автори зазначали, що багато шляхетських грамот згоріли або були втрачені під час численних нападів татар у XVI–XVII ст., під час селянсько-козацьких повстань та воєн. Місця зберігання шляхетських грамот, а це, зазвичай, католицькі та уніатські духовні установи, перебували у вкрай занедбаному стані. Документи не були систематизовані і знайти потрібний документ було важко. Крім того, багато документів було перевезено до тієї частини Польщі, яка відійшла до австрійського чи прусського володіння, виїхати ж за кордони імперії без дозволу влади не можна, оскільки існувала реальна небезпека втрати свого майна; а для отримання дозволу також потрібен був певний час. Переважна більшість шляхти не мала засобів для швидкого відшукування документів через свою бідність. Частина ж через ментальність і силу традицій представляли документи, які, як вони вважали, були достатніми [30, с. 30–31]. Доволі часто на доказ шляхетського походження подавалося свідчення 12 благородних осіб. На недостатність таких документів вказував іменний указ Сенату від 4 лютого 1803 р. [11, № 20608].

У дворянських зібраннях накопичилася значна кількість документів на підтвердження шляхетства, і за наданий російською владою час не було змоги їх усі розглянути і прийняти рішення. Обмежений термін подачі документів змушував шляхетські зібрання, губернських та повітових маршалків подавати прохання про продовження часу представлення документів. Наприклад, документ із подібними проханнями подав у 1802 р. київському військовому губернатору А. Феньшу маршалок дворянства Київської губернії Т. Козловський. У відповідь на клопотання до Сенату військового губернатора міністр внутрішніх справ В. Кочубей повідомив, що термін подачі шляхтою доказів походження Сенат продовжив до 1 січня 1804 р. [3, арк. 5].

15 січня 1804 р. волинський губернський маршалок С. Ворцель повідомив міністра внутрішніх справ В. Кочубея, що у Луцьку згоріла маршальська канцелярія. Внаслідок цього шляхта змушена відшуковувати докази на шляхетство за кордоном, для чого потрібно багато часу. Він просив

продовжити термін подання документів на підтвердження шляхетства ще хоча б на один рік [6, арк. 15–16]. Подібні прохання із різними обґрунтуваннями скеровували шляхетські зібрання Подільської та Київської губерній.

28 липня 1804 р. Сенат видав указ про продовження строків подачі шляхтою доказів походження до 1 січня 1806 р. Але кількість осіб, які отримали грамоти про дворянське походження упродовж 1804–1805 рр., була значно меншою, ніж за попередній період (1802–1803 рр.), і до кінцевої дати можливої подачі доказів для визнання шляхетства повна інкорпорація правобережної шляхти до соціальної структури Російської імперії ще не була досягнута [30, с. 30–31]. Тому ще неодноразово імператор та Сенат продовжували терміни подачі документів на підтвердження дворянського походження. Наступним документом з цього питання була затверджена Олександром I 29 грудня 1806 р. [12, № 21974] доповідь Сенату "Про встановлення річного строку в приєднаних від Польщі губерніях на апеляцію по справах людей, які шукають вольностей", що продовжила термін подачі документів і оскарження рішень щодо невизнання у дворянстві до 1 січня 1808 р.

Пішовши, з одного боку, на поступки шляхетству, з іншого – імператор створив спеціальні органи влади, у функції яких входив розгляд справ щодо визнання у шляхетстві. "Враховуючи важливість державних актів, які зберігалися в колишній Польській коронній і Литовській Метриках", і з метою "розбору їх по сортах і для заведення належних книг", Олександр I указом Сенату від 9 липня 1803 р. [11, № 20790] наказав утворити при третьому департаменті експедицію під назвою "Метрика приєднаних провінцій". 27 серпня 1805 р. [12, № 21881] в іменному указі Сенату видачу актів метрики доручено обер-прокурору третього департаменту Сенату. У цьому департаменті створено спеціальну посаду метриканта для ведення справ із визнання у шляхетстві. Указ чітко визначав порядок ведення записів у метричних книгах та порядок видачі витягів із них. Зокрема, наголошувалося, що їх потрібно подавати тільки на гербовому папері. Шляхтич, який хотів підтвердити свій шляхетський статус, мав право подавати прохання безпосередньо до департаменту про видачу йому витяги із метричної книги. Однак указ не регламентував терміну, упродовж якого такі документи мали видаватися, що спричинило багаторічні чекання відповідей зі столиці.

Російська влада намагалася будь-яким чином пришвидшити процес переведення дрібного шляхетства в оподатковувані стани. 18 квітня 1804 р. [12, № 21268] вийшов сенатський указ, затверджений Олександром I, про перепис вільних людей Волинської губернії. Відповідно до цього розпорядження особи, які не змогли підтвердити своє шляхетство, а отже і не були визнані у дворянстві, записувалися у розряд "оподатковуваного стану". 1 січня 1808 р. закінчився термін подачі підтверджувальних документів на шляхетство, але значна частина шляхти так і не змогла з різних причин представити їх.

Олександр I указом Сенату від 6 березня 1808 р. [13, № 22873] "Про розбір доказів на дворянство, поданих від чиншової шляхти в приєднаних від Польщі губерніях" термін для отримання дворянського статусу продовжив "до подальшого розпорядження". Розгляд та рішення щодо доказів походження чиншової шляхти відповідно до встановленого порядку доручалися губернським дворянським депутатським зібранням. Отже, проблема повного станового визнання шляхти залишалася невирішеною на невизначене майбутнє. Проте, з іншого боку, більшість шляхтичів, які до цього часу не подали докази свого дворянського походження, що відповідали б вимогам "Дарованої грамоти дворянству", не могли бути включені до складу російського дворянства. Після утворення Міністерства внутрішніх справ у 1810 р. влаштування чиншової шляхти включено до його компетенції [14, № 24326].

29 березня 1812 р. [15, № 25064] Олександр I затвердив думку Державної Ради "Про визнання в шляхетській гідності тільки тих осіб, чиї предки були в ній затверджені". У розпорядженні чітко зазначалося, що особа, яка змогла представити документи на підтвердження шляхетства своїх предків, визнавалася шляхтичем, а ні – то "простолюдином". Отже, дворянські зібрання мали право визнавати дворянство тільки тих осіб, предки яких затверджені у шляхетстві. Цей нормативний акт стосувався лише незначної кількості шляхетських родів. Переважна їх більшість ніколи не мала письмових документів, які б підтверджували шляхетство.

Після завершення воєнної кампанії 1812 р. політика щодо шляхти, яка не змогла підтвердити свого статусу, стала більш жорсткою. В указі від 5 серпня 1815 р. [16, № 25909] "Про вирішення справ про злочинців, які назвали себе шляхтичами, але доказів на гідність не надали" наказано осіб, які вчинили кримінальні злочини, судити і карати як "простолюдинів", а не як дворян, якщо вони не надали доказів на підтвердження свого шляхетства.

20 січня 1816 р. [16, № 26112] оголошено сенатський указ "Про проведення розбору невідомих людей у польських губерніях, яких під час 6-ї ревізії вписано до класу старої шляхти". Термін "стара шляхта" у законодавстві Російської імперії почав вживатися для означення шляхти, яка була записана до ревізійних сказок 1795 р.; термінами "невідомі люди" або "нові люди" називалися ті особи, які називалися шляхтичами під час пізніших ревізій. Сенат наказав ревізійним комісіям

західних губерній провести повний розбір чиншової шляхти. За основу для вироблення порядку проведення перепису шляхти у Подільській та Волинській губерніях, як і у інших західних губерніях, стала проведена у Київській губернії ревізія в 1811 р., коли чиновники склали окремі списки “старої шляхти”, шляхтичів, які з’явилися між ревізіями, і усіх інших осіб, які не могли надати жодних документів на підтвердження свого “благородного” походження. Відповідно до указу від 20 січня 1816 р. губернське керівництво для виявлення шляхтичів-самозванців зобов’язували порівняти існуючі списки шляхтичів і тих, хто був записаний у шляхту до 1795 р. Особи, які “незаконно” записані до шляхетського стану, оголошувалися дезертирами, і їх рекомендувалося негайно передавати до військового відомства.

23 серпня 1817 р. [17, № 27014] Сенат ухвалив указ “Про негайне завершення розбору чиншової шляхти”. Губернатори, губернські правління та казенні палати мали довести до кінця ревізію шляхти та подати до Сенату відомості про її кількість. Внаслідок цього розбору, який, проте, визнано неповним, було “викрито” 95 тис. шляхтичів, із яких 34 тис. “нічим не довели своєї шляхетської гідності” [31, с. 210].

У 1816–1818 рр. третій департамент Герольдії проводив у Волинській губернії спеціальне розслідування. За його результатами прийнято указ від 24 травня 1818 р., який зобов’язав волинське дворянське зібрання виключити з родовідної книги усіх, “визнаних у дворянстві лише за одними свідченнями приватних осіб, ревізійними сказками та метриками. Цьому становому органу було “роз’яснено” порядок внесення до родовідної книги осіб, докази яких потребують перевірки” [7].

Шляхта правобережних губерній не полишала спроб домогтися від імператора та центрального уряду надання права шляхетським зібранням визнавати станову приналежність осіб, чії права не були ще підтвержені. Губернські маршалки практично систематично надсилали у столицю прохання про це. Наприклад, у 1823 р. волинський губернський маршалок П. Мошинський подав записку міністрові юстиції про видачу шляхетських свідоцтв. Аналогічні клопотання подавали Подільський та Київський маршалки [31, с. 136].

Отже, урядові кола Російської імперії зіткнулися із необхідністю визнання у дворянстві представників шляхти Речі Посполитої. Упродовж правління Катерини II та Олександра I відбулося визнання дворянських прав значної частини шляхти Правобережжя України, але поряд із процесом легітимації проходила декласація певних груп дрібної шляхти. З приходом Миколи I на російський трон досить швидко розвіялися будь-які надії на повернення та збереження привілеїв усіх без винятку колишніх шляхтичів Речі Посполитої.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. (далі – ЦДАК України), ф. 484.
2. ЦДАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 58, арк. 1.
3. ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 383, арк. 5.
4. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 1281, оп. 4, д. 51а.
5. ГАРФ, ф. 1341, оп. 1, д. 346а.
6. ГАРФ, ф. 1343, оп. 57, д. 89.
7. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПЗС-1). – СПб., 1830. – Т. 22: С 1784 по 1789. – 992 с.
8. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 23: С 1789 по 6 ноября 1796. – 969, 2, 2 с.
9. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798. – 869 с.
10. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 27: 1802–1803. – 1122, 50, 31 с.
11. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 28: 1804–1805. – 1328, 24 с.
12. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 30: 1808–1809. – 1404, 8, 2 с.
13. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 31: 1810–1811. – 944, 8 с.
14. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 32: 1812–1815. – 1107, 19, 5 с.
15. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 33: 1815–1816. – 972, 15 с.
16. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 34: 1816–1817. – 744 с.
17. Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – М., 1987.
18. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
19. Имеретинский Н. К. Дворянство Вольнской губернии / Н. К. Имеретинский // Журнал Министерства народного просвещения. – Часть ССХСII. – СПб., 1894. – Апрель. – С. 320–335.
20. Имеретинский Н. К. Дворянство Вольнской губернии / Н. К. Имеретинский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. ССLXXXVIII. – СПб, 1893. – Август. – С. 322–357.
21. Имеретинский Н. К. Дворянство Вольнской губернии / Н. К. Имеретинский. – Житомир, 1867. – 80 с.
22. Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. / В. М. Кабузан, С. М. Троицкий // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 153–168.
23. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
24. Кривошея І. І. Демагнетеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / І. І. Кривошея // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56–69.
25. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (За матеріалами Київської губернії): Дис. ... канд. іст. наук / І. І. Кривошея. – К., 1997. – 268 с.
26. Кривошея І. І. Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / І. І. Кривошея // Сангушківські читання. Матеріали першої науково-практичної конференції. [Редкол.: В. Г. Берковський (голова), Ю. М. Панишко (відп. ред.) та ін.] – С. 32–38.
27. Лисенко С. Дрібна шляхта Ушицького повіту за документами подільського дворянства депутатського зібрання / С. Лисенко // Генеалогічні записки українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000. – Вип. I. – С. 26–29.
28. Лисенко С. Правобережна

шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / С. Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква, 2002. – 444 с. 29. Свєрбигуз В. Старосвітське панство / В. Свєрбигуз. – Варшава, 1999. – 247 с.

Николай Бармак

ЛЕГИТИМАЦІЯ І ДЕКЛАСАЦІЯ ШЛЯХТЫ КИЄВСЬКОЇ, ВОЛЫНСЬКОЇ І ПОДОЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ В КОНЦЕ XVIII – НАЧАЛЕ XIX В.

Рассмотрены вопросы легитимации и деклассации шляхты Киевской, Волынской и Подольской губерний Российской империи, включения их в систему регионального управления. Установлено, что российские власти столкнулись с необходимостью признания во дворянстве представителей шляхты Речи Посполитой, легитимация которой происходила рядом с деклассацией.

Ключевые слова: губерния, шляхта, дворянское собрание, легитимизация, деклассация.

Mykola Barmak

LEGITIMATION AND DEKLASATSIYA NOBILITY KYIV, VOLYN PROVINCES AND PODOLSKI LATE XVII – EARLY XIX CENTURY

The question of legitimation and deklasatsiya nobility of Kiev, Volyn and Podolia provinces of the empire, and their inclusion in the system of regional governance. It was established that the Russian authorities are faced with the need to recognize the Gentleman representatives of the nobility of the Commonwealth, legitimation which occurred near the deklasatsiya.

Key words: Province, nobility, noble collection, legitimation, deklasatsiya.

УДК 94(477)

Юрій Фартушняк

ПОЛІТИКА ПРОТЕКЦІОНІЗМУ В ЦУКРОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В XIX СТ.

Розглянуто політику протекціонізму в цукровій промисловості Київської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії, встановлено, що цукрове виробництво завжди знаходилося під захистом держави і це сприяло активному росту галузі.

Ключові слова: протекціонізм, Правобережна Україна, цукрова промисловість, митний тариф, державна політика, цукор.

Цукрова промисловість в Україні є однією з найстаріших і найважливіших галузей харчової промисловості, продукція якої завжди була найважливішим предметом експорту. Актуальність обраної теми пов'язана з тим, що цукрова промисловість Російської імперії була однією з провідних галузей сільського господарства, рівень розвитку якої в значній мірі визначав економіку держави в цілому.

Мета статті – дослідити політику протекціонізму в цукровій промисловості на Правобережній Україні в XIX ст.

Серед дослідників, які аналізували історію дорадянського цукрово-рафинадного підприємництва на території України та вивчали окремі аспекти зазначеної проблеми слід назвати таких науковців, як: В. Олянич [20], Р. Буравченко [1], Т. Лазанську [14]. Аналізуючи останні дослідження і публікації, можна зробити висновок, про те, що висвітлення проблем політики протекціонізму в цукровій промисловості на Правобережній Україні в XIX ст. приділено недостатню увагу, і саме тому вона потребує подальшого вивчення.

У XIX ст. цукрове виробництво у Російській імперії розвивалося на основі підтримки та регулювання з боку держави. Першим законодавчим документом щодо урядової підтримки цукрової промисловості в країні був указ царя Павла I "Про відведення земель в південних краях Росії бажаним розводити бурякові плантації для виробництва цукру", виданий у вересні 1800 р. [3, с. 5]. Ті, хто бажав вирощувати цукровий буряк, могли брати на півдні ділянки землі без будь-якої оплати за неї у казну. Навіть більше, особам, котрі планували розпочати підприємницьку діяльність з вирощення цукрового буряка та виробництва цукру, передбачалася грошова винагорода. Правда, уряд залишав за собою право повертати землі у разі невикористання їх за призначенням упродовж одного року [8, с. 31]. Однак поміщики не скористалися цим указом. Тоді у 1811 р. російський уряд з метою зацікавити поміщиків виробництвом цукру з буряка, дозволив тим із них, які будуть виробляти цукор, виготовлятимуть з цукрової патоки спирт без оподаткування [15, с. 6]. Пізніше,

царським указом від 8 березня 1833 р. підтверджено право власників цукрових заводів виробляти спирт з "бурякових залишків", а також дозволено торгувати без обмежень патокою для виготовлення з неї горілки [2, с. 90]. Таким чином, виробники цукру отримали ще одне важливе джерело додаткового прибутку – із неоподаткованої торгівлі виробничими залишками, що сприяло розповсюдженню цукровиробництва в Україні загалом і Подільській губернії зокрема.

У перші десятиріччя XIX ст. поміщикам в Україні було вигідно виробляти горілку. Втрачаючи ринки збуту зерна у Європі, передусім у Франції й Британії, вони стали платити менше податків у казну, а це призводило до послаблення військової могутності Росії. За порадою М.Сперанського, цар Олександр I видав у грудні 1810 р. указ про уведення нового митного тарифу, згідно з яким мито на бочку вина становило 80 карбованців (далі – крб.), а ввіз горілки та предметів розкоші був повністю заборонений. Видано наказ спалювати будь-який контрабандний товар [10, с. 241].

Значну роль у промисловому виробництві, у тому числі й цукровому, на початку XIX ст. у Росії відіграв державний діяч, син генерал-фельдмаршала П. Румянцева – М. Румянцев (1754–1826 рр.), який у 1801–1810 рр. був міністром комерції, а у 1807–1812 рр. одночасно й міністром іноземних справ. Він сприяв розвитку мануфактурної промисловості, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, реорганізації митної служби, засобів зв'язку тощо. Так, у записці "Про розумний тариф", написаній у 1801 р., він рекомендував заборонити "ввіз усього спокусливого, що суперечить пануючій вірі, державним правителям і добродійності", "берегти свої мануфактури, заклади, промисли, всі порядні підприємства" і "сприяти привозу товарів..., зіставляючи їх з необхідністю для нас". Надходження зарубіжних товарів у Росію пропонував регулювати і "встановити мито загалом не вище 10 %" [23, с. 307].

Проводячи гнучку митну політику, М. Румянцев посприяв тому, що 19 грудня 1810 р. російський уряд видав "Положення про нейтральну торгівлю на 1811 рік у портах Білого, Балтійського, Чорного й Азовського морів і на всьому західному сухопутному кордоні". Згідно з цим документом на увізний цукор встановлювалося високе мито: за пуд імпортного цукру-піску треба було сплатити 7 крб. мита [22, с. 308–309], що у той час було чималою сумою. Для порівняння, на початку XIX ст. корова коштувала від 5 до 25 крб. [16, с.118]. Високе мито встановлювалося для того, щоб цукор, завезений із-за кордону, не перешкодив розвитку цукрової промисловості в Росії. Слід відзначити, що гнучка промислова і митна політика російського уряду, скерована на захист власного виробника, дала змогу в першій половині XIX ст. щороку розширювати не лише внутрішній, а й зовнішній товарообіг, причому вивозити більше, ніж ввозити. Так, якщо упродовж 1801–1805 рр. вивіз товарів з Росії за кордон становив 75,108 млн крб. золотом, то увіз – 52,765 млн. На середину XIX ст. експорт в абсолютних цифрах зріс ще більше. Так, у 1856–1860 рр. вивезено товарів на суму 225,594 млн крб. золотом, а увезено – на 205,866 млн [21, с. 240, 251].

У результаті протекціоністської політики щодо увезення цукру в Росії у 1812 р. побудовано від 10 до 15 цукрових заводів [9, с.76; 12, с. 6]. Після закінчення війни з Наполеоном 1812–1814 рр. в країні спостерігається зменшення цукровиробництва, що зумовлено несприятливими економічними умовами, пов'язаними з відновленням широкого завою цукру з колоній. У зв'язку із війною та зростаючою потребою в цукрі, прийняті до 1812 р. митні збори за імпортований цукор російською митницею не стягувалися. Однак таке становище зберігалося до 1816 р., коли увіз іноземного цукру-сирцю з тростини обмежено 8 портами з митною платою 1 крб. 50 коп. з пуда і тростинного цукру-рафинаду "в головках" – 3 крб. 75 коп. сріблом з пуда [7, с. 10].

У 1819 р., царський уряд заборонив увозити в країну цукор-рафинад, а цукор-пісок із тростини обкладався митом 75 коп. з пуда. У 1821 р. на цукор із колоній було встановлено мито 1 крб. з пуда, а у 1822 р. – 1 крб. 50 коп. [15, с.6]. Упродовж XIX ст. мито на імпортований цукор зростало. В 1822 р. урядовим рішенням заборонено увіз цукру-рафинаду через кордони з європейськими країнами. Відкритим для торгівлі рафинадом залишився лише Одеський порт із 15 % митною ставкою до вартості привізної продукції [26, с. 10].

Надалі митні тарифи змінювалися залежно від внутрішнього та зовнішнього становища у Росії, але не на шкоду власній цукровій промисловості. Починаючи від 11 листопада 1831 р., мито з пуда привізного цукру встановлено 2 крб. 80 коп. і ще 15% карантинного збору, що загалом виходило 3 крб. 17 коп. з пуда. Мито на імпортований цукор постійно зростало і у 1841 р. досягло 3 крб. 80 коп. з пуда [15, с. 6]. Одеський порт залишався єдиним, через який дозволялося ввозити цукор. Доставка його до споживачів вглиб країни по бездоріжжю гужовим транспортом робила не вигідним імпортувати цукор у Росію. Послаблення конкуренції привізними товарами на внутрішньому ринку сприяло розвитку власного виробництва.

Інколи російський уряд знижував митну плату за привізний цукор-сирець; це зроблено у 1845, 1846 і 1847 роках. У результаті цього митний збір з цукру був доведено до 3 крб. 20 коп. з пуда [8, с. 201, 203]. Завдяки протекціоністській політиці російського уряду та урядів західноєвропейських

країн, а також розвитку цукрової промисловості у Європі, експорт цукру з Америки до 1848 р. зменшився [25, с.24].

Підвищення увізного мита на імпортований цукор не зупинило іноземців завозити тростинний цукор у Росію та інші країни Європи, оскільки собівартість була значно нижчою, ніж цукру з буряка, тому він у значній кількості і за дешевою ціною продавався у портах європейської Атлантики [25, с. 30].

Російська влада робила усе можливе, щоб не допустити на власний ринок іноземний цукор у значній кількості. Таке побоювання конкуренції з боку зарубіжних виробників цукру було обґрунтованим, адже, за підрахунками О. Нестеренко, ціни на цукор у Росії в кінці 40–50-х рр. XIX ст. були вищими, ніж у країнах Західної Європи [18, с.330]. Високе увізне мито на цукор, яке існувало у той період, давало можливість утримувати ціни на цей продукт у 30–40-і роки XIX ст. на винятково високому рівні – 7–9 крб. сріблом, а у 50 – на початку 80-х років – 6–7 крб. за пуд [6, с. 294]. Отже, прибуток становив 50–100%. Такого прибутку не мала жодна галузь промисловості не лише в Росії, а й за кордоном. Маючи високі надприбутки від продажу цукру, власники цукрових заводів модернізували виробництво, застосовували нову техніку і технології, будували нові цукроварні.

Мито на увізний цукор-сирець постійно підвищувалося, що давало змогу російським виробникам цукру витіснити на внутрішньому ринку імпортований цукор. Окрім цього, до 1848 р. власний цукор податком не обкладався.

Таким чином, економічна політика уряду впливала на розвиток цукрової промисловості у Росії. Встановлюючи високе увізне мито на цукор, Міністерство фінансів мало на меті поповнити казну прибутками з його грошей. Митні збори за увезений у Росію цукор щороку зростали: якщо за 1823–1826 рр. вони становили 2038001 крб., то в 1930 р. – 3000000 крб., у 1844 р. – 8097641 крб., у 1845 р. – 6500000 крб., у 1848 р. – 6503507 крб. Завдяки протекціоністській політиці російського уряду кількість цукрових заводів в імперії швидко збільшувалася. Так, у 1826 р. їх було 7, у 1830 р. – 20, у 1840 р. – 140, у 1844 р. – 206, а в 1848 р. – вже 340 [8, с. 35, 37, 39, 42, 199–200]. У високому миті на імпортований цукор були зацікавлені також впливові групи власників рафинадних заводів Санкт-Петербурга та Риги, що спеціалізувалися на переробці цукру з тростини.

З підвищенням мита кількість цукру з колоній у Росії зменшилась, але зменшились і надходження до державної казни. Вихід з цієї ситуації Міністерство фінансів вбачало у запровадженні акцизу на цукор російського виробництва, як це зробили у Франції в 1837 р. [17, с. 4434]. Уведення акцизу на цукор ініціювали власники російських рафинадних заводів, які для його виробництва рафинаду отримували цукор-сирець із-за кордону.

Побоюючись конкуренції з боку власних виробників цукру з буряка, 22 петербурзькі власники рафинадних заводів у грудні 1844 р. запропонували Міністерству фінансів встановити акциз на буряковий цукор [26, с. 11]. Ця пропозиція спричинила невдоволення серед російських цукровиробників. Вони знайшли підтримку в Державній Раді, а також мануфактурній і комерційній радах. Лише після багатьох поправок статут про акциз на цукор з буряка схвалено 25 лютого 1848 р. царем Миколою I та уведено у дію з 1 вересня цього ж року. Акцизна ставка була поміркованою. Він сплачувався з кожного пуда відбіленого цукрового піску; з рафинаду акциз не брали. Акциз вводився поступово, упродовж 6 років: від 1 вересня 1848 р. до 1 вересня 1850 р. – 30 коп.; від 1 вересня 1850 р. до 1 вересня 1852 р. – 40 коп.; від 1 вересня 1852 р. до 1 вересня 1854 р. – 50 коп. сріблом з пуда [24, с. 161].

Акциз брався із певної кількості виробленого цукру, що встановлювалася згідно з визначеними нормами виходу останнього з бурякового соку, добової виробки апаратів, які використовувалися для добування соку, і кількості робочих днів заводу. Норма виходу цукру-піску з одного берківця (10–12 пудів цукрового буряка) встановлено у розмірі 3 % від ваги або 12 фунтів, а добовий виробіток гідравлічних пресів визначався за діаметром великого поршня або циліндра при 9 дюймах у 25 берковець, при 10 дюймах – у 30 берковець, при 12 дюймах – у 40 берковець. Відповідно до цього обраховувався добовий виробіток інших сокодобувних апаратів. Унаслідок цих розрахунків розмір акцизу в 1848 р. становив 60 коп. з пуда цукру-піску з деякими пільгами для невеликих і новозбудованих заводів. Такий акциз діяв до 1863 р. Крім акцизу, цукрові заводи Російської імперії мали щорічно сплачувати суму від 3 до 50 крб., залежно від кількості цукру-піску, що вироблявся, за свідоцтво на право утримувати цукровий завод [8, с.204].

Загальне управління справами акцизу покладалося на Міністерство фінансів, нагляд за дотриманням правил збору акцизу на місцях – на казенні палати і повітові казначейства. Контроль за виконанням підприємствами акцизного статуту в Київській і Подільській губерніях здійснювався казенними палатами, які призначали спеціальних чиновників, а у Волинській губернії ці обов'язки доручалися за сумісництвом чиновникам з "питійних справ" [25, с. 150, 155].

Отже, успішний розвиток цукрової промисловості був однією з причин уведення в 1848 р. акцизу на цукор. Спочатку акциз мав відшкодувати збитки казни від зменшення митних надходжень від імпорту цукру [11, с. 73–74]. Однак незабаром він перетворився у самостійне джерело прибутків державної казни Росії.

Реалізація акцизного збору сприяла поповненню казни, але царський уряд вважав, що цього недостатньо і у 1851 р. для цукровиробників введено акцизно-відкупну систему. Вона виявилася занадто обтяжливою, що відразу призвело до зменшення виробництва цукру, а у деяких маєтках на Правобережній Україні – навіть до ліквідації окремих цукрових заводів [4, с. 70].

Уведення акцизу не призупинило розвитку цукрової галузі в країні, на що розраховували власники рафинадних заводів. Цукрова промисловість продовжувала розвиватись і "рафинадні" промисловці від 50-х років XIX ст. усе більше відчували конкуренцію з боку цукровиробників, особливо на Україні.

Під час Кримської війни увіз у Росію цукру з колоній різко зменшився, знизившись до 1 млн пудів у 1855 р. [19, с.30]. Блокада Російської імперії у роки цієї війни змусила Міністерство фінансів тимчасово зменшити мито на сухопутне увезення цукру-піску до 2 крб., а рафинаду – до 4 крб. з пуда [8, с. 206]. Після закінчення війни постало питання про повернення до довоєнних тарифів. 5 липня 1856 р. мито на цукор, який ввозився морським шляхом, було встановлено в розмірі 3 крб. (раніше – 3 крб. 80 коп.), а на рафинад – 5 крб. сріблом з пуда [8, с.206, 206]. Ці тарифи призвели до зменшення надходжень у державну казну і протестів впливових виробників цукру в Росії. Нові мита мали залишатися без змін упродовж 6 років; на такий термін залишено змін статут 1848 р. про акциз на буряковий цукор. Це рішення не внесло суттєвих змін у розвиток ні цукрового виробництва, ні торгівлі тростинним цукром.

Після 1856 р. увіз колоніального цукру в Російську імперію дещо збільшився, але лише перші два роки. В 1860 р. його імпорт становив знову 1 млн пудів [19, с. 30]. Загалом цукор з колоній не міг повернути собі на російському ринку ті позиції, які він займав напередодні Кримської війни.

Російські виробники цукру домагалися від держави зменшення економічного тиску, але не за рахунок зниження акцизу, тому що у 1858–1859 рр. на кожен цукровий завод у середньому припадало акцизу лише 25 коп. з пуда відбіленого цукру замість 60 копійок [5, с. 27]. Вони вимагали підвищення митних тарифів на ввізний цукор, а то й на заборону його ввезення, оскільки промисловий переворот у цукровій галузі у зарубіжних країнах зробив іноземний цукор набагато дешевшим, ніж російський. У зв'язку з цим митна комісія рекомендувала у 1862 р. декілька принципів нововведень. По-перше, мито повинно перевищувати акциз у п'ятеро (реально було у 15 разів); по-друге, зменшити морське мито з привізного цукру-піску до 1,5 крб., починаючи від 1864 р. по 25 коп. щороку; по-третє, дозволити увезення рафинаду й інших похідних цукрового виробництва [8, с. 211].

Враховуючи інтереси виробників цукру і потребу у збільшенні надходжень коштів до казни від митного збору, Державна Рада частково врахувала рекомендації митної комісії і 14 березня 1863 р. встановила сухопутне мито на цукор-сирець у розмірі 2 крб. 50 коп. і морське мито на рафинад розміром 4 крб. 50 коп. з пуда. У 1867 р. сухопутне мито було зменшене до 1 руб. 50 коп. з пуда цукру-сирцю [8, с. 201, 203, 212–213].

У зв'язку зі встановленням високого мита на цукор з колоній його надходження у Росію уповільнилося, що відповідно призвело до зменшення надходжень до казни від митного збору. Ці обставини спонукали Міністерство фінансів розпочати підготовку до перегляду статуту про акциз на цукор. Новий акцизний збір введено після затвердження 26 листопада 1863 р. Державною Радою, а 1 травня наступного року введено у дію новий "Статут про акциз з цукрового піску внутрішнього виробництва" [8, с. 212].

Згодом Державна Рада внесла корективи на акциз цукру і 16 червня 1867 р. постановила: 1) акциз брати 50 коп. з пуда (якщо прибуток з мита й акцизу не досягне в середньому 6500000 руб. щорічно, то з 1 серпня 1870 р. до 1 серпня 1872 р. збільшити його до 70 коп. у пуда); 2) мито на цукор-сирець і рафинад залишити без змін до 1 серпня 1872 р.; 3) за вивезений за кордон цукор повертати акциз розміром 27 коп. з пуда [8, с. 214].

Російський уряд заохочував цукровиробників країни вивозити цукор за кордон. Для цього у квітні 1873 р. встановлено, що при експорті російського цукру акциз повертався повністю [8, с. 236]. Спочатку уряд прийняв ухвалу, що акциз за вивезений цукор повертатиметься тимчасово, упродовж 2 років з пуда ваги нетто розміром: сирцю піску жовтого – 26 коп., сирцю піску білого – 45 коп., рафинаду – 47 коп. [8, с. 239]. Від квітня 1875 р. до 18 квітня 1877 р. тарифи повернення акцизів збільшено: за сирець піску жовтого – 45 коп., за сирець піску білого і рафинаду – 80 коп. Це перше повернення було продовжене до 1 липня 1877 р., а потім – до 1 січня 1878 р. [8, с. 240].

Час від часу акцизні збори змінювались, але не зменшувались, а зростали. Нагляд за діяльністю цукрових заводів здійснювали одночасно дві державні установи – казенна палата й

акцизна управа, які й контролювали одна одну. Так, 7 травня 1869 р. казенна палата оголосила результати збору податків на цукрових заводах Подільської губернії. Ці результати у 1867–1868 господарському році на окремих заводах виявилися різними за даними двох вказаних установ. Казенна палата, зокрема, за акциз на вироблений цукор Вишнівчиківським заводом нарахувала 3924 крб., а Акцизна управа – 4104 крб., тобто на 180 крб. більше; з Війтовецького заводу палата вирахувала акцизу на суму 14580 крб, а управа – 14904 крб., тобто більше на 324 крб.; з Якушинецького заводу управа вирахувала акцизу на суму 3159 крб. – більше на 534 крб. 60 коп., ніж вирахувала палата; з Капустянського заводу управа нарахувала акцизу на 504 крб. менше, ніж палата; зі Степанівського заводу управа вирахувала 9648 крб. – більше, ніж вирахувала палата, на 432 крб.; з Устянецького заводу управа вирахувала 12888 крб., що було менше на 36 крб., ніж вирахувала палата; з Моївського заводу палата вирахувала 13050 крб. – на 360 руб. менше, ніж це зробила управа; з Барського заводу управа вирахувала 12000 крб, а палата – на 18 крб. більше; з Ялтушківського заводу управа вирахувала 10476 крб., а палата – на 36 крб. більше; з Курилівського заводу Акцизна управа вирахувала акцизу на суму 8424 крб. – більше на 576 крб. від суми, яку вирахувала Казенна палата [13, арк. 245]. Отже, органи державного управління Подільської губернії постійно і скрупульозно перевіряли суми акцизного збору з цукрових заводів, оскільки останні вносили у державну казну найбільше коштів.

Отже, цукрове виробництво Київської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії, завдяки протекціонстській політиці Російської імперії, мало сприятливі умови для розвитку галузі.

Список використаних джерел

1. Буравченко Р. В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук / Р. В. Буравченко. – Черкаси, 2006. – 201 с. 2. Вобльий К. Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР. Т. 1. / К. Г. Вобльий. – М., 1928. – 412 с. 3. Гоменюк В. О. Буряківництво: Навч. посібник / В. О. Гоменюк. – Вінниця: Континент-Прим, 1999. – 78 с. 4. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. / О. М. Гордуновський // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 69–75. 5. Грум-Гржимайло Е. О. О свеклосахарной промышленности и развитии ее в России / Е. О. Грум-Гржимайло. – СПб., 1860. – 70 с. 6. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи. За 1906–1907 г. / [Составленный М. А. Толпыгиным]. – К., 1908. – 802 с. 7. Журнал мануфактур и торговли. – 1834. – № 3. – С. 45–55. 8. Завадский И. Б. Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее / И. Б. Завадский. – К., 1878. – 55 с. 9. Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии. Ч. IV. / Е. Зябловский. – СПб., 1815. – 160 с. 10. История XIX века / [Под ред. профессоров Лависса и Рамбо; Пер. с франц. Второе доп. и испр. изд. под ред. проф. Е. В. Тарле]. Т. 2. – М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – 302 с. 11. Кинятина Н. С. Политика русского самодержавия в области промышленности (20–50-е годы XIX ст.) / Н. С. Кинятина. – М., 1968. – 174 с. 12. Корчинский А. И. История возникновения свеклосахарной промышленности и первоначальное развитие ее техники в дореформенный период: дис. ... канд. ист. наук / А. И. Корчинский. – К., 1951. – 184 с. 13. Державний архів Хмельницької області, ф. 226, оп. 80, спр. 278, арк. 245. 14. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. І. Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 65–73. 15. Левин И. Наша сахарная промышленность / И. Левин. – СПб., 1908. – 182 с. 16. Лукашевич Л. М. Україна: історико-економічний огляд / Л. М. Лукашевич. – К.: МАУН, 1997. – 250 с. 17. Настольный энциклопедический словарь. Т. VII. – 4-е издание. – М.: Типография А. Б. Васильева, 1900. 18. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. В 2-х ч. Ч. 1. Ремесла і мануфактура / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 380 с. 19. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. 1. – СПб., 1862. – 64 с. 20. Олянич В. В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / В. В. Олянич. – Харків, 2000. – 206 с. 21. Покровский С. А. Внешняя торговля и внутренняя торговая политика России / С. А. Покровский. – М., 1947. – 294 с. 22. Положение о нейтральной торговле на 1811 год в портах Белого, Балтийского, Черного и Азовского морей и по всей западной сухопутной границе, 19 декабря 1810 г. // Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года: Учебное пособие для студентов пед. институтов / [Сост. П. П. Елифанов, О. П. Елифанова]. – М.: Просвещение, 1987. – 442 с. 23. Румянцев Н. П. Записка "О разуме тарифа" 1801 г. / Н. П. Румянцев // Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года: Учебное пособие для студентов пед. институтов / [Сост. П. П. Елифанов, О. П. Елифанова]. – М.: Просвещение, 1987. – С. 307. 24. Тихонов Б. В. Развитие свеклосахарной промышленности во второй половине 40-х и в 50-х годах XIX в. (к истории начала промышленного переворота) / Б. В. Тихонов // Исторические записки. – № 62. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 161–168. 25. Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848 / Э. Хобсбаум / [Пер. с англ. Л. Д. Якушкиной]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 78 с. 26. Цехановский М. Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности / М. Ю. Цехановский. – К., 1904. – 110 с.

Юрій Фартушняк

**ПОЛИТИКА ПРОТЕКЦИОНИЗМА В САХАРНОЇ ПРОМИШЛЕННОСТІ
НА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНІ В ХІХ В.**

Рассмотрена политика протекционизма в сахарной промышленности Киевской, Волынской и Подольской губерний Российской империи, установлено, что сахарное производство всегда находилось под защитой государства, что способствовало активному росту отрасли.

Ключевые слова: протекционизм, Правобережная Украина, сахарная промышленность, таможенный тариф, государственная политика, сахар.

Yuriy Fartushnyak

**PROTECTIONISM IN THE SUGAR INDUSTRY INTO RIGHT UKRAINE IN THE
NINETEENTH CENTURY.**

We consider a policy of protectionism in the sugar industry Kyiv, Volyn and Podolia provinces of the empire, found that sugar production has always been protected by the state and contributed to the growth of the active area.

Key words: protection, Right-Bank Ukraine, the sugar industry, the Customs Tariff, public policy, sugar.

УДК 35.073:06.048.8“1864–1920”

Алла Нітченко

ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ (1864–1920 РР.)

У статті здійснено аналіз еволюції юридичного статусу та законодавчих засад діяльності органів земського самоврядування з початку їх створення у 1864 р. і до моменту їх ліквідації у 1920 р. Проаналізовано порядок розподілу функцій між вертикаллю влади та органами земського самоврядування. Визначено місце земств у системі державної влади. Зроблено висновок, що при усіх недоліках виборчих систем, котрі практикувалися у цей період, останні виявилися найважливішою передумовою й механізмом, що забезпечували певне політичне представництво інтересів різних станів на місцевому рівні.

Ключові слова: земство, органи земського самоврядування, законодавство, земська реформа, законодавчі засади.

Актуальним на сьогодні для України є побудова правової держави та створення громадянського суспільства. Як відомо, важливою ознакою сформованості громадянського суспільства є розвинене самоврядування за допомогою якого громадянськість має реальну можливість реалізовувати свої громадянські права та приймати участь в управлінні державою. Але слід визнати, що в Україні досі не побудована діюча система місцевого самоврядування, яка б забезпечувала стабільне здійснення заходів соціального, економічного та культурного характеру, а також гарантувала б дійсну, а не формальну участь населення в місцевих справах.

Сьогодні, як ніколи, особливо гострого значення набула проблема порядку розподілу функцій між вертикаллю влади та місцевим самоврядуванням. Також постало питання про партнерство влади з населенням у тому числі й через органи самоврядування. У цьому зв'язку історичний досвід запровадження та становлення органів земського самоврядування може становити безсумнівний інтерес не тільки для виявлення традицій місцевого самоврядування, але й для визначення потенціалу вітчизняної демократії.

Зростаючий в останній час інтерес до самоврядування пояснюється багато у чому пошуками альтернативи безконтрольній, корумпованій бюрократичній системі, що нездатна вивести країну із кризи. Із самоврядуванням пов'язуються надії на встановлене народовладдя.

Історичний досвід засвідчує, що розвинене та гнучке до змін місцеве самоврядування має велике політичне значення для стабільності держави. Історія земських установ доводить доцільність децентралізації державного управління в Україні, що встала на шлях політичної та економічної модернізації. Адже історія земського самоврядування це історія постійної боротьби земства за свої права.

Історіографія історії земства та зокрема проблематика правової бази їх діяльності, досить обширна. У перші ж роки впровадження земських інституцій з'явилися дослідження, О. Головачова,

К. Кавеліна, О. Лохвицького та В. Лешкова, пов'язані із узагальненням норм виборчого права уведеного положенням 1864 р. [1]. Дослідники намагалися не тільки проаналізувати правову базу діяльності уведених земств, але і спрогнозувати їх майбутнє.

На початку ХХ ст. історіографія земських виборів поповнилася працями М. Авінова, Б. Веселовського, В. Гессена, М. Кузнецова, О. Корнілова та інших дослідників, у яких досить предметно розглядалася подальша реформа органів земського самоврядування [2]. Після опублікування законів Тимчасового уряду в галузі самоврядування, з'являються перші роботи, що тлумачили й популяризували закони 1917 р. [3].

У радянській історіографії земські вибори стали предметом дослідження у працях А. Волощенко, В. Гармізи, Г. Герасименко, Л. Захарової, П. Зайончковського, Н. Пірумової та ін. [4]. Ці історики дослідили еволюцію земського представництва в окремі періоди історії місцевого самоврядування. Для розуміння контексту формування органів земського самоврядування, на теренах етнічних українських земель, важливе значення мають праці сучасних російських дослідників. Зокрема, В. Абрамова, Т. Акімової, О. Верещагіна та О. Петровичевої [5].

Значний вклад у вивчення юридичних аспектів діяльності земств внесли праці українських істориків М. Білоконя, П. Гай-Нижника, О. Євтушенко, О. Мироненка, О. Редькіної [6]. Сучасна українська історіографія значно розширила проблемно-тематичний діапазон досліджень. За останні роки опубліковано низку праць, насамперед, І. Верховцева, О. Завальнюка, В. Стецюка та інших істориків, у яких продовжено та поглиблено вивчення проблем законодавчих основ діяльності земств України у роки революції та громадянської війни [7]. Однак на сьогодні в українській історіографії не вистачає узагальнюючої монографії з проблем еволюції юридичного статусу та законодавчих засад діяльності земств.

Метою цієї статті є комплексна реконструкція законодавчих основ діяльності земств з початку їх створення у 1864 р. і до моменту їх ліквідації у 1920 р.

Поява земств у Російській імперії викликана перетвореннями 60–70-х рр. ХІХ ст., що стосувалися майже усіх ділянок життя суспільства. Реформа місцевого самоврядування стала логічним продовженням селянської реформи 1861 р. Земська реформа 1864 р. мала на меті приведення системи управління місцевим господарством у відповідність із потребами капіталізму, що розвивався в країні, а також з новим статусом селянства. Представницькі органи земського самоврядування – земські збори та управи губернського та повітового рівня були запроваджені у ряді губерній європейської частини Російської імперії, включаючи Лівобережну та Слобідську Україну.

Уведення земського самоврядування мало б сприяти трансформації монархії самодержавної на буржуазну. У російському законодавстві закріплювалися буржуазні принципи самоврядування: принцип всестановості, проведений практично до кінця; проголошення незалежності від адміністрації; виборність і змінюваність посадових осіб; гласність діяльності. Однак демократичний характер земств звужувався їх багатоступеневою виборчою системою з обмеженою участю виборців. Так, наприклад, у виборах могли приймати участь тільки чоловіки 25-літнього віку, цензовою основою (внаслідок чого їх соціальну базу склали дворяни-землевласники), обмеженою компетенцією, їх функції фактично обмежувалися суто господарськими і культурно-освітніми питаннями місцевого рівня та відсутністю низової ланки.

Запроваджене земське самоврядування також характеризувалося територіальною обмеженістю. Земства вводилися у губерніях, з перевагою поміщицького землеволодіння, відсутністю координуючого центру, постійним контролем губернатора та Міністерства внутрішніх справ. Без дозволу міністра внутрішніх справ не можна було вирішити жодного важливого місцевого питання. Свої господарчі завдання земства вирішували на кошти, які збиралися з населення у вигляді спеціального податку, основний тягар якого ліг на селянство. Тому ставлення селян до земств не завжди було доброзичливим. Однак самофінансування забезпечило земствам їх життєздатність.

Більшість сучасників критично оцінювали повноваження земств і, зокрема, зазначали, що коло діяльності земських установ є вельми обмеженим і не має нічого спільного з поняттям самоврядування. Відомий громадський діяч та письменник О. Головачов наголошував, що "у земській справі найбільш вражає задня думка дати тільки форму самоврядування, а не сутність" [8, с. 8]. Основною вадою земських установ згідно з положенням 1864 р., на думку відомого економіста та публіциста В. Безобразова було те, що вони не були уведені до загальної системи державного управління [9].

Дійсно, найбільшим досягненням реформи 1864 р. було створення земського апарату. Однак створені земства не могли бути органами повноцінно дієвого самоврядування. Виборче право залежало від майнового цензу, їх компетенція була жорстко обмежена та й коштів їм відпускатися явно недостатньо. Реформа та подальші дії уряду щодо обмеження дієздатності земств не створили сприятливих умов для їх вільного розвитку. Фактично уряд надав передовій частині

суспільства самоврядування на провінційному рівні, щоб не допускати його у столицю. Але незабаром це не завадило земствам перетворитися у центр громадсько-політичного життя. Саме навколо них, через половинчастість реформ, виник ліберально-опозиційний рух. Незважаючи на усі недоліки, земства завдяки своїй діяльності, мали усе більшу повагу та інтерес у суспільстві. Значна частина якого починає бачити у земствах майбутній шлях до конституційного реформування країни.

Упродовж 80 – початку 90-х рр. XIX ст. здійснено широкомасштабні заходи щодо перегляду реформ 60–70-х рр. Прийняте "Положення про земських дільничних начальників" 1889 р. поклато кінець надіям земських установ поширити свій вплив на волость [10]. Земські начальники отримали широкі адміністративно-судові права у становленні до селян. Зокрема, вони мали здійснювати контроль над сільським і волосним самоуправлінням та здійснювати нагляд за діяльністю волосних судів. До того ж, "Положення..." повернуло дворянам значну частину вотчинно-поліцейської влади, яку вони втратили після заборони кріпацтва та принцип поєднання судової та адміністративної влади на місцевому рівні.

Згідно з новим "Положенням про земські установи" 1890 р. [11] принцип виборності до земських зборів практично був знищений. Якщо раніше вибори відбувалися за трьома куріями – землевласницькій, міській та сільській, то тепер фактично у двох – землевласницькій та міській, склад яких визначався станомою приналежністю. Нова виборча система надавала пріоритет великим землевласникам та заможним громадянам. Вони обирали у земські зібрання представників більше, ніж міські жителі та селяни разом узяті. Над земствами посилено адміністративний контроль та бюрократичну опіку.

Фактично "Положення..." 1890 р. було тим законодавчим актом, який регламентував діяльність усіх земських структур до кінця існування Російської імперії. У 1903 р. земства запроваджуються, щоправда у обмеженій формі, на території Правобережної України. Згідно із законом, земські гласні не обиралися, а призначалися міністром внутрішніх справ за поданням губернатора, також не було створено земських органів на повітовому рівні. У 1911 р. приймається закон про західне земство, згідно з яким у Київській, Подільській і Волинській губерніях створено органи земського самоврядування, які формувалися, не за становим, а за національним принципом (вибори відбувалися у двох куріях – "польської" та "руської", до якої крім руських відносилося все українське та білоруське населення краю). До земської діяльності вперше залучалося місцеве українське селянство, більше половини якого отримало можливість брати участь у земських виборах і впливати на господарське життя свого регіону. Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. у частини українських земель, на загальноімперських засадах, уведено систему органів земського самоврядування, яка характеризувалася специфічними особливостями.

У 1914 р. створено Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст, які сформували цементуючу "горизонталь" місцевої влади. Згодом, Земський союз об'єднався із Союзом міст у потужну організацію "Земгор". За допомогою "Земгору" Земський союз домігся посилити свій вплив на державні справи та одержав можливість більш активного проникнення до державного апарату.

На початку 1917 р. органи земського самоврядування переживали не кращі часи. Існуюча адміністративно-ієрархічна вертикаль державної влади погано поєднувалася із виборними земськими установами. Прагнення царату зберегти будь-якою ціною у земствах пануючий вплив цензових елементів усе більше зводило місцеве самоврядування нанівець. Після Лютневої революції питання про демократизацію земств постало насамперед як політичне. Саме тому, земська реформа Тимчасового уряду була покликана сконструювати внутрішню основу земств на широких демократичних засадах. У травні-липні 1917 р. прийнята ціла серія законодавчих актів, що визначили зміст реформи: "Тимчасове положення щодо проведення виборів губернських та повітових земських гласних", "Про проведення виборів губернських і повітових земських гласних", "Про волосне земське управління", "Про зміну діючого положення щодо губернських та повітових земських установ надалі до видання нового про них положення" та ін.

Згідно з постановою "Про зміну діючого положення щодо губернських та повітових земських установ ..." [12, с. 1] компетенція земських органів, у порівнянні із положенням 1890 р., розширилася майже на усі сфери місцевого життя. Земствам офіційно надавалося право самостійності при вирішенні підвідомчих справ. Загальне керівництво земствами покладалося на Всеросійський земський союз. Нагляд за діяльністю земств мали здійснювати губернські комісари Тимчасового уряду, судді з адміністративних справ та Міністерство внутрішніх справ.

Однак найважливішою із земських реформ 1917 р. була реформа із запровадження волосного земства. Згідно з постановою "Про волосне земське управління" [13] ліквідувався інститут волосних сходів, волосних правлінь, старшин і судів, а також земських начальників. Скасовувалися продовольчі комітети, волосні та сільські виконавчі комітети. Натомість створювалися волосні земства, структуровані у волосні земські збори та управи. Волосні земські збори склалися із волосних земських гласних. Кількість гласних залежала від чисельності населення волості й становила від 20

до 50 осіб. Земська управа обиралася у складі голови та не менше двох гласних з числа грамотних осіб, що досягли 21-річного віку. У компетенцію волосних земств передавалася значна кількість функцій, що самозабезпечували роботу волості як господарсько-адміністративної одиниці. На волосні земства покладалася і важлива політична функція – підготовка виборів до Всеросійських установчих зборів (а згодом і до Всеукраїнських). Нагляд за їх діяльністю покладалася на повітове земство.

Отже, вперше в історії країни введено дрібну земську одиницю. Волость переставала бути черезсмужною з іншими волостями, внаслідок чого сільське населення не розділялося між різними волостями. Волосне земство перетворювалося на своєрідний фундамент державної управлінської піраміди. У систему місцевої влади завдяки реформі введено багатомільйонне селянство Росії. Однак ліквідація звичного інституту волосного управління й уведення земств, які продовжували асоціюватися у селянській свідомості з буржуазією та земськими начальниками (земства отримали частину поліцейських функцій, котрі раніше належали земським начальникам), викликала незадоволення та протидію селян, що вплинуло в подальшому на процедуру проведення та результати виборів. До того ж, запровадження волосних земств лягало новим тягарем на населення: до повітового земського збору мала додаватися відсоткова надбавка волосного земського збору. Крім цього, запровадження волосного земства незабаром поставило питання про введення селищного управління.

Вакуум влади на селищному рівні заповнило "Тимчасове положення про селищне управління" від 15 липня 1917 р. [14, с. 342]. Згідно з положенням, апарат селищного управління не відрізнявся від земського і складався із селищних зборів – розпорядчого органу та селищної управи – виконавчого органу. Відрізнялася тільки кількість гласних, яка залежала від чисельності населення і становила від 12 до 40 осіб. Між земствами та селищним управлінням встановлювалася певна залежність. Коло діяльності селищного управління охоплювало громадський благоустрій селища і визначалося повітовими або губернськими земськими зборами. Нагляд за діяльністю селищних управлінь безпосередньо здійснювали губернські та повітові земські збори, а також повітові комісари.

Значення цього положення полягало у тому, що за його допомогою Тимчасовий уряд зумів знищити основну масу низових демократичних селянських організацій, які виникли навесні 1917 р. та вибудувати чітко підпорядковану вертикаль місцевих самоврядних інституцій: селище-волость-повіт-губернія-центр. Таким чином, було заповнено вакуум виконавчої влади зверху донизу.

Нова земська виборча система, прийнята після Лютневої революції, змінила підходи до формування самоврядування. Зокрема, скасовувався майновий ценз, встановлювалося загальне, рівне, пряме і таємне голосування. Пасивне (формальне) виборче право поширювалося на усіх громадян. Будь-які обмеження за національністю, віросповіданням, статтю не допускалися. До участі у виборах допускалися громадяни з 20-річного віку. Хоча від виборів відсторонялися військові, але для військових міських гарнізонів обмежень не передбачалося.

Активне (фактичне) право отримували ті, хто постійно мешкав у місті, на території повіту, волості та селища, чи мав там будинок або виконував службові функції, пов'язані із життям місцевого населення. При цьому виборчого права позбавлялися засуджені карні злочинці (до закінчення трьох років після відбуття кари), ченці, божевільні та ін.

Згідно із законом, механізм земських виборів усіх рівнів мало чим відрізнявся. Повітові вибори та вибори до селищних управлінь мали проводитися на пропорційній основі та за куріальною системою (від міських поселень та сільських місцевостях). Вибори до волосного земства мали проводитися за мажоритарною системою. Згодом це рішення відмінене на користь пропорційної системи. Пропорційна система представництва груп інтересів зробила складання виборчих списків прерогативою партій та громадських організацій. Вибори у губернське зібрання були багатоступеневими, тобто непрямыми. Процес виборів до губернських зборів був значно спрощений: різні групи повітових земських зборів складали списки кандидатів і подавали їх голові зборів. Кількість кандидатів у ньому не мала перевищувати загальної чисельності гласних, яких необхідно було обрати. Кожен гласний повітового земства міг голосувати тільки за один список. У відповідності з кількістю поданих голосів визначалося, скільки кандидатів з кожного списку обрано губернськими гласними. Всестановий принцип обрання гласних значно розширив соціальну базу земств, що робило їх більш гнучкими.

Земські вибори, проведені восени 1917 р., мали стати першим досвідом виборчих технологій. Пропорційна система виборів мала на меті забезпечити місцями в органах самоврядування представників від різних груп виборців, політичних партій, об'єднань або союзів. Тому результати виборів, за задумом уряду, мали сприйматися населенням як справедливі. Але, насамперед, ці заходи були розраховані на те, щоб перехопити у населення ініціативу із демократизації органів самоврядування й припинити самоорганізацію. Однак Тимчасовому уряду не вдалося реалізувати свої плани та перетворити земства в основу нової державності на місцях.

Особливою прикметою 1917 р. була поява Центральної Ради, яка репрезентувала нову, альтернативну форму уряду в Україні. Центральна Рада підтримала земську реформу Тимчасового уряду та визнала земства революційними органами місцевої влади. Однак, правові відносини земств із Центральною Радою не були достатньо врегульовані. Лише наприкінці 1917 р. Центральна Рада розпочала роботу над земською реформою. Для цього утворили спеціальну комісію, до складу якої увійшли провідні учені-економісти, земські діячі та представники уряду. Більшість з них вважала, що на місцях повинна функціонувати сильна і добре вдосконалена народна влада. Земські збори та управи отримали офіційну назву – "народні ради" та "народні управи". Однак закінчити проект реформ їм не судилося. У квітні 1918 р. стався державний переворот і до влади прийшов гетьман П. Скоропадський.

Уряд П. Скоропадського у питаннях розбудови місцевого самоврядування дотримувался дореволюційних підходів у його організації. Земства визнавалися напівгромадськими та напівдержавними установами. До їх компетенції відносилися лише питання культурно-господарського розвитку. Політична діяльність земств заборонялася. Право необмеженого контролю за діяльністю земств отримали губернські та повітові старости. З метою подальшого обмеження повноважень земств влада почала їх переслідувати. Влітку 1918 р., розпочато ревізію їх діяльності. Тимчасово призупинено скликання повітових і губернських земських зборів, їх повноваження перейшли до управ. Волосні земства фактично скасовувалися. На початку вересня 1918 р. уряд затвердив закон, згідно з яким, міністр внутрішніх справ отримав виключне право у випадку повного або часткового усунення особового складу управ затверджувати новий склад управ або їх членів [15, с. 1]. Пізніше цей закон доповнено постановою, за якою відновлювалася дореволюційна норма – лише міністр міг дозволити скликання земських зборів [16, с. 1].

Передбачалося запровадити нову виборчу систему, що характеризувалася б відновленням майнового цензу та куріальної системи; обмеженням виборчим правом (належало особам, які досягли 25 років, мали українське громадянство та проживали в Україні не менше одного року); обмеженням у виборчих правах представників незаможних верств населення (ті, хто не володів нерухомістю, виділялися в окрему виборчу курію разом із власниками нижчих ценових ставок, визначених урядом). Нові земські вибори мали бути проведені наприкінці 1918 р. Проте П. Скоропадському не вдалося надовго утримати владу.

У грудні 1918 р. до влади прийшла Директорія УНР. З її приходом скасовано усі постанови гетьманського уряду щодо земств та відновлено дію земського законодавства Тимчасового уряду і Центральної Ради. Також відновлено склад земських установ, обраних восени 1917 р.; звільнено голів управ, призначених за Гетьманату; відновлено роботу волосних земств; утворено при земських управах продовольчі відділи; значно розширено коло повноважень земств; ліквідовано ревізійні комісії, що, однак, не означало повної безконтрольності земців – матеріали комісій мали бути передані прокурорським органам для подальшого провадження справ, пов'язаних із реальними правопорушеннями; затверджено новий статут Всеукраїнського союзу земств, якому надавалася низка повноважень у політичній, економічній та культурно-просвітницькій сферах тощо.

Після закінчення терміну повноважень земств (1 січня 1919 р.), обраних восени 1917 р., міністр внутрішніх справ продовжив термін їх діяльності [17, с. 3]. Водночас велася підготовка нової виборчої реформи. Вибори мали відбутися на основі рівного, таємного, без обмежень статі голосування. Виборче право мали отримати усі громадяни УНР, які досягли 20 років і мали ценз осілості не менше 6 місяців. Однак чергові земські вибори згідно з новим законом не відбулися. Наприкінці 1920 р., на більшості території України, утвердилася радянська модель місцевого управління. Місцеві ради, не бажали миритися з існуванням паралельної і, можливо, альтернативної їм влади в особі земств. Спочатку вони прагнули перетворити їх у підконтрольні господарські органи, а потім, побачивши їх незгоду на другорядну роль, взагалі ліквідували.

Отже, з часу впровадження земського самоврядування у 1864 р. і до його ліквідації радянською владою у 1920 р., правовий статус та законодавчі засади діяльності земств зазнали суттєвих змін. Значною мірою це зумовлено зміною політичних режимів упродовж розгляданого періоду. Якщо царський уряд і П. Скоропадський намагався перетворити земства на складову державного управління, підконтрольні державі установи. Тимчасовий уряд та Центральна Рада, розглядали земства як засіб демократизації місцевого самоврядування, виступали за надання земствам широких повноважень та зменшення контролю за ними з боку держави. За часів Директорії УНР відбулося фактичне зростання державного механізму та системи місцевого самоврядування. На жаль, в умовах революції та громадянської війни земствам так і не вдалося перетворитися на базову основу національної державної влади.

При усіх недоліках виборчих систем, котрі практикувалися у розглянутий період, останні виявилися найважливішою передумовою й механізмом, що забезпечували певне політичне представництво інтересів різних станів на місцевому рівні. Однак за весь період існування земств

ідеального самоврядування, котре повністю здійснювалось би населенням та ніким не контролювалося не було створено.

Список використаних джерел

1. Головачев А.А. Десять лет реформ: 1861–1871 / А. А. Головачев. – СПб: Изд-ние журн. "Вестник Европы"; Тип. Ф.С. Сушинского, 1872. – 398 с.; Кавелин К.Д. По поводу губернских и уездных земских учреждений / К. Д. Кавелин. – [СПб]: тип. Имп. Акад. наук, 1864 [ценз.]. – 66 с.; Лохвицкий А.В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. Ч. 1 / А. В. Лохвицкий. – 2-е изд. с изм. – СПб: А.Ф. Базулов, 1864. – 224 с.; Лешков В.Н. О праве самостоятельности, как основе для самоуправления / В. Н. Лешков. – [М.]: Унив. тип. (Катков и Ко), 1872 [ценз.]. – 25 с. 2. Авинов Н.Н. Граф М.А. Кроф и земская реформа 1864 г. Из истории составления Положения о земских учреждениях 1864 г. / Н. Н. Авинов. – М.: типо.-лит. т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1904. – 20 с.; Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет. Т.1–4 / Б. Б. Веселовский. – СПб: Изд-во О.Н. Поповой, 1909–1911; Гессен В.М. Вопросы местного управления / В. М. Гессен. – СПб: юрид. кн. кл. "Право", 1904. – 235, [4] с.; Кузнецов Н.И. Реорганизация земства (На основах всеобщего избирательного права) / Н. И. Кузнецов. – Воронеж: В.В. Юркевич, 1906. – 22 с.; Корнилов А.А. Из истории вопроса об избирательном праве в земстве. (Происхождение земской избирательной системы 1864 г. и ее дальнейшие изменения) / А. А. Корнилов. – СПб: типо-лит. Б. Авидона, 1906. – 62 с. 3. Веселовский Б.Б. Земство и его новое устройство / Б. Б. Веселовский. – Петроград: Муравей, 1917. – 32 с.; Дурденевский В.Н. Волосное земство и его задачи. (По закону 21-го мая 1917 года) / В. Н. Дурденевский. – М.: Изд-во журн. "Народный учитель", 1917. – 32 с.; Шингарев А.И. Земство губернское, уездное и волостное. (Их взаимоотношения и работа) / А.И. Шингарев. – М.: т-во скоропеч. А.А. Левенсон, 1917. – 32 с. 4. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – напочатку 80-х років XIX ст. / А. К. Волощенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 221 с.; Гармиза В.В. Подготовка земской реформы 1864 года / В. В. Гармиза. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 264 с.; Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Г. А. Герасименко. – М.: Наука, 1990. – 262, [2] с.; Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 г. / Л. Г. Захарова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 178 с.; Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века / Н. М. Пирумова. – М.: Наука, 1977. – 186 с.; Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880-х годов / П. А. Зайончковский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1964. – 511 с. 5. Абрамов В.Ф. Российское земство: экономика, финансы и культура / В. Ф. Абрамов. – М.: "Ника", 1996. – 166 с.; Акимова Т.М. Земства Центральной России 1917–1918 гг. (Владимирская, Костромская, Тверская, Ярославская губернии): монография / Т. М. Акимова. – Санкт-Петербург: Ист. иллюстрация, 2009. – 356, [1] с.; Верещагин А.Н. Земский вопрос в России: Политико-правовые отношения / А. Н. Верещагин. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 189, [1] с.; Петровичева Е.М. Земства Центральной России в период Думской монархии (1906 – первая половина 1914) / Е. М. Петровичева. – М.: Моск. пед. гос. ун-т, 2001. – 200 с.; Петровичева Е.М. Земства Центральной России в период первой мировой войны / Е. М. Петровичева. – М.: Моск. пед. гос. ун-т, 2001. – 126 с. 6. Білоконь М.В. Органи державного управління та місцевого самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: автореф. дис. наук. ступеня канд. юрид. наук / М. В. Білоконь. – Харків, 2002. – 20 с.; Гай-Нижник П.П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.) / П.П. Гай-Нижник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку "Рада", 2009. – Вип. XXIV. – С. 229–270; Євтушенко О.Н. Земська реформа другої половини XIX століття в Російській імперії як компроміс між самодержавством і регіонами / О.Н. Євтушенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 65. – Вип. 52: Політичні науки. – Миколаїв, 2007. – С. 137 – 141; Мироненко О. Національні органи місцевої влади і управління в УНР / О. Мироненко // Українське державотворення: невitreбуваний потенціал / [за ред. О.М. Мироненка]. – К.: Либідь, 1997. – С. 319–324; Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття / Редькіна О.А. – К.: Куприянова, 2008. – 192 с. 7. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 20 с.; Завальнюк О.М. Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. / О.М. Завальнюк, В.Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 220 с.; Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр.: автореф. дис. наук. ступеня канд. іст. наук / В. Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с. 8. Румянцева Н.М. Еволюція концепцій місцевого самоуправління в трудах отечественных исследователей во второй половине XIX – начала XX века / Н.М. Румянцева // Вестник гуманитарного института ТГУ. – Тольятти: ТГУ, 2008. – Вып. 2 (4). – С. 5–14. 9. Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление: соч. / В. П. Безобразов. – М.: Унив. тип. "Катков и Ко", 1874. – 52 с. 10. Новое положение о земских участковых начальниках и о преобразовании губернских и уездных по крестьянским делам и мировых судебных учреждений / Собрание узаконений и распоряжений правительства 3-го августа 1889 года за № 81. – М.: Тип. И.П. Малышева, 1889. – 159 с. 11. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных учреждениях от 12 июня 1890 года // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. – СПб.: Отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1890. – Т. X. Отд-ние 1-е. – Ст. 6927. – С. 493–511. 12. Постановление Временного правительства. Об изменении действующего положения о губернских и уездных земских учреждениях впредь до издания нового о них положения // Известия губернского исполнительного комитета (Чернигов). – 1917. – № 72. – 2 августа. – С. 1. 13.

Постановление Временного правительства о волостном земском управлении. – Екатеринослав, Тип. губ. правл. – 1917. – 44 с. 14. Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года: [в 4 т.] / [Б.Ф. Додонов (отв.ред.) и др.]. – Т. 3: Июль – август 1917 года. – М.: РОССПЭН, 2004. – 416 с. 15. Ухваленый Радою Міністрів закон про зміну й доповнення деяких постанов про переведення виборів міських та земських гласних // Державний вістник. – 2 вересня 1918. – С. 1. 16. Ухвалена Радою Міністрів постановою про надання Міністрові Внутрішніх Справ виключного права дозволяти скликання губерніяльних і повітових земських зборів // Державний вістник. – 17 вересня 1918. – С. 1. 17. Самоурядування // Робітничая газета. – 26 січня 1919. – С. 3.

Алла Нитченко

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗЕМСТВ (1864–1920 РР.)

В статье осуществлен анализ эволюции юридического статуса и законодательных принципов деятельности органов земского самоуправления с начала их создания в 1864 г. и до момента их ликвидации в 1920 г. Проанализирован порядок распределения функций между вертикалью власти и органами земского самоуправления. Определено место земств в системе государственной власти. Сделан вывод, что при всех недостатках избирательных систем, практиковавшихся в этот период, последние оказались самой важной предпосылкой и механизмом, обеспечивавшим определенное политическое представительство интересов различных сословий на местном уровне.

Ключевые слова: земство, органы земского самоуправления, законодательство, земская реформа, законодательные основы.

Alla Nitchenko

LEGISLATIVE FRAMEWORKS OF ZEMSTVOS' ACTIVITY (1864–1920)

The article analyzes evolution of juridical status and legislative principles of zemstvo self-governing bodies activity starting from their foundation in 1864 – till their abolition in 1920. Procedure of functions distribution between vertical power structure and zemstvo self-governing bodies is analyzed. Position of zemstvos in state power system is defined. It is concluded that under all shortcomings of electoral systems being practiced at that period the last proved to be the most important precondition and mechanism that ensured certain political representation of different estates interests on local level.

Key words: zemstvo, zemstvo self-governing bodies, legislation, Zemstvo reform, legislative framework.

УДК 636 (477.41) "19/20"

Ярослава Мочернюк

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТВАРИННИЦТВА У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

У статті аналізується розвиток тваринництва на території Київської губернії у пореформений період, з'ясовується його роль у сільському господарстві та значення для харчової промисловості українського регіону.

Ключові слова: Київщина, сільське господарство, ринкові відносини, поміщики, тваринництво.

Розвиток ринкових відносин у пореформений період на території Київської губернії зазнав впливів, пов'язаних як із геополітичними та історичними особливостями Правобережної України, так й зі значною політичною активністю уряду Російської імперії, що проявлялася, насамперед, у законодавчому регулюванні поземельних відносин. Одним із шляхів дослідження загальної специфіки розбудови ринкових відносин в Україні XIX – початку XX ст., визначення закономірностей формування й генези капіталізму на її території, може слугувати вивчення окремих напрямків господарської діяльності. На Київщині одним з найбільш важливих серед них було тваринництво, на прикладі якого чітко простежується позитивний вплив ринкових умов на економіку значного українського регіону.

Враховуючи важливість вивчення усього спектру проблем, пов'язаних із розвитком ринкових відносин на території України, тваринництво викликало науковий інтерес не одного покоління дослідників. Названій проблемі присвячені роботи І. Гуржія [1], О. Реєнта, О. Сердюка [2], В. Ландо

[4], Л. Мельника [3], М. Казьмирчук [10] та інших. Однак, узагальнюючої праці, яка б з'ясувала усі аспекти розвитку тваринництва у пореформений період та визначила його роль у сільському господарстві України, ними створено не було.

Метою цього дослідження є аналіз розвитку тваринництва на території Київської губернії в умовах швидкого розвитку капіталізму та пов'язаних з ним ринкових відносин після реформи 1861р., а також визначення ролі зазначеної галузі у сільському господарстві регіону.

Особливістю економічного розвитку Київщини та Правобережжя в цілому була наявність поміщицьких латифундій. Це дозволяло власникам багатьох маєтків краю ще у дореформений період вивозити на продаж значну частину продукції тваринництва. На думку відомого українського історика І. Гуржія, саме великі господарства раніше від інших почали працювати на ринок. Крім того, втягування більшості поміщицьких господарств у ринкові відносини зумовлювалося тим, що тільки через реалізацію частини продукції їх власники могли задовольнити свої потреби, які зростали в умовах розвитку товарно-грошових відносин [1, с. 61].

У пореформений період тваринництво в Київській губернії велося переважно традиційним способом. Велике значення для відгодівлі худоби мали луки, долини з перелісками, різноманітні вигони для домашніх тварин, а подекуди й відгінні пасовища.

Сільське господарство Київщини пристосувалося до потреб світового хлібного ринку, що призвело до формування своєрідної структури посівних площ. Вільні простори губернії розорювалися й засівалися пшеницею та ячменем. Кормова база тваринництва скорочувалася. Природа під впливом руйнівної діяльності людини з кожним десятиліттям усе більше й більше втрачала свій попередній вигляд. Ці чинники негативно впливали на розвиток тваринництва.

До 1887 р. тваринництво ще мало солідну кормову базу, створену самою природою. Про залежність тваринництва від розмірів природної кормової бази свідчать такі статистичні дані: у Київській губернії землі під толокою, перелогом, луками і пасовищами становили 35 % (під перелогом і толокою – 17 %, під луками і пасовищами – 18 %). Навіть не враховуючи пару, приріст посівів до попередньої польової земельної площі становив з 1881–1887 рр. до 1906–1910 рр. – 7 %, під паром – 37 % [2, с. 63].

Подальше зростання посівної площі ставало можливим переважно за рахунок зменшення пару. Це вимагало інтенсифікації землеробства, збільшення земельних площ під кормовими травами, коренеплодами та іншими сільськогосподарськими культурами, що могли забезпечувати потреби тваринництва.

Успішному розвитку тваринництва в Російській імперії перешкоджала низка інших причин. Серед них варто назвати низький рівень селекції, негаразди щодо транспортування худоби і м'яса через майже повну відсутність холодильних систем і спеціального обладнання на залізничних станціях, застарілу і примітивну ветеринарну службу. Провізна плата залізницями на далекі відстані сягала половини купівельної вартості худоби, що часто зводило нанівець конкурентні можливості на міжнародному ринку. До того ж, розвиток тваринництва стримувався низьким рівнем споживання м'ясних і молочних продуктів у містах. За визнанням представників правлячих кіл імперії "він у Росії нижчий, ніж будь-де" [3, с. 75].

Попри ці та інші труднощі, у низці українських губерній, особливо на Київщині, з'явилися нові кормові засоби для стаціонарної відгодівлі худоби. Сотні цукрових, винокурних та пивоварних заводів почали забезпечувати скотарство кормами – буряковим жомом, мелясою, пивною гущею та побічними продуктами переробки картоплі на крохмаль. Кормова меляса додавалася великій рогатій худобі та коням у корм по 3 фунти у день. Найкращим харчовим продуктом для худоби став буряковий жом. Згідно з підрахунками економіста В. Ландо, на заводах України "могло вироблятися до 500 млн пудів жому і близько 25 млн пудів меляси". У одній тільки Київській губернії перероблялося близько 150 млн пудів буряку, з яких залишалося до 120 млн пудів сирого жому, достатнього для відгодівлі 250 тис. голів великої рогатої худоби [4, с. 5].

На Київщині розводили різні породи великої рогатої худоби. У зоні Полісся і частково на прилеглих до нього територіях переважали бура м'ясо-молочна й біло-хребтова породи, а також червона худоба німецьких колоністів. На лісостепових просторах найбільш поширеною була українська сіра худоба [5, с. 66].

Згідно з даними губернського статистичного комітету за 1885 р., у Київській губернії нараховувалося: великої рогатої худоби – 454189 штук, свиней – 373232 штук і кіз – 26167 штук, в тому числі по повітах всього відповідно – 439619, 356103, 22129 штук. Найкраще тваринництво було розвинуте у Радомишльському повіті: великої рогатої худоби 69771 штук, свиней – 45466 штук, кіз – 8849 штук; у Київському повіті відповідно – 52036, 43583, 2395, у Черкаському повіті – 43365, 31197, 473. У Бердичівському повіті, де були значні посіви цукрового буряку і мало землі під пасовищами, тваринництво було розвинуте слабо. Так, у 1885 р. тут нараховується 12574 штук великої рогатої худоби, 12081 свиней, 656 штук кіз. У 1905 р. великої рогатої худоби в Київській

губернії було 595,6 тис. голів, у 1906 р. – 625 тис., у 1907 р. – 635,8 тис., у 1908 р. – 616,3 тис., у 1914 р. – 858,4 тис. [6, с. 105].

Напередодні Першої світової війни група науковців на чолі з професором В. Устьянцевим, яка обстежувала тваринництво у Київській губернії, виявила, що серед місцевої молочної худоби доволі поширеною була німецька порода. У середньому такі корови, згідно з даними Радомишльської сільськогосподарської дослідницької станції, давали 168 відер молока [7, с. 28].

У районі діяльності Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства зафіксовано у 1913 р. 12 приватновласницьких господарств і 2 тваринницьких союзи, гурти корів яких внесено до Харківської племінної книги. Зокрема, до одного з тваринницьких союзів увійшли такі маєтки: Ліщенці Бердичівського повіту – 40 корів; маєтки Довжок, Кожанка і Жданівка Липовецького повіту – відповідно 44, 75 і 36 корів; маєток Скала Таращанського повіту – 38 корів. Окрім того, в Уманському повіті налічувалося щонайменше п'ять спеціалізованих господарств з чисельністю корів від 38 до 60 голів. У деяких повітах Правобережжя з'явилися господарства, які слід віднести до групи зразкових [8, арк. 49, 50, 50 зв.].

Наступною галуззю тваринництва, що отримала розвиток у поміщицьких господарствах Київщини, було конярство. Усього коней в Київській губернії у 1885 р. налічувалося 429419 штук. Ця кількість у повітах розподіляється нерівномірно і залежала від того, ким здійснюється обробка полів: волами чи кінями. З 12 повітів губернії, тільки у Чигиринському, Черкаському, Канівському та Радомишльському повітах, обробка полів здійснювалася волами, у решти повітів волами і кінями. У повітах кількість коней розподілялася наступним чином: Сквирський – 51,720; Уманський – 47,659; Васильківський – 45,420; Бердичівський – 42,920; Радомишльський – 41,562; Липовецький – 38,614; Таращанський – 37,759; Київський – 34,195; Звенигородський – 24,410; Канівський – 21,661; Черкаський – 12,429; Чигиринський – 11,849 [6, с. 107]. Аналізуючи статистичні дані наступних років, бачимо, що у Київській губернії збільшується поголів'я коней. Зокрема, вже у 1905 р. було 441,7 тис. голів, у 1906р. – 461,3 тис., у 1907 р. – 482,9 тис., у 1908 р. – 485,5 тис., у 1914 р. – 587,9 тис. [9, с. 78].

Поміщики Київщини розводили породистих скакунів. У 1887 р. у краї було 34 заводи із розведення коней. На усіх заводах нараховувалося 1095 коней разом з молодняком – 2598 штук. Тільки у трьох повітах Київської губернії: у Канівському, Чигиринському і Черкаському не було кінних заводів, найбільша кількість заводів було у Липовецькому (8) та Сквирському повітах (8). Так, у селі Красівці Бердичівського повіту поміщик А. Терещенко утримував призових коней, у с. Зікрачах Київського повіту кінський завод утримував дворянин К. Репін, у с. Кобрин Звенигородського повіту – граф О. Потоцький з 1880р. розводив породу арабських коней, у с. Верхівни Сквирського повіту граф А. Ржевуський утримував польських скакунів [10, с. 161].

На конезаводах графів Браницьких розводили робочих коней, використання яких мало на меті підняти ефективність сільського господарства. Так, на фермі "Мочихвіст" поряд з чистокровними скакунами зростали і робочі породи – так звані "суфольки", ваговози та ін. Усі кінні господарства Браницьких постійно працювали над покращенням племінної справи: купували найкращих коней, вели табунні книги, організували дорогі екскурсії на схід. У с. Шамраївці та Узин Васильківського повіту графи Браницькі розводили верхових арабських скакунів ще з 1778 р. Для демонстрацій досягнень племінного конярства Браницькі влаштовували спеціальні змагання у м. Біла Церква, на які прибувала дворянська аристократія з багатьох українських губерній [6, с. 119].

Пріоритетне значення для поміщиків Київщини мали не лише коні, а й воли. Вони виконували функцію тяглової робочої сили, разом з коровами та іншими домашніми тваринами забезпечували посівні площі природним добривом – перегноєм. Наприклад, у Смілянському маєтку Бобринських воли відігравали у рільництві ледве не першорядну роль. У 1894 р. тут нараховувалося 2808 волів і тільки 1070 робочих коней, а у 1912 р. – 1927 волів і 890 коней. У господарстві поміщика Ф. Терещенка було 3728 волів і 1567 коней [11, с. 32].

Аналізуючи розвиток конярства та загальний стан ринку на тяглову худобу в пореформений час, варто звернути увагу на те, що обсяги товарних оборотів робочої худоби були більші, ніж того вимагалось потребами відновлення його природного зменшення. Існувала практика продажу коней восени після закінчення сільськогосподарських робіт і купівлі навесні, до якої, зазвичай, зверталися найбільш бідні селяни.

У розглядуваний період розвивалося на Київщині і вівчарство. Але вже з кінця XIX ст. ця галузь тваринництва почала поступово скорочуватися. Основною причиною виступали дорожнеча і посилені оранка, а також скорочення пасовищ. До цього варто додати і дефіцит робочих рук, високі орендні ціни та подорожчання кормів, розвиток цукробурякової галузі. Якщо у 1885 р. овець було 839,8 тис. голів, у 1905 р. – 808,7 тис. голів, то у 1908 р. – 796,5 тис. голів, у 1914 р. – 610,8 тис. Швидко скорочувалося і тонкорунне вівчарство, через його малу прибутковість. Так, згідно з даними на 1885 р., кількість овець складала 839 тис. штук, а у 1880 р. їх було 981 тис. штук, що становило

20 % від загальної кількості. Це підтверджує тісніший зв'язок поміщицьких господарств з ринком та його підприємницький характер [6, с. 126].

Таким чином, тваринництво Київщини у пореформену добу зазнало помітних змін. Тенденції його розвитку значною мірою визначалися скороченням природної кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб світового ринку та підвищенням загальної культури землеробства. Останньому сприяв поступовий перехід до багатопілля поміщицьких господарств. На початку ХХ ст. на Київщині з'явилася мережа спеціалізованих приватновласницьких господарств м'ясного і молочного напрямів. Розпочався перехід до утримання великої рогатої худоби в стійлах. Проте вивіз на світовий ринок у великих обсягах кормів гальмував розвиток тваринницької галузі сільського господарства.

Список використаних джерел

1. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 265 с.
2. Реєнт О.П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 365 с.
3. Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України 60–90 рр. ХІХ ст. / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 73–79.
4. Ландо В.М. Свеклосахарная промышленность Украины и аграрный вопрос / В. М. Ландо. – К.: 1920. – 185 с.
5. Макарчук Я. Серый степной скот / Я. Макарчук // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 7 февраля 1913. – 23 с.
6. Очерк сведений по Киевской губернии и адрес – календарь на 1887 год / [Сост. В. Мозговой]. – К.: 1887. – 369 с.
7. Киянин А. Вопросы скотоводства в условиях современного момента / А. Киянин // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 18 февраля 1916. – 28 с.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 2163, оп. 1, спр. 27, 68 арк.
9. Статистический ежегодник России. 1914 год. – СПб.: Центальный статистический комитет МВД, 1915. – 358 с.
10. Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії 1861–1917 рр. / М. Казьмирчук – К., 2011. – 136 с.
11. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Григория Андреевичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головня. – К.: Типография Р.К. Лубковского, 1913. – 489 с.

Ярослава Мочернюк

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЖИВОТНОВОДСТВА В КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ У ПОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье анализируется развитие животноводства на территории Киевской губернии в пореформенный период, выясняется его роль в сельском хозяйстве и его значение для пищевой промышленности украинского региона.

Ключевые слова: Киевщина, сельское хозяйство, рыночные отношения, помещики, животноводство.

Yaroslava Micherniuk

MAJOR TRENDS IN LIVESTOCK PRODUCTION IN THE PROVINCE OF KIEV IN THE POST-REFORM PERIOD

The article analyzes the development of animal husbandry in the province of Kiev in the post-reform period, it appears his role in agriculture and its importance to the food industry large Ukrainian region.

Key words: Kiev, agriculture, market, landowners, livestock.

УДК 94(477.7):338.45-057.21:331.46"1861-1914"

Валерія Сугак

ВИРОБНИЧИЙ ТРАВМАТИЗМ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто факти, приклади та свідчення про нещасні випадки і виробничий травматизм на промислових підприємствах Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Наведено дані про тривалість робочого дня та медичну допомогу на підприємствах.

Ключові слова: економіка, промисловість, робітники, травматизм, медична допомога.

Виробнича повсякденність промислових робітників включає у себе такі складові, як тривалість робочого дня, заробітну плату, страхування, умови праці на виробництві, медичне обслуговування, виробничий травматизм, систему штрафів. Із зазначеного переліку особливої уваги заслуговує виробничий травматизм, адже нещасні випадки на виробництві траплялися дуже часто, залишаючи робітників каліками або взагалі забираючи їх життя.

Внесок радянських дослідників у вивчення життя та умов праці робітництва Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ є досить вагомим: Е. Крузе [1], С. Потолов [2], Ю. Кир'янов [3], В. Пажитнов [4], Ф. Лось [5], О. Парасунько [6] та ін. Більшість праць носить узагальнюючий характер, подаючи робітництво загалом. Тоді як про робітників Півдня знаходимо уривчасті свідчення.

Метою даної публікації є спроба їх переосмислення та цілісного об'єднання у висвітленні питання виробничого травматизму як складової виробничого повсякдення.

У другій половині ХІХ ст. промислова статистика у Російській імперії організована була вкрай незадовільно. Але особливо погано була організована статистика нещасних випадків з робітниками. Статист О. Погожев зауважував, що промислова статистика знаходилась у безсистемному стані. Усі офіційні статистичні дані були неповними. У них інколи плутались поняття "фабрика", "завод", "реміснична установа". Тому їх використання має бути помірним та критичним, з використанням додаткової порівняльної інформації. У 1880-х рр. Міністерством фінансів скеровано розпорядження статистичним комітетам губерній про необхідність підрахунку кількості нещасних випадків. Місцева влада на той період не підтримала такого міністерського рішення. У середині 1890-х рр., функцію обліку травм та смертей на виробництві виконували фабричні інспектори, але їх матеріали в переважній більшості не збереглися до 1900-х рр. Говорячи про зростання травматизму в 90-х рр., слід мати на увазі, що розширення промислового виробництва цьому сприяло.

Тривалий робочий день, 12–14 годин на добу, сприяв зростанню кількості нещасних випадків на виробництві. Через неналежну організованість техніки безпеки та охорони праці на підприємствах машинобудівної та металургійної галузі промисловості, травматичні випадки траплялися частіше. Нерідкими були й летальні інциденти. Професор О. Парасунько наводить статистичні дані металургійних підприємств в Україні за 1893 р., згідно з якими, на даних підприємствах нараховувалось понад 15 тис. робітників. У 1899 році їх кількість збільшилась до 49 тис. У цей же період кількість нещасних випадків зросла у 12 разів, з 49 до 617. Таке зростання травматичних інцидентів викликано розширенням індустріального виробництва та погіршенням умов праці [6, с. 203–206].

Кількість смертельних випадків також зростала. Так, у 1870-х рр. на промислових підприємствах загинуло 510 робітників та було скалічено 582. У 1880-х рр. – померло 840, а травмувалось 1500. Рекордну кількість смертельних та травматичних випадків зафіксовано у 1890-х рр., 1 тис. 897 робітників загинуло та 14 тис. 815 отримало каліцтво. Ці цифри є значно зменшеними через небажання промислових власників розголошувати дійсну кількість постраждалих. Порівнюючи свідчення 90-х рр. з попередніми десятиліттями, слід відзначити кращу організованість промислової статистики в цей період [6, с. 322–324].

Фабричний інспектор І. Янжул наводив приклад одного промислового підприємства, на якому до відома поліції доходили свідчення лише про ті нещасні випадки, які не можна було приховати. І в цьому сенсі лікарі завжди знаходились під тиском з боку фабричної адміністрації, яка не дозволяла їм фіксувати дійсну кількість таких випадків [3, с. 152].

Лише 1890-х рр. уведено в обов'язки усіх промислових об'єктів, які користувалися працею найманих робітників, завести спеціальну книгу для фіксування нещасних випадків. Реєструвались лише ті пошкодження, через які робітник втрачав змогу працювати впродовж трьох і більше днів. Однак, промисловці, керуючись міркуваннями про те, що без істинної статистики спокійніше, дуже негативно поставились до зазначеного циркуляру Міністерства фінансів. Свідчення надходили в недбалому стані і лише у 1901 р. з'явилась можливість їх опрацювання. Але із 17733 промислових закладів свідчення надіслали лише 2916, тобто 16,6 % від їх загальної кількості; зафіксовані

нещасні випадки на цих підприємствах дорівнювали 24744. Більшість підприємств наполегливо ухилялися давати свідчення і офіційне видання Міністерства фінансів визнавало, що не повністю налагоджена система реєстрації нещасних випадків у 1901 р. показала у три-чотири рази зменшену цифру їх кількості [7, с. 23–25]. Зазвичай, промисловці вбачали причину нещасних випадків у власній необережності робітників. За свідченнями фабричного інспектора В. Святловського, промислове обладнання на підприємствах розкладалось як заманеться, використовуючи весь вільний простір, не звертаючи увагу на зручність та безпеку робітників.

Загальна кількість промислових підприємств Херсонської губернії, що знаходилися під наглядом фабричної інспекції на початку ХХ ст. складала 98 підприємств. На них працювало 9862 робітника (дорослих та підлітків). Кількість заявлених нещасних випадків, для прикладу, на 1901 р. склала 1 тис. 190 [7, с. 24–25]. Зі всіх галузей обробної промисловості, найбільше нещасних випадків траплялося саме в галузі обробки металів, через її травмо небезпечність. На другому місці по кількості нещасних випадків була галузь обробки бавовни, а на третьому – обробка харчових речовин.

В основному робітники отримували травми від виконавчих механізмів, які приводилися в дію механічною силою; від ручних інструментів; при підйомах чи розвантаженнях. За характером пошкоджень та травм, на першому місці були поранення та переломи. На другому – забої та струси, на третьому – опіки. Причому, найбільше травмувалися пальці лівої руки та очі. Ця закономірність простежується не лише у Херсонській губернії, а й загалом в Російській імперії [7, с. 84–85]. Що стосується наслідків нещасних випадків, то тут на 1901 рік статистика наступна: тимчасова втрата працездатності – 1 тис. 90 випадків, часткова – 98 випадків, повна – 1, смерть – 2. Із наведених даних бачимо, що частіше результатом травми була тимчасова втрата працездатності [7, с. 104–105]. Важливо простежити і час доби, коли траплялося найбільше нещасних випадків. Так, з вивчених статистичних документів, можна простежити, що максимальна кількість нещасних випадків траплялася з 9 до 12 години дня [7, с. 146–147].

З другої половини ХІХ ст. почали виникати перші заклади з забезпечення соціальних гарантій промислових робітників, а саме – фабрично-заводські медичні установи, які мали забезпечувати безкоштовною медичною допомогою хворих та тих, хто отримав ушкодження. Зі збільшенням промислового розвитку та появою технічних нововведень, зросла кількість нещасних випадків на виробництві, через недотримання правил безпеки та відсутність запобіжних засобів на підприємствах. У 1866 р. видано закон про надання медичної допомоги промисловим робітникам [8, с. 239–240]. Ця вимога була вимушеною і з'явилась у відповідь на епідемію холери. Згідно з законом, на кожному промисловому підприємстві мала бути відкрита лікарня, на кожні сто робітників мало припадати одне лікарняне ліжко.

Прийнята постанова 1866 р. була недосконалою і мала численні прорахунки, через що власники підприємств мали змогу її порушувати та не виконувати. Зокрема, не було вказівок стосовно інших видів надання медичної допомоги (амбулаторний прийом, приймальні відділення), окрім організації лікарень, оскільки на практиці це було важко виконати, особливо на невеликих підприємствах. Не був розписаний механізм можливих домовленостей з міськими лікарнями, які також могли за визначену оплату, приймати на лікування хворих та постраждалих робітників. Своє небажання надання медичної допомоги потерпілим робітникам промисловці обґрунтовували відсутністю подібної вимоги у європейських країнах, де цим опікувалися спеціальні громадські організації. Пізніше, 3 червня 1886 р. з'явилися "Правила про взаємні відносини фабрикантів і робітників" [9, с. 266–270], у яких був пункт про можливість розірвання договору про найм у разі хвороби робітника, якщо вона тривала понад два тижні. Якщо ж хвороба була заразною і мала інфекційний характер, то промисловець мав право розірвати угоду моментально.

Закон 1886 р. визначав терміни надання медичної допомоги робітникам з боку працедавця. Згідно зі "Статутом про промисловість" 1893 р., робітникам належало отримувати медичну допомогу безкоштовно, але існував і лікарняний збір, який збирала держава. Тому лікування робітника не було таким вже й безкоштовним [10, с. 17–21]. Наявність лікарняного збору спонукала органи місцевого самоврядування піклуватися про належну медичну допомогу робітникам, але через недостатність міських лікарень та їх незадовільне обслуговування це було проблематично. У свою чергу промисловці, спираючись на факт збирання лікарняного збору державою, відмовлялись від будівництва лікарень на своїх підприємствах. А міські лікарні, посилаючись на закон 1886 р., неодноразово відмовляли у лікуванні потерпілих робітників. Через відсутність лікарняних ліжок, на лікування могли приймати лише смертельно хворих або поранених робітників [10, с. 26–28].

Радянська дослідниця Е. Крузе підрахувала вартість лікування одного промислового робітника для власника підприємства. Так, лікування у лікарні підприємства обходилося у 4 крб. 65 коп. на рік, у земських лікарнях найдешевше – 2 крб. 38 коп., а найдорожче у лікарнях міських дум – 6 крб. 02 коп. Перебування робітника у приймальному відділенні обходилося у 3 крб. 46 коп., в амбулаторії – 2 крб. 70 коп. Згідно з архівними даними, у 1860–1862 рр. в Одесі лікування у міській лікарні

обходилося 10 крб. 50 коп., хоча була встановлена сума у 3 крб. 43 коп. Тоді у Міністерстві внутрішніх справ вирішено встановити середній показник у розмірі 7 крб. 50 коп. У 1877–1879 рр. – 12 крб. 70 коп. [1, с. 69–70].

На початку ХХ ст. за свідченнями “Торгово-промышленной газеты”, із загальної кількості 14247 промислових закладів Російської імперії лише на 5439 надавалась медична допомога, тобто 38 %. Ступінь організованості медичної допомоги безпосередньо залежав від обсягів виробництва підприємства, його розмірів. Зі збільшенням підприємства зростав і відсоток медичної допомоги. Загалом, в імперії лікарняна допомога була організована нерівномірно, найкраще у Московській, Володимирській та Херсонській губерніях – від 77 – до 88 % промислових закладів. Форма організації допомоги також була різною [11]. Згідно з підрахунками сучасного дослідника Д. Остапенка, наприкінці ХІХ ст. робітники галузі обробки металів були на 100 % забезпечені медичною допомогою на підприємствах [12].

Незважаючи на лідерство Херсонської губернії в організації медичної допомоги на промислових підприємствах, рівень цієї допомоги був доволі низьким, що можна пояснити і загально невисоким ступенем організації лікарняної допомоги та санітарно-епідеміологічного контролю у містах. Місцеві лікарі, які знаходились у розпорядженні лікарняного інспектора та мали виконувати санітарні функції, були надто захоплені своїми безпосередніми обов’язками і не могли замінити спеціальних санітарних наглядачів. Фабрики та заводи залишались без належної уваги. Були і серйозні проблеми з фінансуванням медичних та санітарних заходів, на які з місцевих бюджетів виділялись мізерні кошти [12].

Хроніка “Правительственного вестника” повідомляла про уведення обов’язкових вимог до власників промислових закладів. Вони мали: 1) не допускати скученості у робітничих квартирах; 2) мати на підприємстві лікаря, який би щотижня оглядав квартири; 3) мати окремі приміщення для хворих [13]. Є. Бурштинський в “Одесском вестнике” вказував як впливають умови праці на смертність. Тривале сидіння у зігнутому положенні, висока температура та її контрастність, мінеральний, тваринний та рослинний пил – основні причини, які підривали здоров’я робітників. Фабричні інспектори, об’їжджаючи фабрики та заводи, свідчили, що замість медичної допомоги, хворі отримували розрахунок та звільнялися. На такі дії власників інспектори реагували вказівками забезпечення діючої, а не фіктивної медичної допомоги [14].

Власник одного промислового закладу повідомляв статистику О. Погожеву про свій задум ввести більш вірну статистику усіх нещасних випадків на своєму заводі, занотовуючи і серйозні ушкодження, і легкі подряпини. Однак, через деякий час він був змушений припинити реальний статистичний підрахунок травмованих, через отримання суворої догани від повітового голови поліції, який погрожував скаржитися губернатору на його підприємство, де за короткий час було занадто багато нещасних випадків з робітниками. У той час, коли на інших подібних заводах таких випадків було значно менше [15, с. 56].

Траплялися випадки судових позовів робітників на власників підприємств, про які повідомлялося в пресі. Так, у липні 1880 р. “Новороссийский телеграф” повідомляв про позов робітника Кристенко до фабриканта Кацнельсона з вимогою повернення йому паспорта. Згідно з умовами найму, Кристенко був найнятий на роботу впродовж року, до листопада місяця. Але через підірване здоров’я він не міг більше виконувати свою роботу повноцінно і, за порадою лікаря, потребував лікування, тому бажав припинити умови контракту. Мировий суддя, спираючись на юридичний бік справи, у видачі паспорта відмовив. На з’їзді мирових суддів вирішено, що незважаючи на хворобу, робітник не має права розірвати угоду, оскільки захворювання робітників були передбачені, в тому сенсі, що робітники могли безкоштовно лікуватися у фабричного лікаря. Попереднє рішення мирового судді було утверджене [16].

Таким чином, умови життя, праці та промисловий травматизм показують, що власники промислових підприємств позбавляли робітників усього необхідного для їх нормальної роботи, всіх засобів, що захищають робітника від небезпечних для життя й шкідливих для здоров’я умов процесу виробництва. Розвиток техніки й впровадження машин у виробництво сприяли підвищенню продуктивності праці і зростанню прибутків власників. В той же час машини були засобом, що призводив до збільшення травматизму серед робітників. Економічне становище посилювалось безправ’ям. Питання про охорону праці, організацію техніки безпеки, санітарно-гігієнічні умови широко дебатувались в уряді, але дуже повільно просувалась практика їх запровадження.

Список використаних джерел

1. Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900–1914 годах / Э. Э. Крузе. – М.: Наука, 1981. – 144 с.
2. Потолов, С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке / С. И. Потолов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 256 с.
3. Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.) / Ю. И. Потолов. – М.: Наука, 1979. – 287 с.
4. Пажитнов К. А. Положение рабочего класса в России. В 2 т. Т. 2 / К. А. Пажитнов. – Л.: Путь к знанию, 1924. – 296 с.
5. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в

конце XIX в. и в начале XX в. / Ф. Е. Лось. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с. 6. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90 годы XIX в.) / О. А. Парасунько. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 452 с. 7. Статистика несчастных случаев с рабочими за 1901 год / М-во Финансов, отдел Промышленности. – СПб: Тип. В. Ф. Киришбаума, 1903. – 590 с. 8. Литвинов-Фалинский В. П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России / В. П. Литвинов-Фалинский. – М.: Тип. А. С. Суворина, 1904. – 346 с. 9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. В 33 т. – Т. VI. 1886. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1888. – 1260 с. 10. Свод законов Российской империи. В 16 т. Т. 11. Ч. II. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1893. – 1226 с. 11. Торгово-промышленная газета. – 13 января 1910. 12. Остапенко Д. О. Соціальне страхування промислових робітників України (середина XIX ст. – лютий 1917 р.): автореф. дис.... канд. іст. наук.: 07. 00. 01 "Історія України" / Д. О. Остапенко. – Х., 1998. – 18 с. 13. Одесский вестник. – 2 августа 1879. 14. Одесский вестник. – 18 января 1880. 15. Погожев А. Учет и численный состав рабочих в России. Материалы по статистике труда / А. Погожев. – СПб.: Изд-во АН, 1906. – 224 с. 16. Новороссийский телеграф. – 6 июля 1880.

Валерия Сугак

ПРОИЗВОДСТВЕННЫЙ ТРАВМАТИЗМ ПРОМЫШЛЕННЫХ РАБОЧИХ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

В статье рассмотрены факты, примеры и свидетельства о несчастных случаях и производственном травматизме на промышленных предприятиях Юга Украины во второй половине XIX – начале XX в. Приведены данные о продолжительности рабочего дня и медицинской помощи на предприятиях.

Ключевые слова: экономика, промышленность, рабочие, травматизм, медицинская помощь.

Valeria Sugak

OCCUPATIONAL INJURIES OF INDUSTRIAL WORKERS OF SOUTH UKRAINE THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURY.

The article considers the facts, examples, and evidence of occupational injuries and accidents at industrial enterprises of the South of Ukraine in the second half of XIX – early XX century. Presents data on working hours and medical care.

Key words: economy, industry, workers, injuries, medical aid.

УДК 94 (470) "1914/1918"

Іван Татаринів

АНТИАЛКОГОЛЬНІ ЗАХОДИ В БЕССАРАБСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1914–1915 РР.

На основі аналізу архівних документів досліджуються особливості запровадження антиалкогольних заходів на території Бессарабської губернії під час Першої світової війни. Розглядається низка обов'язкових постанов та наказів бессарабського губернатора, а також головного начальника Одеського військового округу, виданих у 1914–1915 рр., які стосувалися уведення "сухого закону" на території краю. Крім того аналізуються, цілі, які переслідували ці нормативні акти, а також їх вплив на життя населення у перші роки війни.

Ключові слова: Перша світова війна, антиалкогольні заходи, "сухий закон", Бессарабська губернія, обов'язкова постанова.

Перша світова війна, поза сумнівом, відбилася гострою кризою в долях цілого покоління, оголивши складні та суперечливі тенденції розвитку Російської імперії, обтяжені особистісними переживаннями та настроями простих людей. Саме їм довелося на собі по-справжньому відчувати складності воєнного часу – мобілізацію до армії, пожертви на військові потреби, дорожнечу, біженство, продовольчий дефіцит, а також різноманітні обмеження. Особливо значущою зміною у повсякденному житті стала заборона на продаж алкоголю. В усій імперії практично повністю обмежено вільний доступ до винних та горілчаних виробів. Особливо суворо за цим слідували у прифронтових територіях, серед яких була і Бессарабська губернія. В сучасній історичній науці цю антиалкогольну кампанію не рідко називають "сухим законом".

Результати заборони торгівлі алкогольними виробами у роки Першої світової війни становили інтерес для сучасників цих подій. Серед науковців, які займалися дослідженням антиалкогольної

кампанії можна назвати І. Введенського, Д. Воронова, Б. Бінштока та Л. Камінського [1]. Явище заборони алкоголю зазначеного періоду становить інтерес й для сучасних дослідників (А. Мак-Кі, Е. Пашков, Е. Каунова та інші) [2], які комплексно розглядають причини, концепцію та наслідки впровадження “сухого закону” в Росії у період Першої світової війни. Регіональні аспекти реалізації антиалкогольної кампанії детально розглянуті у роботах П. Щербиніна, О. Чагадаєвої, О. Поршнева, Т. Іконникової, І. Нарського [3].

Слід зазначити, що жодне з наведених наукових досліджень практично не стосується особливостей запровадження “сухого закону” в роки Першої світової війни на території Бессарабської губернії. При цьому опрацювання цього аспекту діяльності влади є важливою складовою у висвітленні історії краю у роки війни. Зауважимо, що на окресленій території виробництво винної продукції традиційно було одним з важливих елементів народного господарства та побутової культури населення.

Таким чином, незважаючи на передовий досвід, котрий подає детальний аналіз запровадження “сухого закону” в Російській імперії під час Першої світової війни, детальне вивчення окресленої проблеми, зокрема, у її регіональному аспекті, актуалізує об’єкт нашого дослідження. Отримані нами дані дають змогу детальніше проаналізувати діяльність місцевої влади в умовах воєнного часу, а також звернути увагу на малодосліджену історію Бессарабії у роки Першої світової війни.

Метою статті постає дослідження умов та особливостей запровадження антиалкогольних заходів, зокрема, у Бессарабії в 1914 році, а також їх вплив на буденне життя населення у перші роки війни.

Для створення більш достовірної картини заборон та обмежень, вжитих владою війни, автором залучено низку не опублікованих раніше джерел комунальної установи “Ізмаїльський архів”, а саме фондів, які містять обов’язкові постанови, накази губернатора Бессарабії та Головного начальника Одеського військового округу.

Локальними моделями-провісниками “сухого” порядку 1914–1917 рр. у Російській імперії були закриття питних закладів під час призову новобранців у збройні сили, мобілізацій періоду російсько-японської війни, військових маневрів, хресних ходів, загальнодержавних свят. Можливість таких дій була передбачена циркулярами Головного управління неокладних зборів та казенного продажу питва від 8 липня 1898 р., а також наказами міністра внутрішніх справ від 6 серпня 1903 р. У подібних випадках на певний період у населених пунктах, через які прямували команди, мобілізовані у місця маневрування та хресних ходів, державні винні лавки мали закриватися, згідно з розпорядженням керуючого акцизними зборами губернії при узгодженні з губернатором. Приватні питні заклади закривалися за наказом губернатора при погодженні з начальником акцизного відомства. Чинниками, які підштовхнули керівництво до відмови від прибутків з продажу алкоголю, були законопроекти, листи, заклики частини депутатів Державної Думи, звіти певних губернаторів, постанови органів місцевого самоврядування, статті у газетах та записки приватних осіб [4, с. 80].

З початком Першої світової війни антиалкогольні заходи значно посилюються. Було видано спеціальне “Положення про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою”. Відтепер продаж міцних напоїв повністю заборонено в усій країні, крім ресторанів I розряду, клубів і аптек. У певному радіусі від призовних дільниць і залізниць заборонялося реалізовувати не лише високоградусні напої, а навіть пиво та виноградне вино.

Однак таке становище наносило удар державній скарбниці, яка отримувала значні прибутки від реалізації алкоголю [5, с. 155]. Тому відкриття продажу міцних напоїв Міністерством фінансів спочатку заплановано на 7 серпня, потім на 16 серпня та 1 вересня 1914 р. Але 4 серпня під очоленням Миколи II відбулося засідання Ради Міністрів у Москві. Імператор повідомив, що населення цілком задоволено впровадженням “сухого закону”, а депутації селян просять “не відкривати винних лавок”. Міністри, у свою чергу, повідомили про те, що ця міра планувалася як поступова, тому раптовий спад грошових надходжень може серйозно відобразитися на бюджеті. На думку уряду, було необхідним тимчасове прийняття низки нових податків [4, с. 85].

На цьому ж засіданні міністерства прийнято рішення про продажу алкогольної продукції в губерніях, у якій уведено воєнний стан. Дозвіл реалізації товару слід надати місцевій військовій владі. В інших місцевостях генерал-губернатори та начальники губерній мали самостійно обговорювати питання про відновлення питної торгівлі або продовження заборони [4, с. 86].

У Бессарабській губернії воєнний стан запроваджено з 31 липня 1914 р. [6, арк. 118]. Тому рішення щодо продовження дії “сухого закону” мало прийматися військовою владою, яку на той час представляв головний начальник Одеського військового округу М. Ебелов. 14 серпня 1914 р. за його дорученням волосним управам та сільським старостам губернії наказувалося до спеціального розпорядження закрити усі питні заклади та не допускати торгівлю спиртними напоями [7, арк. 116].

У антиалкогольних заходах військовій владі у Бессарабії допомагала й цивільна на чолі з губернатором М. Гільхеном. 27 серпня 1914 р. На підставі "Положення про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою" М.Гільхен видав постанову, яка забороняла певні дії. А саме: розпивання спиртних напоїв на вулицях, дорогах, площах та інших відкритих місцях, у межах садибної осілості та приміщеннях сільського громадського управління; появу громадян у громадських місцях, в межах селищ та на проїзних дорогах в стані явного сп'яніння; зберігання в селищах міцних спиртних напоїв у приватних приміщеннях в обсязі, який значно перевищує потреби мешканців, котрі населяють ці приміщення; власникам будинків у межах селищ суворо заборонявся продаж та виробництво міцних напоїв без дозволу в приміщеннях, які їм належать. Про подібні факти слід було негайно повідомляти поліцію або сільські органи влади; закладам трактирного промислу без права продажу міцних напоїв заборонялося мати внутрішнє сполучення з житловими приміщеннями як господаря приміщення (або його службовців), так і осіб, які проживають у його помешканні. Винні у порушенні цієї постанови підлягали в адміністративному порядку ув'язненню на термін до трьох місяців або штрафу до 3 тис. крб. [6, арк. 90].

Жорсткі заходи з обмеження торгівлі спиртними напоями неминуче призводили до певного незадоволення серед населення. Зауважимо, що вживання виноградного вина було однією з невід'ємних традицій населення регіону. З огляду на те, що йшла війна, а Бессарабія була наближена до зони бойових дій та відігравала роль бази тилового постачання, будь-які хвилювання серед населення могли мати негативні наслідки. Тому інколи влада давала певні послаблення в антиалкогольних заходах. Наприклад, 8 вересня 1914 р. бессарабський губернатор повідомив повітових справників, що головний начальник Одеського військового округу дозволив продаж виноградного вина у закладах, які торгують на винос з 11.00 до 14.00 год. При цьому продаж вин у дрібних закладах, які вели торгівлю на розлив, не допускався [8, арк. 40]. З одного боку, таке рішення прийняте з метою послаблення напруги, котра неминуче складалася серед бессарабців у воєнний час, а з іншого, – не допустити скупчення людей на підпитку в громадських місцях.

Однак, й під час алкогольної заборони неминучою була нелегальна, відкрита, торгівля міцними напоями. Підприємці поступово переходили на підпільну реалізацію спиртних напоїв. У свою чергу військова влада робила усе можливе, аби попередити подібні явища. З огляду на зазначене, доцільним було взагалі заборонити населенню зберігати спиртові вироби у значній кількості. 22 жовтня 1914 р. видано обов'язкову постанову, яка забороняла у межах Одеського військового округу зберігання приватними особами денатурованого спирту без належних дозволів, котрі видавалися акцизним правліннями на придбання цього продукту. Крім того, приватним особам заборонялося тримати казенне вино, спирт, горілчані вироби та взагалі володіти міцними напоями, кількість яких перевищувала їх власні потреби [7, арк. 28].

Наступним кроком влади щодо забезпечення "сухого закону" в Бессарабії стало обмеження поповнення запасів спирту населенням через склади та оптові бази. 19 квітня 1915 р. головним начальником Одеського військового округу видано обов'язкову постанову, яка забороняла оптовим складам губернії продаж денатурованого спирту приватним особам. Винні у порушенні цієї постанови, а також викриті у таємній реалізації вина, горілчаних виробів, спирту, з усіх, закритих в адміністративному порядку, місць приватного продажу алкоголю, підлягали ув'язненню терміном до трьох місяців або штрафу в розмірі до 3 тис. крб. [9, арк. 5].

Уже через місяць вийшла ще одна обов'язкова постанова, котра повністю скасовувала навіть обмеженій продаж алкогольної продукції, який був дозволений головним начальником Одеського військового округу 8 вересня 1914 р. Відтепер продаж на винос чи на розлив пива, виноградного вина та горілчаних виробів навіть на приватних квартирах повністю заборонявся [9 арк. 12]. Таким чином, уже навесні 1915 р. "сухий закон" на законодавчому рівні в Бессарабській губернії став усеохоплюючим, хоча, звісно, повністю перемогти підпільну алкогольну торгівлю не вдалося.

На підставі аналізу обов'язкових постанов головним начальником Одеського військового округу та наказів бессарабського губернатора, які збереглися у комунальній установі "Ізмаїльський архів", можна деталізувати умови впровадження антиалкогольних заходів у Бессарабії та їх особливості. Основні положення про "сухий закон" на території Російської імперії в 1914–1915 рр. визначалися ще довоєнними постановами, а також наказами, уведеними у дію у зв'язку із воєнним часом. У Бессарабській губернії ці законодавчі акти поступово були доповнені місцевою військовою та цивільною владою обов'язковими постановами та наказами, котрі найкраще підходили для запровадження антиалкогольної кампанії на цій території. Такі доповнення поступово виключали можливість реалізації та розповсюдження спиртних напоїв серед населення. Описані засоби дозволили владі Бессарабії повністю реалізувати антиалкогольну кампанію до весни 1915 р., тим самим, забезпечивши підтримання громадського спокою у зазначеній прифронтовій території. Принагідно зазначимо, що аналіз особливостей антиалкогольних заходів у Бессарабській губернії потребує подальшого дослідження із залученням нових архівних джерел.

Список використаних джерел

1. Введенский И. Н. Опыт принудительной трезвости / И. Н. Введенский. – М.: Издание Московского Столичного Попечительства о Народной Трезвости, 1915. – 51 с.; Воронов Д. Жизнь деревни в дни трезвости / Д. Воронов. – Петроград: Государственная типография, 1916. – 71 с.; Биншток Б. Народное питание и народное здравие / Б. Биншток, Л. Каминский. – М., 1929. – 84 с. 2. Мак-Ки А. Сухой закон в годы Первой мировой войны: причины, концепция и последствия введения сухого закона в России: 1914–1917 гг. / А. Мак-Ки // Россия и Первая мировая война: Материалы междунар. науч. colloквиума. – СПб., 1999. – С. 147–159; Пашков Е.В. Антиалкогольная кампания в России в годы Первой мировой войны / Е.В. Пашков // Вопросы истории. – 2010. – № 10. – С. 80–93; Каунова Е.В. Россия в Первую мировую войну: “сухой закон” и его результаты / Е. В. Каунова // Культура и время перемен. – 2013. – № 2. – С. 42–48. 3. Щербинин П. П. Алкоголь в повседневной жизни российской провинции в период Первой Мировой войны 1914–1918 годов / П. П. Щербинин // Вестник Челябинского государственного университета. – 2003. – № 2. – С. 62–72; Чагадаева О. А. “Сухой закон” в Российской империи в годы Первой мировой войны (По материалам Петрограда и Москвы): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / О. А. Чагадаева. – Калуга, 2007. – 27 с.; Поршнева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат в период Первой мировой войны (1914 – март 1918 г.): автореф. дис. на соискание ученой степени док. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / О.С. Поршнева. – Екатеринбург, 2000. – 23 с.; Иконникова Т.Я. Дальневосточный тыл России в период Первой мировой войны: автореф. дис. на соискание ученой степени док. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / Т.Я. Иконникова. – Хабаровск, 1999. – 26 с.; Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917–1922 гг. / И.В. Нарский. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 633 с. 4. Пашков Е.В. Антиалкогольная кампания в России в годы Первой мировой войны / Е.В. Пашков // Вопросы истории. – 2010. – № 10. – С. 80–93. 5. Мак-Ки А. Сухой закон в годы Первой мировой войны: причины, концепция и последствия введения сухого закона в России: 1914–1917 гг. / А. Мак-Ки // Россия и Первая мировая война: Материалы междунар. науч. colloквиума. СПб., 1999. – С. 147–159. 6. Комунальна установа “Ізмаїльський архів” (далі – КУ “ІА”), ф. 778, оп. 1, д. 160, арк. 170. 7. КУ “ІА”, ф.780 оп. 1, д. 41, арк. 113. 8. КУ “ІА”, ф. 759, оп. 1, д.161, арк. 58. 9. КУ “ІА”, ф. 780, оп. 1, д. 42, арк. 32.

Иван Татаринов**АНТИАЛКОГОЛЬНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ В БЕССАРАБСКОЙ ГУБЕРНИИ
В 1914–1915 ГГ.**

На основе архивных документов исследуются особенности проведения антиалкогольных мероприятий на территории Бессарабской губернии во время Первой мировой войны. Рассматривается ряд обязательных постановлений и приказов бессарабского губернатора, а также главного начальника Одесского военного округа, изданных в 1914–1915 гг., касающиеся введения “сухого закона” на территории края. Кроме того анализируются, цели, которые преследовали эти нормативные акты, а также их влияние на жизнь населения в первые годы войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, антиалкогольные меры, “сухой закон”, Бессарабская губерния, обязательное постановление.

Ivan Tatarinov**IN THE ANTI-ALCOHOL MEASURES BESSARABIA PROVINCE IN 1914–1915**

On the basis of archival documents studied peculiarities of alcohol control measures on the territory of Bessarabia during the First World War. We consider a number of mandatory regulations and orders of the governor of Bessarabia, as well as the Chief Head of the Odessa Military District, published in 1914–1915. Concerning the introduction of “dry law” in the Territory. Also analyzed goal that chased these regulations and their impact on people’s lives in the early years of the war.

Key words: World War I, anti-alcohol measures, “dry law”, Bessarabia, mandatory ordinance.

УДК 94(477)“19”:778.5(477)

Тетяна Самойленко

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У СИСТЕМІ КЕРІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОГО КІНЕМАТОГРАФУ В 1920–1930-Х РОКАХ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗМІСТ КІНОПРОДУКЦІЇ

У статті розглядається процес еволюції системи керівництва українського кінематографу в 20–30-х роках минулого століття. Автор відмічає, що формування розгалуженої системи органів правління у сфері українського кінематографу забезпечило владі ефективний контроль над усіма складовими кінематографічного процесу. Що мало вплив на характер кінематографічного процесу і як наслідок до появи нового напрямку в кінематографі – соціалістичного реалізму.

Ключові слова: український кінематограф, національно-культурне будівництво, “Українфільм”, соціалістичний реалізм, кінопродукція.

За часи незалежності України склалися передумови для об'єктивного викладу історії розвитку культури та мистецтва на теренах України в радянський період. Сьогодні значно актуалізуються та потребують системного осмислення проблеми взаємодії мистецтва та тоталітарного режиму. У цьому контексті особливий інтерес становить питання розвитку українського кінематографу, оскільки його становлення фактично відбувається у тій же хронологічній площині, що й радянська держава. Більше того, кінематограф, як один із найбільш соціальних видів мистецтва, викликає закономірний науковий інтерес дослідників та широкої громадськості, оскільки мистецтво кіно є невід'ємною частиною життя сучасного соціуму.

Уже перші кроки молодого вітчизняного кінематографу привернули до себе увагу дослідників. Проте, слід відмітити, що радянська історіографія з досліджуваної проблематики розглядає український кінематограф як частину багатонаціонального радянського кіно, позбавляючи його будь-яких специфічних рис та оцінюючи з точки зору внеску в пропагандистську діяльність. Серед напрацювань сучасних дослідників українського кінематографу варто відзначити праці М. Фількевича, С. Тримбача, В. Скуратівського тощо [1].

Метою статті є дослідження процесу еволюції системи управління українським кінематографом у 20–30-х роках минулого століття та аналіз його впливу на характер процесу створення фільмів.

Виникнення кінематографу стало визначною подією в історії світової культури. Новий технічний винахід набув популярності в Європі та США, а його подальший розвиток та вдосконалення перетворили кінематограф на мистецтво. Україна не стояла осторонь цього процесу. Дореволюційне українське кіно, хоча й мало низку недоліків, перешкод та проблем, розвивалося відповідно із загальносвітовими тенденціями.

Більшовицький переворот 1917 р. мав значний вплив на подальше становлення та розвиток кінематографу. Руйнація старої системи приватного кінопідприємництва вимагала одночасних пошуків нових форм та методів управління. Першим кроком до тотального одержавлення кіномистецтва та перетворення його на один з основних агітаційно-пропагандистських засобів комуністичного режиму стала постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду від 18 січня 1919 р., яка проголосила передачу всіх театрів та кінематографів у відання відділу освіти [2, с. 28]. Проголошувалася монополія влади на усі стадії виробництва, прокату та демонстрації фільмів. Республіканська кінематографічна справа етапу “воєнного комунізму” перебувала у підпорядкуванні фотокіноуправління при Головополітосвіті (Всеукраїнський кінокомітет), основна робота якого полягала у націоналізації кінопромисловості, враховуючи існуючі кінокартини, діапозитиви, кінофототовари, сировинні матеріали, технічні засоби, приміщення, а також фотографічну та кінематографічну торгівлю. Крім цього кінопродукція мала залучатися до участі в агітаційних та пропагандистських заходах уряду.

Ініціативу у створенні радянського кіно взяли на себе також воєнно-політичні організації, які ставили перед собою завдання випускати агітаційні стрічки на військову тематику та висвітлювати події на фронтах громадянської війни. Крім цього, питаннями кінематографії займалися Народний комісаріат пропаганди та бюро друку УСРР, які налагоджували виробництво кінохроніки [3, 164–165], що свідчить про значення кінематографу для радянської влади.

13 березня 1922 р. Всеукраїнський кінокомітет реорганізовано на Всеукраїнське фотокіноуправління (далі – ВУФКУ). Структура ВУФКУ дає змогу прослідкувати його діяльність та повноваження. Кінокомітет складався із правління, організаційного, виробничого, прокатного

відділів та ревізійної комісії. На час створення у безпосередньому відданні ВУФКУ перебувало дві кінофабрики (Одеська та Ялтинська), кілотехнікум та близько п'ятисот кінотеатрів. Незважаючи на значні повноваження, управління зіткнулося із низкою організаційних проблем. Так, на порядку денному другого засідання ВУФКУ поставлене питання про взаємовідносини відділів з місцевими партійними, професійними та радянськими органами. Голова правління тов. Хелмно зазначав, що значною перешкодою у роботі є неавторитетність організації на місцях. Зважаючи на це, присутні на зібранні звернулися до ЦК КП(б)У з проханням видати спеціальні циркуляри, які б пояснили членам партії задачі ВУФКУ та забезпечували б підтримку на місцях з боку партійців [4, арк. 40].

Комісія ЦК, яка упродовж 1925 року досліджувала роботу ВУФКУ, постановила: "Запропонувати Наркомпросу посилити постійне керівництво та контроль ВУФКУ й організувати правління з трьох комуністів в наступному складі: завідувач виробничо-технічною частиною ВУФКУ, завідувач експлуатаційно-комерційним відділом; головний редактор ВУФКУ" [4, арк. 45]. Фактично ключові посади у керівництві українським кіновиробництвом і кінопрокатом передавалися партійцям, які могли й не знати специфіки дорученої їм справи, однак були запорукою поліпшення дисципліни та чіткої партійної підзвітності.

Початок будівництва у 1926 році Київської кіностудії та автоматичного перенесення центру кіновиробництва стали причиною переїзду ВУФКУ до Києва. Новий апарат фотокіноуправління мав дещо іншу структуру і складався із правління, секретаріату, фінансово-комерційного та художнього відділів, інформаційної частини та кіновидавництва. У 1928 році ВУФКУ нараховував такі крайові кіновідділи: Харківський, Київський, Дніпропетровський, Донецький та Вінницький [5, арк. 244–246]. Створення розгалуженої управлінської структури свідчить про широке поле діяльності організації, яка контролювала усі сфери кінопроцесу в межах республіки. Українська кіно-організація мала повну фінансову автономію та планувала свою діяльність згідно з прибутками, вилучали із прокату. Крім цього ВУФКУ взяло на себе цензурні функції – визначення політичної, художньої та моральної цінності картин.

Незважаючи на командно-адміністративні методи керівництва, український кінематограф був госпрозрахунковою організацією, що пояснює значні успіхи у справі кіновиробництва. Госпрозрахункові підходи дали можливість реконструювати Одеську і Ялтинську, побудувати Київську кінофабрику; організувати та забезпечити процес виробництва й прокату фільмів, що означало надати матеріально-технічну базу, налагодити загальнореспубліканську мережу поширення картин; згуртувати творчі та технічні кадри, виховати висококваліфікованих фахівців.

Незважаючи на відмінні кількісні показники, проявлялися якісні недоліки, пов'язані із роботою режисерів та знімальних груп (перевантаження одних та "недовантаження" інших), написанням сценаріїв (значна кількість знятих, але заборонених картин), недостатнім фінансуванням навчальних закладів технічного забезпечення, оновленням репертуару на місцях. Недоліки роботи Союзкіно (всесоюзної організації), виявлені у ході I Всесоюзної кінонаради у 1928 році показали необхідність реформувати систему управління кінопромисловістю. Насправді ж, проголошені реформи мали іншу мету, а саме подальшу централізацію кіноіндустрії, прагнення підпорядкувати кіно завданням партії, що взяла курс на створення тоталітарної держави. Незважаючи на певні недоліки, ліберальні 20-і роки сприяли становленню майбутніх геніїв екрану, які не відповідали новій державній ідеології, яка жорстко придушувала будь-які національні прояви на екрані.

Постанова РНК СРСР від 29 січня 1929 р. ухвалила створення Всесоюзного кінокомітету для регулювання питань кіно і фото. Голова правління ВУФКУ (Воробйов) та Наркомос УСРР (Скрипник) звернулися до Політбюро ЦК КП(б)У з проханням роз'яснити функції новоутворення та сприяти змінам складу кіно-комітету на користь союзних республік [6, арк. 26]. Відповідне звернення пояснюється тим, що затверджений склад комітету викликав об'єктивні сумніви. З тридцяти одного члена комітету двадцять сім були представниками РСФРР. Від управлінь мистецтв наркоматів освіти союзних республік був делегований тов. Свідерський, який підтримував беззастережне підпорядкування національних осередків союзному відомству.

Наступним приводом для занепокоєння став проект про організацію Всесоюзного кіносиндикату, внесеного на розгляд до кінокомітету при Раднаркомі СРСР. Кіносиндикат мав демонструвати усі радянські фільми на території СРСР, погоджувати тематичні та виробничі плани усіх кіноорганізацій, надавати технічну допомогу раціоналізації кінофотопромисловості та технічно вдосконалювати якість продукції. Незадоволення з цього приводу висловило ВУФКУ у зверненні до ЦК КП(б)У від 5 вересня 1929 р.: "Організаційне підпорядкування радянської кінематографії, хоч би в формі синдикатування, керівним органам народного господарства змазує класову суть і роботу радянського кіно". ВУФКУ наголошував, що на перший план потрібно виносити не матеріально-технічні, а культурно-виховні, ідеологічні питання [6, арк. 17]. Фактично замість виправлення організаційних прорахунків у роботі Совкіно висувався проект організувати ще більш централізовану установу.

Розглянувши різні варіанти, РНК СРСР 13 лютого 1930 р. постановила створити Всесоюзне об'єднання кінофотопромисловості (далі – ОКФП), в основі діяльності якого було об'єднання підприємств з виробництва кінофотоапаратури, іншого обладнання та матеріалів для неї (плівки, пластин, фотопаперу, хімреактивів), а також усіх підприємств з виробництва кінокартин, їх прокату та експлуатації через відповідні трести загальносоюзного значення. У статуті Всесоюзного ОКФП зазначалося, що його створення переслідує такі завдання: "а) планування, керівництво, спостереження, а в подальшому здійснення капітального будівництва; б) забезпечення основними видами сировини та предметами матеріального та технічного спорядження; в) реалізація кінопродукції; г) керівництво фінансовою та комерційною частиною; д) підготовка та розподіл кадрів" [7, арк. 13]. Таким чином, новоутворене об'єднання перебирало на себе функції усіх попередніх республіканських органів управління, які ліквідовувалися, та фактично контролювало кожен етап кіновиробництва.

Наслідком такої реорганізації стало створення у 1930 році замість ВУФКУ Державного українського тресту кінофотопромисловості – "Українфільму" [8, арк. 53]. Територіально "Українфільм" охоплював десять крайових відділів, які з 1 квітня 1932 р. ліквідовувалися. Натомість створено шість обласних [8, арк. 297]. Незважаючи на досить розгалужену структуру, основною проблемою республіканського кінематографу стає його повна залежність від союзного центру, що загрожувало втратити національну специфіку та перетворення "Українфільму" на провінційну організацію.

На захист українського кінематографу стало ЦК КП(б)У. В результаті низки звернень ЦК КП(б)У та особисто С. Косіора до Політбюро ЦК ВКП(б): РНК СРСР в 1932 р. погодилося на розширення повноважень кіно-організацій на місцях [9, арк. 6–8].

З метою посилення ролі, значення та розвитку кінематографії й фотосправи, "як важливого фактору культурного піднесення", РНК УСРР Постановою від 1 липня 1933 р. затвердила статут Всеукраїнського тресту кінофотопромисловості "Українфільм", у якому зазначалося, що він має права управи кінофотопромисловості УСРР, є підпорядкованим безпосередньо РНК УСРР і виступає самостійною господарською установою. У безпосередньому віданні тресту перебували: Одеська Комсомольська та Київська кінофабрики; кінотеатри на території УСРР; Київський учбовий комбінат у складі: кіноінституту, робітфаку та кінотехнікуму; школи ФЗУ при Одеській та Київській кінофабриках; усі підприємства та торговельні заклади фотокінопромисловості [2, с. 615–616]. Разом з тим, задекларовані широкі права та повноваження не змінили встановленої залежності. Український кінематограф сповна відчув на собі контроль центральних органів. Так, у складі правління трестом обов'язково мали бути досвідчені партійні працівники, які б забезпечували ідеологічний провід організації. Найбільш болючою проблемою кіно стає жорстке цензурування та виконання так званих "соціальних замовлень", що по суті викоринювало будь-яку авторську ініціативу. Основною роботою "Українфільму" мало стати підпорядкування кінопродукції актуальним завданням соціалістичного будівництва та відображення найголовніших господарсько-політичних подій.

Художньо-ідеологічну роботу тресту "Українфільм" скеровувала художня рада, що діяла під головуванням народного комісара освіти УСРР. У 1935 році цю функцію перебирає на себе Головне управління з контролю за видовищами та репертуаром при Наркомосвіти УСРР, яке мало здійснювати попередній і наступний політично-ідеологічний, художній та військовий контроль за усіма видовищами та їх репертуаром на території УСРР. У пункті 5 положення про його діяльність зазначалося, що Головне управління забороняє прилюдне використання і розповсюдження естрадних і музичних творів, кінофільмів, які: містять у собі агітацію або пропаганду проти радянської влади і диктатури пролетаріату, які оголошують державні таємниці, збуджують національний та релігійний фанатизм, є містичними, порнографічними, антихудожніми та ідеологічно не витриманими [10, арк. 37]. У цьому ж році Головне управління заборонило демонстрацію п'яти з восьми випущених картин "Українфільму", зокрема: "Інтриган", "Прометей", "Суворий юнак", "Повінь", та "Застава біля чортового броду", внаслідок чого трест поніс збитки в сумі 6 млн крб. [11, арк. 59].

Фінансові збитки не могли бути непоміченими партійними органами. Наслідком чого стала постанова РНК УСРР від 25 квітня 1937 р. "Про роботу Українфільму", в якій зазначалося, що в результаті недоліків у діяльності тресту, український кінематограф знаходиться у стані занепаду. Для виправлення ситуації РНК УСРР ставить перед керівництвом "Українфільму" вимогу зміцнити ідейно-художній та оперативний провід кіностудій, забезпечити виробництво доброякісних сценаріїв та поліпшити всю постановку кіновиробництва [2, с. 719–720]. Таким чином, усі недоліки, у тому числі й фінансові проблеми кінопромисловості, списувалися на незадовільний стан керівництва, навмисний зрив виробничих планів через значну "засміченість" апарату правління кіносистемою ворожими елементами. У 1937 році українська кіноорганізація потрапила під численні ревізії та перевірки із виявлення завуальованих контрреволюціонерів. Так, у доповідній записці партколегії у Київській області містилася інформація про троцькістів "Українфільму": зокрема про завідувача

художньо-виробничим відділом Левіта, який займав цю посаду упродовж 1934–1937 рр. Було встановлено, що упродовж 1905–1917 рр. він був членом дрібнобуржуазної партії. Інспектори перевірили, яким чином він потрапив на цю роботу, хто його рекомендував, з ким він спілкувався та кого влаштовував на роботу до "Українфільму". Роком раніше викрито підпільну організацію студентів 4-го курсу Київського кіноінституту під керівництвом режисера Гавронського та велику групу учнів під головуванням студента Сасімова. Хоча їх виключили із Інституту, завідувач художньо-виробничим відділом Левіт поновив цих студентів у навчанні, а згодом влаштував на кінофабрику "Українфільму". Звісно, вони були оголошені "ворогами народу" і репресовані. Органи НКВС у 1936 році арештували режисерів Ніколаєнка та Стрижака, художнього керівника Лазуріна, завідувача відділом прокату Гришина, директора дитячого кінотеатру в Києві Брауде, директора кіноінституту Хмеля [12, арк. 14].

Керівництво "Українфільму" часто змінювалося внаслідок репресій. Це викликало перебої в діяльності організації. Так, працівники тресту були незадоволені роботою нового управляючого Ткача, який прийшов на зміну Кудріну. Новий голова постійного перестраховувався, "затягуючи" знімальний процес на Київській кіностудії, проводячи постійні підготовки, переписуючи сценарії тощо. Українські фільми з'являлися на республіканських екранах лише через три-чотири місяці після їх демонстрації у Москві [12, арк. 26]. Відповідні проблеми стали наслідком репресивних дій, які застосовувалися стосовно українських кіновиробників, спробою врахувати усі можливі закиди численних репертуарних комісій щодо того чи іншого фільму.

Репресії завершилися фактичною ліквідацією автономії українського кіно. Згідно з постановою РНК УРСР від 16 квітня 1938 р. "Про утворення управління кінофікації при Раді народних комісарів УРСР, Раді народних комісарів Молдавської АРСР і обласних виконавчих комітетах" трест "Українфільм" ліквідовувався, а усі справи, майно й цінності передавалися управлінню кінофікації при РНК УРСР. Управління кінофікації виконувало функції з керівництва усією справою кінофікації УРСР, зокрема розвитку та розширення кіномережі в містах і селах, озвучення фільмів, поліпшення якості обслуговування глядачів [2, с. 738–740]. Потрібно звернути увагу на те, що управління мистецтв, у справах кінофікації не займалися безпосереднім виробництвом картин та керівництвом кінофабрик, що свідчить про втрату керівної ролі і контролюючих функцій над основним та найважливішим завданням кінематографічної справи.

Таким чином, розгалужена система органів правління забезпечувала ефективний контроль над усіма складовими кінематографічного процесу. Законодавчо встановлена монополія на виробництво, прокат, демонстрацію кінопродукції дозволили радянській владі перетворити мистецтво екрану на впливовий засіб виховання та пропаганди. Організаційні перетворення у системі керівництва галуззю мали значний вплив на характер кінематографічного процесу. Так, функціонування ВУФКУ, хоча й мало низку недоліків, але сприяло творчим пошукам та експериментам, внаслідок яких зародився самобутній український кінематограф.

Зміна курсу партії наприкінці 20-х років для українського кінематографу означала позбавлення автономії, жорсткий централізм та тоталітарний контроль. Внаслідок цього мистецтво кіно перетворилося на специфічну галузь індустрії, яка мала задовольняти потреби ідеологічного фронту. Наслідком реформ стає кінопродукція 30-х років, що становить собою подібні картини, які належать до нового жанру – соціалістичного реалізму.

Список використаних джерел

1. Фількевич М. О. Сторінки нашої історії / М. О. Фількевич. – К.: Мистецтво, 2003. – 188 с.; Тримбач С. Демуцький. Сто літ самотності / С. Тримбач // Українська культура. – 1993. – № 5–6. – С. 26–27; Скуратівський В. Українське кіно – ХХ. Проспект до монографії / В. Скуратівський // Сучасність. – 1999. – № 10. – С. 126–136.
2. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.: Збірник документів в 2-х т. / [Упоряд. З. І. Зобінна, Г. О. Кравченко, Ю. Б. Медведєв та ін.]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 1 (1917 – червень 1941). – 883 с. 3. История советского кино, 1917–1967: в 4 т. / Ин-т истории искусств М-ва культуры СССР. – М.: Искусство, 1969–1978. – Т. 1. – 604 с. 4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2027, арк. 40, 45. 5. Центральний державний архів вищих органів управління та управління України (далі –ЦДАВО України), ф. 1238, оп. 1, спр. 103, арк. 244–246. 6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2925, 17, 26. 7. Там само, спр. 3112, арк. 13. 8. ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 267 а, арк. 53, 297. 9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5306, арк. 6–8. 10. Там само, спр. 6652, арк. 37. 11. Там само, спр. 6872, арк. 59. 12. Там само, спр. 7099, арк. 14, 26.

Татьяна Самойленко

**ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ РУКОВОДСТВА
УКРАИНСКОГО КИНЕМАТОГРАФА В 1920 – 1930-Х ГОДАХ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА
СОДЕРЖАНИЕ КИНОПРОДУКЦИИ**

В статье рассматривается процесс эволюции системы руководства украинским кинематографом в 20–30-х годах прошлого века. Автор отмечает, что в результате создания разветвленной системы органов административного правления в сфере кинопроизводства и кинопроката обеспечило власти тотальный контроль над всеми составляющими кинематографического процесса. Это оказало значительное влияние на характер кинематографического процесса и как следствие к появлению нового направления в кинематографе – социалистического реализма тоталитарного толка.

Ключевые слова: украинский кинематограф, национально-культурное строительство “Украинфильм”, социалистический реализм, кинопродукция.

Tetyana Samoylenko

**ORGANIZATIONAL CHANGES IN THE MANAGEMENT SYSTEM OF UKRAINIAN
CINEMATOGRAPH IN THE 1920S–1930S AND THEIR IMPACT ON THE CONTENTS OF
THE FILMS**

The article gives a review of the evolution of Ukrainian cinematograph management in the years '20 and '30 of the past century. The author specifically points out, that the authorities had a total control of all the components of cinematographic process as a direct result of the creation and establishment of an elaborate management system. This had a substantial influence on the character of cinematograph and, consequently, an emergence of a new genre of cinematography – totalitarian oriented socialistic realism.

Key words: Ukrainian cinematograph, national and cultural creation of “Ukrainfilm”, socialistic realism, the contents of the films.

УДК 631.5“1930/1939”-055.2

Олена Новікова

ЖІНОЧА ПРАЦЯ В КОЛГОСПАХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1930-Х РР.

Стаття присвячена аналізу процесу залучення сільських жінок до колгоспного виробництва. Зроблено спробу висвітлити законодавчо-нормативну базу, форми і методи колгоспного керівництва, які мали сприяти якнайшвидшому і найповнішому перетворенню жіноцтва в основний трудовий ресурс колгоспів.

Ключові слова: радянська Україна, колгоспниця, жіноча праця, сезонні роботи, польові роботи.

З часу розгортання колективізації у радянській Україні, в умовах, коли жіноча частка населення значно перевищувала чоловічу, селянка розглядалася владою як необхідний трудовий ресурс. Відтак центральними партійними і радянськими органами, а з ними і місцевими, значна увага приділялася місцю й ролі жінки в діяльності колгоспів.

В історіографічному аспекті питання залучення сільських жінок до колгоспного виробництва є малодослідженим. Історики радянської доби, які досліджували процес колективізації, проблем жіноцтва торкалися епізодично, часто не виокремлюючи їх із селянського загалу [1–3]. Підвищення інтересу до вивчення жіночих студій у наш час сприяв появі низки робіт, присвяченим окремим аспектам проблеми жіночої праці в колгоспі [4–5]. Останнє зумовлює необхідність подальшого вивчення жіночого питання у колгоспах 1930-х рр. Спираючись на архівні матеріали, які раніше не використовувалися, періодичні видання 1930-х рр., свідчення сучасниць, автор метою запропонованої статті ставить висвітлення поступовості процесу залучення сільського жіноцтва радянської України 1930-х рр. до колгоспного виробництва.

Незважаючи на розуміння цінності жіночого трудового ресурсу в умовах розгортання колективізації, залучення жінок до колгоспного виробництва відбулося не одразу, подекуди цей процес був тривалим і навіть відверто суперечливим. У першій третині десятиріччя при вибірковому обстеженні колгоспів УСРР виявлено мовою, журналу “Селянка України”, “що кількість

жінок у колгоспі якщо не перевищує кількість чоловіків, то принаймні, не є меншою". Однак, жіноча праця у колгоспах використовувалася менше за чоловічу. Жінки здебільшого працювали лише у тій галузі господарства, що традиційно називалася "бабською справою" – на тваринницьких фермах, займалися птахівництвом, городництвом, приготуванням їжі у громадських їдальнях тощо [6, с. 2–3]. Нерідко жіноча праця використовувалася у колгоспному виробництві як тимчасова, для сезонних робіт. Жінок рідко ознайомлювали з виробничими завданнями й планами колективу, не запрошували на виробничі наради або позбавляли вирішального голосу [6, с. 3].

Про факт використання жіночої праці у колгоспах, лише у сезон польових робіт, яскраво свідчать спогади учасників тих подій. Так, жителька Житомирщини Ольга Ковальчук згадувала: "А зимою жінки не ходили так на роботи. Постійні: свинарки, доярки – ходили. А ті ткали, прали, свою роботу робили". "Мама моя працювала в колгоспі. Ланку полола, в жнива ходила. А взимку і ввечері пряла", – розповідала мешканка Черкащини Євгенія Ємець [7].

Згідно з підрахунками та результатами обстежень Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції, Укрзерноцентру та Народного комісаріату земельних справ УСРР на початку 1930-х рр., чоловіча праця у колгоспному виробництві використовувалася на 54 %, тоді як жіноча лише на 26 %, а подекуди і зовсім не використовувалася. Окрім того, пришвидшені темпи створення колгоспів, без урахування балансу праці, сприяли виникненню надлишку робочої сили: близько 40 % колгоспників мали постійну роботу, і лише впродовж сезонної активності (червень-серпень) – 60 %. Тоді ж для врегулювання цієї проблемної ситуації "Основними положеннями про організацію праці в колгоспах, затвердженими правлінням Укрзерноцентру" від 6 березня 1930 р. передбачався обов'язковий вихід на роботи одного-двох працівників з членів родини. Зазвичай, на роботи виходили чоловіки або навіть підлітки. У деяких регіонах упереджене ставлення до роботи жінок у колгоспі проявлявся у розподілі за бригадами, коли у резерв, який сягав за кількістю більше половини основного складу трудового колективу, записували лише жінок, і водночас не зараховували жодного чоловіка. У окремих регіонах фіксувалися факти фіктивного вступу, коли до колгоспу записувався голова родини, а майно й земельний наділ залишав дружині, пояснюючи це небажанням жінки вступати до колгоспу [8, арк. 25; 9, с. 259, 347, 716].

Однак в цій сфері ситуація починає кардинально змінюватися з часу прийняття РНК УСРР та ЦК КП(б)У постанов, підготовлених Укрколгоспцентром, "Про організацію праці в колгоспах, про постійну рілничу виробничу бригаду, відрядність, норми виробітку й розцінки та облік" від 26 січня 1932 р. та "Тимчасових правил трудового розпорядку в колгоспах" від 8 квітня 1933 р. Формально вони були покликані вирішити питання посилення дисципліни в колгоспах, а насправді запроваджували адміністративно-командну систему господарювання [10, с. 203].

Документи зобов'язували усіх колгоспників брати особисту участь у колгоспному виробництві упродовж усього року, передбачали дисциплінарну відповідальність колгоспників за невихід на роботу чи відмову від неї без поважних причин, перетворювали сезонні й тимчасові роботи на обов'язкові, затверджені виробничим річним планом. Зокрема, постанови вимагали, що колгоспник, призначений на роботу, не мав права вислати замість себе членів свого двору, а працездатних членів колгоспу, які декілька разів не вийшли на роботу без поважних причин, правління колгоспу отримало можливість притягнути до роботи в примусовому порядку [11, с. 13; 12, с. 19].

Караючи порушників трудової дисципліни, колгоспне керівництво передусім позбавляло їх права користуватися присадибною ділянкою. Будинки таких селян спеціально оборювали плугом, знищуючи усю насажену городину. Представники колгоспного активу брутально втручалися у ведення присадибного господарства, у будинку порушників трудової дисципліни заливали піч водою, силою примушували працювати у нічну пору [13, арк. 95, 104].

28 червня 1939 р. для подальшого врегулювання ситуації прийнята постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР "Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання". У частині цього документу чітко зафіксовано обов'язковий мінімум трудоднів від 60 до 100 на рік. Усі, хто виробляв упродовж року менше, вважалися такими, що вибули з колгоспу і втрачали статус колгоспника. Тобто, позбавлялися присадибних ділянок – додаткового джерела існування [14, с. 22–23].

Однак повністю подолати проблему залучення жінок до колгоспного виробництва, мабуть, так і не вдалося. Випадки, коли чоловік працював у колгоспі, нерідко навіть обіймав відповідальну посаду, а дружина лише числилася там формально, маючи 20–30 трудоднів на рік, фіксувалися контролюючими органами впродовж 1930-х років. У грудневому номері журналу "Колгоспниця України" за 1940 р. наводяться слова одного з колгоспників, що аргументував періодичне ігнорування своєю дружиною колгоспного навантаження. Йшлося про 30 трудоднів за цілий рік такими словами: "Моїй жінці й дома є робота" [14, с. 23].

У 1935 р. прийнятий новий "Примірний статут сільськогосподарської артлі", який мав посилити залучення жінок до процесу виробничої діяльності колгоспів. Він чітко сформулював рівні права жінок з чоловіками [15, с. 15].

Використання жіночої праці у колгоспному виробництві не лише на сезонних польових роботах (прополюванні, збиранні), а й на всіх постійних роботах упродовж року, постійно перебувало на контролі керівництва країни. Однак аналіз статистично-звітної документації, періодики та владних резолюцій свідчить про те, що майже до 1935 р. жінка, значною мірою, використовувалася лише на підсобних роботах.

Згідно з зведеними даними політвідділів МТС, у 1934 р. питома вага жіночої праці у колгоспному виробництві, у районах бурякосіяння сягала 50–60 %, технічних культур – до 70–80 % [16, с. 7; 17, с. 18]. За інформацією 250 районів УСРР, на початок 1935 р. у колгоспному виробництві працювало майже 16,5 тис. жінок, на 1 січня 1936 р. ця цифра сягнула близько 213 тис. [18, с. 502]. Напередодні війни у сільському господарстві радянської України працювало близько 4,5 млн жінок [19, с. 100], що свідчило про завершення процесу залучення жінок до колгоспного виробництва.

Таким чином, в умовах, коли жіноча частка аграрного населення республіки значно перевищувала чоловічу, широке використання жіночого трудового ресурсу в колгоспному виробництві визначалося основною метою перших п'ятирічок. Однак, незважаючи на усі зусилля влади, цей процес не характеризувався швидкими темпами. Домінування жінок зберігалося у трудомістких галузях колгоспного виробництва – тваринництві та на польових роботах.

Дослідження порушеної у статті тематика не можна вважати вичерпною. Подані аспекти спонукають до продовження та поглиблення таких напрямів наукових пошуків, як проблеми використання жіночої праці у різних галузях виробництва, оволодіння механізаторськими професіями, участі в управлінні сільськогосподарськими підприємствами тощо.

Список використаних джерел

1. Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях, В. И. Марочко. – К.: Наукова думка, 1988. – 179 с.
2. Куц М. Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929–1941 рр.) / М. Т. Куц. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1965. – 279 с.
3. Краев М. А. Победа колхозного строя в СССР / М. А. Краев. – М.: Госполитиздат, 1954. – 720 с.
4. Мусієнко В. Є. Колгоспи України в 1934–1939 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Є. Мусієнко. – Донецьк, 2002. – 253 с.
5. Сапицька О. М. Сільські жінки в умовах підготовки та проведення суцільної колективізації (1928–середина 1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. М. Сапицька. – Луганськ, 2007. – 199 с.
6. Пілацька О. 8 березня – день обов'язків / О. Пілацька // Селянка України. – 1930. – № 4. – С. 2–3.
7. Домашній архів автора (запис 19 серпня 2012 р. у с. Петрівська Гута Лисянського р-ну Черкаської обл., від Ємець Євгенії Іллівни, 1922 р. н.).
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 5750, 170 арк.
9. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 рр.: зб. документів і матеріалів: у 3 т. / [упоряд.: І. Х. Ганжа, О. О. Кривошеєва, Г. М. Михайличенко та ін.]. – К.: Наукова думка, 1962. – Т. 2: Здійснення суцільної колективізації на Україні 1927–1932 рр. – 840 с.
10. Історія селянства Української РСР: У 2-х т. – АН УРСР. Ін-т історії; [ред. кол. тома: І. І. Компанієць, І. Х. Ганжа, І. І. Слинько]. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів. – 534 с.
11. Про тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах. – Партвидав "Пролетар", 1933. – 15 с.
12. Про організацію праці в колгоспах, про постійну рільничу виробничу бригаду, відрядність, норми виробітку й розцінки та облік. Постанова Наркомземсправ в УСРР від 26 січня 1933 р. – Кременчук, 1933. – 19 с.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6693, 150 арк.
14. Чирва Є. Чесно працювати в колгоспах / Є. Чирва // Колгоспниця України. – 1940. – № 23–24. – С. 22–23.
15. Примірний статут сільськогосподарської артлі, прийнятий другим всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників і затверджений радою народних комісарів Союзу РСР і центральним комітетом ВКП(б) 17 лютого 1935 року. – К.-Х.: Державне видавництво колгоспної і радгоспної літератури УРСР, 1941. – 32 с.
16. Зеленська К. Політвідділ допомагає колгоспниці стати активним будівником соціалізму / К. Зеленська // Комунарка України. – 1934. – № 3. – С. 7–8.
17. Зеленська К. Жіноча праця в колгоспі / К. Зеленська // Колгоспний активіст. – 1934. – № 5. – С. 18–19.
18. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 рр.: зб. документів і матеріалів: у 3 т. / [упоряд.: І. Х. Ганжа, О. О. Кривошеєва, Г. М. Михайличенко та ін.]. – К.: Наукова думка, 1962. – Т. 3: Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні. 1933–1937 рр. – 1971. – 788 с.
19. Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства [відп. ред. М. М. Підтиченко та ін.]. – К.: Політвидав України, 1971. – 188 с.

Елена Новикова

ЖЕНСКАЯ РАБОТА В КОЛХОЗАХ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ 1930-Х ГГ.

Статья посвящена анализу процесса вовлечения сельских женщин в колхозное производство. Сделана попытка осветить законодательно-нормативную базу, формы и методы колхозного руководства, которые должны были содействовать наиболее быстрому и полному превращению женщин в основной трудовой ресурс колхозов.

Ключевые слова: советская Украина, колхозница, женский труд, сезонные работы, полевые работы.

Elena Novikova

FEMALE LABOR IN COLLECTIVE FARMS OF SOVIET UKRAINE OF THE 1930S

This article analyzes the process of attracting women to the rural collective farm production. An attempt to elucidate the legal and regulatory framework, forms and methods of the collective leadership, which had to facilitate the fullest and speedy transformation of women into the main labor resource of collective farms, was made.

Key words: Soviet Ukraine, farm worker-woman, female labor, seasonal work, field work.

УДК 94(470+571)“1920–1925”

Влада Сокирська

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА ПРИ НАРОДНОМУ КОМІСАРІАТІ В СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ РСФРР

Досліджується процес створення та визначення завдань Українського представництва при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР. В основу діяльності покладалася ідея представництва Української Республіки, як складової частини РСФРР і українців, які мешкають поза межами України. Простежується намагання Раднаркому УСРР організувати в Москві представництво УСРР, не лише при Наркомнаці, а як цілком самостійний орган уряду України при уряді РСФРР. Основними напрямками діяльності Українського представництва при Наркомнаці було обслуговування потреб українців, що мешкають поза межами України, на території РСФРР; дослідження кількості і територіальний розподіл українців, що мешкали поза межами України; організація губернських українських відділів за територіальною ознакою; заняття культосвітньою діяльністю.

Ключові слова: Наркомнац, українське представництво, РСФРР, УСРР, російсько-українські відносини.

Новий поворот у російсько-українських відносинах, що настав з перемогою демократичних сил в Україні у березні 2014 р., змушує повертатися до історії формування російсько-українських відносин після розпаду Російської імперії. В сучасних умовах Російська Федерація перебуває в глибокій кризі і ця криза, поза сумнівом, носить системний характер. Аналогічна ситуація спостерігалася у Росії майже сто років тому, коли відбувся досить не частий для світової історії системний зсув, що мав значний вплив не лише на Росію, але і на всю світову цивілізацію.

Важливим чинником, що вплинув на падіння Російської імперії та СРСР, було їх надмірне розширення. Вони встановили гегемонію над націями й територіями, які відмовлялися визнати Росію і або СРСР зразком вищої цивілізації, вищою формою розвитку економіки й урядування – якостей, що їх мусить мати імперія, якщо її система управління не базується на самому насильстві. Встановлення гегемонії над ними за відсутності такого визнання з боку підлеглих вимагало широкого вжиття насильницьких методів [1, с. 34].

Дослідження історичних проблем на подібних “стиках історії” представляє особливий інтерес, оскільки дає надзвичайно цінний досвід для розуміння глобальних історичних процесів. Розпад СРСР в кінці ХХ ст., як і розпад Російської імперії в ході Першої світової війни, став катастрофою для політиків з імперським мисленням.

У цьому зв'язку актуальним є дослідження проблем радянської національної політики на початку 20-х рр. минулого століття, особливо в перші роки становлення російсько-українських міждержавних відносин.

Радянська історіографія у дослідженні питання відносин між незалежними республіками, що постали на руїнах бувшої імперії, виглядає надто заполітизованою [2–4]. Вона старанно обходить численні негативні явища, особливо ті питання, що торкалися проблем процесу формування відносин між республіками і утворення та становлення СРСР.

На початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилася значна кількість досліджень з історії України, в яких особливий інтерес проявлявся і до подій 1920-х років [5]. Аналізуючи більшовицьку політику стосовно радянських республік загалом і України, українські історики стверджували, що після 1 червня 1919 р. уряд неросійської республіки втратив понад половину своєї ефективної влади і незалежності [6–8].

Процес формування взаємовідносин між РСФРР і УСРР та представництва Української СРР в радянських органах РСФРР, за виключенням поодиноких розвідок науковців [9–12], в історіографії належним чином не досліджений.

Для здійснення національної політики в РСФРР у жовтні 1917 р. створено Народний комісаріат в справах національностей (далі – Наркомнац). Наркомнац входив до числа перших народних комісаріатів, утворених відповідно до декрету "Про заснування Ради Народних Комісарів", прийнятим II Всеросійським з'їздом Рад 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. для здійснення національної політики Радянської Республіки [13, с. 1]. Діяльність наркомату поширювалася на територію РРФСР і на всі національні окраїни колишньої Російської імперії.

Період червня 1919 – грудня 1920 рр. у російсько-українських відносинах характеризувався як процес формування "воєнно-політичного союзу" радянських республік, збереження за Україною формального статусу незалежної держави. Українська політика Москви у цей період характеризувалася двома принциповими моментами: по-перше, фактичним підпорядкуванням російським владним структурам усіх найважливіших сфер життєдіяльності українського суспільства; по-друге, відсутністю при цьому будь-якої послідовної законодавчої системи. У червні 1919 р. ВЦВК прийняв постанову "Про воєнний союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії" [14]. Пошук моделі майбутнього союзу мала здійснити комісія під головуванням Л. Каменєва, члени якої схилилися до надання формально незалежним республікам статусу автономних республік РСФРР, а голова взагалі дотримувався думки про те, що "треба злити Україну з Росією" [15, с. 187]. Однак остаточної відповіді на питання про конкретну форму об'єднання радянських республік ця комісія не дала.

У 1919 р. більшовицька влада розпочала свій наступ на права України. Побудова комунізму тут здійснювалася прискореними темпами. Урядові та партійні структури УСРР були лише продовженням російських.

Чергове відновлення радянської влади в Україні наприкінці 1919 р. змушувало більшовиків повернутися до "незалежницької" риторики. У грудні 1919 р. наголошувалося на тому, що Україна є незалежною, і цю незалежність визнали ВЦВК і РКП(б).

На початку 1920-х рр. центральне більшовицьке керівництво вирішило понизити статус незалежних республік і перетворити їх на автономні республіки РСФРР [16, с. 149].

Українські комуністи намагалися демонструвати цілковиту єдність з РСФРР і, перевершуючи самі себе, в резолюції IV Всеукраїнського з'їзду Рад заявляли, що: "УСРР ... є членом Всеросійської соціалістичної федеративної республіки" [17, с. 345]. Таке трактування переконувало більшовицьке керівництво у сприйнятті УСРР як автономії у складі РСФРР.

На заваді поглинання України Росією стала УНР. За наслідками радянсько-польської війни 1920 р. Кремль у переговорах з Варшавою був змушений демонструвати на протигагу петлюрівському уряду УНР незалежність радянської України [18].

IV Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся в травні 1920 р. в Харкові, прийняв резолюцію "Про державні взаємини між УСРР і РСФРР". Новообраному ВУЦВК доручалося й надалі здійснювати лінію на щільніше зближення з Росією. Показовим було й те, що з'їзд, обстоюючи ідею самостійної державної конституції, водночас вважав Україну та інші радянські республіки такими, що "входять до складу РСФРР" [17, с. 345 – 347].

22 травня 1920 р. в "Известиях ВЦВК" під № 109 опубліковано декрет Всеросійського центрального виконавчого комітету про реорганізацію Народного комісаріату в справах національностей. При Наркомнаці, в якості його складових частин, створювалися представництва автономних республік РСФРР. 8 липня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про призначення також і українського представництва при Наркомнаці РСФРР [19, арк. 5].

Практично відразу ж РНК УСРР делегувала до Москви колегію представництва УСРР в складі трьох осіб, призначених українським урядом за погодженням з Наркомнацем. Очолив колегію Ю. Коцюбинський, членами були визначені В. Лях і В. Аусем. З 1 серпня 1920 р. Колегія приступила до організації українського представництва при Наркомнаці РСФРР. При колегії, у якості

виконавчого органу, затверджувалися відділи: загальний, літературно-видавничий, організаційно-інструкторський і відділ зв'язків з Україною.

Оскільки зовнішньополітичний чинник в укладенні російсько-українського договору відіграв важливу роль, то невдовзі після його ратифікації Всеросійським з'їздом Рад українське представництво при Наркомнаці РСФРР на чолі із Ю. Коцюбинським перебрало на себе функції дипломатичної місії України [12, с. 17].

Так як ні у Харкові, під час призначення колегії, для Раднаркому не було достеменно відомі завдання і функції цього представництва, ні у Москві, в Наркомнаці не існувало певних інструкцій, які б вказували на місце українського представництва в організаційній структурі Наркомнацу, тому колегія українського представництва спершу поставила перед собою завданням вироблення "Положення про Українське Представництво при Наркомнаці" [19, арк. 7]. При цьому при виробленні "Положення" в його основу спочатку покладено ідею представництва Української Республіки, як складової частини РСФРР і українців, які мешкають поза межами України. Однак, в процесі роботи з'ясувалося, що така постановка питання виявилася не коректною з огляду на наступне.

Наркомнац створювався як вищий урядовий орган РСФРР, що був покликаний обслуговувати потреби тих громадян, які у межах РСФРР становили національні меншості. Оскільки у межах РСФРР мешкали громадяни українського походження, то Наркомнац мав право організувати представництво цих українців, але аж ніяк не представництво України, як держави. Юридично становище УСРР, як у межах Російської Федерації, так і у міжнародному масштабі визначалося як стан незалежної держави, яка перебувала у федеративних відносинах з РСФРР і тими автономними республіками, які утворені постановою ВЦВК на її території. Відповідно, якщо з огляду на вищу державну політику Раднарком України вважав за необхідне встановити своє повноважене представництво при уряді РСФРР, то це представництво аж ніяк не могло входити до Наркомнацу як його складова частина, цілком підпорядкованому його керівництву, як орган Раднаркому України, тільки ним призначений, утримуваний і тільки перед ним відповідальний.

З іншого боку, до функцій існуючих національних урядів при Наркомнаці відносилася діяльність із постачання своїх автономних республік матеріальними, культурно-освітніми та іншими засобами із сум і запасів відповідних установ РСФРР.

Встановлення такого порядку для України суперечило б постановам ВЦВК і ВУЦВК про взаємовідносини між РСФРР і УСРР. Такі дії було неможливо здійснити щодо потреб України і із технічних обставин. Відповідно, організація представництва України, в залежності від економічної і політичної її ваги, ґрунтувалася на цілком інших принципах, ніж організація представств автономних республік при Наркомнаці.

Виходячи з цього, колегія намагалася спрямувати свою діяльність головним чином на всебічне обслуговування потреб українців, що мешкали на території РСФРР, для задоволення їх економічних, культурно-освітніх і правових потреб, що безумовно підлягало віданню Наркомнацу і Наркомпросу [19, арк. 1–2].

Невизначеність у відносинах між УСРР і РСФРР призводила до плутанини у формуванні повноважень органів, які б могли забезпечувати ці відносини. На організаційному засіданні членів колегії українського представництва при Наркомнаці, що відбулося 31 липня 1920 р., слухалося питання про повноваження українського відділу при Наркомнаці РСФРР. Необхідність існування такого відділу була очевидною з огляду на становище мільйонів українців, що проживали на території Росії та прагнення України забезпечувати їх національні інтереси і підтримувати постійний зв'язок з Батьківщиною. Тому в постанові було записано про необхідність організації українського відділу при Наркомнаці РСФРР. Голова колегії українського представництва Ю. Коцюбинський доручив В. Ляху ознайомитися із роботою вже існуючих національних відділів при Наркомнаці і до наступного засідання проінформувати про їх діяльність [19, арк. 5].

Українське представництво при Наркомнаці приступило до роботи з 1 серпня 1920 р. Проект положення був складений В. Ляхом разом з секретарем колегії Гриценком на підставі декрету ВЦВК від 22 травня 1920 р. і матеріалів про діяльність інших національних представств при Наркомнаці. Завдання українського представництва, як одного з відділів Наркомнацу, повинні були обмежуватися тільки всебічним обслуговуванням українців, що мешкали на території РСФРР. Функції ж представництва України як держави перед урядовими органами РСФРР рішуче відкидалися. Та Раднарком України все ж таки намагався організувати в Москві представництво УСРР, яке аж ніяк не могло входити у Наркомнац, а повинне було існувати як цілком самостійний орган уряду України при уряді РСФРР.

Тому, тимчасово, з міркувань доцільності, до утвердження в Москві повноважного представництва України, українське представництво при Наркомнаці брало на себе функції із виконання низки технічних завдань і слугувало органом зв'язку між Раднаркомом України, в справах українських народних комісаріатів в наркоматах РСФРР.

Проект положення обговорювався у колегії представництва разом з заступником наркома у справах національностей А. Каменським, а потім був переданий на затвердження колегії Наркомнацу. Пізніше, у процесі роботи, з'ясувалася повна неможливість як з мотивів принципового характеру, так із технічних можливостей зобов'язати українське представництво при Наркомнаці представляти інтереси України, як держави. З огляду на це колегія постановила звернутися до Раднаркому України з мотивованою доповідною запискою про реорганізацію українського представництва при Наркомнаці у Центральний український відділ при Наркомнаці з покладанням на нього функцій із обслуговування потреб українців, що мешкають поза межами України, на території РСФРР [19, арк. 3].

До функцій українського представництва відносилось збір статистичних даних, які б характеризували кількість і територіальний розподіл українців, що мешкали поза межами України. Необхідність цієї роботи викликана потребою мати більш точні дані про місця компактного проживання етнічних українців в РСФРР, без чого було б немисливо приступити до створення плану діяльності українського представництва на місцях.

Представництво займалося складанням плану діяльності, згідно з яким у Москві організовувався Центральний український відділ при Наркомнаці, а в регіонах з місцями компактного проживання українців утворювалися шість обласних українських відділів (Киргизський, Башкирський, Туркестанський, Сибірський, Далекосхідний, Північнокавказький) з поділом на 17 губернських відділів і 9 губернських відділів європейської частини Росії. Усього було 26 губернських відділів, які у свою чергу поділялися на повітові відділення, кількість яких залежала виключно від місцевих умов.

Далі були складені і розіслані циркулярні анкети на місця із запитом про становище тут українців, характер тієї роботи, що вже велася серед них. Здійснювалися заходи із покращення рівня життя українців на території РСФРР, для цього спільно з установами РСФРР вивчали економічне і культурне становище українців, упорядковували переселення і розселення українців за межами Батьківщини та намагалися надавати правову і матеріальну допомогу таким переселенцям, вирішувати спірні питання, пов'язані з національним черезсмуванням тощо.

Українське представництво спільно з відділом освіти національних меншин при Наркомпросі вело широку культурно-просвітницьку роботу серед українців, що мешкали на території РСФРР, намагалося забезпечувати часткове чи повне викладання предметів українською мовою, займалося складанням планів редакційно-видавничої діяльності. Труднощі полягали у відсутності паперу, типографій і отриманням дозволу друкування в Москві української літератури тощо. На черзі стояла організація українського відділу при Наркомпросі РСФРР, робота якого, на думку колегії, повинна була стати основною роботою серед українців, що мешкали у межах Росії. Організація українського відділу при Наркомпросі була доручена О. Єременку під час перебування в Москві наркома освіти України Г. Гринька [20, арк. 4]. Ним було обіцяно відрядити для роботи в Українському відділі двох-трьох представників із Харкова з вищою педагогічною освітою. Ставилася завдання надіслати українські підручники і посібники, що дозволило б українському відділу при Наркомпросі провести широку культосвітню роботу серед маси українців, що проживали на території РСФРР.

Повсякденна робота українського представництва полягала, головним чином, у прийомі відвідувачів, які шукали в ньому підтримки та з різних питань. Усі існуючі на території РСФРР українські установи: культурно-просвітницькі, наукового і економічного характеру, підлягали українському представництву при Наркомнаці, у якому вони реєструвалися або отримували затвердження своїх статутів, діяли під його контролем і якому вони зобов'язані були за свою діяльність надавати в установленому порядку звіти.

У своїй діяльності українське представництво керувалося вказівками і розпорядженнями Раднаркому України і Наркомнацу РСФРР, було підзвітним цим органам. Двічі на рік представництво звітувало Раднаркому УСРР і Наркомнацу РСФРР, а щотижня подавали до цих установ звіти про свою поточну діяльність.

Українському представництву доводилося працювати у надзвичайно складних умовах. Впродовж місяця представництво не мало свого приміщення, потім воно було надане Наркомнацом на Пречистинському бульварі № 29, кв. 21, пізніше його переселили у інший дім (№ 22) в трикімнатну квартиру, зовсім не придатну для роботи. Не було телефонного зв'язку, достатньої кількості господарських та канцелярських приладів, опалення. Не вистачало кадрів для роботи представництва, а постійні звернення його членів з цього питання до ЦК РКП і ЦК КП(б)У не давали результатів [19, арк. 4].

З метою організації своїх відділів на місцях і встановлення та підтримання з ними зв'язку, представництво планувало відрядити співробітників у Поволжя, на Урал, Сибір і Туркестан, а також в губернії, що безпосередньо прилягали до України [19, арк. 3].

23 вересня 1920 р. на засіданні колегії українського представництва слухався проект положення про українське представництво при Наркомнаці. Присутній під час засідання заступник наркома в справах національностей А. Каменський висловив бачення Наркомнацом завдань і функції українського представництва. Висловлювалася думка про подвійне підпорядкування українського представництва – Наркомнацу РСФРР і Раднаркому УСРР [20, арк. 8].

12 листопада 1920 р. відбулася нарада завідувачів національними відділами при ЦК КП(б)У. Враховуючи багатонаціональний склад населення України, основним стало питання про організацію Наркомнацу в УСРР. За дорученням Й. Сталіна з цим питанням виступив заступник наркома у справах національностей Я. Шварцман. Деякі члени наради висловлювалися за необхідність створення Наркомнацу з різних мотивів – політично-просвітницьких, культурних та інших питань серед національних меншин України. 16 грудня 1920 р. були засновані уповноважені при урядах автономних і договірних республік і при виконкомах автономних областей [21, с. 529].

Таким чином, українське представництво при Наркомнаці відіграло визначну роль у процесі визначення і формування російсько-українських відносин на початку 1920-х рр. З визначенням російсько-українських відносин як міждержавних, воно відіграло роль дипломатичної місії УСРР в РСФРР, брало на себе функції із виконання низки технічних завдань і слугувало органом зв'язку між Раднаркомом України, у справах українських народних комісаріатів в наркоматах РСФРР. Згідно з положенням, українське представництво основною метою своєї діяльності бачило розробку і реалізацію всіх заходів, що забезпечували б співробітництво української національності з усіма національностями, які входили до складу РСФРР, захищало інтереси українців, що мешкали на її території.

Список використаних джерел

1. Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі) / Р. Шпорлюк. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
2. Чугаев Д.А. Коммунистическая партия – организатор советского многонационального государства (1917–1924 гг.) / Д. А. Чугаев. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1954. – 120 с.
3. История национально-государственного строительства в СССР. 1917 – 1978. В 2-х т. / АН СССР; Институт истории СССР; редкол: (отв. ред.) и др. Т. 1. – 3-е изд, допол. и перераб. – М.: Мысль, 1979. – 424 с.
4. Якубовская С.И. Строительство Союзного Советского социалистического государства в 1922–1925 гг. / С. И. Якубовская. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1960. – 402 с.
5. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
6. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника / Г. Костюк. – Київ: Видавництво "Смолоскип", 1995. – 508 с.
7. Марценюк Л.М. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918–1929 рр. (Історичні аспекти проблеми): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Л. М. Марценюк. – Київ, 1998. – 20 с.
8. Марценюк Л.М. Політичний статус України в контексті реалізації стратегічного курсу РКП(б) (1918 – 20-ті роки) / Л. М. Марценюк. – К., 1997. – 32 с.
9. Крохоткин А.М. Постоянные Представительства – органы связи Советов Министров союзных республик с Советом Министров СССР / А.М. Крохоткин // Советское государство и право. – 1962. – № 11. – Ноябрь. – С. 89–97.
10. Муксинов И.Ш. Совет министров союзной республики / И.Ш. Муксинов. – М.: Юридическая литература, 1969. – 208 с.
11. Чехович В.А. Постійне Представництво Ради Міністрів Української РСР при Раді Міністрів Союзу РСР: історія і сучасність // Правова держава. – К.: Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – С. 127–131.
12. Єфіменко В. Створення Повноважного представництва УСРР в РСФРР / В. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – № 19. – С. 16–33.
13. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1917. – № 1. – С. 1.
14. Декрет ВЦИК от 01.06.1919 г. "Об объединении Советских Республик: России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии для борьбы с мировым империализмом". – Режим доступа: <http://bestpravo.ru/sssrgn-pravo/y2g.htm>.
15. Волковинський В.М. Християн Раковський. Політичний портрет / В. М. Волковинський, С. В. Кульчицький. – К., 1990. – 266 с.
16. Кульчицький С. Імперський чинник в історичному розвитку України / С. Кульчицький // Регіональна історія України. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 1. – С. 135–154.
17. Про державні взаємовідносини між УСРР і РСФРР (резолюція) // Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і Уповноважених РСФРР. – 1920. – 7–10 червня. – Ч. 13. – С. 345–347.
18. Єфіменко Г. Так звана незалежність так званих республік / Г. Єфіменко // Тиждень.ua. – 2012. – 13 грудня. – Режим доступа: <http://tyzhden.ua/History/65137>.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 296, 41 арк.
20. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 432, 5 арк.
21. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1920. – № 99. – С. 529.

Влада Сокирская

**СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА ПРИ
НАРОДНОМ КОМИССАРИАТЕ ПО ДЕЛАМ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ РСФСР**

Исследуется процесс создания и определение задач Украинского Представительства при Народном комиссариате по делам национальностей РСФСР. В основу деятельности возлагалась идея Представительства Украинской Республики, как составной части РСФСР и украинцев, которые живут за пределами Украины. Прослеживается попытка Совнаркома УССР организовать в Москве Представительство УССР не только при Наркомнаце, а как вполне самостоятельный орган правительства Украины при правительстве РСФСР. Главными направлениями деятельности Украинского Представительства при Наркомнаце было обслуживание потребностей украинцев, проживающих за пределами Украины, на территории РСФСР; исследование количества и территориальное деление украинского населения, проживавших за пределами Украины; организация губернских украинских отделов по территориальному признаку; занятия просветительской деятельностью.

Ключевые слова: Наркомнац, украинское представительство, РСФСР, УССР, российско-украинские отношения.

Vlada Sokyrska

**ESTABLISHMENT AND OPERATION MISSIONS TO UKRAINIAN REPRESENTATION IN
PEOPLE'S COMMISSARIAT OF NATIONALITIES RSFSR**

The process of creating and defining objectives Ukrainian Mission to the People's Commissariat of Nationalities of the RSFSR. The basis of the activities relied idea Ukrainian Delegation of the Republic as part of the RSFSR and the Ukrainian living outside of Ukraine. There has to organize the efforts of People's Commissars USSR in Moscow Representation USSR, not only in Narkomnats as well as a fully independent agency of the Government of Ukraine to the Government of the RSFSR. The main activities of the Ukrainian Mission to the Narkomnats been serving the needs of Ukrainian, living outside of Ukraine on the territory of the RSFSR; study of the number and spatial distribution Ukrainian who lived outside Ukraine; Organization of Ukrainian provincial departments on a territorial basis; class cultural-educational activities.

Key words: People's Commissariat of Nationalities, Ukrainian Delegation, RSFSR, USSR, Russian-Ukrainian relations.

УДК 94(477)

Наталія Романишин

ПРОГОЛОШЕННЯ АВТОНОМІЇ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ Й ГАЛИЧИНА

У статті висвітлено і проаналізовано ставлення галичан до державного будівництва в Карпатській Україні й актуалізацію українського питання на міжнародній арені у кінці 1938 – на початку 1939 рр. Проголошення автономної Карпатської України спричинило ріст національної свідомості та радикалізацію настроїв серед галицьких українців, а також загострення українського питання в Польщі загалом.

Ключові слова: автономія, Карпатська Україна, Галичина, Польща, Румунія.

Відзначаючи 75-ту річницю проголошення незалежності Карпатської України, зайвий раз переконуємось, що проблема визнання світом Української держави і підтримки її бажання стати повноцінним членом європейського співтовариства залишається актуальною і на сучасному етапі.

Тема української державності була під великим табу в період СРСР, тому історіографія цієї проблематики практично відсутня. Тільки дотично згадували про існування автономної Карпатської України, зазвичай, у контексті міжнародної політики [1] і ухилялися від аналізу впливу цих подій на інші українські землі, розділені ще трьома державами.

Висвітленням об'єктивних причин виникнення автономної Карпатської України та її наслідками почали займатися тільки після проголошення незалежності. Перші праці опирались в основному, на діаспорну та мемуарну літературу [2], а також нововідкриті архівні матеріали. З'явилися і вітчизняні комплексні праці з цієї проблематики [3]. Події у Карпатській Україні мали чималий вплив на

тогочасні події у Галичині, що входила тоді до складу Польщі. І, звичайно, ця тематика почала опановуватись сучасними українськими істориками [4]. Проблеми українсько-польських відносин та вирішення українського питання урядом Польщі розкривають публікації львівських істориків М. Швагуляка, Л. Зашкільняка [5]. У польській історіографії найґрунтовнішу працю з цієї проблематики, на наш погляд, написав М. Козьмінський [6]. Нещодавно з'явилася монографія Д. Домбровського "Польща і Закарпаття: 1938–1939", у якій висвітлюється співпраця Польщі та Угорщини щодо ліквідації Карпатської України, наводяться нові, цікаві факти про військові операції цих країн проти молоді української автономії [7].

Монографія російського історика К. Федевича "Галицькі українці у Польщі: 1920–1939" демонструє російський погляд на проблему польсько-українських стосунків між двома світовими війнами. Автор вважає, що період 1920–1939 рр. являє собою переважно історію успішної державної інтеграції галицьких українців до Польщі і мирного польсько-українського співжиття. На думку російського історика, міжнаціональний конфлікт, за незначним винятком, практично був повністю відсутнім у звичайній повсякденності переважної більшості жителів Галичини [8].

У пропонованій статті поставлено за мету окреслити вплив проголошення автономії Карпатської України на галицьке суспільство, що спричинило зростання національної свідомості та радикалізацію настроїв серед українців, а також актуалізацію українського питання в Польщі загалом.

Проголошення у жовтні 1938 року автономії Карпатської України в складі Чехословаччини знайшло широку підтримку серед українців Галичини та актуалізувало українську проблему в Польщі. Польща була серйозно стривожена виникненням автономної Карпатської України. Маючи під своєю владою за різними даними від 5 до 7 млн українців, вона не була зацікавлена в актуалізації українського питання, яке жваво почала пропагувати Німеччина, оголосивши Закарпаття українським П'ємонтом. З одного боку, Польща боялася, що Карпатська Україна стимулюватиме національно-визвольний рух на її східних теренах, а з іншого – що автономія стане в руках Німеччини ядром майбутньої пронимецької України за рахунок інтересів Польщі [9, с. 55].

Занепокоєна таким розвитком подій, Польща, у якій були непрості стосунки з Чехословаччиною через спірну Цешинську область, наполегливо виступала за приєднання Карпатської України до Угорщини. У ті дні польські газети писали: "Польща не потерпить, щоб на кордоні Східної Галичини був створений центр української ірреденти". Проурядова преса заявляла, що приєднання Карпатської України до Угорщини диктується передусім "польськими державними інтересами... і є польською справою" [10, с. 195]. Таким чином, Варшава прагнула ліквідувати новий український П'ємонт і одночасно отримати вигідний з погляду її геополітики спільний польсько-угорський кордон. Як показали незабаром події початку Другої світової війни це була вкрай недалекоглядна позиція тодішньої польської владної еліти.

У західноукраїнській пресі якнайширше обговорювалися справи на Закарпатті, аналізувалася внутрішня ситуація в краю, зовнішньополітична обстановка. 11 жовтня, у день офіційного проголошення Карпато-Української автономії, у Львові у соборі св. Юра, відбувся урочистий молебень, після якого розпочалася спонтанна маніфестація біля угорського консульства. Українці висловили свій протест з приводу угорських зазіхань на Закарпаття і діяльності угорських терористів на території автономії. Демонстранти були розігнані, а окремі з них заарештовані [11, с. 2]. Відразу після цього польські студенти, поділившись на дві групи, вибивали у місті вікна в українських установах, крамницях і приватних будинках [12, с. 100]. Подібні акції відбулися у багатьох населених пунктах Галичини [13, с. 430].

Новий спалах вуличних сутичок відбувся на початку листопада. 6 листопада 1938 р. газета "Діло" писала: "П'ять днів ідуть українські погроми у Львові" [14, с. 1]. У річницю проголошення ЗУНР 1 листопада у Львові пройшли українські зібрання, які переросли в маніфестації на підтримку Карпатської України. Того ж дня відбулися контрдемонстрації польської молоді. Були зафіксовані випадки побиття українців поляками та поляків українцями. Акція польської молоді переросла у масовий погром українських культурних та господарських установ [15, с. 7]. З 4 листопада розпочалися арешти українців [14, с. 1]. Упродовж існування Карпатської України в Галичині зареєстровано 387 демонстрацій [16, с. 102].

Настрої української галицької інтелігенції щодо Карпатської України добре передають спогади Лариси Крушельницької: "Вечорами всі сходились у їдальні – слухали радіо. Слухали Карпатську Україну! Не знаю, чи сьогодні наші люди, а, головно, молоді, здатні на такі пережиття, здатні відчувати той порив, що підняв тоді усю нашу громадськість? Малесенький клаптик української землі враз став надією для всієї нації. Нехай відкраяний горами від материзни, але ж усе-таки наш, український! Боже, що діялося, коли на Свят Вечір (1939 року – Н. Р.) виступав по радіо прем'єр, а згодом – президент Карпатської України – Августин Волошин... Ніхто не зміг стримати сліз... А навесні у Львові прощалися з рідними, близькими і друзями наші студенти. Хто лиш мав силу,

переходив через перевали на Закарпаття. Рятували зраджену німцями і розшматовану угорцями молоду державу. Рятували надію... Дарма, сподівання не здійснились" [17, с. 137].

Реакція української громадськості у Галичині на закарпатські події викликала у поляків здивування та обурення. Газета "Діло" писала: "Польська преса і окремі польські громадяни отверто признаються, що... вони, припускаючи спротив українців проти концепції прилучення Закарпаття до Мадярщини, – все-таки не передбачували, що він буде такий різкий і загальний" [18, с. 3].

Спектр українських політичних партій у Галичині був представлений якнайширше – від крайньоправих – до прихильників комунізму. Широкої популярності серед молоді набував націоналізм. На відміну від старшого покоління, яке йшло шляхом переговорів, члени ОУН збирались здобути державу зі зброєю в руках, незважаючи на втрати. У націоналізмі молодь бачила силу, здатну протистояти польському режимові та поступові радянофільства. Вони готові були опертися у боротьбі за незалежність на будь-яку зовнішню силу, що обіцяла підтримку у вирішенні українського питання. У кінці 30-х років ОУН пов'язала свою стратегію з державами антикомінтернівського блоку та їх союзниками, розраховуючи з їх допомогою створити самостійну державу [19, с. 326]. На відміну від легальних громадських організацій і політичних партій, які проголосили лояльність до польської влади, ОУН намагалася стати суб'єктом міжнародних відносин в умовах назрівання світової війни [20, с. 354].

У добу Карпатської України проявились певні розбіжності у поглядах ОУН та легальних чинних партій на розвиток українського питання і роль Німеччини у ній. Провід ОУН з перших днів брав активну участь у політичному житті автономії (оцінка їх діяльності і досі є дискусійною), закликав молодь їхати на Закарпаття. У радіопередачах, що транслювалися з території Німеччини, діячі ОУН вимагали повної незалежності і зразу ж за Берліном різко виступали проти Чехословаччини.

Проте в галицькому суспільстві не було єдності в поглядах щодо Німеччини. Якщо ОУН повністю довіряла і співпрацювала з різними німецькими відомствами, то інші ставилися до нового союзника обережно. Ось що писала газета "Діло" напередодні Мюнхенської угоди: "Націонал-соціалістичній Німеччині історія дала перший раз нагоду доказати на практиці, чи гасло самовизначення народів, здійснення якого Німеччина домагається для судетських німців під загрозою війни чи миру на європейському континенті, має в розумінні націонал-соціалізму таку саму моральну і фактичну вартість у відношенні до всіх народів. Інакше кажучи, чи націонал-соціалізм як ідеологія є тільки висловом німецького імперіалізму, чи носієм нових, далекоюсяжних змагань до нової національної моралі та справедливості між народами та державами" [21, с. 1].

Центристські партії мали свій, незалежний від чужих тенденцій, погляд на міжнародні події. Вони підтримували Німеччину в домаганнях судетських німців. Водночас, виходячи з міжнародної кон'юнктури, центристи були прихильниками входження Карпатської України як автономії до Чехословаччини. Політичні лідери закликали громадськість, дотримуватись спокою та рівноваги, мотивуючи це тим, що українська проблема не може бути вирішена без активної участі самих українців. А на сучасному етапі, говорили вони, це питання на міжнародній арені вирішується не з погляду української національної ідеї, а виключно, виходячи з інтересів інших держав. Роль українців зводилася до того, щоб орієнтуватись, з якими чужими інтересами збігаються інтереси українства.

Поряд з радикалізацією політичної думки, в галицькому суспільстві з'явилась ідея згуртування всіх легальних громадсько-політичних сил перед зовнішньою небезпекою і вироблення спільної ідеологічної платформи. Наприкінці 1937 р. почали зустрічатися неофіційні представники всіх українських політичних груп, за винятком ОУН, УНДО та комуністів. Від Української соціал-радикальної партії (далі – УСРП) – Матвій Стахів, Української Народної обнови (далі – УНО) – Осип Назарук, опозиційної групи Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО) – Володимир Кузьмович і Дмитро Левицький, Фронту національної єдності (далі – ФНЄ) – Дмитро Паліїв, Української соціал-демократичної партії (далі – УСДП) – Володимир Старосольський, "Союзу українців" – Мілена Рудницька. Ця група політиків називала себе Контактним комітетом (далі – КК) і шукала підтримки серед українців поміркованих поглядів. М. Рудницька вже на схилі віку писала: "Ситуація справді була грізна: війна висіла в повітрі, самоволя польського державного апарату більшала, перед Галичиною була перспектива гітлерівської Німеччини або большевицької Росії" [22, с. 278]. 3 лютого 1939 р. у роботі КК, відмовившись від політики "нормалізації", офіційно почала брати участь УНДО [23, с. 234]. КК відкинув дотеперішню унівальську концепцію орієнтації на сильну державу, яка передбачала вирішальну участь Польщі в будівництві Української держави над Дніпром. Натомість взято на озброєння тезу про захист і зміцнення українства на західноукраїнських землях. Важливим елементом політичної платформи сконсолідованих організацій та груп було акцентування міжнародного характеру українського питання і заперечення права будь-якої з держав розглядати його як виключно свою внутрішню справу [24, с. 392].

Найбільше місце в партійних контактах займало створення єдиного національного політичного центру в Галичині. Восени 1938 р. Учасники КК приступили до створення широкого представницького

органу – Всеукраїнської Національної ради (далі – ВНР). Однак кількотижнева дискусія про систему формування та персональний склад ВНР закінчився безрезультатно [25, с. 426].

У другій половині жовтня 1938 р. на заклик ОУН українська молодь розпочала нелегально переходити польсько-чехословацький кордон. Переходи набрали масового характеру, коли на Закарпатті була створена Карпатська Січ. Польська влада швидко відреагувала на це. У листі прокурора апеляційного суду до окружних прокуратур від 1 листопада 1938 р. вимагалось розслідування кожного випадку [26, арк. 11]. Затриманих польськими прикордонниками юнаків належало судити законом про загальний військовий обов'язок як польських громадян, які без згоди польського уряду вступають до військових організацій іншої держави [26, арк. 13]. У багатьох випадках порушники кордону, окрім термінів ув'язнення – від 1 до 8 років, ще й позбавлялися громадянських прав. У контексті внутрішньої ситуації польської держави та її геополітичного положення питання позицій громадян непольської національності у разі можливого збройного конфлікту було одним з найважливіших. Терени, де мешкали національні меншини, для військових мали важливе стратегічне і тактичне значення. У такій ситуації основна увага військових була сфокусована на питанні слов'янських меншостей. Наскільки прометеїсти пропагували на цих теренах програму стратегічного польсько-українського партнерства, що носив би антиросійський характер, настільки чинники з Міністерства збройних сил прагнули до знищення ще в зародку (адміністративними методами) будь-яких відцентрових тенденцій [27, с. 198].

Це яскраво продемонстрували події 3 грудня 1938 р. у польському сеймі, коли на пленарному засіданні виступив український депутат, віце-маршал сейму Василь Мудрий. Він відкинув звинувачення поляків, ніби тогочасна українська політика в Польщі була німецькою інспірацією. Єдиним шляхом розв'язання української проблеми у Польщі В. Мудрий вважав утворення територіальної автономії для всіх етнографічних українських земель у межах польської держави [28, с. 2]. Ця пропозиція була офіційно подана 9 грудня. Однак проект закону про автономію, підписаний усіма українськими депутатами з Галичини і депутатом Степаном Скрипником з Волині не був прийнятий до розгляду з “формальних причин”. За таких обставин дещо зріс авторитет Української парламентської репрезентації, що був підірваний “нормалізацією”. Навіть націоналісти почали ставитися до репрезентації з більшою прихильністю. Схвально сприйняли ці акції і у КК. Відмова В. Мудрого від нормалізаційної політики у грудні 1938 р. сприяла також ліквідації внутрішнього конфлікту всередині УНДО [29, с. 81].

Принципово інший погляд на українську проблему в Польщі мали поляки. Відповідаючи на закиди українських парламентарів, польський депутат зі Львова С. Островський заявив, що втрата Східної Галичини – це питання “бути чи не бути” Польщі як великої держави. Ці землі мають для Польщі велике оборонне значення як природний бастион на сході. Польський посол зокрема сказав: “Шануючи чужі ідеали, наше громадянство не згодиться, щоб інтереси іншого народу реалізовувались коштом його прав... Польське громадянство... знайде завжди досить сили і гарту, щоб зломити те, що було би для нас зле” [30, с. 2].

Акція українських парламентарів з вимогою надати українським землям у складі Польщі автономію, викликала широкий резонанс у Європі. Варшава на це миттєво відреагувала. 12 грудня 1938 р. Міністерство закордонних справ Польщі надіслало таємну записку польським посольствам у Парижі, Берліні, Бухаресті, Вашингтоні, Римі, Лондоні, Москві, Брюсселі, Празі, Белграді, Ковно, Ризі та Берні, а також консульствам у Монреалі, Відні, Чернівцях, Братиславі та Києві. У ній подавалася інструкція, як пояснювати ці події у розмовах з іноземними дипломатами та урядами інших країн.

Записка розпочиналася з ретроспективи вимоги українців у Польщі автономії. Зазначалося, що вперше така вимога була висунута 1923 року, однак уже в період “нормалізації” (1935–1937 рр.) не фігурувала у промовах українських парламентарів. Тільки у травні 1938 р. знову впливло гасло автономії [31, к. 14]. Висунення вимоги автономії, польський уряд пояснював спадом впливу УНДО – найавторитетнішої до останнього часу української політичної організації і прагнення таким кроком утримати свої позиції в українському суспільстві. У записці для дипломатів сказано, що проект з його максималістськими вимогами наводить на думку, що його мета виключно пропагандистська і не має нічого спільного з реальною спробою вирішити українську проблему в Польщі [31, к. 17].

Польським дипломатам давалася вказівка у розмовах і виступах у пресі протидіяти висвітленню української вимоги, використовуючи згадані аргументи, до того ж спеціально підкреслювати, що український проект суперечить польській конституції 1935 р. Його потрібно трактувати як тактичну демонстрацію, що не буде довго підтримуватися навіть тими, хто його вніс. “Уже нині, – зазначалося у документі, – з українського боку лунають запевнення про лояльну позицію щодо Польщі. Слід підкреслювати, що тенденція надати галицько-волинським землям українського характеру є штучна. Не оправдовує вона себе навіть тоді, коли йдеться про елемент (так в оригіналі – Н.Р.), що розмовляє українською мовою”. Далі, спираючись на офіційну статистику, Варшава доводила, що українці на цих землях становлять меншість [31, к. 17–18].

Впадає в очі різка відмінність трактування в Польщі і поза її межами дій українців. Якщо у самій Польщі у політичних колах та засобах інформації панувала думка, що вимога автономії для українців – це німецька провокація, то в інструкції польським дипломатам взагалі не згадувався "німецький чинник". 11 січня 1939 р. у сеймі розпочалося обговорення проекту бюджету на 1939 р. Першим виступив український депутат Володимир Целевич. Він розкритикував польську внутрішню та зовнішню політику в українському питанні [32, с. 2]. Прем'єр-міністр Польщі Феліціан Славой-Складовський відкинув українські претензії. На закид В.Целевича про різну національну політику щодо українців на різних теренах держави прем'єр-міністр заявив: "Пани з Української парламентної репрезентації шукають українців там, де їх немає і не було. "Важко, щоб уряд оголосив, що українці є там, де панове (українці – Н. С.) хочуть їх бачити. Ми мусимо мати свій власний погляд: вирішальним має бути наш погляд у цій справі" [33, с. 99]. Отже, ні польський уряд, ні польська громадськість не бажали йти на будь-який конструктивний діалог і пошук компромісу. Замість цього, вони розпочали кампанію звинувачення українців у державній зраді, ніби вони стали слухняним зряддям у руках закордонних чинників, маючи на увазі, звичайно, Німеччину.

А поза тим відділ безпеки Міністерства внутрішніх справ Польщі у тижневих звітах інформував, що у південно-східних воєводствах після проголошення автономії Карпатської України, наступило "загострення національного антагонізму, щораз частіше лунають антипольські гасла" [6, с. 193]. Події на Закарпатті знайшли широку підтримку серед українців Галичини, сприяли розгортанню масового національного руху. Українці висували антипольські за своєю суттю вимоги, що йшли урозріз з державними інтересами поляків. Відчуваючи хиткість свого становища на українських землях, польський уряд шукав найбільш ефективних, з його погляду, засобів для зміцнення свого становища.

25 і 28 січня 1939 р. на засіданні Ради Міністрів вирішено виробити загальний план зміцнення польського елементу у Східній Галичині. 1 лютого 1939 р. Голова Ради Міністрів надіслав листи усім міністрам з проханням подати пропозиції [34, с. 357–358] щодо зміцнення польського елементу у Східній Галичині. Ця програма уряду стала логічним завершенням еволюції політики пілсудчиків щодо української національної меншини. 16 лютого начальник штабу проурядової партії "Табір національного об'єднання" З.Венда на пленарному засіданні сейму заявив: "Польський народ є єдиним господарем у своїй державі і жодні перешкоди не можуть стати на шляху його розвитку і реалізації його життєвих інтересів на теренах з мішаним населенням" [33, с. 106].

Фактично це було визнання того, що національне питання, зокрема українське, Польща вирішити не змогла. Сам факт, що план зміцнення польського елементу постав як засіб підвищення безпеки держави, перед лицем зовнішнього конфлікту, пише польський історик А. Хойновський, був свідченням визнання банкрутства всієї попередньої національної політики Польщі [27, с. 239]. Події на Закарпатті лише актуалізували українську проблему в Польщі. Слід відзначити, що упродовж міжвоєнного періоду в Другій Речі Посполитій так і не було вироблено єдиної політики щодо українців, не були розв'язані економічні проблеми, польськими урядовими колами проводилась шовіністична політика. Напередодні Другої світової війни невирішене національне питання, а також зміни в Центрально-Східній Європі, зокрема проголошення автономії Карпатської України спричинили загострення польсько-українських стосунків в середині держави та послаблення внутрішньополітичних позицій Другої Речі Посполитої.

Список використаних джерел

1. Шлепаков А. Україна в планах міжнародної реакції напередодні другої світової війни / А. Шлепаков. – К.: Вид-во політичної літератури, 1959. – 64 с.; Сливка Ю. Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті / Ю. Ю. Сливка. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1966. – 70 с.; Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Ю. Сливка. – К.: Наукова думка, 1985. – 271 с.; Швагуляк Н. И. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.) / Н. И. Швагуляк. – К.: Наукова думка, 1983. – 245 с. 2. Злепко Д. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій райх / Д. Злепко // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції. – Т.СХХХVIII.– Львів, 1994. – С. 249–309; Стерчо П. Карпато-Українська держава / П. Стерчо. – Львів: За вільну Україну, 1994. – 288 с.; Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини і переживання / В. Бірчак. – Прага, 1939; Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля і кордони. Повість мого життя / Є. Стахів. – К., 1995; Magocsi P. The Shaping of National Identity Subcarpathian Rus 1848–1948 / P. Magocsi. – Cambridge, Mass, 1978. – Рр. XIII, 640. 3. Вегеш М., Велич і трагедія Карпатської України / М. Вегеш, В. Задорожний. – Ужгород: Знання, 1993. – 81 с.; Вегеш М.М. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.; Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / [Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; Редколег.: Ю.Остапеч, Р.Офіцинський, Л.Сорко, М.Токар, С.Черничко; Відп. за вип. М.Токар]. – Ужгород: Поліграфцентр "Ліра", 2010. – 720 с. 4. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти. / Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 13. – Львів, 2005. – С. 36–67; Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у

загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – Київ: Ін-т історії НАНУ, 2004. – 648 с.; Зайцев О.Ю. Представники Українських політичних партій Західної України у парламенті Польщі (1922–1939 рр.) / О. Ю. Зайцев // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 72–84. 5. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 3–4. – Львів, 2008. – С. 3–18; Швагуляк М. "Українська карта" / М. Швагуляк // Дзвін. – 1990. – № 7. – С. 89–93; Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни.(З історії Контактного Комітету 1937–1939 роки) / М. Швагуляк // Записки НТШ. – Том ССХХVIII. – Львів, 1994. – С. 207–248. 6. Kozminski M. Polska i Wengry pred druga wojna switowa (pazdziernik 1938 – wrzesien 1939). Z dziejow dyplomacji i irredenty / M. Kozminski. – Wroclaw: PAN, 1970. – 369 s. 7. Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938–1939 / Д. Домбровський. – К.: Темпора, 2012. – 392 с. 8. Федевич К. К. Галицькі українці у Польщі: 1920–1939 / К. К. Федевич. – К.: Основа, 2009. – 280 с. 9. Сливка Ю.Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспект / Ю. Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Випуск 3–4. – С. 3–31. 10. Поп И. Чехословацко-венгерские отношения 1935–1939 / И. Поп. – М.: Наука, 1972. – 247 с. 11. Події у Львові // Нова свобода. – 18 жовтня 1939. – С. 2. 12. Стерчо П. Карпато-Українська держава / П. Стерчо. – Львів: За вільну Україну, 1994. – 288 с. 13. Богів О., Вегеш М., Задорожний В. Галичина і Карпатська Україна у 1938–1939 / О. Богів, М. Вегеш, В. Задорожний // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Випуск 7. – С. 428–444. 14. Кожний українець – твердиня українства // Діло. – 6 листопада 1938. – С. 1. 15. Далше нищать українські установи у Львові // Діло. – 5 листопада 1938. 16. Lewandowski J. Materialy MZS o polityce narodowosciowej wojska w latach trzydziestych / J. Lewandowski // Zeszyty Naukowe WAP, 1963. – № 8. – S. 99–107. 17. Крушельницька Л.І. Рубали ліс... (Спогади галичанки) / Л. І. Крушельницька. – Львів, 2001. – 260 с. 18. Прометейзм та конструктивізм галицьких українців // Діло. – 15 листопада 1938. – С. 2. 19. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті рр.) / О. Зайцев – К.: Критика, 2013. – 488 с. 20. Посівнич М. Антипольська діяльність ОУН в Західній Україні (лютий-серпень 1939) / М. Посівнич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Випуск 17. – С. 341–365. 21. Міжнародні події // Діло. – 1 вересня 1938. – С. 1. 22. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884–1939) / М. Богачевська-Хомяк. – К.: Либідь, 1995. – 423 с. 23. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни. (З історії Контактного комітету 1937–1939 роки) / М. Швагуляк // Записки НТШ. – Том ССХХVIII. – Львів, 1994. – С. 207–248. 24. Швагуляк М. Діяльність західноукраїнських партій напередодні Другої світової війни / М. Швагуляк // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Torun, 1997. – S. 381–399. 25. Швагуляк М. Національно-політична діяльність Дмитра Паліва у міжвоєнний період / М. Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Випуск 7. – С. 404–427. 26. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 1075, арк. 13. 27. Choinowski A. Konserpcje polityki narodowosciowej rzadow polskich w latach 1921–1939 / A. Choinowski. – Wroclaw: PAN, 1983. – 262 s. 28. Промова В.Мудрого // Діло. – 6 грудня 1938. – С. 2. 29. Комарницький Я. Роль Василя Мудрого в проведенні політики "нормалізації" українсько-польських відносин (1935–1939) / Я. Комарницький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Випуск 17. – С. 32–45. 30. Львівський посол д-р Островський про Східну Галичину // Діло – 6 грудня 1938. – С. 2. 31. Archiwum Akt Nowych, Ambasada RP w Berlinie, syg. 387, k.257. 32. Українська дебата в Соймі // Діло – 13 січня 1939. 33. Ukraińcy // Sprawy narodowosciowe. – 1939. – № 1–2. – S. 99–115. 34. Paruch W. Od konolidacji panstwowej do konolidacji narodowej mniejszosci narodowe w mysli politycznej obozu pilsudczykowskiego (1926–1939) / W. Paruch – Lublin: Uniwersytet M. Curie-Skladowskiej, 1997. – 424 s.

Наталья Романишин

ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ АВТОНОМИИ КАРПАТСКОЙ УКРАИНЫ И ГАЛИЧИНА

В статье проанализированы отношения украинских галичан к государственному строительству в Карпатской Украине и актуализация украинского вопроса на международной арене в конце 1938 – начале 1939 гг. Провозглашение автономной Карпатской Украины повлекло рост национального самосознания и радикализацию настроений среди украинцев Галичины, а также обострение украинского вопроса в Польском государстве накануне Второй мировой войны.

Ключевые слова: автономия, Карпатская Украина, Галичина, Польша, Румыния.

Natalia Romanyshyn

PROCLAMATION OF AUTONOMY UKRAINE CARPATHIAN AND GALYCHYNA

The article highlights and analyzes the attitudes of Galicians to state building in Carpathian Ukraine and Ukrainian updating issues on the international scene in late 1938 – early 1939 Proclamation autonomous Carpatho-Ukraine led to the growth of national consciousness and radicalization of attitudes among the Galician Ukrainian and Ukrainian question in aggravation Poland before II World War.

Key words: autonomy, Carpatho-Ukraine, Galychyna, Poland, Romania.

УДК 94(477) "1948/1953"

Наталія Єфимчук

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОЛГОСПНОЇ СИСТЕМИ НА ЖИТОМИРЩИНІ В 1948–1953 РР.

У статті розглянуто особливості функціонування колгоспних господарств Житомирської області, стан матеріально-технічного забезпечення працівників та діяльність керівних органів у 1948–1953 рр.

Ключові слова: Житомирщина, колгосп, голод, тваринництво, трудовні.

Незважаючи на помітні успіхи у відбудові сільського господарства впродовж 1944–1947 рр., колгоспи майже усіх областей України перебували у стані глибокої всеохоплюючої кризи. Не менш складним та суперечливим був процес повернення до мирного життя і відбудови господарства Житомирського регіону. У 1948 р. колгоспне господарство Житомирської області зіткнулося зі значними труднощами, пов'язаними, передусім, з повоєнною розрухою та наслідками страшного голоду 1946–1947 рр., який давався взнаки ще упродовж наступних років.

Проблема повоєнної відбудови, функціонування колгоспних господарств та розвитку аграрного сектору економіки було предметом наукових досліджень радянських та вітчизняних дослідників. Серед найбільш відомих сучасних істориків, що досліджують сферу повоєнного сільського господарства варто назвати В. Гриневича [1], В. Литвина [2], В. Петровського [3] та О. Малярчука [4], які вивчають проблеми вилучення сільськогосподарської продукції в селян і колгоспників, сплату ними податків та динаміку відновлення колективних господарств у повоєнний час.

Здійсненням аналізу проблем і труднощів колгоспів України у відбудовчий період займається Ю. Пилявець [5]. Суть заходів щодо організаційного та матеріально-технічного зміцнення сільського господарства, посилення матеріального стимулювання його трудівників досліджується М. Ковалем [6] та І. Волковим [7]. Окремі аспекти економічного зв'язку держави та колгоспів розкрито у двотомнику "Історія українського селянства" [8].

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити особливості функціонування колективних господарств Житомирської області упродовж 1948–1953 рр. та стан рівня матеріальної забезпеченості колгоспників.

Одним із основних завдань аграрної політики республіки було вилучення фінансових і матеріальних ресурсів з сільського господарства для потреб промисловості. Так, "з 298 млрд. руб., вироблених за 1946–1953 рр. в сільському господарстві країни, не менше 105 млрд. руб. пішло з села в інші сфери економіки" [5, с. 10], визначені більшовицькою владою більш пріоритетними.

Для подолання труднощів післявоєнної відбудови радянська система користувалася звичними для себе засобами позаекономічного примусу. Закупівля сільськогосподарської продукції у колгоспних та індивідуальних селянських господарствах здійснювалася за символічною ціною, а то й зовсім безкоштовно. Зокрема, "виросування картоплі обходилося колгоспам в 40 крб. за ц, а держава оплачувала їм 3 крб. Пшеницю купували в колгоспах по 1 коп., яловичину – по 23 коп., а державні ціни в роздрібній торгівлі складали відповідно 31 коп. і 1,5 крб. за кг" [1, с. 419]. Норми хлібоздач, встановлені вольовим рішенням партійних та радянських органів, зазвичай, значно перевищували можливості їх виконання.

Умови функціонування колгоспів та колгоспної системи у цілому визначалися "Примірним статутом сільськогосподарської артілі", затвердженим ще у 1935 р. Діяв він аж до 1969 р. як основний закон колгоспного життя. У ньому детально регламентувалися взаємовідносини держави та колгоспів, внутрішньоколгоспне життя, права і обов'язки членів артілі, що на багато років визначили умови функціонування колгоспів і колгоспної системи загалом.

Зміцнення колгоспів, як важливої ланки адміністративно-командної системи, проявлялося у посиленні боротьби з індивідуальним господарством. Державою придушувалися навіть найменші прояви індивідуалізму серед селян. Керівництво для колгоспників створювало такі умови, аби останні увесь свій робочий час витрачали на роботу у ланці, на фермі тощо.

Починаючи з 1946 р. держава постійно зменшувала розміри присадибних ділянок і городів колгоспників, збільшуючи одночасно податки, якими вони обкладалися. Після чергового підвищення у 1948 р., сума сільськогосподарського податку з подвір'я колгоспника складала понад 650 крб. в Україні і близько 600 крб. у Росії" [1, с.419]. Також продовжував діяти і закон від 1939 р. про сільськогосподарський податок, який сплачували колгоспники зі своїх невеличких підсобних господарств. Податок для більшості колгоспників був непосильним і вони не могли його сплатити.

Про це свідчить той факт, що у 1951 р. за результати виконання плану збору сільськогосподарського податку, податкового податку з колгоспників та малосімейних Житомирська область дуже відставала і у республіці займала лише "23 місце". Нижче не йшли Кам'янець-Подільська та Одеська області. У третьому кварталі цього року сільськогосподарський податок взагалі не був виконаний. Держава отримала "30 млн. руб. недостачі, що складало 60% всіх платників податку" [9, арк. 7].

Завершенням податкової війни проти селян стали закони "Про сільськогосподарський податок" і "Про прибутковий податок з колгоспів", прийняті у 1952 р. З метою обмеження вирощування на присадибних ділянках фруктових дерев, податок на них встановлювали у 7,5 рази вищий, ніж на зернові культури. Селяни почали масово вирубувати фруктові дерева, щоб позбавитися від щорічного, незалежно від урожаю плодів, податку на стовбури [3, с. 476].

За умов повоєнної розрухи, продовольчих труднощів, пов'язаних із голодними 1946–1947 рр. та неможливості ведення особистого підсобного господарства, серед селянства цього часу характерним було поширення антиколгоспних настроїв. Непокірними, в основному, були селяни віком від 25 до 40 років, які автоматично своєю поведінкою виносили собі вирок і ставали "ворогами народу".

Так, на початку січня 1949 р. у Лугинському районі Житомирської області розглянуто одночасно декілька справ у колгоспах сіл Бовсуни імені Петровського, Б. Груд, "Пам'ять Леніна", Липники про виключення членів колгоспу. До "чорного" списку увійшли: "Герасимчук Мар'яна Володимирівна, яка в колгоспі на даний час не працювала, а в 1948 р. виробила 92 трудодні. Їй всього 31 рік і вона працездатна. Бовсунівська Ялисовета Йосипівна – 33 роки, працездатна, в 1948 р. виробила 3 трудодні, в 1949 р. зовсім не працювала. Туровський Броніслав Вікентійович за 1948 р. виробив 19 трудоднів, а в 1949 р. зовсім не працював, пішов на побічні заробітки без дозволу правління колгоспу. Лісовський Франц Васильович в колгоспі зовсім не працював, живе за рахунок побічних заробіток. Шишук Олексій Миколайович в 1948 р. виробив 176 трудоднів, а в 1949 р. відмовився працювати в колгоспі, пішов на побічні заробітки. Климчук Явдоха Григорівна відмовилась працювати в колгоспі, чоловік її працював на спиртзаводі. Власюк Настя Матвіївна відмовилась працювати в колгоспі" [10, арк. 83].

Така поведінка колгоспників виникла внаслідок бажання мати кращу долю та кращі заробітки, а ніж безкоштовно цілими днями працювати на колгоспних полях.

Розвиток радянської економіки вимагав зміни структури її аграрного сектору шляхом об'єднання декількох колективних господарств в одне – більш велике, що дозволило б збільшити ступінь концентрації виробництва у колгоспному секторі. Важлива причина запровадження таких заходів полягала у тому, що сільськогосподарську техніку більш раціонально і оптимально можна використати саме у потужних колгоспах чи радгоспах. Процес укрупнення колгоспів в Україні розпочався з прийняттям постанови ЦК КПРС "Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі" [11, с. 303], прийнятої 30 червня 1950 р. Здійснювався він на основі постанови Ради Міністрів УРСР і ЦКП(б)У від 14 липня 1950 р. "Про укрупнення дрібних колгоспів в Українській РСР". Проте, ще до її прийняття в кількох областях республіки вже була проведена відповідна робота з укрупнення таких господарств [7, с. 120].

Згідно з підрахунками В. Литвина, "кількість колгоспів на кінець 1950 р. скоротилася в Україні з 28374 до 19295 порівняно з довоєнним періодом, а кількість дворів, що припадали в середньому на один колгосп, збільшилася з 141 до 275. У 1949 р. три чверті всіх колгоспів мали менше 200 дворів, а за розмірами посівної площі переважали господарства з посівами до 1000 га (78 % усіх господарств). На кінець 1950 р. найбільшого поширення набули колгоспи, що мали понад 200 дворів (60 %) і понад 1000 га посівної площі (57 % усіх колгоспів)" [2, с. 56].

Найбільш значні зміни відбулися у Кіровоградській, Одеській, Запорізькій, Закарпатській та Житомирській областях. У останній кількість господарств зменшилася на 50 %. На 1 квітня 1950 р. в області було "1926 колгоспів", а на 1 січня 1951 р. їх стало "925" [12, с.104]. Згідно з підрахунками дослідників, "в колгоспах Житомирської області до укрупнення в середньому приходилося на 1 колгосп 1905 га всієї землі, по 146 дворів, і по 199 працездатних, а після укрупнення на 1 колгосп в середньому припадало по 2308 га всієї землі, орної по 1258 га, по 296 дворів і по 459 працездатних" [12, с.105]. Ця статистика показує, що найдинамічніше змінювалися показники кількості працездатних колгоспників – майже утричі більше.

Широкомасштабні заходи з укрупнення колективних господарств були проведені з метою якіснішої їх централізації та кращого розвитку. Оскільки один добре оснащений сільськогосподарською технікою колгосп міг дати більш значні результати у виробництві продукції, ніж 2–3 менших колгоспи, у яких не вистачало техніки, тварин, посівного матеріалу, та, власне, й робочої сили.

Одним з важливих наслідків процесу укрупнення стало посилення партійного впливу на колективні господарства. А прагнення до більш високого ступеня укрупнення колгоспів вело до утворення великої кількості громіздких, важкокерованих господарств.

Зазвичай, рішення про укрупнення колгоспів приймалися фактично без урахування думки загальних зборів колгоспників, фальсифікувалися протоколи щодо чисельності присутніх на зборах, практикувалося переголосування. Та й рішення про об'єднання окремих дрібних колективних господарств у одне велике часто суперечило їх географічному розташуванню та відстанню між ними. Прикладів непродуманого підходу до вирішення цього питання можна назвати безліч. Так, "керівники Овруцького району Житомирської області об'єднали колгосп ім. Кірова з колгоспом "Нове життя", які були розташовані один від одного на відстані більше 60 км". Вирішальну роль тут зіграла лише непрактична мотивація, що передбачала забезпечення колгоспу ім. Кірова пасовищем, сінокосами і лісовими угіддями. У Коростенському районі Житомирської області було, наприклад, "об'єднано 11 колгоспів, три колгоспи були розташовані в 5 населених пунктах на відстані 6–12 км від центральної садиби" [8, с. 363].

Архівні документи засвідчують, що у багатьох випадках укрупнені, після об'єднання колгоспи, були поставлені у гірші економічні умови. Крім того, практика показала, що укрупнення колгоспів не призвело до бажаного економічного зростання. Тому вже на початку 50-х рр. ХХ ст. кампанія з укрупнення почала пригальмовуватися. Замість того влада почала вдаватися до розукрупнення занадто великих і некерованих господарств. Лише у одній Житомирській області упродовж 1951–1953 рр. проведено розукрупнення 10 господарств. Інтереси держави та селян продовжували переростати у конфлікт. Матеріально-технічний стан переважної більшості колективних господарств продовжував бути надзвичайно складним. Так будівництво сільськогосподарських приміщень у колгоспах щороку усе більше відставало від розвитку тваринницької галузі. Тому, вже на 1 вересня 1951 р., в області не вистачало "свинарників на 25 тис. місць, вівчариків на 12 тис. місць і птахівників на 400 тис. місць" [13, арк. 57].

Причинами відставання було те, що основна частина приміщень ще досі знаходилася у напівзруйнованому стані, значна кількість колгоспів області не забезпечувалася коштами та будівельними матеріалами, а якщо вони й виділялися, то не завжди надходили на місця, або ж використовувалися не за цільовим призначенням. Хоча вже на серпень 1947 р. колгоспами Житомирської області для цих цілей "заготовлено 32 тис. м³ лісоматеріалу" [14, с. 333].

Основою матеріально-технічної бази колективізації сільського господарства, як і у попередні роки, залишалися МТС, завдяки яким багато колгоспів усієї республіки досягли значних успіхів. У 1948 р. показники області тракторного і машинного парку МТС нараховували "1711 шт.", живого тягла було "48600 голів". Чисельність робочої сили на цей час складала "471300 осіб". Виробничі ланки нараховували "1920 колгоспів, 5965 польових бригад, 25136 ланок, 59 МТС та 612 тракторних бригад" [15, арк. 112]. Велика роль у процесі забезпечення регіонів України сільськогосподарською технікою належала саме державі, яка лише у 1948 р. направила в Житомирську область "95 тракторів та 443 сільськогосподарських машин для МТС" [15, арк. 111].

Проте, МТС області практично завжди не виконували планів сільськогосподарських робіт. З наявної кількості тракторів та іншої техніки майже половина знаходилася у неробочому стані, а ремонт відбувався не надто швидкими темпами через відсутність потрібних запчастин та кваліфікованих фахівців.

Проаналізувавши архівні документи, нам вдалося з'ясувати, що така безвихідність спостерігалася далеко не в усіх колгоспах та районах області. Окремі механізатори колгоспів самостійно організовували свою роботу і досягали позитивних результатів. Наприклад, у 1950 р. "тракторист Юрчук з Андрушівського району, організувавши правильно роботу, шляхом зчеплення 3 сівалок, за добу посіяв 194 га озимих культур" [16, арк. 13].

На відміну від позитивних звітних показників, низка колгоспів Житомирської області мала дуже незначну кількість, або ж не мала взагалі худоби (корів, свиней, коней тощо). Так, в області у 1949 р. нараховувалося "9 колгоспів, що взагалі не мали ВРХ, від 1 до 5 голів мали 279 колгоспів, від 11 до 15 – 306. Свиноматок не тримали 116 колгоспів, від 1 до 5 – 610. Вівці були відсутніми у 14 колгоспах" [17, арк. 24].

Виробнича діяльність колгоспів базувалася на функціонуванні бригад, які здійснювали сезонні роботи, закріпленим за ними реманентом та робочою худобою. Бригади ділилися на ланки, які відповідали за окремі зернові, технічні, овочеві та інші культури. Якщо спочатку у ланках практикувалася персональна відповідальність за виконану роботу, то з 1950 р. почала застосовуватися уніфікована система, яка нехтувала матеріальними стимулами. Основним підрозділом господарств стали виробничі дільниці, за якими закріплювалися техніка, земля, худоба та будівлі [4, с. 57].

Часто для одержання високого врожаю й розвитку тваринницької сфери, колгоспникам нав'язувалася практика соціалістичного змагання, в основі якої була прихована можливість використовувати безкоштовну працю селян. Влада та партійні функціонери пропагували ідею соцзмагань, вважаючи її досить перспективною і прибутковою, а процес її реалізації на практиці

тримали під суворим контролем, бо в реальності вона мала вигляд прихованої експлуатації селян. Керівники колгоспів мали постійно звітувати у райкоми про масштаби участі в соцзмаганнях колгоспників та господарств, а їх результати широко висвітлювалися на сторінках місцевої преси. У результаті проведеної роботи, на Житомирщині у 1948 р. “1732 колгоспи, 4609 бригад і 20722 ланки взяли зобов’язання по вирощенню високого урожаю зернових і технічних культур, підняття колективного тваринництва” [18, арк. 13]

Станом на 4 січня 1949 р. формально змагалися “35 районів, а насправді – 31 район Житомирської області, за винятком “Олевського, Городницького, Новоград-Волинського і Баранівського районів, які на той час ще не встигли укласти договорів на соціалістичне змагання” [17, арк. 41]. Крім того, на одного спеціаліста сільського господарства закріплювалося не більше 2–3 колгоспи для кращого їх контролю та керівництва. У кожному колгоспі працювали закріплені уповноважені з числа партійно-радянського активу, яких зобов’язували організувати навчання бригадирів, ланкового і колгоспного активу без відриву від виробництва. Таких “агрогуртків”, наприклад, в одному лише “Городницькому районі було 17, а заняття проходили два рази на тиждень” [18, арк. 70].

Варто також наголосити на тому, що частина недоліків у розвитку колгоспного господарства була спричинена мізерною оплатою праці сільського населення або повною її відсутністю. Наприклад, у колгоспі “Пролетар” Новоград-Волинського району, впродовж чотирьох років з 1945 по 1949 рр. працівникам зовсім нічого не видавали на трудодні. Відповідно і рівень виконання сільськогосподарських робіт там був не на високому рівні. Замість запланованих у 1949 р. “158 га озимих, колгосп посіяв 92 га” [19, арк. 6].

Перший “неголодний” рік мало відрізнявся від попереднього. Однак поліпшення, хоча і незначні, в плані оплати трудоднів колгоспникам таки були. З “1922 колгоспів” [20, арк. 148] області в 1948 р. оплату трудодня зерном в розмірі “від 90 г до 100 г” на день здійснювали у “82 колгоспах, від 101г до 300 г у 473 колгоспах, від 301 г до 500 г у 463, від 501 г до 700 г – 314, від 701 г до 1 кг – 319, від 1 кг до 2 кг – 245, від 2 кг до 3 кг – 18, від 3 кг до 5 кг – 5” [21, арк. 73].

Проте наведені цифри, у більшості випадків, були фіктивним. Звичайний колгоспник, отримуючи 500 г зерна, міг прохарчуватися. Та колгоспників, що отримували по 2–3, а то і 5 кг зерна просто не існувало. Їх замінювали посадові особи, які для звітності виписували собі одну кількість зерна, а насправді брали набагато більше, тим самим наживаючись на тих селянах, які отримували по 100–200 г пшениці. Наприклад, у колгоспі “3-й вирішальний” села Рижани Володар-Волинського району “голова колгоспу Антонюк вкрав 100 ц насіння” [15, арк. 3], яке було виявлене лише після переважування. Голова колгоспу “Червоний прапор” Базарського району Волох без відома колгоспників продав “53,5 ц зерна, 18 голів ВРХ, 44 голови свиней і 18 голів овець”. А у колгоспі імені Хрущова Лугинського району голова Ходаківський привласнив “1805 руб.” [22, арк. 95] від реалізації фруктів з колгоспного садка.

Лише на 1 січня 1951 р. “47000 колгоспникам області була нарахована додаткова оплата праці”, але “розрахунок провели тільки з 17900 колгоспниками” [9, арк. 2]. А це означає, що 62 % колгоспників, яким була нарахована додаткова оплата за їх працю, не була видана. Виділені на розрахунок з колгоспниками кошти розійшлися керівним особам, адже ніхто точного контролю над тим, чи потрапили гроші до рук колгоспників, не вів.

Отже, сільське господарство Житомирської області, як і усієї республіки, упродовж 1948–1953 рр. зазнало немало труднощів, пов’язаних з повоєнною розрухою, низькою врожайністю сільськогосподарських культур та неефективністю колгоспної системи, яка для своєї життєдіяльності поглинала величезну суму коштів. Постійне порушення принципу матеріальної зацікавленості та надмірна централізація управління сільським господарством, гальмували господарську ініціативу селян, їх трудову дисципліну, унеможлилювали також більш швидкий та якісний процес відновлення цієї галузі й перехід її до мирного розвитку.

Список використаних джерел

1. Гриневич В. А. Радянський проект для України / Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. Т.2. / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко – К.: Наук. думка, 2004. – 531 с.
2. Литвин В. М. Історія України (у 3-х томах). Т.3. Новітній час (1914–2004). Книга друга / В. М. Литвин. – Київ, 2005. – 640 с.
3. Петровський В. В., Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х., 2007. – 592 с.
4. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села: [монографія] / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
5. Пилявец Ю. Г. Колхозы Украины в восстановительный период: проблемы и трудности (1943–1950): автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 / “История” / Ю. Г. Пилявец. – К., 1992. – 15 с.
6. Коваль М. В. Історія України / М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносів. – К.: Райдуга, 1992. – 512 с.
7. Волков І. М. Виселення селян України у віддаленні райони СРСР наприкінці 40-х років // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 34–43.
8. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К.,

2006. – Т. 2. 9. Державний архів Житомирської області, ф. П-76, оп. 2, спр. 1330. – 28 арк. 10. Там само, ф. 559, оп. 4, спр. 37. – 370 арк. 11. КПРС в резолюціях і рішеннях Конференцій і пленумів ЦК (1941 – 1971 рр.): [у 12 т.]. – К.: Політвидав України, 1980. – Т. 6. 1941–1954 рр. Філіал марксизму– лєнінізму при ЦК КПРС. – 522 с. 12. Енштейн Б. Розвиток громадського господарства поліських колгоспів Житомирщини в післявоєнний період / Б. Енштейн // Наукові записки. – Т. 5. – Кафедра марксизму-лєнінізму Житомирського сільськогосподарського інституту. – Житомир, 1958. – С. 97–115. 13. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 80, спр. 935, 264 арк. 14. Історія селянства української СРС [у 2 т.]. – К.: наукова думка, 1967. – Т. 2. – 533 с. 15. Державний архів Житомирської області, ф. П-76, оп. 2, спр. 808. – 144 арк. 16. Там само, спр. 1121. – 66 арк. 17. Там само, спр. 990. – 144 арк. 18. Там само, спр. 806. – 169 арк. 19. Там само, спр. 1125. – 32 арк. 20. Там само, спр. 809. – 154 арк. 21. Там само, спр. 991. – 186 арк. 22. Там само, спр. 1542. – 245 арк.

Наталія Ефимчук

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КОЛХОЗНОЙ СИСТЕМЫ НА ЖИТОМИРЩИНЕ В 1948–1953 ГГ.

В статье рассмотрены особенности функционирования колхозных хозяйств Житомирской области, состояние материально-технического обеспечения работников и деятельность руководящих органов в 1948–1953 гг.

Ключевые слова: Житомирщина, колхоз, голод, животноводчество, трудодни.

Natalia Yefymchuk

PECULIARITIES OF FUNCTIONING COLLECTIVE FARM SYSTEM IN ZHYTOMYR'S REGION IN 1948–1953

The article deals with peculiarities of functioning collective farm economies of Zhytomir's region, the situation of pecuniary and technical maintenance of workers and activity of governing bodies in 1948–1953.

Key words: Zhytomyr's region, collective farm, famine, stock-breeding, working-day.

УДК 94(477)

Михайло Апальков

НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЕКТ: ІДЕЯ ПІДПИСАННЯ НОВОГО СОЮЗНОГО ДОГОВОРУ 1991 Р. У СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ ГАЛИЧАН

Проаналізовано особливості суспільно-політичної ситуації в західних областях УРСР наприкінці 1990 – на початку 1991 рр., розкрито успіхи та невдачі союзно-республіканського компартійного керівництва у пропагандистській роботі щодо підписання нового союзного договору серед населення західноукраїнських областей. Особливу увагу приділено державотворчій праці депутатів Львівської обласної ради першого демократичного скликання, діяльності політичних партій та організацій національно-демократичного спрямування, які спрямовувалися на дискредитацію ідеї підписання нового союзного договору та боротьбу за суверенітет української держави.

Ключові слова: Львівська обласна рада, союзний договір, референдум, незалежність, УРСР.

На зламі 80–90-х рр. ХХ ст. СРСР переживав глибоку соціально-економічну та політичну кризу, що наближало державу до упадку та розпаду. Враховуючи невтішні реалії, відверту утопічність комуністичних ідеологем, безперспективність "косметичних" реформ, значні відцентрові тенденції та сепаратистські заклики значної частини національно свідомого населення союзних республік, чи не єдиним можливим способом зберегти державу для М. Горбачова та вищої компартійної еліти залишався новий Союзний договір. В УРСР, особливо її західній частині, ця ідея не знайшла, і, зрештою, не могла знайти, особливої підтримки серед населення і спровокувала хвилю антирадянських акцій.

У наукових студіях О. Бойка, О. Гараня, В. Литвина, О. Муравського та інших дослідників перебудовних процесів, достатньо добре відтворено хронологію тогочасних суспільно-політичних перипетій, проте особливо не акцентовано на подіях, пов'язаних із підписанням нового союзного договору. Заповнити існуючі прогалини цієї тематичної ніші у регіональному розрізі покликана ця розвідка. Наприкінці 1990 р. у західноукраїнських областях Компартія України стрімко втрачала

своїх прихильників, що позначилося на загальних тенденціях політичного життя. Вуличні маніфестації, департизація та демокомунізація громадсько-політичного життя, націєтворчі процеси, каталізатором яких стали демократичні ради, витворили у регіоні особливий “політичний клімат”, відмінний від решти території УРСР. Поворотним моментом у протистоянні національно-демократичних та комуністичних сил мав стати Всесоюзний референдум 17 березня 1991 р., на якому громадянам УРСР пропонували визначитися із напрямом подальшої політичної лінії ЦК КПРС, а саме підштовхували до підписання нового союзного договору.

У депутатського корпусу демократичних рад західноукраїнських областей були власні міркування щодо проведення Всесоюзного референдуму. Виконуючи ухвали Галицької асамблеї, Львівська обласна рада звернулася до Верховної Ради УРСР з проханням не проводити референдум до реалізації постанови Верховної Ради УРСР від 17 жовтня 1990 р., а якщо й проводити, то внести на всенародне обговорення питання: “Чи хочете Ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішнього і зовнішнього життя?” [1, с. 1]. Представники національно-демократичних сил наводили вагомні аргументи, що базувалися на економічних підрахунках на користь суверенітету [2, с. 2]. Опозиціонери констатували: “Держава, яка здатна прогодувати свій народ, виживе за будь-яких умов, окрім умов колоніального грабунку. А Україна належить саме до таких держав... Основа зараз – суверенітет. Основа – референдум. Вперше в історії України з’явилася можливість вибороти суверенітет мирним шляхом” [2, с. 5].

ЦК КПУ, обкоми західноукраїнських областей, компартійний актив наголошував на неприпустимості розвалу СРСР та, відповідно, ігноруванні референдуму. Виконуючи “Зведений план роботи у зв’язку з підготовкою та проведенням в республіці референдуму з питань збереження Союзу РСР”, комуністи застерігали, що “негативні наслідки референдуму значили б для України загрозу її суверенітету, демократичного розвитку та територіальної цілісності, громадянського миру” [3, с.167].

На зламі 80–90-х рр. у західних областях УРСР розгорнулася широка кампанія проти підписання нового союзного договору. Зокрема, у відозві до населення Івано-Франківська, місцеві обласні організації національно-демократичного табору закликали “голосувати проти кабального московського договору” [4, с. 498–489]. В інших містах регіону відзначаємо ідентичні заклики національно-свідомих громадян, що звучали на стихійних мітингах, трибунах місцевих рад, демократичній пресі. На засіданні крайової ради Руху (січень 1991 р.), за участю представників демократичних об’єднань, партій, товариств, створено комітет з питань союзного договору. Головою обрано О. Влоха, заступниками – Р. Панкевича та Ю. Ключковського. На першому засіданні ухвалено звернення до депутатів Верховної Ради України, у якому зокрема йшлося про те, що: “Імперський центр нав’язує нам референдум про союзний договір в той час, коли ще не маємо реального суверенітету, отже і не можемо бути суб’єктом, здатним самостійно приймати будь-які політичні рішення. Ми... звертаємося до вас з настійною вимогою не допустити в цих умовах референдуму про збереження союзу як федерації республік, який накине нам нові колоніальні кайдани” [5, с. 1].

Проти підписання нового союзного договору виступили навіть російські національно-культурні товариства. Зокрема, у зверненні російського культурного товариства імені академіка Андрія Сахарова (м. Львів) наголошено, що “із 1 лютого 1991 року, по суті, в країні вводиться воєнний стан”. Відповідно, на думку членів товариства, “проведення референдуму тоді, коли новонароджена демократія оточена штиками, підписання нового союзного договору тоді, коли Україна не набула реального статусу незалежної держави, юридично буде означати продовження окупації республік союзу на невизначений час” [6, с. 1].

Із новою силою хвиля мітингів прокотилася у березні 1991 р. 10 березня 1991 р. у Львові перед оперним театром відбувся мітинг на тему “Ні – союзному договору. Так – незалежній Україні” [7, с. 1]. 16 березня того ж року мітинг біля пам’ятника І. Франку у Львові провели прихильники бойкоту всесоюзного референдуму. Організатором акції виступив львівський крайовий провід СНУМУ, що напередодні оприлюднив заяву про вихід із комітету громадянської згоди. “Комітет громадянської згоди, створений у Львові для координації боротьби з комуністичним імперським засиллям, повністю контролюється демократами і перетворився у звичайне прикриття їх продажницької політики, спрямованих на вироблення принизливих угод з Москвою, – йдеться у документі. – Демократи вибрали шлях, який неодмінно призведе до зради національних інтересів України. Жоден український патріот, а тим більше націоналіст з цим ніколи не погодиться” [3, с. 171].

Наступного дня у Львові відбулася нарада представників націоналістичних організацій, зокрема Української націонал-радикальної партії (УНРП), Державної самостійності України (ДСУ), Української націоналістичної спілки (УНС), Української націоналістичної партії (УНП), СНУМУ на якій остаточно ви кристалізовано ідею ставлення до всесоюзного референдуму [8, с. 2]. Відзначимо, що, де-факто, представники національно-демократичних сил “підігравали” комуністам, оскільки закликали бойкотувати референдум. Такі дії, на думку радикально налаштованих

опозиціонерів, повинні були б засвідчити протест проти укладення нового союзного договору. Серед громадсько-політичних організацій, які активно підтримували бойкот, виділимо Українську міжпартійну асамблею (УМА) (голова Ю. Шухевич) та Українську християнсько-демократичну партію (УХДП) (голова В. Січко). Незважаючи на розкол у демократичному русі, все ж таки більшість політичних партій та громадських організацій демократичного табору висловилися проти подібних ініціатив. "Це буде на руку тим політичним силам, – відзначав заступник голови Львівської обласної ради, дисидент І. Гель, – які хочуть зберегти Україну як колонію" [9, с. 1]. Водночас депутат Верховної Ради СРСР Ю. Сорочик відзначав, що поділяв думки тих, хто вирішив не брати участь у референдумі. "Питання винесена на референдум відразу дає на нього відповідь, – констатував народний депутат, – Результати опитування нічого не змінять. Бо навіть якщо учасники референдуму проголосують проти "оновленого Союзу", то це, на превеликий жаль, закінчиться тим, що нам скажуть: не хочете нового Союзу, то живіть у старому" [10, с. 1].

Напередодні референдуму Львівське відділення Інституту економіки АН УРСР провело опитування в семи населених пунктах Львівщини щодо ставлення до ідеї підписання нового союзного договору. Загалом опитано 554 особи. За збереження СРСР в існуючому вигляді висловився 1,1 % опитаних; за суверенну республіку у складі федерації СРСР – 4 %; за самостійну державу в конфедерації СРСР – 12,6 %; за незалежну державу поза межами СРСР – 82,3 % [11, с.3]. За словами завідувача ідеологічним відділом обкому КПУ О. Піскорського, якщо за союзний договір в області проголосує хоча б 40 % учасників референдуму, то це цілком "нас влаштує" [12, с. 2].

Результати референдуму виявилися доволі очікуваними як для націонал-демократів, так і для комуністів. Зокрема, у Львівській області у списки громадян, що мали право брати участь у референдумі СРСР, було включено 1997543 громадян. У голосуванні взяло участь 1784969 громадян (89,4 %). 293288 громадян (16,4 %) відповіли "так"; 1429503 громадянина (80,1 %) відповіли "ні"; 62178 бюлетенів (3,5 %) визнано недійсними. У списки громадян, що мали право брати участь у Львівському обласному референдумі, було включено 1951841 громадян. У голосуванні взяло участь 1740436 громадян (89,2 %). 1558304 громадянина (89,6 %) відповіли "так", 145967 – "ні" і 36165 бюлетенів визнано недійсними (2 %) [13, с.1]. На дільницях у Львівській області, розташованих на території військових частинах і безпосередньо підпорядковані Міністерству оборони, нерідко не допускалися спостерігачі від громадських організацій [14, с. 1].

Згідно з протоколом засідання міжобласної комісії Галицького референдуму про результати голосування в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях, загальна кількість дільниць для голосування складала 4133. На підставі підрахунку голосів для голосування на референдуму встановлено, що загальна кількість громадян, включених у списки для голосування становила 3810235. Кількість громадян, які взяли участь у голосуванні – 3403868 (89,3 %). Кількість громадян, які відповіли "так" – 2993782 (88 %). Кількість громадян, які відповіли "ні" – 324189 (9,5%). 85897 бюлетенів визнано недійсними (2,5 %) [15, с. 1].

Суперечливі результати референдуму пожвавили дискусії в суспільстві з приводу доцільності підписання нового союзного договору, критика на адресу якого звучала, як з боку національно-демократичних сил, так і комуністів, особливо західного регіону. У своїх звітах обкоми західноукраїнських областей констатували, що станом на липень 1991 р. стабілізувати суспільно-політичну ситуацію у краї не вдалося. 22 червня 1991 р. члени координаційної Ради обласних рад народних депутатів Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей оприлюднили заяву, у якій виступили проти підписання нового союзного договору, оскільки: "1. Верховна Рада УРСР немає повноважень для підписання такого документу. Підставами для підписання не можуть бути ні всесоюзне опитування ні підсумки всесоюзного референдуму. "Не поставивши перед всією Україною питання: союз чи незалежність, – йшлося у заяві, – на яке однозначно відповіло населення трьох областей, Верховна Рада України не має ніяких правових підстав покликатися на волю українського народу; 2. Підготовка до підписання союзного договору ведеться змовницьки, потай від народу, без належного санкціонування Верховною Радою України. Кулуарний проект нового союзного договору не став предметом всенародного обговорення; 3. Підписувати договори з іншими державами може тільки суверенна держава. України як держави ще не має. Не маючи повного статусу юридичної особи як суверенної держави, Україна не може бути повноцінним об'єктом договорів із суверенними державами; 4. Пішовши на нагальне підписання союзного договору, Верховна Рада УРСР порушить свою власну постанову від 17 жовтня 1990 р., якою зобов'язалася розглядати питання про союзний договір тільки після прийняття нової Конституції України" [16, с. 1].

Упродовж липня-серпня 1991 р. мітинги та протести проти підписання нового союзного договору у Галичині не припинялися. Демонстранти зверталися до Верховної Ради УРСР з вимогою "категорично відхилити Ново-Огарьовський проект Союзного договору, запропонований центром, як кабальний, цинічний і безперспективний", наголошували на неприпустимості підтримки подібних ініціатив. Оновлений Союзний договір тлумачився демонстрантами, як "нова форма

старої колоніальної залежності, підступна пастка імперії, в яку можуть потрапити всі народи СРСР" [17, с. 1]. 19 серпня 1991 р. М. Горбачова усунуто від влади. Усі повноваження перебрав на себе Державний комітет надзвичайного стану, який не зумів втримати владу, що призвело до появи 24 серпня 1991 р. на політичній карті світу нової держави – України.

Таким чином, важливим питанням суспільно-політичного життя у західноукраїнських областях на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. залишалася проблема підписання нового Союзного договору. У західноукраїнських областях, особливо Галичині, розгорнувся масштабний рух, скерований проти підписання "нового кабального" договору. В умовах демократичних перетворень, започаткованих обласними радами Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей, суспільство регіону не сприймало нав'язаного центром договору, виступало у своїй переважній більшості за вихід України зі складу СРСР.

Список використаних джерел

1. Про збереження політичної стабільності в області: Ухвала Львівської обласної Ради першого демократичного скликання // За вільну Україну. – 5 лютого 1991. – С. 1. 2. Татаренко В. Що слід пам'ятати учасникові референдуму? / В. Татаренко // Літературна Україна. – 14 березня 1991. – С. 2, 5. 3. Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності / О. Муравський. – Львів, 2011. – 268 с. 4. Відозва до населення міста Івано-Франківська з приводу референдуму "Про збереження Союзу ССР" // Визвольний шлях. – 1991. – № 4. – С. 498–499. 5. Колоніальному союзному договору – ні! // За вільну Україну. – 30 січня 1991. – С. 1. 6. Сергеев М. Обращение Русского культурного общества имени академика А.Д. Сахарова к гражданам Восточной Украины / М. Сергеев // За вільну Україну. – 6 лютого 1991. – С. 1. 7. Гулик І. Протистояння? Ні – плюралізм! / І. Гулик // За вільну Україну. – 12 березня 1991. – С. 1. 8. Яворський В. Фронт... по пендикуляру / В. Яворський // За вільну Україну. – 19 березня 1991. – С. 2. 9. Борисовський Л. Брифінг в обласній раді / Л. Борисовський // За вільну Україну. – 23 лютого 1991. – С. 1. 10. Деркач Н. Юрій Сорочик: "Наш союз – це все одно, що штани без гумки" / Н. Деркач // За вільну Україну. – 6 березня 1991. – С. 1. 11. Прагнуть жити в незалежній Україні // За вільну Україну. – 14 березня 1991. – С. 3. 12. Мацюк О. Не у своїх санях... / О. Мацюк // За вільну Україну. – 9 лютого 1991. – С. 2. 13. Повідомлення про підсумки голосування по Львівському округу №15 Української РСР по проведенню референдуму СРСР, опитуванню населення Української РСР, Львівському обласному референдуму // За вільну Україну. – 21 березня 1991. – С. 1. 14. Паранчак М. "Я захоплений політичною зрілістю галичан", – сказав на брифінгу в Обласній Раді Вячеслав Чорновіл / М. Паранчак // За вільну Україну. – 23 березня 1991. – С. 1. 15. Референдум Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей 17 березня 1991 р. // За вільну Україну. – 23 березня 1991. – С. 1. 16. Звернення до Верховної Ради УРСР // За вільну Україну. – 22 червня 1991. – С. 1. 17. Бесяда І. Досить неволі! / І. Бесяда // За вільну Україну. – 22 червня 1991. – С. 1.

Михаил Апальков

НЕРЕАЛИЗОВАННЫЙ ПРОЕКТ: ИДЕЯ ПОДПИСАНИЯ НОВОГО СОЮЗНОГО ДОГОВОРА 1991 Г. В ОБЩЕСТВЕННОМ МНЕНИИ ГАЛИЧАН

Проанализированы особенности общественно-политической ситуации в западных областях УССР в конце 1990 – в начале 1991 гг., раскрыты успехи и неудачи союзно-республиканского Компартийного руководства в пропагандистской работе по подписанию нового союзного договора среди населения западноукраинских областей. Особое внимание уделено работе депутатов первого демократического созыва, деятельности политических партий и организаций национально-демократического направления, которые направлялись на дискредитацию идеи подписания нового союзного договора и борьбу за суверенитет украинского государства.

Ключевые слова: Львовский областной совет, союзный договор, референдум, независимость, УССР.

Muhyalo Apalkov

MISSED THE PROJECT: THE IDEA OF SIGNING A NEW UNION TREATY IN 1991 THE PUBLIC OPINION OF GALICIA

The features of the socio-political situation in the western regions of the USSR in late 1990 – early 1991, reveals the successes and failures of the Union-republic Communist Party leadership in advocacy on the signing of a new Union treaty among the population of Western regions. Particular attention is paid to the state building work from the first, political parties and organizations of the national-democratic, which were aimed at discrediting the idea of signing a new Union Treaty and fight for the sovereignty of the Ukrainian state.

Key words: Lviv Oblast Council of Deputies calling, Union treaty, referendum, independence, USSR.

УДК 94(477) "1991/2012":631

Яніна Федоренко

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У ПРОЦЕСІ РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Стаття присвячена дослідженню міграційних процесів в українському селі у кінці ХХ – на початку ХХІ століття. Аналізуються причини, котрі вплинули на активізацію міграційного руху в зазначений період, також досліджуються внутрішні (маятникові, сезонні) і зовнішні (за межі країни) переміщення селян, траєкторія їх руху та кількість задіяного населення.

Ключові слова: міграційний рух, демографічна ситуація, українське село, робоча сила, урбанізація.

В історичному контексті міграційні процеси розглядаються науковцями як невід’ємна та постійна складова історії людства. У кінці ХХ – на початку ХХІ століття саме вони вплинули на трансформацію соціальної структури населення, погіршуючи і без того складну демографічну ситуацію. Особливо гостро їх перебіг відчули на собі мешканці села, які перебували у більш скрутному становищі, порівняно із жителями міст.

На сучасному етапі для успішного реформування сільськогосподарського сектору, керівництву держави потрібно стабілізувати демографічні процеси, а отже – зменшити кількість міграцій працездатного населення. Проте, незважаючи на прийняття упродовж останнього десятиріччя багатьох правових актів, які б, здавалося, повинні були покращити міграційну ситуацію на селі, становище у цій сфері залишилося критичним. Тому виникає потреба у відтворенні міграційних процесів кінця ХХ – початку ХХІ ст. та у прогнозуванні змін на майбутнє.

Проблеми соціальної історії завжди були у центрі уваги багатьох науковців. Зокрема, відомі дослідники аграрної історії П. Панченко, В. Шмарчук [1] приділили значну увагу питанням, пов’язаним із демографічною ситуацією в аграрному секторі періоду незалежності. Крім того, слід відзначити наукові праці О. Малиновської [13], І. Прибиткової [9, с. 69–85], Г. Старостенко [11, с. 71–75], у яких автори проаналізували соціологічні аспекти міграційних процесів в Україні.

Також величезний обсяг матеріалу міститься у публіцистичних джерелах, статистичних збірниках. Проте на сьогодні відсутнє комплексне висвітлення міграційних процесів в українському селі у процесі проведення аграрної реформи у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Метою цієї статті є дослідження міграційних процесів (внутрішніх і зовнішніх) в українському селі у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Трансформаційні процеси, що стосувалися українського села періоду незалежності, безпосередньо вплинули на його соціальну структуру. Особливо стали помітними негативні зміни у демографічній сфері: різке зниження народжуваності, збільшення смертності та як результат старіння населення. Майже у половині областей України частка сільських жителів, старших від працездатного віку наблизилася до третини або перевищила цю величину. Згідно з підрахунками П. Панченка, із загальної частки молоді, яка вступала у працездатний вік лише близько 10 % залишалася на роботі у сільському господарстві [1, с. 295].

Одним із чинників, що вплинув на зменшення кількості мешканців сільської місцевості та його старіння стали міграційні процеси. Для України у 1990–2000-х років вони були перманентним явищем. Про це свідчить і виступ голови підкомітету Верховної Ради України у закордонних справах І. Кураса, який назвав Україну із 1994 року країною міграцій. Оскільки щорічні втрати населення, починаючи з цього року, згідно з офіційними даними, за рахунок тільки міждержавних міграційних потоків становили від 80 – до 140 тис. осіб [2, с. 40].

Слід зазначити, що міграційний рух є достатньо точним індикатором економічного і соціального становища у кожній країні. З огляду на це, основні причини, які спровокували активні переміщення сільського населення можна поділити на дві групи.

До першої відносяться соціально-економічні чинники. Економічна розбалансованість групи, що виникла внаслідок реформ, проведених у 1990-х роках особливо гостро позначилася на розвитку аграрного сектору економіки. Великотоварні сільськогосподарські підприємства (колгоспи й радгоспи) розпалися, натомість виникли нові, дрібні агроформування. Проте вони виявилися неспроможними створити достатню кількість робочих місць, забезпечити належну зайнятість, гідну заробітну платню селян та розвивати соціальну інфраструктуру на селі. На початок 2001 р. Згідно з даними чергового обстеження соціально-економічного становища сіл Держкомстатом України, розмір сільськогосподарської території становив 47,2 тис. га. На ній розміщувалося 28,6 тис.

населених пунктів. Також нараховувалося 31,8 тис. сільськогосподарських підприємств різних форм власності. Своєю діяльністю вони охопили лише 44,4 % від загальної кількості сіл та селищ. У решті сільських населених пунктів сільськогосподарські виробничі структури були відсутніми [3, с. 7]. А, отже, і відсутніми були робочі місця. Таким стан речей був характерним упродовж кінця 1990 – початку 2000-х років. Загалом у зазначений період загальна кількість зайнятих у аграрному секторі селян зменшилася у 1,9 рази і в 2001 році становила 104,9 тис. осіб (у тому числі чисельність жінок зменшилась удвічі). 39,2 тис. селян поповнили лави безробітних [4, с. 329]. Найбільшу кількість вивільнених із сільськогосподарського сектора працівників органи статистики зафіксували у західних областях України (у Тернопільській – 15,4 %, Чернівецькій – 14,9 %; Закарпатській – 12,9 %; Івано-Франківській – 11,1 %). В усіх інших регіонах названий відсоток був меншим 10 % [3, с. 368].

Крім того, у середині 1990-х років заробітна плата (основний матеріальний стимул) у сільській місцевості була значно нижчою від міської. Так, у 1995 році заробітна плата працівників сільського господарства в Україні у перерахунку на гривні становила 38 грн., тоді як у промисловості вона складала 89 грн., у сфері матеріально-технічного постачання та збуту – 92 грн., на будівництві – 103 грн. [5, с. 316]. Більшість сільськогосподарських підприємств узагалі не в змозі були виплатити селянину зароблені гроші. У кращому випадку вони пропонували зерно чи продукти харчування у рахунок оплати. Зазначені чинники змушували багатьох селян шукати іншої роботи із більш гідною заробітною платою у містах, інших регіонах або навіть за межами країни.

До другої групи чинників, котрі активізували міграційні процеси можна віднести відмінності у побутовому та культурному розвитку жителів міст і селян. Звичайно, сільська місцевість істотно програвала у цьому відношенні містам. Оскільки, у досліджуваний період було практично згорнуто соціально-культурне будівництво. Уведення в експлуатацію лікарняних закладів зменшилось майже у 16 разів, потужність амбулаторно-клінічних закладів – у 23 рази, а навчальних – у 12 разів [6]. Крім того, у незадовільному стані залишалися шляхи сполучення, функціонування централізованого водопостачання, тощо. Таким чином, економічні, соціальні, побутові негаразди прискорили процеси міграції у селах України у 1990–2000-х роках.

На початку періоду незалежності майже 80 % сільських мігрантів змінювали своє постійне місце проживання у межах України. В основному панували урбанізаційні процеси. До 1992 р. міграційне сальдо селян (перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими) було від'ємним, хоча інколи траплялися й винятки. Перевищення прибулих селян над вибулими спостерігалися у деяких південно-східних областях України: Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській та Одеській. Однак цей відсоток був незначним і особливого впливу на загальний перерозподіл трудових ресурсів села не мав.

Упродовж 1992–1994 рр., напрямом міграції за кількісними показниками став позитивним. Так, у 1992 р. перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими було найвищим і становило 78,7 тисяч осіб. Однак, наступного року перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими зменшилося на 40 %, а з 1994 р. міграція молоді у напрямку "село-місто" знову почала перевищувати міграцію у напрямку "місто – село" [7, с. 206.]. Упродовж 1993–1996 рр. сальдо міграції (різниця між кількістю прибулих і кількістю вибулих на постійне місце проживання) зменшувалося, проте все ж залишалось додатнім, відповідно: 1993 р. – 41,7 тис. осіб; 1994 р. – 0,5 тис. осіб; 1995 р. – 13 тис. осіб; 1996 р. – 7 тис. осіб [8, с. 368]. За 1995–1996 рр. кількість прибулих у сільську місцевість України перевищувала кількість вибулих із села більш як на 20 тис. осіб. 55 % із них мігрувала у села із міст, решта – внаслідок зовнішньої міграції. З 1997 р. знову розпочався відтік селян до міст. Того року він зупинився на відмітці – 1,1 тис. осіб, у 1998 р – становив вже 12,7 тис. осіб, а в 1999 році досяг позначки у 22,1 тис. осіб [9, с. 83]. Така ситуація збереглася і у роки першого десятиліття XXI століття.

Досить поширеними в українських селах досліджуваного періоду стали сезонні міграції (тимчасові міграції, для яких характерним було сезонне територіальне переміщення мігрантів у межах областей, між областями та населеними пунктами). Не маючи роботи у власних селах, жителі змушені були їхати у інші регіони України. Характерними для сезонних міграцій у кінці XX століття стали поїздки сільського населення західних та північних областей на збір зернових, баштанних культур у південні (Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську), обробіток цукрових буряків у центральні (Вінницьку, Київську, Черкаську, Житомирську) області. Чимало сільських жителів західних та центральних областей об'єднувалися у будівельні бригади та їхали на будівництво здебільшого у південні області. Привабливим чинником для селян була більша заробітна плата у місцях тимчасового працевлаштування [10, с. 134].

Одним із видів внутрішніх переміщень сільського населення стали також маятникові міграції (систематичні переміщення населення від місця проживання до місця занять і назад, з частотою, що відповідає періодичності занять) [11, с. 71]. Кількість сільських маятникових мігрантів на початку 1990-х років становила 500 тис. осіб. Через десять років – на початок 2001 року їх вже

нараховувалося 4,4 млн осіб. Кожен четвертий з них працював за межами свого населеного пункту, майже кожен другий – у містах і селищах міського типу. Найбільше маятникових мігрантів зафіксовано у Західних областях України: Івано-Франківській (201,7 тис. осіб), Закарпатській (157,2 тис. осіб) та Львівській (210,4 тис. осіб).

Основною причиною розвитку інтенсивних маятникових міграцій у названому регіоні була досить висока щільність сільських і міських поселень. Серед міст, у яких зафіксовано найбільшу кількість маятникових міграцій опинилась і столиця України – місто Київ. Як великий науково-культурний центр з багатьма навчальними закладами та значною кількістю промислових підприємств, він притягував до себе населення не тільки навколишніх сіл, а й з усіх сільських регіонів країни. У 1995 році на 1000 працездатних сільських жителів маятникових мігрантів у Києві нараховувалося 253 особи [11, с. 55].

Також у кінці ХХ – на початку ХХІ століття особливою популярністю серед сільського населення стали користуватися зовнішні, або міждержавні міграції. Кількість, населення, яке шукало "кращої долі" за межами України у 2003–2007 рр., згідно з даними різних джерел коливалось від 1,5 млн мешканців України (згідно з проведеними дослідженнями українського центру соціальних реформ та комітету статистики) [12, с. 25] до 5–7 млн громадян (згідно з співповіддю голови комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони Г. Крючкова на парламентських слуханнях 21 травня 2003 р.) [2, с. 8].

Варто відзначити, що, починаючи з початку 1990-х років, кількісні дані зовнішньої міграції державою практично не визначалися і не регулювалися. Офіційні показники, які фіксували та оприлюднювали органи державної статистики України у 1990–2000-х роках, насправді були набагато вищими, оскільки значна частина населення виїздила з України нелегально, або під виглядом туристів. Так, згідно з даними Українського центру соціальних реформ у 2008 році – 25,6 % трудових мігрантів з України жодного офіційного статусу перебування за кордоном не мали, у 2012 році їх кількість зменшилася до 20,4 % [14].

Однак навіть неповні дані офіційної статистики свідчать про те, що упродовж періоду незалежності увесь час відбувалося поступове зростання кількості сільського населення, що постійно чи сезонно працювало за кордоном. Загалом селяни складали 54,3 % усього контингенту заробітчан, що мігрував з України упродовж досліджуваного періоду. Згідно з даними соціологічних досліджень, рівень участі сільського населення у трудовій міграції був у 2,9 рази вищим, ніж міського: до неї було залучено 6,3 % сільського населення віком від 15 до 70 років, проти 2,2 % міських мешканців. Згідно з оцінками голів сільрад різних регіонів України, у сільській місцевості на 2006 рік налічувалося 540 тис. трудових мігрантів, які становили 6,4 % всього сільського населення працездатного віку [12, с. 25].

Кількість громадян віком від 15 до 70 років, які з 1 січня 2010 р. до 17 червня 2012 р. працювали або шукали роботу за кордоном, становила 1,2 млн осіб, або 3,4 % населення відповідного віку (із них на сільську місцевість припадало 650 тис. осіб). Серед населення працездатного віку частка трудових мігрантів за цей період склала 4,1 %.

Найбільше мігрувало за межі країни сільське населення західних регіонів (Волинська, Рівненська, Хмельницька, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, Львівська області). Це пояснювалося власне розташуванням самого західноукраїнського регіону та його межуванням з багатьма європейськими країнами. Загалом вихідці з даних областей склали переважну більшість трудових мігрантів – 57,4 % від їх загальної кількості. У одній лише Тернопільській області, згідно з даними обліку трудових мігрантів сільської місцевості, здійсненого обласним центром зайнятості, станом на 1 жовтня 2006 р. у селах нараховувалося 26,2 тис. осіб, котрі працювали за кордоном [15, с. 20].

Майже третина (31,8 %) трудових мігрантів із західних регіонів виїздили на роботу у Російську Федерацію, значна їх частина також працювала в Італії (19,0 %), Чеській Республіці (18,1 %), Польщі (10,6 %), Угорщині (5,5 %). Мешканці північних (Чернігівська, Сумська, Київська, Житомирська області), східних (Харківська, Луганська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська області) та південних (Одеська, Миколаївська, Херсонська області) регіонів виїздили на заробітки здебільшого до Російської Федерації (відповідно, 54,1 %, 84,1 % та 65,7 % загальної кількості мігрантів з цих територій) та Італії (16,6 %, 4,6 % та 4,9 %). З південних регіонів трудові міграції в незначних масштабах здійснювалися також у Чеську Республіку, Польщу, Португалію. Жителі центральної частини України (Вінницька, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська області) працювали переважно у Російській Федерації (56 %), Чеській Республіці (9,7 %), Польщі (8,5 %), рідше – в Італії, Португалії та Іспанії (відповідно, 2,9 %, 3,4 % та 1 % загальної кількості мігрантів з цих регіонів) [12, с. 33].

Таким чином, міграційні процеси в українському селі безпосередньо вплинули на зменшення кількості сільського населення в країні. Для виправлення ситуації, що склалася на кінець першого десятиліття ХХІ століття, керівництву держави потрібно врахувати усі помилки, здійснені у

попередні роки. Зокрема, на нашу думку, просто необхідно усунути таку проблему тотального безробіття сільського населення, а також приділити належну увагу налагодженню відносин між аграрним сектором та іншими галузями економіки держави. Потрібно також більше зусиль скерувати на поліпшення інфраструктури сільської місцевості (будівництво у селі нових шкіл, дитячих садків, бібліотек, будинків культури), таким чином ліквідувавши разючий дисбаланс у розвитку сільських населених пунктів та міст. І тільки тоді українське село зможе перетворитися із депресивної території на економічно розвинуту місцевість.

Список використаних джерел

1. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – К.: Знання, 2000. – 2 вид., випр. й доп. – 342 с.
2. Демографічна криза в Україні. Її причини та наслідки [Збірник матеріалів] / Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони. – К.: Парламентське вид-во, 2003. – 450 с.
3. Статистичний щорічник України за 2001 рік / [під ред. О. Г. Осауленка]. – К.: Техніка, 2002. – 546 с.
4. Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектору економіки. Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 65. – С. 324–345.
5. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади [під ред. П. Т. Саблука]. – К.: ІАЕ.УААН, 2000. – 475 с.
6. Палапа Н. Аграрна реформа і її вплив на екологічний стан сільських селітебних територій. – Режим доступу: <http://www.researchclub.com.ua/journal/173>.
7. Уманець Т. В. Статистика: навч. посіб. / Т. В. Уманець, Ю. Б. Пігарєв. – 2-е вид., випр. – К.: Вікар, 2003. – 623 с.
8. Населення України, 1995. Демографічний щорічник. – К.: Міністерство статистики України, 1997. – 913 с.
9. Прибиткова И. Демографическое развитие Украины в 1990-х годах / И. Прибиткова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 69–85.
10. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри // Енциклопедія / [під ред. Римаренко Ю. І.] – К.: Знання, 1998. – С. 134.
11. Старостенко Г. Взаємозв'язок трудової маятникової міграції сільського населення і соціально-демографічних процесів / Г. Старостенко // Економіка України. – 1994. – № 2. – С. 71–75.
12. Зовнішня трудова міграція населення України / [під ред. В. Г. Чебанова]. – К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агентство". – 2009. – 120 с.
13. Малиновська О. А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні / О. А. Малиновська. – К.: НІСД, 1997. – 69 с.
14. У 2010–2012 роках за кордоном працювали 1,2 млн українців. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/847384-u-2010-2012-rokah-za-kordonom-pratsyuvali-12-mln-ukrajintiv.html>.
15. Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти. – Тернопіль: Збруч, 2007. – 60 с.

Янина Федоренко

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНСКОМ СЕЛЕ В ПРОЦЕССЕ РЕФОРМИРОВАНИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА (КОНЕЦ XX – НАЧАЛО XXI В.)

Статья посвящена исследованию миграционных процессов в украинском селе в конце XX – начале XXI века. Анализируются причины, которые оказали влияние на активизацию миграционного движения в указанный период, также исследуются внутренние (маятниковые, сезонные) и внешние (за пределы страны) перемещение крестьян, траектория их движения и количество задействованного населения.

Ключевые слова: миграционное движение, демографическая ситуация, украинское село, рабочая сила, урбанизация.

Yanina Fedorenko

MIGRATION PROCESSES IN UKRAINIAN VILLAGE IN AGRICULTURAL SECTOR REFORMS FRAMEWORK (END OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURIES)

The article is devoted to the research of migration processes in Ukrainian village in the end of the XX – beginning of XXI centuries. The reasons having influenced activation of migration movement in the time mentioned are analyzed as well as inner (commuting, seasonal) and external (abroad) movements of villagers, their course and population engaged are studied.

Key words: migration movement, demographic situation, Ukrainian village, human resources, urbanization.

УКРАЇНЬСЬКА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94(477)

Петро Вівчарик

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ СТЕПАНА КАЧАЛИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПISУ "ДІЛО" 1880–1881 РР.)

На основі восьми статей, опублікованих у 1880–1881 рр. на сторінках часопису "Діло", що стали поштовхом до подальшої пропаганди просвітницької діяльності, охарактеризовано політичні ідеї о. Степана Качали. Проаналізовано зміст цих статей. Досліджено обговорення С.Качалю політичних, просвітніх, соціальних та економічних питань, роль і значення його публікацій у національно-культурному житті галицьких українців.

Ключові слова: Степан Качала, Галичина, Галицький сейм, "Діло", політичні ідеї.

Із початком роботи у 1861 році Галицького крайового сейму у Львові найбільш активними депутатами переважно були представники духовенства і селянства. Греко-католицькі священники, добре володіючи польською мовою та будучи обізнаними у реальній політичній ситуації в Австро-Угорській імперії, виявляли неабиякі здібності до парламентської боротьби, селянство здебільшого було пасивне, хоча з часом теж намагалося бути активним учасником на засіданнях сейму. У 1882 році завершилася четверта каденція діяльності Галицького сейму, основними наслідками якої для галицьких українців стали участь у формуванні правових засад і соціального реформування Галицької автономії, забезпечення українській мові офіційного статусу, функціонування української гімназії у Львові, а також фінансування товариства "Просвіта". На жаль, не вдалося досягти паритету у сеймі між польськими і українськими депутатами, окрім того поступово загострювалися польсько-українські взаємини, нівелюючи таким чином наслідки угоди між Ю.Лаврівським і Л.Сапігою. Таким чином, через небажання польської більшості у сеймі підтримати українську фракцію стосовно рівноправності, русофільські настрої в українському політичному таборі, наслідки угоди обмежилися дозволом відкриття української гімназії у Львові та виділення бюджетних коштів на фінансування театру "Руська бесіда".

Поряд з цим не слід забувати, що на час четвертої каденції сейму (1877–1882 рр.) більшість української фракції становили русофіли, які внаслідок полонізації освіти та адміністрації у Галичині досить скептично ставилися до пошуків порозуміння з поляками.

Важливою подією для Галичини стало заснування у 1880 році часопису "Діло" на противагу прорусофільському "Слову", у якому знайшли висвітлення усі найважливіші суспільно-політичні події краю. Прикметно, що одним із засновників газети став С.Качала, котрий згодом став найбільш активним дописувачем часопису. Особливе зацікавлення викликають його статті у "Ділі" у період 1880–1881 рр.

Актуальність проблематики ґрунтується на висвітленні політичних ідей С.Качали на сторінках газети "Діло" як одного з популярних часописів у Східній Галичині означеного періоду.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі публіцистичної спадщини С.Качали розглянуто українсько-польські взаємини у Галицькому сеймі, а також проаналізовано погляди пароха зі Шельпак, як одного з представників національного руху в Галичині у другій половині XIX ст.

Об'єктом наукового дослідження є суспільно-політична діяльність о. С. Качали у контексті діяльності Галицького крайового сейму у 1880–1881 років.

Предметом дослідження є з'ясування, на основі публікацій С. Качали у часописі "Діло", основних політичних поглядів галицького пароха, а також шляхів вирішення суперечностей між українцями та поляками для подолання кризових явищ соціально-економічного становища в Східній Галичині на початку 80-х років XIX ст.

Мета дослідження полягає у висвітленні політичних ідей С. Качали, викладених у газеті "Діло" та визначення ним їх реалізації в період перебування депутатом Галицького крайового сейму.

Завдання статті ґрунтуються на розкритті галицьким парохом основних причин загострення україно-польських відносин у сеймі, зниження політичної свідомості населення Галичини, зокрема під час виборів до Галицького сейму, характеристикі історичних передумов для рівноправного розвитку українського населення Галичини поряд з іншими народами Австро-Угорської імперії, через аналіз низки статей С.Качали у часописі "Діло" у період 1880–1881 рр. ("Чехи й Русини" [29], "Правно-політичне становище русинів" [24], "Австрія, Німеччина й Росія, погляд на політичне

положення в 1881 році” [7], “Про що йде – чи про скріплення унії, чи про знищення Руси” [16], “Чи примирення партій у нас можливе?” [34] та ін.).

Аналізуючи історіографію досліджень цієї проблематики, можемо виокремити праці вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема польських дослідників. Вітчизняні науковці у своїх роботах розглядали проблеми, здекларовані С. Качалю у статтях, брошурах, зважаючи на соціальне та національне пригнічення галицьких українців. Слід виокремити праці М. Мудрого [43], В. Кульчицького [38], І. Чорновола [48], О. Мікули [40–41], В. Пашука [44], Є. Дороша [5–6], К. Левицького [39], автора даної публікації [4] та ін. Польські ж дослідники такі, як Я. Мокляк [42], С. Гродзіський [1], не розглядали його діяльність в контексті роботи Галицького сейму.

Основу джерельної бази статті складають матеріали фондів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, зокрема брошури С. Качали, примірники газети “Діло”, у яких містяться публікації галицького діяча вказаного періоду, Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, а саме примірники часопису “Діло”, у цифровому форматі які та стенографічні протоколи засідань Галицького сейму, розміщені на сайті Ягеллонського університету у Кракові [2].

Початок 80-х років XIX ст. приніс деяке поживлення у галицькому національному русі. Під егідою народовців у 1880 році був створений політичний часопис “Діло”, присвячений виключно місцевим галицьким справам та у якому висвітлювались події з усіх сфер життя населення краю як політичного, так і культурно-просвітницького спрямування. На сторінках новоствореної газети друкувалися провідні галицькі діячі В. Барвінський, А. Горбачевський, І. Белей та багато інших, розміщувалися переклади художніх творів, публікувалися історичні нариси, інформація про пожертви на освітні установи, різноманітні оголошення. З виходом перших випусків газети природно виникла потреба у фінансовій допомозі. Галицька інтелігенція не залишилася осторонь і намагалася підтримувати нове періодичне видання. Згодом серед меценатів і найбільш активних дописувачів значилось ім'я С. Качали. Таким чином, на основі його публікацій за 1880–1881 роки нам слід з'ясувати, коли та за яких обставин написані ці статті, їх структуру, зміст.

Перша стаття С. Качали, опублікована на початку січня 1880 р. під назвою “Дневники російські і їх політика до поляків” [15, с. 2–3]. Ця стаття відкриває низку публікацій, які С. Качала присвячуватиме аналізу політичної ситуації у Європі і Австро-Угорській імперії зокрема. Парох із Шельпак висвітлював інформацію із російських часописів, у яких, як він зазначав змінюється політичний вектор стосовно Польщі. Визначальною, на думку С. Качали, була політика Німеччини, яка переживала період піднесення і в якій було два можливих шляхи для зростаючого впливу: через війну з Францією, яка прагнула реваншу за поразку у війні з Пруссією і Росією, війні з котрою завадило повернення Наполеона Бонапарта з о. Ельби або з Австрією, землі якої були для Німецького союзу важливими у створенні великої Німеччини. Однак, як зазначав С. Качала, національний рух в Чехії, проголошення прокламації для австрійської влади (т.зв. “Основні статті”) [15, с. 3] зумовили переорієнтацію Німеччини на першочерговість війни з Францією, а Росія була потенційним союзником для Бісмарка. Втім, за словами С. Качали, Пруссія прагнула обмежити свої землі долиною Вісли, так званою “Конгресовкою”, що зумовлювало зміну політики Росії у ставленні до поляків у своїх часописах. Висновок, який робить С. Качала, ґрунтується на тому, що таке примирення може вийти тільки на шкоду русинам, бо землі “Малої Русі” можуть стати предметом торгу [15, с. 3]. Особливої уваги заслуговує посилання С. Качали на Чехію, яка була для нього прикладом боротьби за свої права, що стане темою подальших публікацій автора.

Наступною статтею С. Качали була “Правно-політичне становище русинів” (1880 р.), яка поділялася на декілька частин. У першій окреслювався партійний поділ у Державній Раді у Відні (“лівниця або централісти” і “правиця або автономісти”) [24, с. 1].

Автор знову підкреслював величезне значення об'єднання народу для досягнення успіху в питаннях забезпечення своїх прав на основі прикладу чехів. У наступних частинах С. Качала порівнював також становище останніх зі становищем поляків. Автор зазначав, що саме централісти дозволили панувати в імперії німцям і полякам, натомість чехам, русинам, іншим народам доводиться зазнавати утисків своїх прав [25, с. 1].

Як вважав С. Качала, незважаючи на намагання чехів досягнути рівноправності в імперії з німцями, поляками (чого автор прагнув і для русинів), поляки перебували на утилітарних позиціях, захищаючи власні інтереси. Основним питанням для русинів, на думку автора, має стати вибір партії для підтримки і як наслідок захисту в майбутньому. У наступних частинах публікації С. Качала чітко вказував, що надію і підтримку слід надавати автономістам, бо на “централістів, в т. ч. поляків” надії немає” [25, с. 1].

У завершальній частині С. Качала окреслював основні цілі, які необхідно здобувати русинам, зокрема рівноправності щодо мови, “прав народностей”, а також зміни виборчої ординації, хоча наголошував, що останнє фактично неможливо здійснити через потребу у переважаючій більшості при голосуванні за нову ординацію і вказував можливі шляхи їх досягнення. С. Качала дорікав

галицьким виборцям, адже через несвідомість, підкуп, байдужість втрачаються такі необхідні голоси при виборах до сейму і Державної Ради [28, с. 2]. Єдиний вихід для зміни становища С.Качала вбачав у "тривалій праці і організації сил своїх... ліпше пізно, ніж ніколи", необхідно перебороти всі суперечності, заради досягнення єдиної мети, забути образи, діяти "розумом, а не пристрастю, щоб вийти з того зачарованого колеса політичної жебранини і перестати бути предметом погорди у других". Підкреслював С.Качала роль просвіти серед населення як одного з основних чинників досягнення визначених ним цілей [28, с. 2].

Іншою великою статтею за 1880 рік стала "Австрія, Німеччина і Росія. Погляд на положення політичне" [7]. Метою публікації став аналіз політичного становища в одних з найбільших європейських державах, особлива увага при цьому приділялася Австрії в контексті окреслення майбутнього для українського населення у Галичині. Автор коротко подавав історію прусських земель як основи Німецького союзу, участь Пруссії у наполеонівських війнах та їх наслідки для країни за Тільзитським і Віденським договорами. Зокрема, згадував С.Качала перемогу Пруссії над Австрією у 1866 році ("сім тижнів війни") та приєднання нею Королівства Ганновер, Великого Герцогства Гессен, герцогства Нассау та Вільного міста Франкфурт [7, с. 1].

Передбачаючи довготривалий союз з Німеччиною, С.Качала стверджував, "що для нас види не потішаючі", очікував автор також і на можливу війну, яка, на його думку, розпочнеться на Балканах. Поряд з цим С.Качала зазначав, що, незважаючи на жодні союзи, Австрія залишається вразливою і зміцнити імперію могло б тільки надання рівних прав усім народам, однак політика, що її проводила Австро-Угорська імперія, на думку С. Качали, поглиблювала розкол між народами, які проживали в імперії, сприяючи посиленню Німеччини. Таким чином, С.Качала підкреслював, що рівновага у Європі порушена і ще не скоро відновиться, особливу небезпеку він передрікав Австрії [10, с. 1].

У статті "По вічу" [19] С.Качала наголошував на необхідності згоди та взаємної праці для зміни стану справ у краї, також парох писав про складнощі подання руськими депутатами у сеймі звернень – "інтерпеляцій" до міністра, намісника у відповідь на звинувачення щодо бездіяльності українських депутатів. Порівнював автор становище балканських країн і Галичини, підкреслюючи дещо перебільшено наслідки утисків поляками українського населення, ніж турками поневолених грецького, слов'янського народів [19, с.2].

Поряд з тим, знову як приклад С.Качала брав чехів. Він звертався до їх історії, згадував битву під Білою горою, після якої розпочалася тотальна германізація чеського суспільства, інквізицію. Однак, зберігши внутрішню єдність, чеський народ послідовно виступав і боровся за свої права у віденському парламенті. Порівнюючи ці події з українською історією, С.Качала робить висновок, про те, що у галичан були не менш великі перспективи. Після 1848 року із діяльністю "Руської трійці", розвитком просвіти, впливом поетів і письменників з Наддніпрянської України (І. Котляревський, Т. Шевченко, Є. Гребінка, М. Максимович та ін.), створенням "Галицько-Руської Матиці" з'явилися усі передумови до національно-культурного відродження [20, с. 1].

За словами С.Качали, "немає для нас більших ворогів, ніж ми самі", відбувся розкол і "замість того, щоб як чехи працювати совокупними силами, ми діяли як раки". С. Качала писав, що "неволя тіла упала, неволя духа не кончилася" [20, с. 2]. Значну роль відводив автор рідній мові та літературі, закликаючи, щоб у кожній хаті була руська книга. Засуджував С. Качала мовну політику русофілів, зокрема щодо використання "язичія", штучної мови, яку не розумів народ і висміювали росіяни. Просвіта, за словами С. Качали найлегше і найшвидше шириться через рідну мову і літературу. Незважаючи на жорстку критику поляків і євреїв, саме ці два народи С.Качала вважав за приклад для галичан [20, с. 1]. Оскільки у перших – поляків – високий рівень самоідентичності, у других – євреїв – розвинуті економічні здібності. При цьому, на думку С. Качали, перевагу мали євреї, оскільки у порівнянні з поляками вони контролювали фінанси, скуповували землі, ошадливо берегли кошти, займалися торгівлею, корчмарством і у порівнянні із зuboжілим руським населенням, багатіли, саме тому С.Качала ставить питання: "Що жид може, чому не могли хлоп, треба, щоб люди не у жида, а у хлопа купували...". Наголошував С.Качала на необхідності створення громадської крамниці, у якій можна було брати кредит на купівлю товарів, акцентував увагу на потребі фінансувати молодь, яка прагне навчатися торгівельної справи, матеріальної підтримки селян, які намагалися займатися торгівлею у селі [21, с. 2].

Аналізуючи майбутнє галицьких русинів, виходячи із загальнослов'янської єдності, основними апектами, на думку С.Качали, була просвіта кожного слов'янського народу на основі власної літератури та взаємоповага між ними [21, с. 3].

Важливо, що С.Качала вказував можливі шляхи для зміни суспільно-культурного становища у Галичині. Насамперед автор підкреслював важливість створення театру, адже "театр є життям і будить до життя", іншим важливим чинником виступало видавництво літератури рідною мовою, тому що періодичні видання були недостатньо ефективними у контексті просвіти народу, окрім того і передплата ціна часто була завищеною для галицького селянина. Натомість, невеличкі недорогі

книжечки, швидше будуть купляти, та й інформація, закладена у них, буде краще сприйматиметься для запам'ятовування і поширення. Особливу увагу автор звертає на те, що книги мали б бути освітнього характеру і мати практичне значення для галицького населення [23, с. 2].

Парох зі Шельпак стверджував, що "народ повинен учитися, народ хоче учитися, якщо ми дамо йому средств і способів учитися на соєму язиче, он станестане учитися на чужом с шкодою для власної народности" [23, с. 2]. Тобто С.Качала майже дослівно цитував М.Костомарова, який виступав з таким зверненням у 60-х роках XIX ст. Окрім того література повинна бути і політичного характеру для інформування населення про реальне політичне становище в імперії. Останнім важливим аспектом С.Качала називав мистецтво для того, щоб "знакомити народ з природою природною исторією..." [23, с. 2]. Успішній реалізації вказаних пунктів, на думку С.Качали, сприятиме преміювання (хоч 100 злотих ринських (далі – зр.) тих, хто втілюватиме сказане, кошти повинні надаватися всіма бажаючими, передусім просвітницьким товариствам [23, с. 2].

У одній із наступних статей "Чехи и Русини" [29], С. Качала на прикладах з чеської історії та політики намагався показати, що для досягнення національним рухом успіху необхідно, з одного боку, вміння його лідерів визначати пріоритети, підпорядковувати другорядні суперечності завданням реалізації ключових програмних засад, а з іншого – розуміння того, що відповідні нормативно-правові акти ще не є достатньою гарантією національної рівноправності, їх реалізація залежить від рівня національної самосвідомості й консолідації суспільства [30, с. 1].

"Чехи стоять отже на грунте конституційномь, а домагаються только выконаня тых условий, при которых природный и хосенный каждой народной индивидуальности эсть возможным. А все тіи домаганя могут без змены конституції бути уделени" [32, с. 1].

У жовтні 1881 року на засіданні сейму С.Качала виголосив промову проти полонізації з боку польської шляхти та діяльності чернечого ордену "змартвихвстанців" під головуванням о. В.Калинки. На запит настоятеля ордену про виділення 10 тис. зр. на будівництво інтернату, депутат, зокрема, відповідав: "Ходять певні вісті: в Кракові на зібранню, на котрім велась рада над інтернатом, В.Калинка сказав, що через інтернат допровадить руське духовенство до celibату: що Русь сама буде просити о знесенні календаря і письма руського і всього, що ріжнить русинів від поляків, кінець-кінцем інтернатом підкопає народність руську. От вам правдива ціль руських інтернатів!" [14, с. 3]. Вбачав автор у цьому риси діяльності єзуїтів, котрі навіть намагалися змінити суть Берестейської унії. Він наголошував на тому, що інтернат був замахом на руську народність на противагу цьому С. Качала вимагав політичної рівноправності і усунення "змартвихвстанців" від релігійних проблем для руського населення, саме ці чинники сприяли б продуктивній русько-польській співпраці [14, с. 7–8]. Промова мала значний успіх і дала поштовх до чергового зближення народівців з русофілами.

У одній із завершальних статей у газеті "Діло" "Чи примирення партій у нас можливе?" [35] С.Качала шукав шляхи для консолідації ворогуючих таборів, називаючи одним з основних роз'єднуючих чинників питання мови, правопису у Галичині. Стаття написана без пошуку звинувачень у бік одного чи іншого табору, хоча простежується дорікання русофілам за відмову у пошуках компромісів стосовно окремих проблем. Парох зі Шельпак наголошував на необхідності існування партій різного політичного спрямування, неможливості досягнення повної згоди, підкреслював, що задля єдиної мети, народу слід шукати компромісні рішення, бути толерантними один до одного, співпрацювати для покращення добробуту населення. Шляхами до вирішення проблем у краї, мала б стати освітня політика, зокрема домашнє виховання (в контексті сильних польських впливів у школах і гімназіях), матеріальна підтримка руських бурс [34, с. 1]. Наводить також С.Качала шляхи, які подавав у статті "По вічу": "видавництво недорогих невеликих книжечок, з руської історії, з життєвими повістями, з поясненням політичної ситуації і переліку політичних прав громадян та ін." [36, с. 2].

В останніх номерах "Діла" С.Качала виступив рецензентом брошури А.Петрушевича "Історичне повідомлення про церкву св. Пантелеймона поблизу міста Галича, тепер костел св. Станіслава оо. Францисканців" [16, с. 1]. Утім, не будучи кваліфікованим істориком, С.Качала, не аналізуючи структуру, достовірність повідомлення безпосередньо про вказану церкву в своїй рецензії висвітлював події, що передували Берестейській унії 1596 року, зокрема коронування Данила Галицького у Дорогичині у 1253 році. Галицький парох згадував церкву св. Пантелеймона лише у кінці своєї статті, допускаючи, що її міг побудувати Данило Галицький [17, с. 2].

Отже, у період четвертої каденції Галицького сейму спостерігається загострення україно-польських відносин. Незважаючи на спроби окремих діячів галицького національного руху та низки польських політиків, які були втілені в угодовій акції Ю.Лаврівського та князя Л.Сапіги українські діячі, які виступали за налагодження порозуміння з поляками серед них і С. Качала не знайшли підтримки.

Із заснуванням у 1880 році часопису "Діло" на його сторінках регулярно з'являлися дописи С.Качали, у яких він, на основі прикладів та порівнянь з іншими народами Австро-Угорської імперії,

наголошував на необхідності порозуміння та співпраці народів з русофілами для досягнення єдиної мети, здобуття тих прав, які мали поляки. С. Качала наголошував, що цілком природним є наявність різних за спрямуванням партій в Галичині, однак потрібно шукати усі можливості для налагодження результативного діалогу і шляхи для виходу з кризи.

Основним таким прикладом для пароха зі Шельпак були чехи, які послідовно відстоювали свої інтереси у рейхсраті. Іншими важливими чинниками для зміни становища українців у Галичині, на думку С. Качали, був захист української мови видавництво недорогих книг, брошур освітнього характеру, сприяння розвитку культурно-просвітницьких товариств. Усе це, на думку С. Качали, можливо, якщо докласти необхідних зусиль, перестати шукати протиріччя і розпалювати ворожнечу, бути свідомим у політичній ситуації в імперії, не довіряти брехливій пропаганді та не допускати підкупу виборців.

Окрім того, С. Качала у своїх сеймових промовах звертався до польських депутатів із закликами визнати русинів рівноправними громадянами, не перешкоджати становленню закладів освіти, торгівлі, адже від цього залежить не тільки добробут польського та українського населення, а й становище у Австро-Угорській імперії, яка порівняно з такими розвинутими країнами, як Німеччина, Франція перебувала у стані стагнації, тому її могла б врятувати лише федералізація та забезпечення рівних прав усім народам імперії. Вбачав галицький парох і можливість майбутньої великої війни і наявність внутрішніх міжетнічних конфліктів може стати лише поглиблюватиме соціально-економічний занепад Габсбурзької монархії.

Список використаних джерел

1. Grodziski St. Sejm Krajowy galicyjski 1861–1914 / St. Grodziski. – Warszawa, 1993. – S. 96–109. 2. [Kadencja IV, sesja III, pos. 27] Sprawozdanie Stenograficzne z Rozpraw Galicyjskiego Sejmu Krajowego. 27. Posiedzenie 3. Sesji IV. Peryodu Sejmu Galicyjskiego. – S. 908–972. 3. Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 3–4. – Львів, 1997 – С. 118–139. 4. Вівчарик П. С. Качала і Галицько-Руська матиця / П. Вівчарик // IX Всеукраїнська наукова конференція "Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації" (18–22 листопада 2013 р.) – Тернопіль, 2013. – С. 94–97. 5. Дорош Є. Родина Качалів в історії Галичини / Є. Дорош, В. Слюзар. – Т.: Підручники і посібники, 2010. – 160 с. 6. Дорош Є. С. Качала / Є. Дорош. – Тернопіль, 2000. – 72 с. 7. Качала С. Австрія Німеччина і Росія (погляд на положення політичне) / С. Качала // Діло. – № 17. – 1 (13) марця 1880. – С. 1–3. 8. Качала С. Австрія Німеччина і Росія (погляд на положення політичне) / С. Качала // Діло. – № 18. – 5 (17) марця 1880. – С. 1–3. 9. Качала С. Австрія Німеччина і Росія (погляд на положення політичне) / С. Качала // Діло. – № 19. – 8 (20) марця 1880. – С. 1–3. 10. Качала С. Австрія Німеччина і Росія (погляд на положення політичне) / С. Качала // Діло. – № 20. – 12 (24) марця 1880. – С. 1–3. 11. Качала С. Австрія Німеччина і Росія (погляд на положення політичне) / С. Качала // Діло. – № 21. – 15 (28) марця 1880. – С. 1–3. 12. Качала С. Австрія Німеччина і Росія (погляд на положення політичне) / С. Качала // Діло. – № 22. – 19 (31) марця 1880. – С. 1–3. 13. Качала С. Австрія Німеччина і Росія (погляд на положення політичне) / С. Качала // Діло. – № 23. – 22 (03) квітня 1880. – С. 1–3. 14. Качала С. Бесіда посла о. Степана Качали, виголошена на 26-м засіданні Сейму, дня 9/21 жовтня с.р. при дебаті над петицією оо. Змартвихвстанців / С. Качала // Діло (Додаток). – 1881. – Ч. 81. – 8 с. 15. Качала С. Дневники російські і їх політики до поляков / С. Качала // Діло. – № 25. – 18 (30) грудня 1880. – С. 2–3. 16. Качала С. О що ходить, чи о скріпленні унії, чи о знищенні Руси? / С. Качала // Діло. – № 99. – 23 грудня 1881 (04 січня 1882). – С. 1–2. 17. Качала С. О що ходить, чи о скріпленні унії, чи о знищенні Руси? / С. Качала // Діло. – № 100. – 30 грудня 1881 (11 січня 1882). – С. 2. 18. Качала С. По вічу. / С. Качала // Діло. – № 16. – 25 лютого (9) марця 1881. – С. 3–4. 19. Качала С. По вічу / С. Качала // Діло. – № 18. – 4 (16) марця 1881. – С. 1–3. 20. Качала С. По вічу / С. Качала // Діло. – № 19. – 7 (19) марця 1881. – С. 2–3. 21. Качала С. По вічу / С. Качала // Діло. – № 20. – 21 лютого (5) марця 1881. – С. 2–3. 22. Качала С. По вічу / С. Качала // Діло. – № 22. – 18 (30) марця 1881. – С. 1–3. 23. Качала С. По вічу / С. Качала // Діло. – № 25. – 28 марця (9) цвітня 1881. – С. 2–3. 24. Качала С. Правнополітичне становище Русинів / С. Качала // Діло. – № 5. – 16 (28) січня 1880. – С. 1–3. 25. Качала С. Правнополітичне становище Русинів / С. Качала // Діло. – № 6. – 19 (31) січня 1880. – С. 1–3. 26. Качала С. Правнополітичне становище Русинів / С. Качала // Діло. – № 7. – 23 січня (4) лютого 1880. – С. 1. 27. Качала С. Правнополітичне становище Русинів / С. Качала // Діло. – № 10. – 6 (18) лютого 1880. – С. 1–2. 28. Качала С. Правнополітичне становище Русинів / С. Качала // Діло. – № 11. – 09 (21) січня 1880. – С. 1–2. 29. Качала С. Чехи и Русини / С. Качала // Діло. – № 48. – 20 червця (2 липця) 1881. – С. 1–3. 30. Качала С. Чехи и Русини / С. Качала // Діло. – № 50. – 27 червця (9 липця) 1881. – С. 1–3. 31. Качала С. Чехи и Русини / С. Качала // Діло. – № 51. – 1 липця (13 липця) 1881. – С. 1–5. 32. Качала С. Чехи и Русини / С. Качала // Діло. – № 53. – 8 липця (20 липця) 1881. – С. 1–3. 33. Качала С. Чи примирення партій у нас можливе / С. Качала // Діло. – № 87. – 7 (19) падолиста 1881. – С. 1–3. 34. Качала С. Чи примирення партій у нас можливе / С. Качала // Діло. – № 88. – 11 (23) падолиста 1881. – С. 1–3. 35. Качала С. Чи примирення партій у нас можливе / С. Качала // Діло. – № 89. – 14 (26) падолиста 1881. – С. 1–3. 36. Качала С. Що нас губить, а що нам помочи може. Письмо для руських селян / С. Качала. – Львів, 1869. – 56 с. 37. Кульчицький В. Галицький крайовий сейм – знаряддя соціального і національного пригнічення трудящих

(1861–1914 pp.) / В. Кульчицький // Питання теорії і практики радянського права. – Випуск 4. – Львів, 1958. – С. 5–19. 39. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. – Львів: 3 друкарні оо. Василян, 1926. – 432 с. 40. Мікула О. Порядок формування, склад і структура Галицького крайового сейму / О. Мікула // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Випуск 37. – С. 121–125. 41. Мікула О.І. Роль Галицького крайового сейму в розвитку місцевого самоврядування в Галичині / О. І. Мікула // Життя і право. – 2004. – № 9. – С. 24–27. 42. Мокляк Я. Українська молодь в програмі ордену Змертвихвстанців. Дві думки у справі "руського інтернату" у Львові (Валеріан Калінка і Степан Качала) / Я. Мокляк // Південний архів. Історичні науки. – 2002. – Вип. 7. – 400 с. 43. Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х роках XIX століття: спроба модернізації української ідеї / М. Мудрий // Молода нація. Альманах. – Київ, 1996. – Вип. 3. – С. 213–219. 44. Пашук В. Товариство "Просвіта" крізь призму "Слова": до історії стосунків українських громадсько-політичних угруповань Галичини (народовців і москвофілів) в др. пол. XIX ст. / В. Пашук. – Л.: Ін-т українознавства НАН України, 1999. – 39 с. 45. Сухий О. Галичина: Між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. / О. Сухий – Львів. – 1999. – 226 с. 46. ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 4, спр. 4483. 47. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 4771. 48. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901. Нарис з історії українського парламентаризму / І. Чорновол. – Львів, 2002. – С. 46.

Петр Вивчарик

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИДЕИ СТЕПАНА КАЧАЛЫ (ЗА МАТЕРИАЛАМИ ГАЗЕТЫ "ДИЛО" 1880–1881 ГГ.)

На основе восьми статей, опубликованных в 1880, 1881 годах на страницах газеты "Дило", что стали толчком к дальнейшей пропаганде просветительской деятельности охарактеризованы политические идеи о. Степана Качалы. Проанализировано содержание этих статей. Исследованы обсуждения С.Качалой политических, просветительских, социальных и экономических вопросов, роль и значение его публикаций в национально-культурной жизни галицких украинцев.

Ключевые слова: Степан Качала, Галичина, Галицийский сейм, "Дило", политические идеи.

Petro Vivcharyk

POLITICAL IDEAS OF STEPAN KACHALA (ON THE BASE OF THE MATERIALS OF PERIODICAL "DILO" 1880–1881)

The author characterizes politics ideas of Father Stepan Kachala on the basis of eight articles published in 1880 and 1881 on the pages of the periodical "Dilo". They gave impulse to the further propagation of enlightening activity. The content of these editions is analyzed. The discussions by Stepan Kachala of political, educational, social and economic matters role and importance of his publication in the national and cultural life of Halychyna Ukrainians are researched.

Key words: Stepan Kachala, Galicia, Galician Sejm, "Dilo", political ideas.

УДК: 929[Комаров+Франко]:82-6"1880/1910"

Олександр Ладиненко

ТВОРЧІ І ОСОБИСТІ ВЗАЄМИНИ МИХАЙЛА КОМАРОВА ТА ІВАНА ФРАНКА

У статті автор аналізує взаємозв'язки відомого українського бібліографа Михайла Комарова та Івана Франка в контексті українського націєтворення в кінці XIX – на початку XX століть. Розкрито особливості їх співпраці на літературній, видавничій та просвітницькій ниві, а також вплив на єднання українського культурного руху Галичини та Південної України в останній чверті XIX – початку XX століть. У розвідці використано опублікований та архівний епістолярний матеріал, літературознавчих праць діячів, спогади сучасників тощо.

Ключові слова: Михайло Комаров, Іван Франко, Галичина, Одеса, "Зоря".

Проголошення державної незалежності у 1991 р. спричинило підвищену увагу вітчизняної історіографії до проблем українського націєтворення. Одним із наріжних завдань для суспільствознавців стала необхідність аналізу регіональної специфіки українського руху та особливостей його єднання у загальнонаціональну канву. Київська дослідниця Т. Горбань подала погляди суспільно-політичних діячів на процес консолідації українського етносу Наддніпрянської України та Галичини в рамках ідейно-політичного дискурсу початку XX ст. [1]. Дослідження особливостей співпраці національної еліти зазначених регіонів на зламі XX–XIX ст. залишається

актуальним, адже, на думку діаспорного історика І. Лисяка-Рудницького, незважаючи на психологічні труднощі, вона багато в чому визначила загальний характер українського національного руху [2, с. 432–433].

Спробуймо долучитись до попередників і розглянути процес єднання "українського відродження" Галичини та півдня України на прикладі контактів Великого Каменяря і визнаного зачинателя української бібліографії, літературного критика, громадського діяча Михайла Федоровича Комарова (1844–1913 рр.), який основну частину свого життя провів у Одесі (1888–1913 рр.), очолював місцеву українську громаду та "Просвіту". М. Комаров залишив чималу епістолярну спадщину, що зберігається в Одеській національній бібліотеці ім. М. Горького у фонді "Архів Михайла Комарова".

Джерельна база, що висвітлює взаємини І. Франка і М. Комарова (літературно-критичні твори, епістолярна спадщина, спогади сучасників тощо) давно відома і опублікована, проте до сьогодні проблема не отримала акцентованого висвітлення у історичній науці, хоча досить детально розглядалися окремі її аспекти. Зокрема, М. Возняк у 20-х роках ХХ ст. здійснив публікацію листів І. Франка до М. Комарова та проаналізував найважливіші відгуки галицького генія на праці одеського бібліографа [3]. Інший радянський літературознавець М. Гуменюк та сучасна дніпропетровська дослідниця Г. Швидько торкнулися проблеми їх взаємозв'язків в контексті співпраці М. Комарова із галицьким часописом "Зоря", ідейно-політичного аспекту взаємин тощо [4, с. 47; 5, с. 75–79]. Одеський краєзнавець Г. Зленко подав подробиці зустрічі діячів у причорноморському місті у 1909 р. [6].

Діяльність М. Комарова та І. Франка головним чином перетиналася на ниві літературної творчості. М. Комаров, якому належить заслуга видання першого серйозного "Російсько-українського словника" 1893–1898 рр., значну увагу приділяв процесу формування літературної української мови на основі народної фонетики усіх українських територій. Наріжним завданням для бібліографа було ознайомлення наддніпрянців із галицьким діалектом через розповсюдження праць західноукраїнських письменників. Михайло Федорович виступав у ролі активного популяризатора творчості І. Франка в Одесі. Так, критикуючи ідею Б. Грінченка щодо регіональної обмеженості галицької поезії, Великий Каменярь вказував на появу позитивного відгуку у 1890 р. в газеті "Одесский вестник" на казку "Лис Микита", у якій зазначалося, що галицький діалект зрозумілий для більшості українців [7, с. 169]. Автором рецензії, на яку посилався І. Франко, був ні хто інший, як М. Комаров.

У свою чергу, знаходимо низку позитивних відгуків І. Франка на праці одеського українофіла, зокрема – "Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883 рр.)", що у 90-х роках ХІХ ст. залишався "одиноким інформаційним засібом для нового українського письменства" [8, с. 345], "Бібліографічний покажчик видань Котляревського...", де також підтримку від Каменяря отримала донька М. Комарова – Галина, як поетеса нової генерації, вірші якої відрізняються "найкращою формою і найбільшою силою чуття" [9, с. 228, 235]. Найбільш розлогою виявилася рецензія І. Франка на роботу М. Комарова "Т. Шевченко в літературі і мистецтві", що побачила світ у 1903 році [10]. Аналізуючи розвиток української літератури за 1892 р., Іван Якович виділив двох одеситів – Петра Ніщинського, перекладача "Антигони" і "Одісеї" і М. Комарова, упорядника двох етнографічних збірок казок та приказок [11, с. 13]. Великий Каменярь зараховував М. Комарова у головні "продуктивні сили українського письменства" разом із І. Нечуй-Левицьким, О. Кониським, В. Александровим, І. Карпенко-Карим, М. Старицьким та Оленою Пчілкою [11, с. 15]. З точки зору великого письменника, М. Комаров належав до когорти передових борців за українське слово вже на початку 90-х років ХІХ ст.

Епістолярні зв'язки М. Комарова та І. Франка, незважаючи на їх скромний обсяг, залишаються важливою квінтесенцією взаємин та відображають особливості співпраці. Усього збереглося 8 одиниць листування між діячами: два приватних епістолярії І. Франка, адресованих одеському культурнику та три особистих листи до нього М. Комарова. Як відомо, певний час у 80-х роках І. Франко редагував народовецьку газету "Діло" та журнал "Зоря", а тому дописи М. Комарова до галицьких видань потрапляли до рук письменника. В архіві І. Франка, що зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, зберігаються два листи М. Комарова до "Зорі", один – в газету "Діло".

Фактографія першого листа М. Комарова до І. Франка [12, арк. 111–113], як співредактора "Діла", дозволяє датувати його 1883 р. У цей час М. Комаров проживав ще у Києві і зазначений епістолярій був другим дописом до друкованого органу народовців, де він пропонував співпрацю "засилати рецензії на українські книжки й звістки з України", перше ж звернення залишилося без відповіді, очевидно у зв'язку зі смертю В. Барвінського. Співробітництво І. Франка в редакції "Діла" (1883–1884) співпадають із періодом зростання інтенсивності публікацій М. Комарова. Виходячи від бібліографії творчості М. Комарова, зібраної радянським дослідником М. Ясинським [13, с. 54–63],

бачимо, що лише у 1883 р. з'явилося щонайменше чотири його замітки в "Ділі": рецензія на збірку поезій романтика Я.Щоголева "Ворскло"[14], розвідки "Український театр" [15], "Про могилу Т. Шевченка" [16], відгук на роботу К.Гамалії "Земля і люди в Росії"[17], і лише три публікації, надруковані у подальшому – в 1885 р. посмертна згадка, присвячена М. Костомарову [18] і досить розлоге дослідження історії цензури в Україні [19] та 1913 р. звітка "Шевченкові дні..." [20].

Подальше зниження активності співпраці М. Комарова із "Ділом", очевидно, пов'язана із забороною цієї газети у Російській імперії. Ще більш плідною виявилася співпраця М. Комарова із часописом "Зоря", де вийшло у світ близько 60 його літературно-критичних заміток, а в середині 80-х років творчий шлях бібліографа тут знову перетнувся із І. Франком.

У 1885–1886 рр. галицькі народовці і радикал І. Франко під тиском київської "Громади" на певний час досягли компромісу – Іван Якович на рік став фактичним редактором журналу "Зоря" [21], а тому два листи М. Комарова осіли у його особистому архіві. Зі змісту епістоляріїв видно, що створені вони орієнтовно навесні і восени 1886 р., коли М. Комаров вже третій рік працював нотарем в Умані. У першому листі йдеться про публікацію серії заміток М. Комарова "Перегляд українських книжок за 1885 рік", автор листа запитував, які галицькі часописи та книжки цензура пропускала у Російську імперію [22, арк. 417–418]. У наступному – крім "Перегляду українських книжок" за 1885 р., М. Комаров сповіщав редакцію про переклад українською мовою оповідання В.Короленка "Ліс шумить", а також вказував на раніше відправлені у Львів твори Д.Мордовцева і Грабини.

Восени 1886 р. І. Франку, як робочому редактору, народовці в подальшій співпраці із "Зорею" відмовили, остерігаючись соціального та політичного радикалізму письменника [23]. У 1888 році М. Комаров закликав нову редакцію "Зорі" не йти на ескалацію конфлікту і припинити ворожнечу із найвидатнішим письменником Галичини [3, с. 29–33]. У цей самий час І. Франко взявся за написання програми нового місячного часопису "Поступ". У пошуках фінансів та співробітників він збирався вдатися за допомогою до Одеси, про що письменник зазначав у листі до свого ідейного учителя М. Драгоманова 24 жовтня 1886 р. [24, с.79]. Він надіслав проспект "Поступу" та заклик до співпраці М. Драгоманову, Б. Познанському, Б. Грінченку та ін. У першому приватному листі до М. Комарова від 26 листопада 1886 р. І. Франко розкривав характер майбутнього видання, що мав би торкатися гострих соціальних та національних проблеми. Просив надсилати рецензії на праці О. Мирного і І. Нечуя-Левицького, історію українського театру [25]. Як відомо, плани видання "Поступу", як і ще одного журналу "Товариш" у 1888 р., залишилися нереалізованими.

У 1889 р. І. Франко став видавцем і редактором серії "Літературно-наукова бібліотека" (1889–1897 рр.). Цим же часом датується перший лист М. Комарова до письменника, у якому одеський бібліограф дякує за першу книгу серії, що містить поему Т.Шевченка "Перебендя" із передмовою І.Франка і просить надіслати йому "Австро-руські споминки" М.Драгоманова та усі наступні видання "Бібліотеки". Окрім того, з'ясовуємо, що І. Франко пропонував М. Комарову опублікувати у серії український переклад "Одисеї" П. Ніщинського, однак пропозиція до адресата не дійшла [26, арк. 649–650]. Співпраця на полі видавництва та розповсюдження українського друкованого слова між М. Комаровим і родиною І. Франка тривала й надалі. У листі, датованому 1891 р. до Ольги Франко (Хоружинської), одесит звітував про продані книги І. Франка "В поті чола", а також про те, що передає їй з чоловіком одеське видання "Колоски"[3, с. 37].

Темі української бібліографії, присвячений і наступний епістолярій М. Комарова до І. Франка, датований 22 вересня 1897 р. [27, арк. 287–290]. Опублікувавши у 1883 році "Бібліографічний покажчик нової української літератури", Михайло Федорович продовжував збирати інформацію із надією видати значно повніший довідник модерної української літератури до ювілею 100-ліття написання "Енеїди" І. Котляревського. У цій справі він звертався до української громадськості Галичини й Наддніпрянщини із проханням повідомляти йому про українські наукові і художні твори, етнографічні праці, вказувати на утиски цензури тощо. Надзвичайно цінним з точки зору збереження історії української літератури був заклик М. Комарова до письменників надавати інформацію біографічного характеру. Здійснити друге видання покажчика нової української літератури та бібліографічного словника українських авторів М. Комаров до кінця життя так і не встиг. Подобиці у справі втраченої праці розкрив літературознавець Г. Зленко [28].

У кінці 90-х років XIX ст. у середовищі української громадськості виникла думка допомогти І. Франку обійняти посаду викладача української літератури у Львівському університеті. Одесити навіть пропонували здійснювати щорічну фінансову допомогу письменнику обсягом у 2 тис. крб., однак влада здійснити задум не дозволила. Натомість, через декілька років у І. Франка з'явилась надія влаштуватися на посаду приват-доцента у Чернівецькому університеті. З проханням надання матеріальної підтримки, письменник звернувся до одеського бібліографа 18 квітня 1900 р., зазначаючи, що "від Вашої відповіді на сей лист мій, високоповажний добродію, буде залежати, чи маю старатися о veniam legendi [дозвіл викладати. – авт.] у Чернівцях, чи ні..." [29, арк. 52–54].

М. Комаров повідомив, що одесити, які завжди прихильно ставились до доцентури І. Франка в Львівському університеті, очевидно радо відгукнуться на його ідею, а вже в кінці квітня пообіцяв дати остаточну відповідь [30, арк. 213–215]. Важливий задум, що значно сприяв би поширенню українського руху, в першу чергу в масах молоді, так і не був реалізований.

Чи не єдина особиста зустріч М. Комарова із І. Франком відбулася, на жаль, вже у той час, коли письменник важко захворів і прибув до Одеси із Чернівців у 1909 р., головним чином із метою лікування. Зі спогадів С. Шелухина відомо, що жандарм, довідавшись на станції в Одесі від німецького І. Франка лише те, що той галичанин і українець відвів його до М. Комарова [31]. З метою запобігання розповсюдження пліток про хворого письменника, особисто подав коротку замітку в "Одесский листок" про його приїзд в Одесу із метою лікування та наукової роботи [32, с. 425]. М. Комаров, в будинку якого в Одесі за 25 років гостювали чи не усі представники української культурної еліти, не мав можливості влаштувати хворого письменника у себе вдома, бо не було людини, яка би доглядала за ним. Згідно зі спогадами сучасників, це дуже образило І. Франка. М. Комаров розмістив галицького гостя у готелі "Версаль", звідки хворого письменника після прикрого випадку витурили на вимогу заможних мешканців. У подальшому опіку над І. Франком взяв на себе С. Шелухин і через місяць перебування у причорноморському місті, під наглядом українських діячів, лікарів за освітою, Івана Липи та Івана Луценка здоров'я письменника значно поліпшилося, однак, невідомо чи зустрічався письменник із М. Комаровим.

Творчі зносини М. Комарова та І. Франка розгорталися як на сторінках їх літературно-критичних праць, так і в результаті окремих безпосередніх контактів і стосувалися видавничої справи, розповсюдження української книги, організації роботи періодичних видань тощо. Їх співробітництво є переконливим доказом єднання українського культурного руху Галичини та Південної України в кінці ХІХ – початку ХХ ст., взірцем порозуміння української радикальної соціалістичної інтелігенції, до якої належали М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик та плеяди діячів поміркованого культурницько-просвітницького напрямку, що був представлений у Галичині народовцями, а в Наддніпрянщині київською "Старою Громадою" та такими видатними провідниками національного руху, як В. Антонович, О. Кониський, Б. Грінченко та М. Комаров. Історія взаємин М. Комарова із І. Франком є лише окремим фрагментом міжрегіональних зв'язків української еліти в процесі націєтворення, а чимало творчих та громадських контактів ще потребують подальшого дослідження. У цьому плані, епістолярна спадщина М. Комарова є цінним та не до кінця вивченим джерелом, що здатне значно збагатити історіографію українського руху.

Список використаних джерел

1. Горбань Т. Ю. Наддніпрянщина – Галичина: проблема національного єднання в ідейно-політичному дискурсі початку ХХ ст. / Т. Ю. Горбань // Гілея. – К., 2012. – Вип. 63. – С. 34–39.
2. Лисяк-Рудницький І. П. Українці в Галичині під австрійським пануванням / І. П. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 413–450.
3. Возняк М. До діяльності Михайла Комарова / М. Возняк // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 4. – С. 12–46.
4. Гуменюк М. П. Українські бібліографи ХІХ – початку ХХ століття. Нариси про життя та діяльність / М. П. Гуменюк. – К.: Книжкова палата УРСР, 1969. – 182 с.
5. Швидько Г. К. Михайло Комаров і Катеринославщина / Г. К. Швидько – Дніпропетровськ, 2011. – С. 75–79.
6. Зленко Г. Д. "Сюди приїхав Іван Франко..." / Г. Д. Зленко // Чорноморська комуна. – 21 вересня 1976.
7. Франко І. Я. Говоримо на вовка – скажімо і за вовка / І. Я. Франко // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 28. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 167–175.
8. Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року // Зібрання творів. – Т. 41. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 194–470.
9. Франко І. Я. На вічну пам'ять Котляревському / І. Я. Франко // Зібрання творів. – Т. 35. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 227–232.
10. Франко І. Я. Т. Шевченко в літературі і мистецтві... / І. Я. Франко // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1904. – Т. 57. – Кн. 1. – С. 31–42.
11. Франко І. Я. Наше літературне життя в 1892 році (листи до редакції "Зорі") / І. Я. Франко // Зібрання творів. – Т. 29. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 7–22.
12. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 3, спр. 1617, арк. 111–113.
13. Ясинський М. І. Михайло Комаров: [монографія] / М. І. Ясинський; [уклад. М. В. Герашенко; Кн. палата України]. – К.: Кн. палата України, 2001. – С. 54–63.
14. Михайло К. [Рецензія] // Діло. – 1883. – № 47. Рец. на кн.: Щоголів Я. Ворскло: лірна поезія. – Х., 1883. – 160 с.
15. Український театр / [авт. тексту М. Комаров] // Діло. – 1883. – № 117–118.
16. Про могилу Т. Шевченка / [авт. тексту М. Комаров] // Діло. – 1883. – № 77, 83.
17. Михайло К. [Рецензія] / Михайло К. // Діло. – 1883. – № 110. Рец. на кн.: Гамалія К. Земля і люди в Росії: кн. 1 – 4. – К., 1883. – 16, 8, 16, 24 с.
18. К.М. М. Костомаров / К.М. Посмертна згадка // Діло. – 1885. – № 45–46.
19. Уманець М. Дещо з історії українського письменства ХІХ в. Замітки і спомини з історії цензури на Україні / Уманець М. // Діло. – 1885. – № 15–17, № 21–25, № 27, 29, № 34–35.
20. Міщанин Михайло. Шевченкові дні. Одеса, в квітні / Міщанин Михайло // Діло. – 1913. – № 95.
21. Грицак Я. Франко і його видавнича діяльність у 1881 – 1886 роках / Я. Грицак. – Режим доступу: journ.lnu.edu.ua/publications/zbirnyk07/Zbirnyk07_Grycak.htm.
22. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 3, спр. 1608, арк. 417–418.
23. Дисак Ф. Іван Франко в журналі "Зоря" / А. Дисак. – Режим доступу: URL: http://journ.lnu.edu.ua/publications/zbirnyk07/Zbirnyk07_Dysak.htm.
24. Лист Івана Франка до Михайла Драгоманова // Франко І. Зібрання творів. – Т. 49. –

К.: Наукова думка, 1986. – С. 77–79. 25. Відділ рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотека ім. М. Горького (далі – ОННБ ім. М. Горького), ф. 28, спр. 487, арк. 54–55. 26. ІЛ, ф. 3, спр. 1605, арк. 649–650. 27. ІЛ, ф. 3, спр. 1623, арк. 287–290. 28. Зленко Г. Де тепер цей словник? / Г. Зленко // Кримська світлиця. – 2002. – 18 січня. – С. 11. 29. ОННБ ім. М. Горького, ф. 28, спр. 487, арк. 52–54. 30. ІЛ, ф. 3, спр. 1620, арк. 213–215. 31. Шелухин С. Українство 80-их років і мої зносини з Ів. Франком / С. Шелухин // Літературно-науковий вістник. – 1926. – Т. 40. – Кн. VII–VIII. – С. 272–273. 32. Ніковський А. Франко в Одесі в 1909 р. / А. Ніковський // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменярь, 1997. – С. 425–428.

Александр Ладыненко

ТВОРЧЕСКИЕ И ЛИЧНЫЕ КОНТАКТЫ МИХАИЛА КОМАРОВА И ИВАНА ФРАНКО

Автор в статье анализирует взаимосвязи между известным украинским библиографом Михаилом Комаровым и Иваном Франко в контексте формирования украинской нации в конце XIX – начале XX веков. Раскрыты особенности их сотрудничества в литературной, издательской и просветительской сфере, а также влияние на единение украинского культурнического движения Галичины и Южной Украине в последней четверти XIX – начала XX веков. В исследовании использованы опубликованные и архивные эпистолярные материалы, ряд литературоведческих работ деятелей, воспоминания современников и т.д.

Ключевые слова: Михаил Комаров, Иван Франко, Галичина, Одесса, "Заря".

Oleksandr Ladynenko

CREATIVE AND PERSONAL RELATIONSHIPS OF MIKHAIL KOMAROV AND IVAN FRANKO: THE HISTORY

In the given article the author analyzed the relationship between known Ukrainian bibliographer Mikhail Komarov and Ivan Franko in the context of Ukrainian nation-building the late XIX – early XX centuries. The author revealed features of their cooperation in the literary, publishing and education field, as well as the impact on the unity of Ukrainian cultural movement in Galicia and southern Ukraine in the last quarter of the XIX – early XX centuries. The article draws published and archival epistolary materials, a number of literature review both figures, the memoirs of contemporaries, etc.

Key words: Mykhailo Komarov, Ivan Franko, Galicia, Odessa, "Zorya".

УДК 94(477)03:321.72

Олег Пилипишин

ЗАХИСТ ЮЛІАНОМ РОМАНЧУКОМ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ УКРАЇНЦІВ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті автор аналізує порушення польською адміністрацією конституційних прав та свобод українців Східної Галичини щодо рівноправного розвитку усіх народів Австро-Угорської імперії. Простежено соціально-економічні та політичні перешкоди, які були фундаментальними національно-політичними та соціально-економічними чинниками розвитку українства у Східній Галичині в кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Юліан Романчук, Східна Галичина, Австро-Угорщина, парламент, законопроект.

Дослідження фактів негативного впливу поляків на розвиток українства у Східній Галичині, умисне перешкоджання соціально-економічному та культурному розвитку українського населення, дозволить з'ясувати причини їх виникнення та шляхи подолання цих проблем українськими депутатами райхсрату, зокрема Юліаном Романчуком.

Актуальність досліджуваної проблематики ґрунтується на тому, що вивчення та врахування історичного досвіду парламентського контролю за діяльністю виконавчих органів влади, дотриманням ними законодавчих актів держави в минулому дасть змогу знайти оптимальні шляхи вирішення проблем, пов'язаних із порушенням демократичних прав і свобод громадян у наш час.

Мета статті – проаналізувати спроби Ю. Романчука законодавчо утвердити рівноправність українців серед народів імперії.

Завдання дослідження – висвітлити, на основі аналізу стенографічних протоколів засідань парламенту, діяльність Ю. Романчука в кінці XIX – на початку XX ст. у законодавчому органі

Австро-Угорщини, скеровану на подолання причин повільного розвитку українського населення Східної Галичини та його міграцію.

Історіографія досліджуваної проблеми представлена роботами з історії українського національно-політичного руху, культурних і економічних товариств Галичини кінця XIX – початку XX ст., автори яких у контексті згадували про Ю. Романчука як одного з чільних українських діячів та його депутатську діяльність у райхсраті.

Попри значну кількість праць істориків, присвячених особливостям українського національного руху кінця XIX – початку XX ст., досі залишається не вивченою діяльність Ю. Романчука в австрійському парламенті, скерована на захист конституційних прав українців, цей факт і викликав зацікавлення автора.

Окремі розвідки, що стосуються Ю. Романчука, присвячено його громадсько-політичній та парламентській діяльності. Серед сучасних дослідників можна назвати І. Дейчаківського [1], О. Аркушу [2; 3], В. Булачека [4]. Аналізуючи правничо-політичні засади формування крайового сейму, О. Аркуша проаналізувала суперечки щодо основи виборчої реформи. У роботі В. Булачека, описано його життя і діяльність, чимало уваги відведено здобуттю ним освіти. Ю. Романчук характеризується як "ентузіаст національного відродження". Автором висвітлюється громадсько-політична діяльність Ю. Романчука, звертається увага на громадську діяльність політика, і поверхово аналізується робота політика у Галицькому сеймі та віденському парламенті [4, с. 149–160].

Для аналізу правових поглядів Ю. Романчука автор використав стенографічні звіти про діяльність віденського парламенту.

За економічним розвитком, культурним рівнем, конфесійною приналежністю українці Австро-Угорщини істотно відрізнялись від усіх інших народів імперії тому, що уся адміністрація краю була польською. Тому українські політики часто співпрацювали з урядом, німецькою фракцією у парламенті [5, с. 98].

Однією з причин гальмування розвитку Східної Галичини була політична система, що упродовж тривалого часу не змінювалася. Наслідки якої спостерігались у культурних, політичних, економічних, зрештою в усіх відносинах. У своїй черговій доповіді на XX сесії парламенту Ю. Романчук наводить декілька фактів багатолітньої колонізаційної політики, скерованої проти українців [6, с. 1334]. Щоб показати очевидний приклад, він вкотре вдавався до перебігу виборів українських представників до парламенту.

Політик постійно наголошував на проблемі відкриття українських шкіл і гімназій, якими незначними вони були у порівнянні з кількістю навчальних закладів інших національностей. За підрахунками Ю. Романчука, у Східній Галичині, переважно українській частині країни, кількість українських гімназій у шість разів нижча, ніж польських [6, с. 1334]. На його переконання, українці, стараннями уряду, були повністю залежними від поляків. Українці не мали самовизначення і не мали можливості вільного, самостійного права вибору на виборах, і тому потреби українського народу вирішували поляки [6, с. 1334].

Одним із болючих питань, якого торкався Ю. Романчук у стінах парламенту була – масова міграція населення зі Східної Галичини. Це привернуло значну увагу не тільки в державних структур, а й за кордоном. У доповідях та звітах комітету з кримінального права зазначалося, що причинами цьому були несприятливі економічні умови, що призвели до міграції населення [7, с. 25832]. На думку політика, причини міграції, були різноманітні і він наводив приклади найважливіших. Першою і основною причиною еміграції, про що у доповіді комітету згадувалось лише мимохідь, були несприятливі економічні умови. У багатьох випадках проблема посилювалась через євреїв.

Іншою причиною міграції, виступали несприятливі для селян закони, які в більшості випадках були причиною складного матеріального становища селянства. Наприклад, висока плата за нерухомість, сільські товари, розпорядження земельного кадастру тощо.

Третя причина – формалізм, який саме у Східній Галичині дуже часто поширювався, затяжний і повільний характер врегулювання невідкладних питань.

Четверта причина міграції – часто упереджені методи щодо селян, особливо з політичних, так і з інших мотивів. У листах від селян, які скаржились на переслідування з боку влади і заявляли про те, що їм нічого іншого не залишається, ніж емігрувати [8, с. 25833]. До усіх цих причин, які можна було подолати незначними змінами у законодавстві, потрібно додати ще одну це – штрафи, накладені на селян [8, с. 25833].

На думку Ю. Романчука, розробники та прихильники закону про штрафи "забули", що це питання було актуальним у 1859 р. в часи "дурних реакцій" [9, с. 17900]. Політик нагадував, що з моменту прийняття закону про штрафи пройшло 43 роки і тепер "ми живемо все ж таки в державі з конституцією відповідно також і інші запити маємо, і повинні ставити інші претензії" [9, с. 17900].

Ю. Романчук вкотре закликав уряд змінити законодавство та усунути причини міграції селян Східної Галичини: "...мушу ставити термінову вимогу, щоб терміново розпочалося знищення фактичної причини, і що там, де селянство Галичини вважає всіх гнобителями чи ворогами, проти яких вони повинні себе постійно захищати, вони знайдуть прихильну радість" [10, s. 25834].

Чисельність населення, що бажала покинути Східну Галичину постійно зростала. 28 червня 1895 р. Ю. Романчук наголосив у парламенті, що селяни зважуються на цей крок "не з великої пристрасті до подорожей, а через гірку нужду, щоб втекти від мучительного голоду або взагалі не рідних відносин у своїй Батьківщині" [11, s. 19787]. Політик був переконаний у тому, що польські посадовці призвели до того, що невеликі земельні ділянки, що були у власності селян, не могли прогудувати населення, що постійно зростало. Влада не пропонувала населенню інших шляхів заробітку. Водночас сотням робітників, що бажали виїхати до США, було відмовлено у видачі паспортів [11, s. 19787].

Разом з тим, стаття 4 Конституції гарантувала кожному громадянину імперії не лише право вільного переміщення, а й свободу переселення, за винятком військовозобов'язаних. Продовжуючи виступ, Ю. Романчук нагадував уряду, що такі дії влади незаконні, а також політично небезпечні, оскільки таким чином "створюють багаточисельний і при цьому озлоблений стан пролетаріату щоб забезпечити великим землевласникам дешевих робітників" [11, s. 19787]. Також політик пропонував парламенту зупинити міграцію українців шляхом створення нових джерел заробітку і збільшенням денної оплати праці, а тих, хто виїхав, взяти під свій захист і нагляд [11, s. 19787].

21 квітня 1896 р. подана в парламент термінова заява, у якій Ю. Романчук скаржився на заборони і резолюції стосовно скликання народних зборів у Східній Галичині. Це питання не раз звучало з вуст політика у залі засідань. І одного разу міністр-президент взяв слово і пообіцяв українським парламентарям провести найретельніше розслідування, і усі матеріали стосовно зловживань, які щоразу наводив депутат Ю. Романчук, зобов'язувався передавати губернаторові краю і, якщо з'ясується, що орган чи посадова особа в тому чи іншому випадку діяли незаконно, обов'язково мали бути прийняті необхідні заходи [12, s. 26238].

Аналізуючи стенографічні протоколи наступних слухань, можна зробити висновок, що розслідування не було і не вживалось необхідних заходів, уряд не мав жодного впливу на органи влади. Після цієї заяви і обіцянки знову відбувалися подібні випадки. У цей період народні збори у Східній Галичині були важливою подією в житті населення, і скликались для конкретних цілей. Народні віча мали інформаційний характер, а також на них обговорювались важливі суспільно-політичні події краю. Тож заборона не дозволяла досягнути організаторам народних зборів поставлених цілей.

Ці факти були свідченням того, що одна з найвищих демократичних цінностей, а саме: принцип верховенства права, для австрійської влади значною мірою був лише політичною декларацією. Віче скликали сеймові депутати, війти, священники, міщани й селяни, а мета їх була "обговорити найважливіші й найпильніші під теперішню пору справи для галицького, а передовсім руського люду: громадну еміграцію галицьких селян до Бразилії, ревізію кадастру ґрунтового, реформу закону громадського, реформу виборчу, закон ловецький, поведене селянських послів в сеймі і т. п." [13, с. 6]. Однак ні високий суспільний статус організаторів, ні гострота соціальних питань не перешкодили владі заборонити проведення народних віче. Причини заборони, "були цілком маловажні і служили очевидно лише покривкою... чи то "епідемічна недуга в якій сусідній місцевості" або "в деяких місцевостях повіта", чи то "взгляд на публічний спокій" чи то будівничо-поліційні взгляди ("бо стодола призначена на віче, єсть за мала і могла би погоріти!") і т.п.[14, с 7]. Отже, своїм негайним внесенням Ю. Романчук захищав загальні права та свободу публічних зборів громадян.

Усі законопроекти, що стосувалися інтересів українців Східної Галичини, не викликали інтересу серед парламентарів інших національностей. Зазвичай, усі закони, що виносились на розгляд українською фракцією, "забувались" вже після першого читання. Іноді українські депутати голосували проти урядових законопроектів, зважаючи не тільки на власні інтереси, але й щиро захищаючи інтереси монархії. Такий випадок трапився при обговоренні нового військового кримінального кодексу. Ю. Романчук звинуватив австрійське і угорське представництво у розбіжностях. На думку Ю. Романчука, бажання парламентарів розв'язати це питання стало неможливим тому, що австрійська частина уряду не мала впливу на угорську, зважаючи, що це уряд однієї держави [15, s. 1333].

Продовжуючи тему військової служби рекрутів, політик неодноразово наголошував на проханні населення про уведення дворічної служби. Знову ж таки, це питання давно обговорювалось, але не ухвалювалось. На переконання Ю. Романчука, для належної військової підготовки достатньо 2–2,5 років і скорочення терміну строкової служби дало б можливість зменшити поточні витрати на

утримання війська [15, s. 1333]. Варто згадати, що 30 % солдатів строкової служби збройних сил Австро-Угорської монархії складали юнаки-українці [15, s. 1333].

Ще одна скарга від населення, яку озвучив Ю. Романчук у сесійній залі – це жорстока поведінка військових командирів: "поки людська природа не зміниться, поки людство виражається вульгарно, поки воно не переходить із звірства до повної людяності, то завжди виходитиме жорстокість і жорстоке поводження на перший план. Але все одне повинні бути ці обмеження і до мінімально можливого ступеня, і коли приймуться реальні серйозні заходи проти такого свавілля, то так само будуть установлені більш жорстокі обмеження" [15, s. 1333].

Разом із загальними скаргами населення в українців були свої скарги щодо проходження військової служби. Насамперед, Ю. Романчук вважав, що потреби в утриманні чисельної армії були зайвими і збитковими. Українська мова мало використовувалась в армії. На переконання парламентаря, рідна мова має своє власне значення і свою привабливість для солдатів, як і в цілому для всіх. Для прикладу він наводив кадетську школу в Львові, у якій українська мова була знехтувана повністю [16, s. 1335].

До наступної скарги українців належали релігійні питання. Люди доволі часто скаржились, що релігійні свята українців, навіть найбільші, не дотримувались армійським командуванням, що солдати-українці, особливо ті, які знаходились за межами країни, та й ті, які служили в країні, під час великих свят, примушувались до виконання важких робіт і службових обов'язків. Наприклад, коли члени їх родин святкували Великдень, вони проводили ці дні у напруженій роботі і з тугою та ностальгією думали про свою Батьківщину [17, s. 1336].

Ще одна скарга, озвучена Ю. Романчуком, стосувалася питання військового управління. Воно полягало у тому, що у війську не підтримувалися культурні потреби українських солдатів у період проходження строкової служби в армії [15, s. 1333]. Як відомо, у Галичині та Буковині солдати, які звідти походили, більшою частиною були неграмотними. Ю. Романчук запропонував "національну асоціацію освіти" українців, щоб під час служби їх вчили читати і писати. Ця пропозиція була відхилена і вмотивована відмовою з передбачуваними міркуваннями, у той час, як парламент прийняв аналогічну пропозицію, запропоновану польським представництвом [6, s. 1334].

Наступним спеціальним зверненням українських парламентарів до уряду була клопотаність тим, що солдати використовувалися не проти зовнішнього ворога, а проти власного громадянства. Це траплялось у багатьох випадках. Наприклад, під час виборів, робітничих бунтів, охорони правопорядку під час дуже "небезпечних" демонстрацій [6, s. 1334].

Таким чином, зусилля українського парламентського представництва під керівництвом Ю. Романчука скеровувалися на зростання політичного впливу українців у державі, залучення важелів державної політики до розв'язання українсько-польського конфлікту, досягнення українцями низки практичних здобутків у культурно-освітній та економічній сфері.

Отже, нормативно-правові акти, що регулювали національні відносини в Австро-Угорщині і проголошували рівність усіх підданих, незалежно від їх віросповідання й соціального стану, значною мірою були декларативними. Свої громадянські права українцям доводилось повсякчасно виборювати. У зв'язку з цим захист етнічних меншин поставав не лише значним елементом правового поля держави, а й засобом кореляції її етнополітики. Як депутат віденського парламенту, Ю. Романчук прагнув досягти цього з допомогою розробки нових законопроектів, які б сприяли гармонізації національних відносин у Галичині і в перспективі стали легітимним підґрунтям у процесі самоорганізації та політичного самовизначення українського населення краю. Дотримання конституційно-правових норм, їх особлива вага і значення в системі національного права були життєвим кредо Ю. Романчука, невід'ємною складовою його державно-правових поглядів. Проблема права для нього полягала насамперед в осмисленні шляхів піднесення політичної активності українців Галичини і зміцнення їх суспільно-політичного становища на основі реальної законодавчої бази. Це, власне, давало змогу боротися за ті права й свободи, яких домагалися прогресивні сили в усій Європі.

Список використаних джерел

1. Дейчаківський І. Юліан Романчук / І. Дейчаківський. – Івано-Франківськ, 1998. – 71 с. 2. Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х років XIX ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 118–139. 3. Аркуша О. Парламентська традиція галицьких українців у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 68–90. 4. Булачек В. Юліан Романчук: громадсько-політична діяльність / В. Булачек. – Львів, 2011. – 176 с. 5. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. – К., 2000. – 304 с. 6. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhaus. 21. Sitzung der XX. Session am 24. Februar 1910. – S. 1334. 7. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien,

Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 508. Sitzung der XI. Session am 6. Juni 1896. S. – 25832. 8. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 508. Sitzung der XI. Session am 6. Juni 1896. – S. 25833. 9. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 360. Sitzung der XI. Session am 27. März 1895. – S. 17900. 10. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 508. Sitzung der XI. Session am 6. Juni 1896. – S. 25834. 11. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 401. Sitzung der XI. Session am 28. Juni 1895. – S. 19787. 12. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 513. Sitzung der XI. Session am 6. October 1896. – S. 26238. 13. Галицька біда перед віденським парламентом. Справозданє з дискусії над наглядним внесенєм пос. Романчука після стенографічних протоколов. – Львів, 1896. Накладом М. Струсевича. – С. 6. 14. Галицька біда перед віденським парламентом. Справозданє з дискусії над наглядним внесенєм пос. Романчука після стенографічних протоколов. – Львів, 1896. Накладом М. Струсевича. – С. 7. 15. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 21. Sitzung der XX. Session am 24. Februar 1910. – S. 1333. 16. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 21. Sitzung der XX. Session am 24. Februar 1910. – S. 1335. 17. Republik Österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. 21. Sitzung der XX. Session am 24. Februar 1910. – S. 1336.

Олег Пыльпышин

ЗАЩИТА ЮЛИАНОМ РОМАНЧУКОМ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ УКРАИНЦЕВ В СОСТАВЕ АВСТРО-ВЕНГРИИ

В статье автор анализирует нарушения конституционных прав и свобод украинцев польской администрацией Восточной Галичины относительно равноправного развития всех народов Австро-Венгерской империи. Прослежены социально-экономические и политические препятствия которые были фундаментальными национально-политическими и социально-экономическими факторами развития украинства в Восточной Галичины в конце XIX – начале XX в.

Ключевые слова: Юлиан Романчук, Восточная Галичина, Австро-Венгрия, парламент, законопроект.

Oleh Pylypyshyn

THE PROTECTION BY YULIAN ROMANCHUK OF THE CONSTITUTIONAL RIGHTS OF UKRAINIANS IN AUSTRO-HUNGARY

The infringement of the constitutional rights and freedoms of Ukrainians of Eastern Galicia by the Polish administration concerning the equal development of all the Austro-Hungarian Empire nationalities is analyzed in this article. The socio-economic and political barriers, that were fundamental, national, political and socio-economic factors of the development of Ukrainians in Eastern Galicia in the end of the XIXth – the beginning of the XXth century, are defined.

Key words: Yulian Romanchuk, Eastern Galicia, Austro-Hungary, parliament, draft legislation.

УДК 94(477)

Володимир Струганець

**БАЧЕННЯ ОЛЕКСАНДРОМ ТИСОВСЬКИМ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

У статті проаналізовано бачення О. Тисовським проблеми виховання української молоді Східної Галичини у міжвоєнний період. Досліджено низку праць, присвячених цим проблемам та розкрито основні його думки щодо їх вирішення.

Ключові терміни: Олександр Тисовський, проблеми виховання, українська молодь, міжвоєнний період, наукова творчість.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що виховання української молоді у першій половині ХХ ст. вивчалось дослідниками досить широко. В основному зверталася увага на загальні концепції, насамперед, у шкільному вихованні. Трактуючи О. Тисовським проблем виховання української молоді не розглядалось досі жодним дослідником. Деякі його виховні ідеї, розглянуті в контексті вивчення виховної моделі "Пласту", і у повній мірі не відображають проблеми виховання української молоді Східної Галичини у міжвоєнний період.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає в тому, що основні ідеї виховання молоді, які діяч висвітлив у своїй науковій творчості, науковцями не досліджувались. На основі архівних джерел, таких, як: стаття "Наша молодіж (психологічна студія природника)", "Децо про домашнє виховання (виступ виголошений на батьківських зборах 3.4.1938 р.)", статті "Децо про умови виховання" та "На тему сучасного виховання" ми намагалися показати погляди науковця на проблеми у вихованні української молоді в Східній Галичині у міжвоєнний період. Думки О. Тисовського у сфері виховання молоді заслуговують на ґрунтовне наукове пізнання й об'єктивне їх висвітлення.

Об'єктом дослідження є процеси, які відбувались у вихованні української молоді Східної Галичини в міжвоєнний період.

Предметом дослідження є бачення О. Тисовським проблем виховання української молоді у Східній Галичині в міжвоєнний період.

Основна мета публікації – проаналізувати бачення О. Тисовським проблеми виховання української молоді в Східній Галичині досліджуваного періоду.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі публіцистичних, науково популярних та педагогічних праць автора, присвячених вихованню молоді; розкриті основних думок О. Тисовського що стосуються виховання української молоді, як у шкільному, так і позашкільному середовищі; розкритті змісту бачення ним проблем у вихованні молоді на основі їх аналізу.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні педагогічної діяльності О. Тисовського, поза межами наукових досліджень залишається чимало питань, що стосуються його творчої діяльності та залишаються недослідженими першоджерела, що розкривають основний зміст діяльності науковця у сфері виховання молоді. Частково ця проблема вивчалася у контексті усієї виховної системи скаутської організації "Пласт", одним із засновників якої був О. Тисовський і знайшла широке відображення у працях З. Удич [11–13] та Ю. Жданович [14–15], що досліджували методи виховання у "Пласті" крізь призму педагогічної науки.

Педагогічний процес виховання у "Пласті" досліджувала М. Чепіль, у статті "Педагогіка Пласту (перша третина ХХ ст.)" [16]. М. Окаринський [17] звертав увагу на формування фізичного здоров'я пластунів, та поетапні зміни у цьому напрямку. А. Окопний у статті "Новаторське використання системи фізичного виховання в педагогічній роботі О. Тисовського" [18], частково висвітлив педагогічні методи, які О. Тисовський використовував для покращення фізичного розвитку української молоді.

Джерельну базу дослідження складають архівні матеріали, що стосуються діяльності О. Тисовського, які знаходяться в особовому фонді діяча у Центральному державному історичному архіві України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). Зокрема, сюди варто віднести такі рукописні матеріали, як: стаття "Наша молодіж (психологічна студія природника)", "Децо про домашнє виховання (реферат виголошений на батьківських зборах 3.4.1938 р.)", статті "Децо про умови виховання" та "На тему сучасного виховання". Рукописи цих статей знаходяться у справах 14, 23, 89 цього фонду.

Цінним джерелом у досліджуваній проблемі є праця О. Тисовського "Життя в Пласті" [19], яка вперше вийшла друком у 1921 році, і декілька разів перевидавалася. У ній зберігається детальний опис процесу виховання у "Пласті" та методики, які повинен застосовувати скаут-вихователь для підготовки юнацтва до повноцінної діяльності в організації.

Важлива інформація що стосується формування особистості науковця, та його становлення як педагога-вихователя, знаходиться у збірці спогадів О. Тисовського, опублікованій його соратником Т. Данилівим під назвою "Основоположник Пласту (до 80-річчя з дня народження професора д-ра Олександра Тисовського)" [1].

Окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії та джерельної бази дослідження дозволяє нам зробити зважений висновок про те, що сьогодні у науковій літературі відсутні праці у яких було б розкрито основні ідеї О. Тисовського у сфері виховання молоді.

О. Тисовський значну частину свого життя присвятив дослідницькій праці у сфері біології, попри те ніколи не переставав бути педагогом і вихователем для підростаючого покоління. Він залишив після себе низку публікацій, що стосувалась не лише періоду діяльності у Пласті, а також періоду педагогічної роботи у школі. Науковець розпочав педагогічну діяльність у 1909 році у німецькому дівочому ліцеї імені Фанні фон Діттер у Львові, де його батько був директором. Склавши у 1911 році учительський державний іспит, він став заступником учителя (суплентом) Української державної академічної гімназії у Львові [1, с. 9]. Упродовж 1911–1919 рр. з невеличкою перервою, в один рік, пов'язаною з військовою повинністю О. Тисовський викладав у гімназії [2, арк. 8].

Педагогічна праця допомогла йому зробити певні висновки щодо психологічного стану молоді після війни та змін у її світогляді. Вважаючи що причиною цього є низка проблем у виховному процесі, які виникли після війни, педагог намагався знайти шлях до їх подолання і свої роздуми виклав у вигляді кількох праць, які сьогодні становлять неабияку цінність, як історичне джерело, що окреслює певне коло проблем у вихованні української молоді Східної Галичини у міжвоєнний період.

Значною заслугою О. Тисовського було те, що попри свою наукову діяльність у сфері природознавства, він знаходив час для виховання української молоді і присвятив цьому процесу низку своїх напрацювань. Вони не обтяжені науковою мовою, а подекуди мають художнє забарвлення в силу того, що науковець був також і письменником. Досліджувані нами праці стосуються проблем у системі виховання молоді у міжвоєнний період на території Східної Галичини, яка у цей час перебувала під владою Польської Республіки.

У статті "Наша молодіж (психологічна студія природника)", звертається увага на розбіжності у світогляді тогочасної молоді і старшого покоління, значне місце у праці відводиться проблемі патріотичного виховання української молоді Східної Галичини. Автор намагається звернути увагу на відсутність бажання молоді плекати власну культуру і збагачувати її своєю працею. Час написання статті невідомий, проте можемо припустити, що вона відноситься до другої половини 30-х років ХХ ст. У вступі автор визначає мету статті, наголошуючи на тому що вона не полягає у критиці молоді чи інакодумців, які не згодні з його твердженнями. У підтвердження можна навести слова автора: "Хочу саме у вступі розвіяти упередження...що кожне слово (написане тут – авт.) є шаблонною критикою всього того, що робить учень... Це упередження викликає підозру, що кожен вчитель свідомо чи несвідомо бажає від учня неможливого, того, чого напевне і сам не виконував коли був учнем" [3, арк. 1]. Насамперед, метою статті було показати ті проблеми, які заважали нормальному розвитку української системи виховання у міжвоєнний період, як у шкільному середовищі, так і поза ним.

Важливою особливістю цього джерела було те, що думки, уміщені тут, сформульовані доступною літературною мовою із художнім забарвленням та наведенням прикладів із життєвого досвіду О. Тисовського. Таким чином, описано психологічні особливості підлітків у спілкуванні із батьками, учителями, тобто з особами які вже мали певний життєвий досвід і намагалися донести його до учнів. О. Тисовський вважав, що коли старший намагається у чомусь переконати молодшого це, на його думку, як два потяги які їдуть у різних напрямках і колись мають зустрітись на одній станції. Виховання він порівнював з ремонтом цих доріг і спрямуванням їх до спільної мети. На жаль, українська молодь, яка була головним каталізатором всього суспільства не бажала відшукати цю дорогу [3, арк. 3–4].

Оскільки науковим зацікавленням О. Тисовського було природознавство і вивчення усього живого, то не дивно, що саме молодь стала об'єктом його спостереження. Займаючись її вихованням у "Пласті" та приділяючи багато часу учням у школі, педагог мав можливість спостерігати за їх поведінкою, взаємовідносинами один з одним та ставленням до старших, а також змінами у їх світогляді й вподобаннях упродовж значного періоду часу.

Автор подав деякі цікаві факти із повсякденного життя та самоорганізації молоді під час навчання. Зокрема, відзначав одну подію, яка навела його на думку, що українська молодь хоча і має певні засоби для реалізації своїх здібностей, переважно самостійно не бажає цього робити, занебруючи свій талант. Коли він йшов коридором Львівської академічної гімназії, то побачив клаптик паперу, неохайно прикріплений на стенді, який виявився оголошенням про діяльність гімназійної бібліотеки. Здивувало О. Тисовського те, що той, хто почепив сюди, та й у інших місцях, схожі оголошення не мав найменшого бажання використати цей же час на більш дбайливе виготовлення

оголошення, у якому розповідалося б про бібліотеку так, щоб у тих, хто читатиме це повідомлення, виникло бажання відвідати бібліотеку. О. Тисовський вбачав таку безвідповідальність у небажанні працювати на благо культури і відсутність прагнення до чогось кращого [3, арк. 8].

Значній критиці у статті піддаються організації, засновані переважно після Першої світової війни, які мали б опікуватися молоддю, спонукати її до різного роду діяльності, а натомість вони є наслідком штучного наслідування товариств що існували раніше і були не здатні до креативності і створення такої культурної моделі, у якій були б поєднані досвід старшого покоління і "свіжі" погляди молоді на ті чи інші процеси, що відбувалися у суспільстві [3, арк. 11].

Вважаємо, що критика є дещо необ'єктивною, оскільки судження автора ґрунтувалися на власних спостереженнях, заперечували інші чинники, які у певній мірі перешкоджали діяльності наукових, освітніх, культурних товариств. З цього приводу варто зазначити, що у 20–30-х роках ХХ ст. Східна Галичина перебувала під владою Польщі, яка не була зацікавлена у розвитку української мови і культури, що можна підтвердити обмеженнями, які стосувалися діяльності української школи та громадських культурно-освітніх організацій. Найперше це так званий "кресовий закон Грабського" від 31 липня 1924 р., коли польський сейм затвердив деякі постанови з реорганізації шкільництва, внаслідок чого були створені умови для спільного навчання та виховання дітей різних національностей, що проживали на території Східної Галичини. Цю функцію мали виконувати двомовні польсько-українські школи, більшість предметів у яких викладалися польською мовою. Саме цей закон сприяв утискам українського населення Східної Галичини на культурному та мовному підґрунті. Після його запровадження кількість українських державних початкових шкіл тут зменшилась з 2426 у 1920–1921 рр. – до 745 у 1927–1928 рр. [5, с. 14–15], а вже станом на 1939 р. їх кількість становила лише 139 шкіл [4, с. 126]. Іншим обмеженням громадських свобод українського населення була заборона діяльності "Пласту" на території Східної Галичини у 1930 році. Ця подія завдала відчутного удару культурно-освітньому життю українців, оскільки саме скаутська організація була осередком патріотичного виховання української молоді Східної Галичини у міжвоєнний період.

Отже, не є дивним те, що діяльність різних наукових гуртків, які в основному створювалися при навчальних закладах, а отже контролювалися дирекцією, здійснювали малоактивну і шаблонну діяльність, винятком може послужити НТШ, яке охоплювало значну кількість членів.

Інша проблематика статті О. Тисовського полягала у визначенні ролі патріотизму у вихованні української молоді Східної Галичини в міжвоєнний період. Присвятивши цьому питанню більшу частину публікації, О. Тисовський намагався окреслити важливі аспекти патріотичного виховання в українських школах, з цього приводу він зазначав, що "Патріотизм – це почуття особистої гідності перенесене з одиниці, з одної людини на цілий народ" [3, арк. 12–13]. Автор порівнював справжній патріотизм із "пізнанням самого себе" (лат. "gnothi seauton"). В основі цього почуття не повинно бути ненависті до інших народів, бо ця ненависть є залишком тваринного інстинкту в людині і веде до зарозумілості та переоцінки своїх можливостей. Прикладом недостатнього патріотизму в української молоді автор вважає проведення шевченківських концертів, які, на його думку, позбавлені будь-якої святковості. Молодь радше візьме участь у антимосковській чи антипольській демонстрації, аніж відвідає святкове дійство [3, арк. 13–14].

Подібні приклади автор наводить з повчальною метою, а не задля критики, про що він наголошував у заключній частині статті. Поряд із критичними думками, автор висловлював поради для молоді, які, й на його думку, доречно було б врахувати, а не відкидати як чергове повчання учителя [3, арк. 18].

Чергове напрацювання О. Тисовського мало назву "Дещо про домашнє виховання" [6], поради у вигляді доповіді, виголошені автором на батьківських зборах 3 квітня 1938 р. Тут він описав негативні, на його думку, аспекти домашнього виховання дитини у міжвоєнний період і висловив низку власних ідей, які здатні змінити ситуацію на краще. У вступі наголошувалося на психологічних змінах що відбулися в свідомості молодого покоління яке було учасником Першої світової війни. Автор писав з цього приводу, що молодь стала свідком усіх жахів війни, а також перебування у постійній небезпеці залишило відбиток у свідомості і характері молодих людей [6, арк. 1]. Різниця у світогляді, на думку автора, була основною причиною непорозумінь, що виникали між батьками і дітьми, для їх виховання не підходили уже застарілі методи, потрібно шукати нові підходи, що в свою чергу було важким і тривалим процесом.

Упродовж 1915 року О. Тисовський служив у австрійському війську і бачив як війна змінювала уже зрілих, досвідчених людей і як впливала на психологічно ще не сформовану молодь. Внаслідок цих змін виникло багато проблем на шляху педагогічного виховання, які потрібно було подолати, а не відкладати їх вирішення на пізніше, бо "молодь є нашим майбутнім суспільством і залишивши її напризволяще, ми ставимо під загрозу добробут нашого майбутнього, і в цьому винні не вони (діти – авт.), а ми самі" [6, арк. 2]. Вирішенню цих проблем він присвятив значну частину своєї творчості.

Основне місце у вихованні дитини О. Тисовський відводив навколишньому оточенню, невід'ємною складовою якого була родина. На його думку, якщо процес виховання обмежуватиметься лише навчанням у школі, то це призведе до відчуження дитини від рідні, з цього приводу педагог наголошував на негативному впливі на психологічний і культурний розвиток молоді авторитарного виховання у сім'ї, що супроводжувалося лайкою, а досить часто і побиттям. Застосування таких методів було небезпечним для нормального розвитку дитини, бо: "...страх і побиття завжди тільки деморалізували істоту..." [6, арк. 5]. Таке ставлення батьків до своїх дітей автор пов'язував також із наслідками війни. Низка побутових проблем, матеріальна скрута повоєнного часу, втрати близьких на війні та інші негаразди вплинули і на доросле населення погіршивши їх психологічний стан.

У кінці 20–30-х рр. ХХ ст. фінансове становище деяких українців в Східній Галичині вже було дещо стабільнішим, особливо у містах. Багато сімей, які жили у достатку, покладалися на те, що матеріально забезпечивши дитину, вони тим самим сприяють її хорошому вихованню. На думку О. Тисовського, це було помилкою, оскільки батьки, які зайняті лише поліпшенням матеріального становища не зможуть забезпечити відповідної уваги своїй дитині, отже існує небезпека втрати контролю над нею. Крім того у досить ранньому віці дитина отримує можливість на власний розсуд розпоряджатися виділеними їй коштами, які витрачає на шкідливу їжу, захоплюється алкоголем та цигарками [6, арк. 7]. Таке виховання, на думку О. Тисовського, призведе до виховання людини, яка переслідуватиме лише меркантильні цілі, що матиме в свою чергу негативний вплив на суспільство загалом. Можемо знайти деяку невідповідність у думках автора, оскільки раніше він засуджував недостатнє матеріальне забезпечення населення та відзначав його негативний вплив на виховання молоді, а у даному твердженні уже засуджував надмірне фінансове забезпечення дітей, що призводило до їх розбещеності. Проте, варто зазначити, що О. Тисовський намагався торкнутись усіх, на його думку важливих аспектів у вихованні української молоді, а тому доцільно припустити, що йдеться про виховання у сім'ях, що належали до різних верств населення, але були частиною однієї спільноти.

Важливим внеском О. Тисовського у загальну систему виховання було те, що він відстоював думку про те, що у батьків повинна бути мета виховання дитини і спільна ідея, яка зацікавила б одночасно і батьків і дітей, бо якщо батьки зможуть стати для дитини односторонніми, вони зможуть викликати у неї довіру до себе. Цією ідеєю, на думку науковця, мала б бути віра у власний народ і обов'язок його захищати [6, арк. 8]. Тут можна навести деякі аналогії із раніше охарактеризованою статтею О. Тисовського "Наша молодіж (психологічна студія природника)" [3], у яких автор вказував на важливість патріотичного виховання в українському суспільстві, що обумовлено складною політичною ситуацією, у якій опинилася Східна Галичина у міжвоєнний період.

Національно свідоме виховання здатне зародити у свідомості молоді людини світогляд, який вона підтвердить своїми вчинками. Інакше вона потрапить під чужий вплив і хтось інший нав'язуватиме їй свій світогляд, який може бути ворожий переконанням батьків [6, арк. 9].

О. Тисовський виділяв також низку інших проблем у вихованні, пов'язаних із вихованням. Таким чином, він наголошував, що перевтома, недотримання правил особистої гігієни, неохайність тощо негативно впливають на нормальний фізичний та психологічний розвиток. У подоланні цих недоліків важливим чинником виступає домашнє виховання. Батьки зобов'язані доглядати за дітьми, виховувати у них почуття чистоти, добропорядності і старанності. Важливим, на думку автора, було спілкування батьків із дітьми таким чином, щоб викликати у них довіру. Наприклад, якщо у дитини проблеми із навчанням, потрібно про це довідуватися від неї особисто, розмову побудувати таким чином, щоб вона не боялася розказати батькам про свої невдачі. При виявленні причини цих невдач не можна лаяти чи бити дитину, а спільними зусиллями знайти вихід з такої ситуації [6, арк. 12]. Такий підхід до виховання викличе довіру дитини, батьки стають товаришами для неї.

Значну увагу у праці приділялося бажанням дитини проводити свій вільний час. О. Тисовський зазначав, що не потрібно забороняти дитині гратися, але гра має бути повчальною і відповідати принципам виховання, проходити у відповідному товаристві, тому батьки повинні слідкувати з ким дитина грається і у яку гру [6, арк. 13]. Може бути, що дитина виявляє захоплення якимось видом спорту, тоді обов'язком батьків було б забезпечення найкращих умов для того, щоб дитина сумлінно займалася цим спортом [6, арк. 14].

Значну увагу потрібно приділяти тому, що молодь читає. Якщо батьки бачать, що їх дитина бере до рук книгу, то повинні контролювати щоб це були "часописи і цікаві книги написані дбайливо, ідейно і рідною мовою", здатні залишити в молодій свідомості позитивний відбиток. Якщо дитина не читає книги, а лише перебирає сторінки, шукаючи малюнки, або книга виявилася вульгарною чи неідейною, це обов'язково матиме вплив на неї [6, арк. 14–15]. Автор одразу ж намагається пояснити таке своє твердження на прикладі української мови. Оскільки у 20–30-х ХХ ст. на території Східної Галичини була поширена польська мова, то постала гостра проблема втрати української

самобутності через втрату української мови. Українська книга у цей період історії була рідкістю, її можна було знайти у приватних колекціях чи у читальнях товариства "Просвіта". Тому характерним було те, що автор намагався переконати батьків у вихованні дітей у дусі патріотизму і відданості українській мові та культурі.

У заключній частині статті О. Тисовський наголошував на важливому, на нашу думку, аспекті домашнього виховання, який стосується найперше батьків. Заради добра дитини і хорошого її виховання, батьки повинні піти на певні жертви. Він пояснював це твердження на прикладі куріння, якщо батьки мають цю шкідливу звичку і не бажають її позбутися, то відповідно і не мають права вимагати від дитини не переймати цю звичку. Натомість важливішим буде відмовитися від куріння і таким чином захистити здоров'я своєї дитини. Адже змалечку, діти намагаються наслідувати своїх батьків у манері говорити, ходити, у поведінці, рухах, тому не дивно що будь-яка реакція батьків на обставини що склалися також переходить до їх дітей [6, арк. 17–18].

Домашнє виховання, на думку О. Тисовського, повинно усіма своїми силами намагатися скріпити у дитині почуття товарищескості, співробітництва, взаємоповаги, розуміння своєї приналежності до громади, суспільства, народу бо "Прояви злості, егоїзму, неповаги до товаришів зазвичай беруть свій початок з домашнього виховання. Дитині не можна дозволяти нехтувати товариством і тримати злість на товаришів". [6, арк. 22]. На нашу думку, це твердження О. Тисовського є доречним і сьогодні, бо егоїзм може згубно вплинути як на людину, так і на суспільство загалом. У цьому питанні батьки мають відігравати вирішальну роль, оскільки саме від них повинна йти ініціатива, вони своїм прикладом зобов'язані демонструвати молодому поколінню відданість своєму народу. Це може виражатися у найрізноманітніших формах і в добровільних внесках на розбудову українських товариств, установ, чи інших культурних закладів, і в підтримці національного виробника, і у відвідуванні масових заходів за участю української громади тощо [6, арк. 24].

Підсумовуючи попередні твердження, автор наголошував на тому, що важливою у домашньому вихованні є увага батьків до дитини. Важливою умовою виступало визначення певних цілей перед дитиною, зрозумілих і корисних, а також ґрунтуватися на ідеї і ця ідея має будуватись на любові до власного народу. Для досягнення цих цілей, потрібно докладати максимум зусиль, а завдання батьків – показати приклад дитині і скерувати її на правильний шлях, бо без впливу домашнього оточення марно надіятись на успіх виховання [6, арк. 24–25].

У статті О. Тисовського "Деяко про умови виховання" [7] частково розкрито проблеми виховання української молоді у Східній Галичині в міжвоєнний період. Цінним у цьому джерелі є те, що автор на основі власних спостережень порівняв умови виховання у школі в довоєнний період та у міжвоєнний час, чітко виділивши спільні та відмінні риси. У вступі О. Тисовський зазначав, що процес виховання відбувався переважно у шкільному середовищі і основним його завданням було зацікавити молодь розумінням потреб суспільства, щоб у майбутньому їх досягнути. Над можливою війною не задумувалися, аж поки вона не розпочалася і не принесла з собою матеріальні збитки та негативні зміни у свідомості людей, залишила також свій відбиток і на методах виховання, які усе частіше почали набирати риси військового вишколу. У 1914 р., коли вийшла постанова австрійського уряду про повну мобілізацію, поняття "шкільне виховання" занепадає і згодом основне завдання школи зводилося до фізичної та психологічної підготовки молоді для служби у війську [7, арк. 56–57]. Проте ні матеріальної ні навчальної бази для цієї підготовки не було, тому її реалізація йшла дуже повільно.

За словами автора, у цей час теоретична наука відійшла на другий план, а надавалася перевага фізкультурі, спорту, військовій підготовці, та тим предметам, які будь-яким чином пов'язувалися з військовою справою. Наслідки таких радикальних змін у навчальному процесі були неоднозначними. У контексті того, що фізична підготовка молоді значно покращилася у порівнянні з довоєнним часом, рівень інтелекту значно знизився [7, арк. 59]. З цим твердженням О. Тисовського частково погоджуємося, проте спричинене зниження рівня освіти у Східній Галичині на початку ХХ ст. не лише війною. На думку Н. Мисак, на початку ХХ ст. українське населення, яке проживало на території Австро-Угорщини, зазнавало значної дискримінації в освіті з боку польськомовного населення цієї території. Насамперед, це пов'язано з незадовільною підготовкою українських педагогів, які згідно з ухвалою Галицького сейму, де більшість становили поляки, від 1906 р. змушені були проходити кваліфіковану підготовку лише у двомовних (утраквістичних) школах. У 1912 році в Східній Галичині з 18 педагогічних навчальних закладів 8 були польськими, а 10 – двомовними. Звичайно, що така політика у сфері освіти спричинила відсутність кваліфікованих українських педагогів, що мало відображення на рівні знань української молоді, ще задовго до початку воєнних дій [8, с. 20–21].

Підвищенню рівня освіти українців Східної Галичини сприяли українські культурно-освітні товариства, низка яких діяла тут у міжвоєнний період. Серед них можна виділити "Рідну школу", "Просвіту", "Сільський господар" тощо. Представники цих громад приступили до створення

приватних шкіл. Дослідник Д. Герцюк зазначав, що відкриттю перших приватних навчальних закладів передувала роз'яснювальна робота з батьками про користь і необхідність освіти для дітей. Згідно з його даними, станом на 1937–1938 рр. українська спільнота Східної Галичини утримувала 16 приватних українських гімназій [9, с. 213].

У статті "Дещо про умови виховання" О. Тисовський досить прискіпливо віднісся до цієї ініціативи української громадськості, вважаючи що виникнення приватних навчальних закладів обмежувало доступ туди простій молоді [7, арк. 60]. На його думку, нові школи потребували значного вливання коштів, яке в умовах війни держава не могла забезпечити, оскільки більшість бюджету йшло на військові потреби. Такі проблеми призвели до того, що молодь не мала шкіл, приватні школи могли обслуговувати лише тих, хто міг оплатити навчання, багато здібних учнів з бідніших сімей позбавлялись можливості здобувати освіту, це різко засуджував О. Тисовський. На його думку, такі умови були неприпустимі, адже і серед провінційного середовища можна було знайти здібних молодих людей. Свої роздуми автор підсумував твердженням, що "Шкільна оплата, тобто залежність школи від матеріального становища учнів є найбільшою помилкою в порівнянні із довоєнною школою" [7, арк. 61–62]. Важко погодитись із такою тезою автора, оскільки, якщо подивитися на платну освіту в контексті ситуації, що склалася у країні, то зрозуміло, що засобів для нормального функціонування освітнього і шкільного апарату не було, отже існування системи освіти можна було забезпечити лише коштами тих, хто навчався та добровільних внесків, що і було реалізовано у вигляді приватних шкіл.

У цей час виховання зустріло на своєму шляху низку нових проблем, які потрібно було нагально вирішувати, на ці питання також звертав увагу О. Тисовський у своїй праці. Війна показала, що за допомогою грубої сили можна здобувати собі авторитет у громаді. У відносинах між учнями дедалі частіше проглядався "занепад інтелігентності та розквіт брутальності", хто слабший, той попадав під вплив фізично сильнішого. Такі проблеми, за словами педагога, опановували шкільне та позашкільне життя. Відношення до учителів з боку учнів погіршувалось. Хто із педагогів був спокійної і лагідної вдачі, того підносили на кпини та намагалися зневажити перед усім класом, аби показати свій непокірний характер. Особливо це було видно на прикладі ставлення до жінок-педагогів. Джентльменська поведінка хлопців при жінках у середньошкільному середовищі вважалася принизливою [7, арк. 67–69]. Можемо погодитись із автором, що така поведінка юнаків була наслідком не лише недостатньої уваги при вихованні, але й умов, в яких молодь виховувалась у час повоєнної розрухи.

У заключній частині статті О. Тисовський звернув увагу на ідеологічну складову виховання молоді, у тому числі української, в міжвоєнний період. Значною проблемою, яка виникла у цей час історики вважають виникнення тоталітарних держав. Існування суспільного ладу на основі одної ідеології ґрунтується на контролі виховного впливу на суспільство. Цей контроль є особливо небезпечний, коли дозвіл на нього дає сама держава. Такий стан речей гостро критикував О. Тисовський, з цього приводу він зазначав, що "якщо діти усвідомлять, що вчитель говорив їм те, що йому наказали, а не те що було насправді, то вони швидко втратять до нього довіру, а довіра – це є основна умова для успішного виховання молоді". Автор намагався пояснити цю свою думку на прикладі учителів історії, які вдвались до замовчування деяких історичних фактів і навчали дітей на основі підручників, виправлених ідеологічно заангажованою цензурою. "Молодь бачила перед собою шаблонних людей, які механічно змушені робити і говорити те що їм накажуть, не маючи права на власну думку і дії. Молодь бачила це і легковажила такими людьми" [7, арк. 71–73]. Такі методи ідеологічного контролю за вихованням були поширені на території Східної Галичини у міжвоєнний період, коли ці землі перебували під владою Польської держави, а згодом, з вересня 1939 року входила до складу СРСР, і українська молодь від цього страждала.

Автор не забував відзначити наполегливість і старання української молоді, яка у таких складних умовах знаходить можливість організовуватись і долати труднощі. З цього приводу він зазначав "Знаючи стан довілля і важкі умови, в яких відбувається виховання нашої молоді, дивуєшся, як наша молодь дотримується гідного рівня розумових здібностей у вищих закладах освіти, як бореться за своє право до культурного життя. Ні одна молодь на світі, мабуть, після школи не опиняється одразу віч-на-віч з долею, як українська" [7, арк. 78]. Варто зазначити, що наслідком такої наполегливості української молоді стали молодіжні, просвітницькі, спортивні, скаутські товариства, що активно розвиваються у 20-х роках ХХ ст. переважно на території Східної Галичини, серед них варто згадати такі, як: "Пласт", "Сокіл", "Луг", "Просвіта" та інші.

Ще одна праця О. Тисовського, що стосується проблематики виховання української молоді Східної Галичини у міжвоєнний період, "На тему сучасного виховання", написана на початку 30-х років ХХ ст. Тут автор, вже вкотре, звертає увагу на те, що міжвоєнне шкільне навчання і виховання кардинально поміняло свої методи та засоби порівняно із довоєнним. Раніше у вихованні значну роль відігравав авторитет учителя-наставника, якого боялися і поважали, не останнє місце у

такому сприйнятті відіграла монархічна модель державного апарату, що зберігалася у багатьох країнах Європи на початку ХХ ст. Війна знищила імперії, впала влада однієї людини над іншими, втратилася сила авторитету. Такі зміни торкнулися і шкільного виховання, учителі почали втрачати свій авторитет серед учнів. Відповідно втратили своє значення і ті виховні методи, які були актуальними у довоєнний час, а нових ще не придумали залишивши нові покоління у ситуації невизначеності. На думку О. Тисовського, у цей період школа почала сприйматися як щось, чого потрібно якнайшвидше позбутись і тому інтерес до неї поступово втрачався, натомість з'являється прагнення до матеріального забезпечення, до вирішення різних побутових проблем, це стало основним завданням суспільства у міжвоєнний період [10, арк. 80–82].

О. Тисовський у статті вказує на проблеми школи як державного інституту, що покликаний готувати нове покоління відповідно до потреб суспільства і з цим завданням не справлялась. З його точки зору, доцільнішим було б дозволяти дітям ще у школі вибирати напрямок їх подальшої діяльності бо "ще у дитячому віці потрібно привчати молодь до науки і техніки". У той же час автор визнає що втілення такої ідеї є клопітким і важким процесом, але чим більше вичікувати у цій ситуації, тим складніше буде у майбутньому, адже інтелектуальний потенціал має здатність вичерпуватись. Автор припускає, що при довгій бездіяльності здібний розум має здатність занепадати, оскільки не бачить шляхів реалізації своїх здібностей, а цього допускати не можна оскільки цей розум є власністю всього суспільства, а не одної окремої людини [10, арк. 87–89]. У цій ситуації актуальним видаються пропозиції автора щодо заснування окремих закладів, скерованих на ґрунтовне вивчення кожного з напрямків у науці чи техніці [10, арк. 90].

Автор згадував, що важливим у вихованні молоді у довоєнний період був індивідуальний підхід до кожного вихованця. Війна призвела до втрати школою свого авторитету і довіри у суспільстві. Характерним є те, що такі радикальні зміни в системі шкільного виховання не торкнулись українського населення Східної Галичини, адже в силу традиційності, яка притаманна українській ментальності та культурі, виховання молоді, їм вдалось зберегти повагу до авторитету батьків, учителів, зберегти рідну мову та місцеві традиції. З цього приводу О.Тисовський писав: "Щастя те, що наша молодь, попри всі негаразди ще не розучилась поважати авторитет. Навпаки, вона бажає побачити такий авторитет який би допоміг їй скинути все це пригнічення і пригноблення і піднести себе з колін" [10, арк. 104–105]. О. Тисовський відзначає важливу роль у вихованні української молоді Східної Галичини у міжвоєнний період, реалізованого у скаутській молодіжній організації "Пласт".

Отже, О. Тисовський вважав, що проблеми у системі виховання виникли внаслідок війни та відповідних геополітичних змін, до яких вона призвела. У працях "Наша молодіж (психологічна студія природника)", "Децо про домашнє виховання (реферат виголошений на батьківських зборах 3.4.1938 р.)", "Децо про умови виховання" та "На тему сучасного виховання" педагог досліджував низку чинників, що негативно впливали на психологічний і фізичний стан української молоді, порівнював довоєнні методи у вихованні молоді з тими, що появилися у міжвоєнний час, виклав шляхи їх розв'язання.

Список використаних джерел

1. Данилів Т. Основоположник Пласту (До 80-річчя з дня народження професора д-ра Олександра Тисовського). / Т. Данилів. – Мюнхен: Молоде Життя, 1966. – 47 с.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАЛ України), ф. 410, оп.1, спр.89, 19 арк.
3. ЦДАЛ України, ф. 410, оп.1, спр.14, 27 арк.
4. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.) / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ, 1994. – 143 с.
5. Щербяк Ю. Система морального виховання у школах західних областей України (1900–1939 рр.) / Ю. Щербяк. – Т.: ПАРАДІС, 1999. – 206 с.
6. ЦДАЛ України, ф. 410, оп.1, спр.23, 1–54 арк.
7. ЦДАЛ України, ф. 410, оп.1, спр.23, 55–79 арк.
8. Мисак Н. Педагогічна освіта в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: місце та роль у ній українського населення / Н. Мисак // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 51 (№ 9). – С. 19–24.
9. Герщок Д. "Розвиток української приватної школи в Галичині (кінця ХІХ – першої третини ХХ століття) як вияв громадської активності" / Д. Герщок // Вісник Львівського університету: Серія педагогіка. – Вип. 26 – С. 221–228.
10. ЦДАЛ України, ф. 410, оп.1, спр.23, 80–113 арк.
11. Удич З. Виховний потенціал Пласту-НСОУ в контексті розвитку сучасної освіти / З. Удич // Обрії: Науково-педагогічний журнал. – 2009. – № 1. – С. 51–54.
12. Удич З. Психолого-педагогічні вимоги до пластового виховника: історичний аспект / З. Удич // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2009. – № 2. – С. 101–104.
13. Удич З. Пластова система вимог і підготовка виховників до організації самовиховання юнацтва / З. Удич // Нова педагогічна думка. Науково-методичний журнал. – Спецвипуск. – Рівне, 2007. – С. 32–36.
14. Жданович Ю. М. Організаційно-педагогічні засади виховного процесу у скаутській організації Пласт: Дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / Жданович Юлія Миколаївна. – Київ: [Б. в.], 2004. – 232 с.
15. Жданович Ю. Методи виховання в Пласті / Ю. Жданович // Рідна школа. – 2002. – Вип. 4. – С. 21–24.
16. Чепіль М. Педагогіка Пласту (перша третина ХХ ст.) / М. Чепіль // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету.

Серія: Педагогіка. – 2008. – № 4. – С. 63–67. 17. Окаринський М. Плекання фізичного здоров'я в системі пластового виховання 20–30-х років ХХ ст. / М. Окаринський // Освітнянин. – Т.: ТОВ “Лілея”. – №6. – 1998. – С. 21–22. 18. Окопний А. Новаторське використання системи фізичного виховання в педагогічній роботі професора О. Тисовського. / А. Окопний // педагогічні, психологічні та медико-біологічні проблеми виховання і спорту: Збірник наукових праць під ред. Єрмакова С. С. – Харків: ХХП. – 1999. – № 21. – С. 60. 19. Тисовський О. Життя в Пласті. Основи пластового знання для української молоді / О. Тисовський. – Львів, 1921. – 158 с.

Владимир Струганец

ВИДЕНИЕ АЛЕКСАНДРОМ ТИСОВСКИМ ПРОБЛЕМ ВОСПИТАНИЯ УКРАИНСКОЙ МОЛОДЕЖИ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье проанализированы видение А. Тисовским проблем воспитания украинской молодежи Восточной Галичины в межвоенный период. Исследован ряд работ, посвященных этим проблемам и раскрыты основные его мысли по их решению.

Ключевые слова: Александр Тисовским, проблемы воспитания, украинская молодежь, межвоенный период, научное творчество

Volodymyr Struganets

VISION OF OLEKSANDR TYSOVSKYY OF THE PROBLEMS OF EDUCATION OF THE UKRAINIAN YOUTH IN EASTERN GALICIA DURING THE INTERWAR PERIOD

This paper examines the vision of O. Tysovskyy of the problems of education of the Ukrainian Youth in Eastern Galicia during the interwar period. A series of works devoted to these problems were investigated and basic ideas for their solution were determined.

Key words: Oleksandr Tysovskyy, problems of education, Ukrainian youth, interwar period, scientific work.

УДК 94(477)

Ігор Саківський

ВАСИЛЬ ТУРКОВСЬКИЙ ТА ЙОГО РОЛЬ У ПРОПАГАНДИСТСЬКІЙ ТА ВИДАВНИЧІЙ ДІЯЛЬНІСТІ ОУН У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОКРУЗІ У 1929–1934 РР.

У статті автор аналізує одну з найважливіших складових діяльності ОУН – пропаганду та нелегальне видавництво. Основна увага приділена акціям, які відбувались у повітах Тернопільської Округної Екзекутиви ОУН у 1929–1934 рр. Показано хід розслідування діяльності одного з визначних діячів ОУН Василя Турковського та проаналізовано листівку ОУН “Український народ”

Ключові слова: ОУН, пропаганда, нелегальна література, Василь Турковський, міжвоєнний період.

Після свого створення у 1929 р., ОУН намагалась активізувати політичну свідомість українського населення та протидіяти польській владі. Одним з напрямів діяльності були акції саботажів, які завершилися лише після пацифікації та залучення військових частин до репресій восени 1930 р. [11, с. 131; 7]. Проте не менша увага в ОУН приділялась пропаганді та видавничій діяльності.

Одним з найважливіших завдань, яке стояло перед ОУН було поширення своїх ідей серед українського населення Речі Посполитої. В організаційній структурі ОУН на рівні крайової, окружних та повітових екзекутив існувала посада референта пропаганди, який займався доставкою преси та літератури [11, с. 104]. Не була винятком і Тернопільська ОЕ, що створена у 1929 р. на території Тернопільського, Збараського, Зборівського, Терехівського, Скалатського повітів. Члени ОУН цих повітів відзначались активною пропагандистською діяльністю, проте вона є недостатньо дослідженою та потребує глибшого аналізу та вивчення.

Досліджувана проблема частково розглядається у працях Петра Мірчука [6] та Романа Висоцького [11], які зосереджують увагу на загальних тенденціях пропагандистської діяльності ОУН у Східній Галичині, згадуючи при цьому Тернопільську округу.

Джерельна база дослідження представлена фондами Центрального державного історичного архіву в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України) [9], Державного архіву в Тернопільській області [1–4],

Архіву Інституту Гувера Стенфордського університету (HIA) [10], у яких міститься інформація про список конфіскованих речей та листівок у підозрюваних оунівців, тексти підпільних листівок та поліцейні звіти про діяльність ОУН.

З огляду на актуальність і ступінь наукової розробки теми, метою праці є дослідження пропагандистської діяльності ОУН у Тернопільській окрузі та ролі у цих процесах Василя Турковського.

Тернопільська Окружна Екзекутива ОУН (далі – ОЕ ОУН) доволі активно діяла з 1929 р., проте значно активізувалась у 1932 р. На початку 1932 р. особливу увагу польської поліції звернув на себе Василь Турковський, який активно діяв на території Тернопільської ОЕ і займав керівну посаду в організації. В. Турковського арештували 27 лютого 1932 р. у потязі, яким він їхав на канікули. При обшуку у нього знайдено револьвер "Orgesch" та 55 набоїв до нього, пістолет "Steyer" з 47 набоями, 22 набої до "Parabellum", 5 набоїв до "Nagan"[10, арк. 19].

Поліція вважала, що В. Турковський мав виконати на терені Скалатського повіту якусь збройну акцію [1, арк. 50]. Також у поліції мали інформацію про те, що у середовищі ОУН назріла ідея відновити збройні акти на території Східної Галичини. Такі дії мали стати відповіддю на негативне ставлення до вирішення українських скарг у Лізі Націй [1, арк. 50 зв.].

Окрім зброї вилучено окуляри у чорній роговій оправі, розклад руху потягів, календарик "Червоної калини", пляшечку із зубними краплями, книжку "Таємниця сповіді", знижку в перукарні, 2 білих аркуші, шматок паперу з цифрами 4944/21/I.u.K., олівець, ніж [1, арк. 51].

Того ж дня проведено ревізію у помешканні В. Турковського в Академічному домі у Львові. Було вилучено: брошуру ОУН "Причинки до історії української революції авторства полковника Євгена Коновальця, видана накладом Проводу Українських Націоналістів" у Празі в 1928 р.; реферат "Визвольна боротьба ірландців" на трьох аркушах паперу; 3 реферати "Листопадові дні"; 2 реферати Вступне слово до читачів ворожих таборів; 3 реферати боротьба українського народу за державність; На маргінесі процесу Шварцбарта; Соціальне будівництво; Лев Троцький; Берестецький мир.

Серед іншого знайдено цитати, виписані з історії боротьби різних народів. Одна з них особливо привернула увагу поліції: "Україна є, була і буде, бо мусить бути. Ми здобудемо волю наукою і мечем, бо інакше бути не може. Без великих жертв нема свободи, нема волі"[1, арк. 51].

Після затримання В. Турковського арештовано Панаса Теодора з с. Лежанівка, Павла Стадника, Мирослава і Володимира Голоядів з с. Теклівка, Петра Дзіся і Фелікса Кордубу – учнів української гімназії у Тернополі [10, арк. 19].

У домі П. Стадника знайшли 3 відозви, що розпочиналися словами "Український народ", які видані ОУН з датою "постій 22 січня 1932 р"; карту України, 2 карти тернопільського і скалатського повіту, книги "історія Української держави", "Хліборобська Україна", "Світова релюція", "Спогади УГА", часописи "Тризуб" і "Студентський шлях" [1, арк. 52 зв.].

У Т. Панаса знайдено кореспонденцію студентської секції у Скалаті, організаційну інструкцію референтури для студентських повітових організацій з планом діяльності під час літніх канікул 1931 р, список 56 членів студентської секції у Скалаті. Ця секція утворена 11 липня 1931 р. з ініціативи В. Турковського, розповсюджувала листівки у 20 селах Скалатського повіту [10]. Студентська секція у Скалаті зосереджувалась на прочитанні рефератів і поширенні листівок. На зібранні 25 грудня 1931 р. у Гримайлові було вирішено зачитати реферати у Гримайлові, Товстому, Білітвіці, Скалаті, Сороцьку, Старому Скалаті, Колодіївці, Вікнах. Виступи були приурочені 14-ій річниці проголошення незалежності України і 13-ій річній об'єднання всіх українських земель в одній державі. 10 січня 1932 р. відозви ОУН були поширені у 21 місцевості повіту [1, арк. 52 зв.].

Також у Т. Панаса під час огляду виявлено рукописну доповідь на восьми сторінках зошита під назвою "22 січня 1918-1919 рр". Текст розпочинався словами "Український народ" та був майже ідентичним з відозвами ОУН від 22.01.1932 р., які у лютому 1932 р. були масово розкинуті на території воєводства. У цьому контексті варто зауважити, що 2 жовтня 1931 р. Т. Панас отримав посаду торгового практиканта у кооперативній філії та разом з А. Ференцем об'їздив українські кооперативи повіту [5, с. 156].

Доповідь закінчувалась подякою першим організаторам і творцям української національної армії, всім її лицарям, які поклали свої заслуги на вівтар вітчизни і перед всім світом показали волю українського народу до державного і незалежного життя. Далі автори наголошували, що "на крові апостолів виникла християнська церква, так на крові і терпінні українських національних борців за велику ідею 22 січня виникає світло і всеперемагаюча святиня незалежної Української національної держави" [5, с. 156].

Також при обшуку знайдено сторінки з рукописної доповіді "Культ героїв", яка була прочитана 12 лютого 1931 р. і приурочена річниці смерті О. Басараб [5, с. 156].

Т. Панас був активним діячем вже у 1929 р., як учень 6-го класу гімназії у Тернополі, де був учасником нелегального Союзу української націоналістичної молоді, брав участь у таємних зібраннях і поширював нелегальні відозви. За це був арештований 16 січня 1930 р. і засуджений на 2 тижні арешту [1, арк. 55]. У 1930 р. він закінчив бойовий курс УВО у Львові, а після повернення зайняв керівну посаду у Повітовій Команді УВО Скалатського повіту. Разом з ним бойовий курс закінчили Петро Дзісь, який повернувся до Тернополя у 2-ій половині 1931 р., де зайняв керівну посаду в УВО на терені Тернополя. 27 січня 1932 р. Т. Панас отримав від П. Дзіся або Ф. Кордуби відозви ОУН для поширення у Скалатському повіті. П. Стадник у той же період був референтом пропаганди у Студентській секції у Скалаті [1, арк. 56 зв.].

Під час розслідування діяльності В. Турковського польській поліції стало відомо про ряд нарад оунівського активу у Тернопільській окрузі. Так, 20 вересня 1931 р. у приміщенні Просвіти у с. Лежанівка В. Турковський провів нараду повітового активу ОУН, де були присутні Іван та Теодор Панаси, Олександр Пісецький з Гримайлова і двоє невідомих з сіл Фацівка і Лука. Свідок Новитка розповів поліції, що бачив В. Турковського і Т. Панаса 8 січня 1931 р., коли вони несли якісь невідомі пакунки. Очевидно, це були відозви ОУН, поширені 10 і 17 січня у Скалатському повіті [1, арк. 54].

12 січня 1932 р. у будинку дядка Крушельницького у Скалаті, відбулась нарада ОУН під керівництвом І. Панаса і В. Турковського. Присутніми були Т. Панас, П. Стадник, брати Голояди, Д. Перешлюга з Товстого, В. Качор з Познанки гнилої, Т. Буката з Гримайлова, Ірена і Стефанія Бачинські з Жеребек, А-Б. Любінський з Колодіївки, Н. Бачинська з Тернополя. Наступного дня В. Турковський поїхав до Тернополя, залишивши у гардеробі вокзалу валізу і невеликий пакунок. Потім вирушив у місто, де стеження за ним обірвалось біля будинку Фелікса Кордуби на вул. Дороша. Згодом на пакунок на вокзал прийшов невідомий чорнявий хлопець низького росту [1, арк. 54 зв.].

У справі В. Турковського також проходили Йосафат Добривода, Олекса Метельський, Йосип Тульчак, Гаврило Метельський, Микола Бровчук, Олекса Фік, Йосип Шуст, Михайло Ніздропа, Дмитро Намага, Дмитро Когут, Олександр Гудз [9, арк. 2].

Після цих арештів ОУН в Скалатському повіті постановила ліквідувати конфідентів Івана Марущака, Василя Затирку та коменданта поліції в Гримайлові Михайла Коваля [9, арк. 5]. Даний епізод бойової діяльності ОУН досліджений автором в окремій статті [8].

ОУН поширювала свою пропагандистську діяльність також і на Збаразький повіт. У звіті від 31 жовтня 1933 р. міститься інформація про поширення антишкільних листівок у громадах Збараж, Залужжя, Іванчани, Курники, Лисичанці, Шельпаки, Кошляки, Токи, Добромірка, Гуцанка, Лозівка. У Токах було вибито шиби та понівечено державний герб, у Шельпаках вибито 2 шиби. У поліції ці події вважали проявом діяльності ОУН, хоча на території повіту організованих клітин ОУН виявити не змогли. Проте підозрювались окремі особи, які могли бути в ОУН [4, арк. 12].

На фоні усього повіту особливою активністю відзначалось село Шили. Так, в ніч з 19 на 20 квітня 1930 р. тут було розкидано листівки [4, арк. 7]. Водночас невідомі повісили їх біля церкви. Поліція підозрювала дядка Володимира Пастушенка і його брата Василя, учня 7 класу гімназії у Тернополі. Вони отримали вирок – 14 днів арешту [4, арк. 14].

Наступна акція у Шилах відбулась 23 січня 1932 р., коли на парканах керівника гміни та симпатиків УНДО були прибиті листівки ОУН. Кольпортажем листівок займались В. Пастушенко і Степан Клим [3, арк. 12–14].

Листівка починалась із заклику: "Український народе! Ти програв недавно свою визвольну війну! Політична неволя лягла важкою зморою на цілому Твоєму житті і з нею прийшла і соціальна нужда" [3, арк. 15]. Далі автори листівок апелювали до крові і поту українського народу, якими зрошено землю. Висловлювався жаль, що цю землю віддали чужинцям-переселенцям. Не кращою виглядала ситуація у промисловості, де "займанець відібрав усі варстати праці. До фабрик на твоїй землі попроваджував займанець своїх робітників – ляхів з корінних земель своєї держави" [3, арк. 15].

Автори листівки вважали, що поляки почуваються невпевнено на українській землі, тому утримують величезну військову армію, тисячі поліцейських і конфідентів: "усі вони побирають високі платні, а гроші здирають різного роду податками, асекураціями та грабіжницькими адміністраційними карами. Для українського робітника немає праці – не приймає окупант, для українського селянина нема землі – бо мазур-спроваджений колоніст дістає її" [3, арк. 15].

Такий стан справ вважався основною причиною посилення економічної кризи на українських землях. Через це "створяться безчисленні ряди безземельних і безробітних українських селянін робітників. Займанець приступає до боротьби з цим безробіттям на укр землях, яке сам спричинив. Розгортає широку акцію" [3, арк. 15].

Оунівців непокоїло те, що польська влада у справі подолання безробіття схилила до співпраці "угодові духовні круги, Український Католицький Союз, УНДО і всі прочі легальні партії". Єдиною причиною такої співпраці націоналісти бачили "хамський, підлий, особистий, злодійський інтерес – ось ціль цієї акції на українських землях" [3, арк. 15]. Автори вважали, що лише заради обману народу польська влада співпрацювала з українськими легальними організаціями. Вони створили відповідні архієпархіальні, повітові і парохіяльні комітети у всіх українських землях для організування і проведення збору коштів для безробітних, спільно з польськими державними воєводськими комітетами і староствами. Такі дії зумовили ще гострішу реакцію радикальної молоді: "і таким подлим робом хоче подлий ляцький займанець здерти з Тебе, Твоїми власними таки руками, якнайбільше жертв і дати їх своїм, польським безробітним, уздоровити свою господарку. Староства накладають на українські громади обов'язок складати грошові суми або пожертви в натурю для допомоги польським безробітним" [3, арк. 15].

Автори листівки подавали свій варіант оцінки польської влади. Передусім наголошувалось на пацифікації, морі крові та жертв, тисячах знищених і пограбованих українських господарств. Закінчується листівка цілим абзацом закликів у формі категоричних тверджень: "Займанець причина усього! Твоя кервавиця має іти в руки тих, що стискають петлю на твоїй шиї!! Навіть дрібрим датком Ти понижуєш свою національну честь!" Основним гаслом, яке було написано великими літерами та було основною думкою, яку члени ОУН намагались донести до українців було: ти не смієш свого добра давати чужинцям! [3, арк. 15].

У Збаразькому повіті станом на 5 квітня 1932 р. окрім акції у Шилах було зафіксовано поширення листівок 9 лютого 1932 р. у гміні Лисичинці, у зв'язку з 14 річницею незалежності Української держави. Кольпортував В. Пастушенко, який передав їх невідомій особі [3, арк. 106].

У поліцейній записці для внутрішнього користування від 1 лютого 1932 р., у якій аналізувалась пропагандистська діяльність ОУН, знаходимо твердження про те, що за останній рік можна було спостерігати масовий кольпортаж і поширення листівок ОУН. Причиною є те, що ОУН сама стверджує, що масове поширення нелегальної літератури є одним з головних завдань. У поліції висловлювали занепокоєння, що коли ОУН не буде зустрічати перешкод, то незабаром не буде дня, щоб не було поширено листівок. Керівництво поліції гостро критикувало підлеглих та наголошувало, що поширення листівок ОУН негативно свідчить про працю органів поліції. Висловлювалось невдоволення репресіями, які є непропорційно скромними, а багато виконавців практично уникають покарань. Перед усіма місцевими органами поліції ставилось завдання організувати розвідку і знати провідників антидержавної політики у своєму районі. Наголошувалось, що уся праця ОУН зосереджується навколо одного чи двох енергійних провідників, яких поліція неодмінно мусить знати. Тоді пошук виконавців поширення листівок чи інших вибриків не буде важкою справою [3, арк.68].

На підставі короткого аналізу архівних джерел можна зробити висновок про те, що ОУН у Тернопільській ОЕ мала досить розгалужену мережу копіювання та поширення листівок. Пропагандистська діяльність ОУН у перший період її існування у 1929–1934 р. ставала все більш активною та масовою. Важливу роль у цьому відіграли члени ОУН Скалатського повіту на чолі з В. Турковським. У своїй пропаганді ОУН порушувала більшість актуальних тем, зокрема, у листівці "Український народ" закликала до економічної протидії польській владі. Пропагандистські акції були однією з основних складових діяльності ОУН та заклали передумови збільшення чисельності ОУН, політичної активізації українського населення у пізніший період.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області, ф. 3, оп. 2, спр. 276, 105 арк.
2. Державний архів Тернопільської області, ф. 276, оп.1, спр. 629, 89 арк.
3. Державний архів Тернопільської області, ф. 276, оп. 1, спр. 685, 143 арк.
4. Державний архів Тернопільської області, ф. 4, оп. 1, спр. 49, 17 арк.
5. За тебе, Україно... З архіву в'язнів концтабору Береза Картузька (1934–1935) часів II Речі Посполитої Польської / [Льїн Олександр, Шандрук Сергій, Пезур Петро, Гурима Арсен]. С. – Тернопіль.: Тернограф, 2010. – 254 с.
6. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Перший том: 1920–1939 / П.Мірчук [За редакцією Степана Ленкавського]. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – 460 с.
7. Саківський І. Пацифікація в Тернопільському воєводстві / І. Саківський // Україна-Європа-Світ: міжнародний збірник наукових праць. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – Вип. 10. – С. 414–418.
8. Саківський І. Справа "Пришляка і Голояда" в історії ОУН / І. Саківський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / Ігор Саківський. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – Вип. 1. – С. 105–109.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 371, оп. 1, спр. 115.
10. Hoover Institute Achieve, Stanford. Ambasada Polski w Stanach Zjednoczonych 800/36/0/-/Box 95. – Folder 5 Ukraine and Ukrainians, Alphabetical file, National organizations (OUN, UVO, ODRU) and activity, 1935–1937.
11. Wysocki R., Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939 / R. Wysocki. – Lublin, 2003. – 433 s.

Игорь Сакивский

ВАСИЛИЙ ТУРКОВСКИЙ И ЕГО РОЛЬ В ПРОПАГАНДИСТСКОЙ И ИЗДАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОУН В ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОКРУГЕ В 1929–1934 ГГ.

В статье автор анализирует одну из важнейших составляющих деятельности ОУН – пропаганду и нелегальное издательство. Основное внимание уделено акциям, которые происходили в уездах Тернопольской Округной Эзекутивы ОУН в 1929–1934 гг. Показано ход расследования деятельности одного из выдающихся деятелей ОУН Василия Турковского и проанализирована листовка ОУН “Украинский народ”

Ключевые слова: ОУН, пропаганда, нелегальная литература, Василий Турковский, межвоенный период.

Igor Sakivskyi

VASYL TURKOVSKYY AND HIS ROLE IN OUN PROPAGANDA AND ILLEGAL PUBLISHING IN TERNOPIL DISTRICT EXECUTIVE OUN IN 1929–1934

In the article there is an analysis of one of the most important components of the OUN – propaganda and illegal publishing. The main attention is paid to actions that took place in counties of Ternopil District Executive OUN in 1929–1934. There is shown an investigation of one of the prominent leaders of OUN Vasyl Turkovskyy and analyzed an OUN postcard “Ukrainian people”.

Key words: OUN propaganda, illegal literature, Basil Turkovskyy, the interwar period.

УДК 94: 76 (477 “XX”)

Богдан Гринюка

ІВАН СТАРЧУК – МИТЕЦЬ ТА МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ

У статті висвітлена мистецька спадщина українського археолога, педагога, митця й мистецтвознавця І. Старчука (11 травня 1894 р. – 12 листопада 1950 р.). Основна увага приділена аналізу його мистецтвознавчої діяльності та оцінці графічних і живописних робіт.

Ключові слова: Іван Старчук, Вільна академія мистецтв, “Пресова Квартира”, мистецька школа О. Новаківського, античне мистецтво.

В історії українського мистецтвознавства першої половини ХХ ст. почесне місце належить Івану Даниловичу Старчуку – відомому українському археологу слов'яно-руського часу, педагогу, митцю та мистецтвознавцю, якому 11 травня 2014 р. виповнилося б 120 років. Мистецтвознавча та мистецька спадщина до певної міри вже відображена у науковій літературі. Однак, значна її частина ще не отримала належного аналізу мистецьких творів, які залишалися поза увагою дослідників, і як наслідок недостатньо висвітлена. Саме це обумовлює актуальність нашого дослідження. На наш погляд, це викликано тим, що багато графічних і живописних робіт, які знаходилися у фондах наукових установ та приватних архівах, не збереглися або ж були знищені у радянський період.

Наукова новизна дослідження полягає у аналізі мистецьких творів та висвітленні мистецтвознавчої діяльності І. Старчука.

Мета наукового дослідження – висвітлити мистецтвознавчу діяльність І. Старчука та проаналізувати його мистецькі праці.

Завдання дослідження – розглянути мистецьку діяльність І. Старчука; проаналізувати графічні й живописні роботи митця під час Першої світової війни, у мистецькій школі О. Новаківського та у повоєнний час.

Одними із перших праць про життєвий і творчий шлях І. Старчука є статті львівських науковців М. Филипчука [49, с. 97–103] та Р. Яціва [52, с. 3], присвячені 100-річчю з дня народження ученого, а окремі аспекти окресленої проблеми аналізували О. Купчинський [9, с. 555–601], Л. Волошин [5, с. 58], Г. Филипчук [48, с. 20–37] та автор цієї публікації [7, с. 178–181], які проаналізували творчу спадщину І. Старчука. Окрім цього, значний внесок у дослідженні мистецької та мистецтвознавчої діяльності ученого зробив Р. Яців [52, с. 3; 53, с. 380–381; 54]. Однак, аналіз й висвітлення мистецьких творів І. Старчука потребує подальших наукових досліджень.

Джерельну базу наукового дослідження становлять матеріали Центрального державного історичного архіву в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України) [50, арк. 98–99; 51], архіву Львівського національного університету ім. І. Франка (далі – архів ЛНУ ім. І. Франка) [3], архіву Інституту

археології Львівського національного університету ім. І. Франка (далі – архів ІА ЛНУ ім. І. Франка) [2], Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника, Національного музею ім. А. Шептицького (далі – НМЛ) [11–26] та художньо-меморіального музею О. Новаківського у Львові, у яких міститься інформація про наукову й мистецтвознавчу діяльність І. Старчука. Окрім цього, важливим джерелом інформації залишаються спогади: дочки ученого – О. Старчук [45, с. 329–334] та М. Свенціцької [40, с. 6]. Поряд з цим, наукову цінність становлять особисті матеріали І. Старчука, які зберігаються у його зятя – Ю. Тузяка: листування, спогади, наукові публікації та мистецькі твори [27–39].

Вперше, здібності до малювання у І. Старчука виявила у початковій школі учителька Юлія Шуберт. Пізніше, завдяки її допомозі, він навчався на державному забезпеченні у Коломийській державній гімназії. Після закінчення якої, майбутній митець отримав стипендію А. Шептицького та навчався у Вільній академії мистецтв [45, с. 330; 50, арк. 98–99]. Оскільки митрополит був меценатом українського мистецтва, значна частина тогочасних митців, науковців і громадських діячів просила його підтримки.

Таким чином, митрополиту А. Шептицькому належить значна заслуга в навчанні І. Старчука у Вільній академії мистецтв. Основними навчальними предметами, якими митець цікавився у Вільній академії мистецтв, були малярство і рисунок. Також, як зазначав Р. Яців, "уже першого навчального року (1913–1914 рр.) І. Старчук бере участь у шкільних виставках і отримує схвальні відгуки за "мистецьку свободу" своєї натури..." [54, с. 227]. Пізніше, у листі до А. Шептицького, І. Свенціцький згадував прізвиська "І. Старчука та Іванюха, які були добрими знавцями рисунку і малярства та сповідували ікону" [51, арк. 39 зв. – 40]. На нашу думку, це свідчить про значні успіхи у навчанні та захоплення його творами мистецтва.

Зараз частина особистих матеріалів І. Старчука зберігається в архіві його зятя – Ю. Тузяка у Львові. Висловлюємо йому щиро подяку за надану нам можливість скористатися рукописами, листами, науковими статтями та мистецькими творами І. Старчука, які зберігаються у сімейному архіві. До речі, з частиною цих матеріалів свого часу ознайомився та використав у публікаціях О. Купчинський [9, с. 555–601]. Серед важливих, на наш погляд, документів є саме листи митця, з проханням надання йому фінансової допомоги для продовження навчання у Вільній академії мистецтв. Наприклад, у листі до товариства "Просвіта" (9 лютого 1914 р.) І. Старчук написав, що оплати за навчання у Вільній академії мистецтв та на прожиття не мав, "...помагали мені всім чужі люди, котрі ледве самі з нужденної платні можуть вижити. Та довше не могу... тому звертаюсь до Світлого Виділу о поміч, не хочючи покидати школи. Маю надію, що Світлий Виділ не замовкне на моє прохання і не дозволить спустити школу ради марного гроша..." [27]. На жаль, "Світлий Виділ Головного товариства "Просвіта" у Львові" [27] та пізніше "Товариство взаємних обезпечень" "Дністер" [28], йому відмовили у наданні фінансової допомоги.

Через рік митець отримав свідоцтво про навчання у Вільній академії мистецтв у Львові, у якому вказано, що І. Старчук "навчався рисунку і малярства, слухав викладів анатомії, перспективи, історії мистецтва" упродовж 1 вересня 1913 – 31 липня 1914 рр. й "відзначався винятковими здібностями у мистецьких дисциплінах та великою пильністю". Зауважимо, що цей документ йому видали у повоєнний час – 23 вересня 1921 р. [29].

З початком Першої світової війни при австрійському війську організували корпус українських добровольців – Українські Січові Стрільці (далі – УСС), до якого записався І. Старчук [47, с. 5]. Відомо, що І. Старчук, як вояк УСС, брав участь у Карпатському поході, у боях на Маківці та дослужився до рангу хорунжого [1, с. 307]. Також, зі спогадів його дочки, Оксани дізнаємося, що "під час визвольних змагань рисував товаришів (деякі рисунки шаржовані)..." [45, с. 330].

Перед початком бойових дій, він перебував п'ять днів у Горонді, де формувалися бойові частини УСС, звідки їх перекинули до Варпаланки (Замкової Паланки) [47, с. 6]. Вважаємо, що саме там І. Старчук написав олівцем / тушшю на папері низку рисунків. На жаль, збереглися лише "Дівча з Горонди" [14] та "Хата в Горонді на Угорщині" [13]. Так, у роботі "Дівча з Горонди" (розмір – 19, 4×13; 13, 5×9, 2), митець зобразив сільську дівчину в погрудді, з головою трохи похиленою вліво та великими очима, що уважно дивляться на глядача. На голові хустина, з-під якої видно волосся. Тло тіньоване вертикальними штрихами. Внизу справа напис: "Типи. Горонда. 11 / 10. 14" та ініціали автора – "Ів. Ст." [14].

У іншому творі – "Хата в Горонді на Угорщині" (13×14, 5; 10, 7×12, 8) подано архітектурний пейзаж. На білому тлі зображений одноповерховий будинок з ґонтовим, дерев'яними арками, дверима та двома вікнами. Зліва фрагмент високого дерев'яного стовпа, а внизу справа напис: "Горонда. 20 / X. 14. Ст. (Угорщина) хата" [13].

Зауважимо, що відомі й ранні роботи І. Старчука – "Селянин" [11] та "Гуцул-утікач" [23]. Так, рисунок "Селянин" (15, 7×10, 2; 17×12) написаний аквареллю на папері. На ньому зображений у сидячій позі на лаві, обличчям до глядача, старший за віком селянин, заклавши руки; без шапки, із

зарослим обличчям. Одягнений в білу сорочку та штани, поверх якої свита, а на ногах чоботи. Колорит сіро-білий. Зліва напис: "Божанка. 15 / IX. 914" та ініціали автора, а внизу справа напис – "Волинь" [11]. У іншій праці "Гуцул-утікач" (туш, перо, папір; розмір – 16×10), автор зобразив обличчям до глядача, сидячого гуцула середніх літ; волосся довге, зачесане на проділ, обличчя з вусами, одягнений в сердак. Права рука зігнута в ліктя й лежить на столі, а ліва – на нозі. Вгорі зліва затушований папір. Внизу зліва напис – "Гуцул-утікач з Жаба – XI. 914" та ініціали автора – "Ів. Старчук" [23].

У 1914 р. у Бескидах, що на Закарпатті, при легіоні УСС створена окрема структура – "Пресова Квартира", яка охоплювала "...усі сфери духовного життя молодого українського війська: ідеологічну, політичну, культурну, освітню, мистецьку, видавничу" [47, с. 6]. Тому, до її діяльності долучився І. Старчук, який ілюстрував стрілецькі видання та писав статті [1, с. 307]. Там же, митець написав невелику публікацію – "Дещо про стрілецьке мистецтво, або проба праці в тім напрямі", у якій висвітлив військовий побут січовиків [42, с. 2].

Відзначимо, що під час воєнних дій працювати творчо було складно, однак І. Старчук не покидав мистецького фаху. Серед малюнків і зарисовок, які виконав митець у 1915 р відзначимо: "Коловорот на студні (Керниця на замку)" [17], "Євка" [22], "Дівча з Камінки" [19] та ін. Так, роботу "Коловорот на студні (Керниця на замку)" митець виконав на папері пером і тушшю (16, 5×11; 22×13, 5). Він зобразив велике дерев'яне коло з валом. Внизу – справа отвір криниці, а поруч – корито на якому сидить чоловік з великою бородою та палицею в руці, босоніж. Внизу зліва напис: "В. Полянка. V. 915. I. Ст. "Керниця на замку"", а справа – "19. VI" [17].

На іншому рисунку – "Бюст дівчини" (перо, туш, акварель; розмір – 16×10, 5; 20, 5×13), І. Старчук подав портретну студію молодій дівчині-медсестри. На папері зобразив дівочу голову, трохи звернену вліво; повне, серйозне обличчя, прямий ніс, стулені уста, коротке волосся, випущене з-під білої шапочки. Видно частину сірої полосатої сукні та білого фартуха, а на шії коралі. Тло охристе з краткою. З правого боку на обличчі тінь. Внизу олівцем напис: "Ів. Ст. Лінц. V. 15" [15].

Окремої уваги заслуговує портретний рисунок – "Мухамед Рахим Каримов" (15, 6×11), на якому митцем зображений в погруддю, профілем вправо середніх літ чоловік в картузі на голові. Голова легко нахилена вперед. Обличчя з маленькими очима, вусами. Одежа (блуза) етюдно передані. Внизу напис, дата, підпис – "Мухамед Рахим Каримов. губ. Оренбурзька, Сарапкомнівська волость ... уезда. 30. VI. 915. Рис. Ів. Старчук" [25].

Пізніше, І. Старчук написав аквареллю два твори – "На річці. Краєвид" [20] та "Дівча з Камінки" [19]. Так, "На річці. Краєвид" (13×20; 10, 5×16, 4), зображений гористий краєвид з річкою в долині. На першому плані справа, на купі каміння, сидить в профіль чоловік, трохи схиливши голову. Подалі річка. На другому плані жовто-зелені горби з воринням, а зліва ліс. Колорит в жовто-зелених тонах з домішкою коричневих. Справа в куті напис: "Камінка. 8. 7. 15. Ів. Ст." [20]. У роботі – "Дівча з Камінки" (20, 5×11, 3; 15×9, 2) зображена сидячи маленька сільська дівчинка з світлим волоссям та зложеними за ший руками. Босоніж, одягнена в рожеву сукню. Колорит в рожево-голубих тонах на білому тлі. Внизу справа напис: "Камінка. 915" та ініціали автора – "Ів. Ст." [19].

Серед праць І. Старчука з краєвидами, виділяємо групу рисунків під назвою – "Типи", до якої відносяться: "Євка" [22], "Сільські типи" [26] та "Типи. Наймолодший син убитого батька" [24]. У роботі "Євка" (15, 5×9, 5), яку митець виконав на папері аквареллю, зображена до пояса профілем вправо сільська жінка середніх літ. Темне волосся зав'язане вузлом. Зодягнена в сіру обшиту зеленою стяжкою камізелю поверх білої вишиваної сорочки. Тло сіро-зеленаве. Вгорі не замальований папір, а внизу зліва олівцем напис – "Липень 915. Ів. Ст. – Типи. Євка" [22].

На іншому рисунку – "Сільські типи" (техніка і матеріал написання – олівець, папір; 16×10), зображено майже фронтально на цілий ріст хлопчика. Обличчя легко звернене вліво. Одягнений в сорочку до колін, босоніж. Обличчя безпорадне, скривлене від плачу. Навкруг голови тінь. Внизу напис: "Майдан в вересні 915. І. Старчук – сільські типи", а справа напис: "Тато на війні, то ви будете моїм татом. Хліба" [26].

У роботі "Типи. Наймолодший син убитого батька" (техніка і матеріал написання – акварель, папір; розмір – 18×11,5), зображена профілем вправо жінка середніх літ, босоніж, що сидючи на кріслі тримає дитину. Голова пов'язана хустиною, зодягнена в чорну камізолу поверх білої вишитої сорочки, в спідниці, поверх якої сіро-синя запаска. Тло сіро-біле. Вгорі не замальований папір. Рисунок витриманий в сіро-ліловій тонації. Внизу зліва тушшю дата, підпис, напис – "Майдан в вересні 915. І. Старчук – Типи наймолод. Син убитого батька" [24].

Упродовж 1914–1916 рр. на Волині, УСС відкрили з просвітницькою метою 156 народних шкіл [47, с. 9–10]. У 1916 р. І. Старчук спільно з четовим М. Саєвичем у с. Ставки організував школу і навчав 40 дітей [1, с. 307]. На нашу думку, там, він написав низку рисунків. Зокрема, 1916 р. датується праця "Могилки з хрестами в Гінцу" (20×13; 17,3×11,2), на якій митець зобразив

кладовище літньою порою. На передньому плані – багато високих чорних хрестів, дещо похилених, а позаду – зелені дерева на тлі білого неба. Колорит в сіро-зеленуватій тонації. Внизу напис: "Кладовище (могилки). Гінце. 23. 6. 916" [16].

Окрім цього, І. Старчуку належать акварельні рисунки "Ріка з лодкою" [18] та "Дівча колише люльку" [12]. На жаль, дата їх написання невідома. На рисунку "Ріка з лодкою" зображений рівнинний річковий пейзаж літа. Розмір – 13×17 та 10,5×15,5. На передньому плані зліва – невеликий човен на якому збудований коловорот. Човен стоїть на річці. Небо сіро-біле. Колорит в сіро-зелених тонах [18]. На іншому малюнку – "Дівча колише люльку" (16×9,6 та 18,5×13) подана сцена в інтер'єрі сільської хати. На ньому зображена босоніж маленька сільська дівчинка, яка стоячи на столі колише колиску, прив'язану до стелі. Зліва видно стільчик. Дівчинка коротко підстрижена, одягнена в сорочку та синю спідницю, на шиї коралі. Колорит поданий в сіро-коричневих тонах з домішкою охри [12].

До речі, його мистецька діяльність засвідчена на сторінках видання "Ukrainische Legion" (1917 р.) у статті О. Грицяя. У ній автор подав митців легіону, серед яких згадав прізвища І. Іванця, О. Сорохтея та І. Старчука [55, с. 3–11].

У листопаді 1918 р., у бою з поляками за Львів, під Жовквою, його важко поранили в голову, внаслідок чого він втратив око [1, с. 307]. Там же, І. Старчук написав свій "Автопортрет" (21×15, 7), виконаний синім олівцем. Зауважимо, що папір, на якому виконаний твір, пожовтів від вологості. На рисунку зображений фронтально майже в погруддя молодий поранений чоловік з перев'язаним бинтом головою і половиною обличчя. Обличчя худорляве з малими простриженими вусами, сумно задумане. Біла сорочка розіп'ята, видно частину грудей. Контури голови і сорочки обведені сильнішою лінією. Внизу справа напис: "Жовква. II / V. 919. Ів. Ст." [21].

Після завершення Першої світової війни І. Старчук повернувся у Львів й активно зайнявся мистецькою діяльністю. У 1919 р. він взяв участь у "Виставці сучасного малярства Галицької України", на якій були присутні праці тогочасних українських малярів і портретистів: Е. Білявського, І. Іванця, О. Кульчицької, О. Куриласа, О. Новаківського та ін. Там же, він виставив "портретні студії та другі рисунки і акварелі (166–170)" [4, с. 15]. Після виставки з'явилася стаття М. Голубця, присвячена її огляду. У ній автор зазначав, що "дебютантами" виставки із виставленими портретами, написаними олівцем, були І. Старчук та А. Чайківський [6, с. 2]. Дещо пізніше, у червні 1922 р., відбулася "Виставка гуртка діячів українського мистецтва". На ній І. Старчук представив три картини: "260. Автопортрет" та "261–262. Студії". Відзначимо, що молодий митець представляв Вільну академію мистецтв [46, с. 15]. Оскільки, у 1921–1922 рр. відновив у ній навчання [3, арк. 11; 30]. У 1923 р. І. Старчук продовжив навчатися у мистецькій школі О. Новаківського у Львові [5, с. 58; 41, с. 2].

Низка робіт, які виконав митець упродовж 20–30-х років ХХ ст., зберігаються у Ю. Тузяка у Львові. Серед його ранніх робіт відзначимо "Натюрморт" [31] та "Дівчина" [32]. Вважаємо, що їх він написав, навчаючись у мистецькій школі О. Новаківського. Також, у Ю. Тузяка зберігаються праці "На узліссі. Село Пилипи" (22×35) [33], "Гора Погорілець біля с. Пилипи. Коломийщина" (34, 5×26) [34], "Пейзаж з копицями" (34, 5×36) [35], у яких І. Старчук висвітлив природу і краєвид рідного краю – с. Пилипи на Коломийщині. Окрім цих робіт, відзначимо працю "Портрет священика" [36]. На ньому, митець зобразив батька його дружини Любомири – отця С. Йойка. Зі спогадів дочки Оксани дізнаємося, що "батько сам малював ікони. У нас збереглися з Константинополя Мати Божа, Успеніє Матері Божої і Ісус Христос-Пантократор, а також не дорисовані рисунки олівцем..." [45, с. 331]. Дійсно, у Ю. Тузяка зберігаються ікони "Успіння" (40×35) [37] та "Богородиця" [38].

Упродовж квітня-липня 1931 р. І. Старчук перебував у науковій поїздці у Європі, зокрема і в Стамбулі [3, арк. 5]. У цей же час він намалював "Узбережжя Малої Азії", де на передньому плані зобразив невеликий човен у морі, а на другому – узбережжя Малої Азії. Внизу зліва напис: "brzeg malo aziatzski" [39]. Зауважимо, що вказані твори експонувалися під час відзначення 75-ліття мистецької школи О. Новаківського (1998 р.) у Національному музеї ім. А. Шептицького та художньо-меморіальному музеї О. Новаківського у Львові [5; 10].

Як зазначала у своїх спогадах його дочка, І. Старчук особисто знав значну кількість митців та мистецтвознавців, серед яких були: О. Курилас, Е. Козак, М. Драган та інші [45, с. 329–334]. До речі, митець був особисто знайомий із директором Національного музею І. Свенціцьким та його старшою дочкою – Вірою, яку навчав іконопису. Пізніше, у спогадах М. Свенціцька записала, що "під керівництвом Івана Старчука, намалювала Віра "Богородицю" й "Івана Хрестителя", оригінали яких є в Національному музеї" [40, с. 6].

Відзначимо, що І. Старчук відомий не лише, як митець УСС та мистецької школи О. Новаківського, але й ще як мистецтвознавець і реконструктор пам'яток античного мистецтва. Навчаючись у Львівському університеті ім. Я. Казимира (1925–1930 рр.), він зацікавився вивченням античної культури. Там же, продовжив на професійному рівні досліджувати пам'ятки античного мистецтва, перебуваючи на посаді асистента і ад'юнкта на кафедрі класичної археології у

професора Е. Булянди [3, арк. 5–11; 7, с. 178–181]. Заслугує уваги дослідження Р. Яціва, який висвітлив “зарисовки-фіксації німих охоронців українських польових урожаїв, знаних під різними назвами – страхопуд, пугало, опудало, пудик, страшок...”, які нарисував І. Старчук у 30-х роках ХХ ст. поблизу Яворова та Гійче [53, с. 380–381].

Під час Другої світової війни Львівський університет не працював. Тому І. Старчук викладав рисунок у фаховій технічній школі у Львові. Відзначимо, що цьому передувала педагогічна діяльність у семикласній народній школі імені Б. Грінченка у Львові [3, арк. 5–7]. Там же він вивчав й аналізував дитячі рисунки, що призвело до написання праці “Діти рисують” [43] та статті “Із дослідів над дитячим рисунком” [44, с. 41–58], у яких висвітлив особливості дитячих рисунків різного віку.

У повоєнний час І. Старчук поєднував мистецтво і археологію. Пізніше, дочка Оксана писала, що батько “...олійними фарбами малював тоді мало, більше олівцем, після війни це переважно були рисунки знайдених матеріалів з Пліснеська. Докладно, олівцем або тушем” [45, с. 333]. Зокрема, у 1946 р. інженер В. Манастирський під керівництвом І. Старчука склали інструментальний план Пліснеського городища. Як зауважила Г. Филипчук, “результатами напрацювання дослідників стали кілька екземплярів планів Пліснесько. Один з них був викреслений рукою І. Старчука у 1946 р., але його авторство інколи неправомірно приписували І. Свешнікову” [48, с. 21]. Також, у Львові, в архіві ІА ЛНУ ім. І. Франка зберігається карикатура митця під назвою – “Пані Зося”. На рисунку зображена жителька хутора Пліснесько (зараз с. Підгірці Бродовського району Львівської обл.) – Косінська Йосифія Іванівна [2].

На жаль, через суб’єктивні та об’єктивні обставини значна частина мистецьких творів І. Старчука не збереглася. Зокрема, за наказом радянської влади, у 1952 р., знищено значну кількість мистецьких експонатів у Національному музеї ім. А. Шептицького у Львові. Серед робіт, опинилися низка графічних і акварельних рисунків І. Старчука – “Два стрілецьких старшини” (1917 р.), “Стрілець Василь Бобинський” (1920 р.), “Стрілець Лев Гец”, “Старшина Яцура”, “Портрет хорунжого УСС”, “Подорож двох приятелів”, “Портрет В. Сідельника”, “Портрет Лотоцького”, “Замкова галявина”, “Гуцул” та карикатура – “Портрети січовиків” [8, с. 43, 81, 92].

Отже, І. Старчук був талановитим українським мистецтвознавцем і рисувальником. Відзначився діяльністю в УСС та мистецькій школі О. Новаківського у Львові. Саме у стрілецькому середовищі розкрився його талант графіка з яскраво вираженим творчим почерком та псевдонімом “Ів. Ст.”. У рисунках він зображував фронтові будні, життя селян, краєвиди та портрети стрільців. У повоєнний час митець продовжив навчання у Вільній академії мистецтв та мистецькій школі О. Новаківського у Львові, де розвинув талант рисівника, маляра та іконописця, створивши низку рисунків, шаржів, живописних творів й ікон.

Список використаних джерел

1. А ми тую стрілецьку славу збережемо... / [Авт. Я. Полагайчук. Ред. Г. Гуменюк]. – Коломия, 1999. – Т. 1. – С. 307.
2. Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка, ф. 5, оп. 1, спр. 8, 1 арк.
3. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р.– 119, оп. 1, спр. 2415, 48 арк.
4. Виставка сучасного малярства Галицької України / [Авт. вступ. ст., упоряд. виставки М. Голубець]. – Львів, 1919. – 16 с.
5. Волошин Л. Мистецька школа Олекси Новаківського у Львові. Бібліографічний словник учнів / Л. Волошин. – Львів, 1998. – 63 с.
6. Голубець М. По виставці. (З приводу “Вистави сучасного малярства Галицької України” в падолисті 1919 р.). III / М. Голубець // Громадська думка. – 14 лютого 1920. – Ч. 38. – С. 2.
7. Гринюка Б. Науковий доробок Івана Старчука у міжвоєнний період / Б. Гринюка // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль, 2012. – С. 178–181.
8. Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові / [Авт.-упорядники: В. Арофкін, Д. Посацька]. – Київ-Львів, 1996. – 102 с.
9. Купчинський О. Античне мистецтво у дослідженнях Івана Старчука (листи до вченого і відгуки на його праці) / О. Купчинський // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – Том ССХХХVI. – С. 555–601.
10. Мистецька школа Олекси Новаківського у Львові. До 75-ліття заснування. – Львів, 2000. – 78 с.
11. НМЛ, Гн-817, Кв-18761 / 3.
12. НМЛ, Гн-818, Кв-18761 / 4.
13. НМЛ, Гн-819, Кв-18761 / 5.
14. НМЛ, Гн-1865, Кв-18761 / 6.
15. НМЛ, Гн-1866, Кв-18761 / 8.
16. НМЛ, Гн-1866, Кв-18761 / 10.
17. НМЛ, Гн-1867, Кн-18761 / 9.
18. НМЛ, Гн-1869, Кв-18761 / 12.
19. НМЛ, Гн-1870, Кв-18761 / 13.
20. НМЛ, Гн-1871, Кв-18761 / 14.
21. НМЛ, Гн-1943, Кв-25096 / 9.
22. НМЛ, Гн-3700, Кв-48007.
23. НМЛ, Гн-3701, Кв-48008.
24. НМЛ, Гн-3702, Кв-48009.
25. НМЛ, Гн-3703, Кв-48010.
26. НМЛ, Гн-3704, Кв-48011.
27. Приватний архів Ю. Тузяка, № 1. Лист до товариства “Просвіта”.
28. Там само, № 2. Лист до “Товариства взаємних обезпечень” “Дністер”.
29. Там само, № 3. Свідоцтво про навчання у Вільній академії мистецтв у Львові (1913–1914 рр.).
30. Там само, № 4. Свідоцтво про навчання у Вільній академії мистецтв у Львові (1921–1922 рр.).
31. Там само, № 5. “Натюрморт”.
32. Там само, № 6. “Дівчина”.
33. Там само, № 7. “На узліссі. Село Пилипи”.
34. Там само, № 8. “Гора Погорілець біля с. Пилипи. Коломийщина”.
35. Там само, № 9. “Пейзаж з копицями”.
36. Там само, № 10. “Портрет священника”.
37. Там само, № 11. “Успіння”.
38. Там само, № 12. “Богородиця”.
39. Там само, № 13. “Узбережжя Малої Азії”.
40. Свенціцька М. Навчитель високого мистецтва: (Про др. Івана Старчука) / М. Свенціцька // Просвіта. – 20 січня 1996. – Ч. 2 (171). – С. 6.
41. Смольський Г. Школа О. Новаківського / Г. Смольський // Назустріч. – Львів, 1934. – Ч. 21. – С. 2.
42. Старчук І. Дещо про

стрілецьке мистецтво, або проба праці в тім напрямі / І. Старчук // Українське слово. – 9 квітня 1916. – Ч. 92 (263). – С. 2. 43. Старчук І. Діти рисують / І. Старчук // Педагогічно-методична бібліотека. – Львів, 1936. – Вип. 3. – 20 с. 44. Старчук І. Із дослідів над дитячим рисунком / І. Старчук // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1936. – Ч. 1. – С. 41–58. 45. Старчук О. Спогади про батька / О. Старчук // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 329–334. 46. Українська мистецька виставка. Гурток діячів українського мистецтва / [Авт. вступ. ст., упоряд. виставки М. Голубець]. – Львів, 1922. – 15 с. 47. Українські січові Стрільці у боях та між часі. Мистецька спадщина / [Упоряд.: І. Завалій, О. Кіс-Федорук, Т. Лозинський, О. Романів-Тріска; Вступ. стат., каталог, біографії художників О. Кіс-Федорук]. – Л.; К., 2007. – 192 с. 48. Филипчук Г. Дослідження І. Старчуком літописного Плісеська (розкопки 1946 року) / Г. Филипчук // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2013. – Вип. 16. – С. 20–37. 49. Филипчук М. Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука / М. Филипчук // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1993. – Том ССХХV. – С. 97–103. 50. ЦДІАЛ України, ф. 358, оп. 2, спр. 51, арк. 98–99. 51. Там само, ф. 750, оп. 1, спр. 4, 151 арк. 52. Яців Р. "Працой і молись..." До 100-річчя від дня народження ученого і митця Івана Старчука (1894–1950) / Р. Яців // Молода Галичина. – Львів, 14 червня 1994. – № 68 (6943). – С. 3. 53. Яців Р. "Стражки" (пудики, страхопуди, опудала) в волі обсервацій Івана Старчука / Р. Яців // Народознавчі зошити. – 2001. – № 2. – С. 380–381. 54. Яців Р. М. Українське мистецтво ХХ ст.: ідеї, явище, персоналії: збірник статей / Р. М. Яців. – Львів, 2006. – 349 с. 55. Нрусай О. Pavillon der "Ukrainischen Legion". (Kriegsausstellung Wien 1916, 1917.) / О. Нрусай // Ukrainische Legion. – Wien, 1917. – S. 3–11.

Богдан Гринюка

ИВАН СТАРЧУК – ХУДОЖНИК И ИСКУССТВОВЕД

В статтє освещено наследие украинского археолога, педагога, художника и искусствоведа И. Старчука (11 мая 1894 – 12 ноября 1950 гг.). Основное внимание уделено анализу его искусствоведческой деятельности и оценке графических и живописных работ.

Ключевые слова: Иван Старчук, Свободная академия искусств, "Прессовая Квартира", художественная школа А. Новаковского, античное искусство.

Bogdan Hrynuka

IVAN STARCHUK – THE ARTIST AND THE ART CRITIC

The article is investigated the art heritage of the Ukrainian archeologist, the teacher, the artist and the art critic I. Starchuk (on May 11, 1894 – on November 12, 1950). The main attention is paid to the analysis of its art criticism activity and an assessment of graphic and pictorial works.

Key words: Ivan Starchuk, Free academy of arts, "the Press Apartment", A. Novakovsky's art school, ancient art.

УДК 903.5 930 (477) "19"

Оксана Адамишин

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ У ДОСЛІДЖЕННЯХ МАРКІЯНА СМІШКА

Досліджується археологічна діяльність українського археолога М. Смішка за період його праці в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові; висвітлюються археологічне вивчення поховальних пам'яток Прикарпаття і Волині

Ключові слова: археологічна наука, відділ археології, інститут, наукові дослідження, поховальні пам'ятки.

Актуальність нашого дослідження зумовлена багатьма аспектами. По-перше, на сьогоднішньому етапі розвитку історичної науки назріла потреба створення узагальнюючих праць, включаючи археологію. Впродовж другої половини ХХ ст. відкрито і досліджено низку археологічних пам'яток різних археологічних періодів і епох, натомість поза увагою продовжує залишатися дослідник – творець науки та її історія.

Метою цієї роботи є висвітлити історію археологічних досліджень М. Смішка в контексті діяльності академічної структури, розкрити внесок особистості в розвиток української археології загалом.

Досягнення вказаної мети передбачає вирішити ряд завдань, а саме дослідити: процес формування львівського наукового академічного осередку, місце археологічних досліджень

поховальних пам'яток у науковій діяльності М. Смішка, основні досягнення у практичній археології, створити діаграму вивчених дослідником археологічних пам'яток і з них виокремити поховальні.

Новизна роботи полягає в тому, що в ній вперше систематизовано, проаналізовано різні архівні документи, публікації, що стосувались життя і творчості видатної постаті львівської археології – Маркіяна Смішка.

Серед представників української археологічної науки помітно вирізняється постать Маркіяна Смішка (1900–1981 рр.). М. Смішко був одним із небагатьох дослідників, який присвятив весь свій талант та сили дослідженню ранньослов'янської проблематики. Життя та діяльність М. Смішка можна розділити на два періоди – польський та радянський. Перший припадає на навчання та працю у Львівському університеті – спочатку як студента гуманістичного факультету (вивчав археологію під керівництвом Л. Козловського), перших пробних розкопок у с. Гринів на Львівщині до 1932 р. – захисту докторської дисертації "Культури раннього періоду доби римського царства в Східній Галичині", завдяки чому дослідник одержав науковий ступінь доктора філософії в галузі археології [32, с. 156].

Однак на цьому періоді не будемо зупинятися детальніше, бо є низка публікацій, що стосуються цього часу наукової спадщини М. Смішка. О. Домбровський, представник Української Вільної Академії Наук у США, детально описав життєвий і творчий шлях археолога-славіста М. Смішка. Він знав дослідника особисто, бо працював з ним в Львівському університеті, а також мав можливість спілкуватись із археологом на заняттях львівського чоловічого хору "Сурма". Окрім того, він мав багату інформацію з родинного архіву від сина Маркіяна Смішка – Романа [7, с. 140]. М. Филипчук більше зосередив свою увагу на постаті М. Смішка, як викладача Львівського університету [32, с. 157]. Наукову діяльність ученого і його роботу в академічній установі – Інституті суспільних наук АН УРСР описували В. Ауліх [4, с. 3] та В. Цигилик [33, с. 3; 34, с. 47]. Останній вважав, що Маркіян Юліанович справді був відомим ученим і педагогом [35, с. 10]. За період наукової діяльності у відділі археології Інституту суспільних наук він став науковим керівником декількох, пізніше провідних учених – О. Ратича, В. Ауліха, Е. Балагурі, В. Барана. В. Баран присвятив своєму учителю дві публікації, які описували М. Смішка як провідного дослідника давньої історії слов'ян [6, с. 8].

Л. Мацкевий коротко підсумував досліджені М. Смішком археологічні пам'ятки і склав бібліографічний покажчик його наукових праць [10, с. 8]. Архівні матеріали археологічних досліджень М. Смішка в науковому архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України вивчав О. Ситник [11, с. 20–23]. Він також детально охарактеризував життя та творчість науковця у своїй монографічній роботі "Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ ст." [12, с. 138, 187, 238], у якій описано М. Смішка як ученого, організатора повоєнної академічної археології у Львові. Значну увагу приділено польовим дослідженням у 30–40-х рр. ХХ ст. Акцент на цей час в науковій діяльності М. Смішка зробив його внук Орест Романович Смішко, який у 1997–2000 рр. [8, с. 303] був аспірантом відділу археології, а його дисертаційна робота (на жаль, незавершена) присвячена науковій діяльності Маркіяна Смішка [8, с. 303].

Для нашого дослідження цікавішим є радянський період. Потрібно відзначити, що він був нелегким для ученого – час війни, перших та других "советів" на теренах Західної України, реорганізації освіти та створення нових академічних установ з жорстким ідеологічним акцентом. Ставлення влади до багатьох науковців Галичини було упередженим. Згідно зі спогадами Л. Крушельницької, у кінці 1940-х років: "...розпочалися репресії проти викладачів і студентів... окремі з них були засуджені до різних термінів ув'язнень" [9, с. 402].

Щодо польової діяльності, то значну кількість поховальних пам'яток дослідник відкрив ще у міжвоєнний період. У 1932 р. науковець провів археологічні розкопки могильника I–II ст. у Верхній Липиці Рогатинського району Івано-Франківської області, у якому виявлено шістьдесят тілопальних поховань, сім трупопокладень та три спеціальні вогнища для спалювання покійників [24, с. 243]. Низку пам'яток культури карпатських курганів М. Смішко досліджував у 1934 р. на теренах Івано-Франківської області: Цуцулин, Перерісль, Кам'янка Навір'янського району; Грушів, Ганівка, Добеславці, Корнич Коломийського району; Грабовець Рожнятівського району Закарпатської області [22, с. 12–18]. У наступному 1935 р., а також і в 1937 р. М. Смішко продовжив вивчати пам'ятки Івано-Франківщини, а саме, могильник на плато лівого берега р. Чечва (притока Дністра), що знаходився між селами Нижній Струтинь і Надіїв, в урочищі "Жолоб" (пам'ятка досліджена ще у 1912 р. І. Коперницьким). М. Смішко дослідив тут 15 курганних поховань [13, с. 31].

У повоєнний період науковець продовжував активно вивчати поховальні пам'ятки на території Прикарпаття і Волині. У 1946 р. М. Смішко проводив археологічні дослідження селища доби полів поховань у Вікнінах Великих [13, с. 111]. Здобутий археологічний матеріал належить до трьох різних хронологічних груп: гальштатського періоду, доби полів поховань та ранньофеодального

періоду [13, с. 121]. Перша нагадувала керамічний матеріал з відомого у західних областях України селища у Неслухові [16, с. 204]. Останнє виникло в III ст. н. е., хоча основне заселення припадає на кінець IV ст. Археологічні розкопки у Неслухові, в урочищі "На Грабарці", дали багато керамічного матеріалу, датованого XI–XII ст., що породило дискусію – пояснення проміжку у заселенні Неслухова, Вікнин Великих та Максимівки (могильник на території залізничної станції, досліджений М. Смішком у 1948 р.). М. Смішко припускав, що жодної перерви у поселенні між V–XI ст. не було, а тому запрошується висновок про наявність безпосередніх зв'язків між культурою "полів поховань" та давньоруським періодом [16, с. 204].

1948 р. М. Смішко досліджував могильники черняхівської культури у с. Сушин та Глещави Тербовлянського району Тернопільської області, поховання черняхівської культури у с. Кривеньке та поселення черняхівського типу в с. Полівці Чортківського району Тернопільської області, могильник IV ст. н. е. у Приозерному (колишнє Псари) Рогатинського району Івано-Франківської області, Іване-Золоте Заліщицького району Тернопільської області [30, с. 313]. Не оминув дослідник поховань пшеворської культури у с. Капустинці Збаразького району Тернопільської, яке досліджене ним у 1948 р. [30, с. 313].

Не можна не згадати досліджень археолога (1948 р.) пам'яток культури карпатських курганів – Іза, Іза II Хустського району Закарпатської області [19, с. 315]. Було створено закарпатську археологічну експедицію під керівництвом М. Смішка. Участь у діяльності якої брали В. Кравець, О. Бійовська, П. Сова-Гмитров, К. Бернякович [14, с. 1]. Могильники в Ізі – пам'ятки автохтонних груп населення, які в історичній ретроспективі відображають процес формування і ранній розвиток слов'янської культури у Південному Прикарпатті [15, с. 52].

Він був одним з виконавців планової тематичної роботи (станом на 1950 р.) "Взаємовідносини між східними та західними слов'янами до другої половини XIII ст.", хоча головно зосередив свою увагу на вивченні "найдавніших пам'яток слов'янства на території УРСР". У підсумках досліджень М. Смішко відзначав, що конкретний речовий матеріал довів автохтонність ранньослов'янської культури [18, с. 43].

У 1952 р. науковець досліджував городище і курганний могильник у с. Листвин Дубенського району Рівненської області, а також окреме тілопальне поховання у с. Залізки Ходорівського району Львівської області [3, с. 212]. Залізький могильник відноситься до I ст. н.е. і був синхронною пам'яткою із похованням у с. Чижиків Львівської області. Керамічний матеріал поховань мав аналогії керамічному комплексу липицької культури, що вказувало на його культурну приналежність [24, с. 248].

Згодом дослідник проводив археологічні дослідження у с. Чижиків Пустомитівського району Львівської області, на території колгоспного двору, де було відкрито багате поховання першої половини I тис. н. е. [20, с. 1]. Археологічна експедиція (1955 р.) виявила тут три групи пам'яток: тілопокладення початку нашої ери, групу предметів ранньобронзового часу та залишки житлових і господарських споруд першої половини I тис. н. е. [20, с. 21]. Цей об'єкт також досліджувався у 1957 р. В. Бараном, а в 1971 і в 1975 роках – В. Цигиликом [3, с. 12].

Дослідження пам'яток зарубинецької культури М. Смішко проводив у 1955 р. у с. Могиляни Острозького району Рівненської області. Могильник займав західну частину дюнного підвищення на території села, розташовувався на правому березі р. Горинь. Пам'ятка у Могилянах вказувала на існування нової культурної групи ранньозалізної доби у південних районах західного Полісся [20, с. 20]. У 1970 р. пам'яткою зацікавилася К. Каспарова [3, с. 23].

Важливою в археологічному відношенні залишається пам'ятка у с. Острівець Городенківського району Івано-Франківської області [27, с. 54]. Для її вивчення була створена експедиція Інституту суспільних наук у складі М. Смішка, О. Харітонової (співробітник Станіславського краєзнавчого музею), Е. Балагурі (аспірант відділу археології), В. Щерби (лаборант відділу археології), Ю. Дороша (фотограф відділу археології) [27, с. 65]. У 1958 р. експедиція М. Смішка досліджувала могильник сарматської культури першої половини I тис. н. е. в урочищі "Вертеби", де виявлено десять ґрунтових тілопокладень [27, с. 67] у 1959 р.; в урочищі "Олеччина" відкрито ще одне поховання – трупопокладення [27, с. 58], а 1968 р. науковець відкрив і досліджував могильник черняхівського типу в урочищі "Масьок" [30, с. 313]. В результаті археологічних досліджень біля с. Острівець виявлено дві групи сарматських поховань: перша – (урочище "Вертеба") характеризується безкурганними похованнями; друга – (урочище "Олеччина") з курганоподібними насипами (поховання включали попіл та побутові відходи) [27, с. 61]. Дослідження сарматських поховань дало можливість простежити час їх перебування у північно-західному районі Придністер'я, яке М. Смішко відносить від початку нашої ери і до II ст. включно [27, с. 70].

Учений проводив також дослідження кургану неолітичної доби біля с. Колоколин Рогатинського району Івано-Франківської області, де було виявлено пошкоджене тілопальне поховання, а також багато речових знахідок [24, с. 243].

Одним з найвагоміших є дослідження М. Смішка скловиробничого осередку у Комарові Кельменецького району Чернівецької області [21, с. 62] (хоча це пам'ятка не поховального характеру, але вона має велике значення для розуміння життя і діяльності населення перших століть нашої ери в Подністрів'ї). Поселення площею 1400 м² досліджувалося у 1956–1957 роках Дністрянською раньослов'янською археологічною експедицією [23, с. 65]. М. Смішко вважав поселення із залишками скляного виробництва біля с. Комарів унікальною пам'яткою III–IV ст. [21, с. 63] на території Східної і Центрально-Східної Європи, яка дозволяє відобразити розвиток тогочасного слов'янського суспільства та його зв'язків із Римською імперією [29, с. 79].

Підсумком багаторічної наукової діяльності М. Смішка стала публікація монографії – "Карпатські кургани першої половини I тисячоліття" [26, с. 3], яка побачила світ у Києві в 1960 р. У цій праці розглянуто питання слов'янського етногенезу, господарства, суспільних відносин різних груп населення першої половини I тис. н. е. на території західних областей України [26, с. 187].

Окрім детального вивчення, аналізу і порівняння поховального обряду, керамічного матеріалу, похоронного інвентарю, дослідник приділяв основну увагу проблемі генетичного зв'язку між слов'янськими (очевидно хорватськими) пам'ятками другої половини I тисячоліття і хронологічно давнішою культурою карпатських курганів. Важливим для М. Смішка стало з'ясування історичних обставин походження стародавніх племен карпів, яких більшість дослідників зараховувала до складу дакійської етнічної групи (карпи увійшли згодом до складу слов'янських племен). Учений висував гіпотезу про те, що основною причиною було природне середовище, тобто гірських масив Карпат, який відмежував карпів від основної частини дакійського населення. Проживаючи тривалий час поряд із племенами слов'ян, вони, ймовірно, поступово асимілювалися [26, с. 151]. Лише так можна пояснити наявність речового інвентарю підкарпатських курганних поховань з трупоспаленням VII–VIII ст., виявлених у Закарпатті і у східних районах Словаччини. Дослідник вважав населення культури карпатських курганів предками східної частини літописних хорватів [26, с. 152].

Описані пам'ятки, досліджені М. Смішком, стосувалися різних археологічних періодів. Кожен із них мав свої особливості, які розкривають історичний процес заселення теренів західної частини України. Якщо говорити про сарматські пам'ятки, то М. Смішко визначив хронологічний проміжок їх перебування II ст. – початок III ст. та їх вплив на місцеві осілі племена. Пам'ятки черняхівського типу дозволяють вивчити, на думку науковця, деталі матеріальної та духовної культури протослов'ян. Археологічні дослідження на території Закарпаття (могилище в Ізі) дали підставу виокремити окрему культуру – карпатських курганів.

Отже, М. Смішка можна назвати спеціалістом з питань поховального обряду ранньозалізного віку, греко-римської доби та ранньослов'янського періоду до- і повоєнної академічної археології у Львові. Він працював в університеті, а потім очолював відділ археології АН УРСР з 1940 р до 1961 р. (з перервами). За цей період досліднику вдалось провести археологічні дослідження 66 пам'яток різних археологічних епох на теренах західних областях УРСР. Найсуттєвіше те, що М. Смішко здійснив нову історичну інтерпретацію поховальних пам'яток епохи римського і слов'янського часу, ввів пам'ятки та їх аналіз в історичну науку європейського континенту.

Список використаних джерел

1. Герета І. П. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку / І. П. Герета, Р. Т. Грибович, Л. Г. Мацкевий, М. А. Пелешин, М. Ф. Потушняк, В. П. Савич, І. К. Свешніков, О. Черниш О. – К.: Наукова думка, 1982. – 266 с.
2. Крушельницька Л. І. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / Л. І. Крушельницька, Л. Г. Мацкевий, І. К. Свешніков, І. І. Попович, Е. А. Балагурі, І. П. Герета. – К.: Наукова думка, 1982. – 192 с.
3. Ауліх В. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / В. Ауліх, Л. Крушельницька, І. Свешніков, В. Цигилик, О. Черниш. – К.: Наукова думка, 1982. – 266 с.
4. Ауліх В. Пам'яті Маркіяна Юліановича Смішка / В. Ауліх // Матеріали і дослідження з археології – Прикарпаття і Волині. – 1995. – Вип. 6. – С. 3–5.
5. Баран В. Дослідник давньої історії слов'ян (до 70-річчя від дня народження М. Ю. Смішка) / В. Баран // Український історичний журнал. – 1970. – №11. – С. 130–139.
6. Баран В. Дослідник давньої історії слов'ян (до 70-річчя від дня народження М. Ю. Смішка) / В. Баран // Матеріали і дослідження з археології – Прикарпаття і Волині. – 2002. – Вип. 8. – С. 8–9.
7. Домбровський О. Маркіян Орест Смішко / О. Домбровський // Український історик. – Нью-Йорк, 1993. – № 30. – С. 136–141.
8. Ісаєвич Я. Інститут суспільних наук-Інститут Українознавства. Етапи історії. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники / Я. Ісаєвич, Б. Микитів. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 5–7.
9. Крушельницька Л. Спогади зі студентського життя / Л. Крушельницька // Матеріали і дослідження з археології – Прикарпаття і Волині – 2005. – Вип. 9. – С. 402–404.
10. Мацкевий Л. Маркіян Смішко – видатний дослідник археології України / Л. Мацкевий // Матеріали і дослідження з археології – Прикарпаття і Волині. – 2002. – Вип. 8. – С. 4–8.
11. Ситник О. Архівні матеріали археологічних досліджень Маркіяна Смішка / О. Ситник // Матеріали і дослідження з археології – Прикарпаття і Волині. – 2002. – Вип. 8. – С. 20–23.
12. Ситник О.

Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ століття / О. Ситник. – Львів-Жешів, 2012. – 365 с. 13. Смішко М. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих / М. Смішко // Археологія. – 1947. – Т.1. – С. 111–121. 14. Смішко М. Щоденник роботи Закарпатської розвідкової археологічної експедиції Львівського відділу Інституту археології АН УРСР за 1948 р. / М. Смішко // Науковий Архів Відділу Археології Інституту Українознавства. 15. Смішко М. Щоденник роботи Закарпатської археологічної експедиції Львівського відділу Інституту археології АН УРСР за 1948 р. / М. Смішко // Науковий Архів Відділу Археології Інституту Українознавства. 16. Смішко М. Звіт про дослідження селища періоду "полів поховань" в Неслухові в 1946 р. / М. Смішко // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. I. – С. 189–206. 17. Смішко М. Звіт про роботу Дубенської археологічної розвідкової експедиції за 1947 р. / М. Смішко // Науковий Архів Відділу Археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 18. Смішко М. Археологічні дослідження на території УРСР за останні роки (Доповідь прочитана на науковій сесії Інституту археології АН УРСР 28 жовтня 1949 р.). / М. Смішко // Науковий Архів Відділу Археології Інституту Українознавства. 19. Смішко М. Два курганні могильники в околиці с. Іза Хустської округи / М. Смішко // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т.ІІІ. – С. 315–338. 20. Смішко М. Звіт про польові дослідження в с. Чижиків Львівської області за 1955 р. / М. Смішко // Науковий Архів Відділу Археології Інституту Українознавства. 21. Смішко М. Звіт про розкопки на поселенні першої половини I тисячоліття н. е. біля с. Комарів Кельменецького району Чернівецької області в 1956 р. / М. Смішко // Науковий Архів Відділу Археології Інституту Українознавства. 22. Смішко М. Курганний могильник ранньозалізного часу в с. Білках / М. Смішко // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1956. – Т. VI. – С. 24–28. 23. Смішко М. Звіт про розкопки на поселенні першої половини I тисячоліття н. е. біля с. Комарів Кельменецького району Чернівецької області в 1957 р. / М. Смішко // Науковий Архів Відділу Археології Інституту Українознавства. 24. Смішко М. Богатое погребение начала нашей эры во Львовской области / М. Смішко // Советская археология. – 1957. – №1. – С. 238–243. 25. Смішко М. Звіт про розкопки на могильнику пізньобронзового часу біля с. Острівець Станіславської обл. в 1958 р. / М. Смішко // Науковий Архів Відділу Археології Інституту Українознавства. 26. Смішко М. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. / М. Смішко. – К., 1960. – 186 с. 27. Смішко М. Сарматське поховання біля с. Острівець Станіславської області / М. Смішко // Матеріали і дослідження з археології – Прикарпаття і Волині. – Вип. 4. – 1962. – С. 54–70. 28. Смішко М. Поселення культури лійчастого посуду в с. Малі Грибовичі Львівської області / М. Смішко, М. Пелешишин // Матеріали і дослідження з археології – Прикарпаття і Волині. – К., 1962. – Вип. 4. – С. 28–43. 29. Смішко М. Поселення III–IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області / М. Смішко // Матеріали і дослідження з археології – Прикарпаття і Волині. – 1964. – Вип. 5. – С. 67–80. 30. Смішко М. Исследование черняховского могильника в Верхнем Поднестровье / М. Смішко // Археологические открытия. – 1968. – М., 1969. – С. 313–314. 31. Смішко О. Тридцять років в науковій діяльності Маркіяна Смішко / О. Смішко // Постаті української археології Матеріали і дослідження з археології – Прикарпаття і Волині. – 1998. – Вип. 7. С. 50–53. 32. Филипчук М. Смішко Маркіян Юліанович / М. Филипчук // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). Львів, 2000. – С. 157. 33. Цигилик В. Маркіян Смішко – видатний український вчений / В. Цигилик // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 3–5. 34. Цигилик В. Маркіян Смішко – дослідник римської доби на Прикарпатті і Волині. Постаті української археології / В. Цигилик // Матеріали і дослідження з археології – Прикарпаття і Волині. – 1998. – Вип. 7. – С. 47–50. 35. Цигилик В. Маркіян Смішко – вчений, педагог, людина / В. Цигилик // Матеріали і дослідження з археології – Прикарпаття і Волині. – 2002. – Вип. 8. – С. 10–12.

Оксана Адамишин

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ АРХЕОЛОГИИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МАРКИАНА СМЕШКА

Исследуется археологическая деятельность украинского археолога М. Смешка за период его работы в Институте общественных наук АН УССР во Львове; освещаются археологическое изучение погребальных памятников Прикарпатья и Волины.

Ключевые слова: археологическая наука, отдел археологии, институт, научные исследования, погребальные памятники.

Oksana Adamyshyn

FUNERAL ARCHEOLOGICAL RESEARCH IN M. SMISHKO

At the article is considered the activity of the Ukrainian archaeologist M. Smishko for period of his work at the Institute of Social Sciences of the Ukrainian SSR in Lviv. The creative way of researcher can be divided into two periods: the Polish and Soviet. He has researched the number of funerary monuments of the first centuries AD. on the Prykarpatya and Volyn regions.

Key words: archaeological science, department of archaeology, institute, scientific researches, burial monuments.

УДК 94:141.82 [929 Драгоманов]**Аліна Третьякова****СОЦІАЛІЗМ М. ДРАГОМАНОВА**

Проаналізовано соціалістичні погляди М. Драгоманова та механізм їх реалізації щодо побудови української державності. Учений відстоював соціалістичні ідеали, починаючи з юнацьких років та до останніх днів свого життя. У статті відзначено, що громадській діяч не прагнув втілювати якусь із закордонних соціалістичних програм до України. Натомість М. Драгоманов пропонував свій шлях побудови українського соціалізму через громадянство. Ця концепція ученого зорієнтована на пріоритет загальнолюдських цінностей та вільне економічне співробітництво як спілок, так і кожного окремого громадянина.

Ключові слова: М. Драгоманов, громадівський соціалізм, спілка, громада, політична програма.

Михайла Петровича Драгоманова без перебільшення можна вважати одним із фундаторів теоретичних засад сучасної політичної думки України. Його концепція була орієнтована на пріоритет загальнолюдських цінностей з урахуванням самобутніх національних чинників. Зі своїми ідеями він звертався до сучасників, молодших поколінь української, російської інтелігенції, до науковців, громадських і культурних діячів Європи. Навіть пройшовши через призму століть, ідеї ученого залишаються актуальні для сьогодення уже незалежної України. Саме тому сьогодні постає необхідність детального аналізу задекларованої проблематики.

Цією проблематикою займалася низка учених. Зокрема, І. Лисяк-Рудницький [1, с. 209–323], М. Грушевський [2], Л. Іванова [4, с. 94–112], Р. Сегеда [5, с. 172–176], В. Потульніцький [7], І. Глизь [9, с. 136–147], В. Борисенко [11–13], Р. Іванченко [14–15], А. Круглашов [16]. У вказаних дослідженнях висвітлено різні аспекти діяльності мислителя, проте на сьогоднішній день соціалістичні погляди М. Драгоманова залишаються малодослідженими, а тому потребують детального вивчення.

М. Драгоманов часто говорив про себе як про соціаліста, однак, не пов'язуючи себе з якою-небудь окремою школою або соціалізму. "Я завжди був соціалістом (ще в гімназії, де мені дали читати Роберта Оуена і Сен-Симона), але ніколи не думав просто переносити до нас якусь із закордонних соціалістичних програм" [1, с. 315]. Учений проводить декілька основних думок щодо принципової різниці між російським та європейським соціалізмом і пропонує свій шлях побудови українського соціалізму – громадянства. Більш того, після поїздки М. П. Драгоманова за кордон у наукове відрядження, а потім, у зв'язку з втечею від переслідування у Женеву суспільні процеси в Росії бачилися йому по-іншому.

У "Громаді" та брошурах М. Драгоманов, а також С. Подолинський, О. Терлецький, активно пропагували концепцію так званого "громадівського соціалізму". У її основі лежали ідеї західноєвропейських соціалістичних вчень, традиції українського суспільного життя та досягнення української політичної думки. Автором цієї концепції та ідейним натхненником, на думку більшості учених, є саме М. Драгоманов, який прагнув протиставити її надмірному захопленню української прогресивної молоді марксизмом та російським нігілізмом [3, с. 283]. Зокрема, дуже показовою є програма "Громади" 1880 р. На її сторінках учений чимало уваги приділяє соціалізму. Вона складалася з трьох структурних частин: політичної, господарської (економічної) та освітньої (культурної). У політичній частині програми М. Драгоманов наголошував на необхідності надання рівних прав для кожної людини. Він виступав за свободу слова, друку, зборів. Учений відстоював широку автономію України з частиною суверенітету в межах федерації вільних народів. У другій частині, яка стосувалася економічної трансформації українського суспільства, М. Драгоманов підтримував реформу 1861 р., але наголошував на її незавершеності. Він схвалював звільнення від панщини за умови надання громадам та товариствам права на володіння робочим інвентарем. Учений підкреслював, що спільна праця буде набагато продуктивніша за індивідуальну. "Спільна, або гуртова власність і спільна, гуртова праця докончено корисніша для людей, ніж особня" [2, с. 153].

Третій розділ програми містив перелік тем та вимог до матеріалів, які будуть публікуватися на сторінках "Громади". До друку приймалися матеріали про усі сфери життя і діяльності українців. Не були виключенням іншомовні статті. "Ми щиро просимо до праці в "Громаді" всіх людей і товариств на Україні котрі згоджуються з нашими думками, хоч би вони не належали до народу української мови." [2, с. 153]. Пізніше, у так званій "прилозі" до "Громади" – Вільній спілці М. Драгоманов пояснив: "Для удобнейшого досягнення такого согласія "Вольный Союзъ" долженъ принимать въ число своихъ членовъ лица разныхъ національностей, основывать свои отделы в украинскихъ колоніяхъ среди другихъ племенъ и содействовать образованию подобныхъ ему обществъ среди народовъ, интересы которыхъ связаны съ интересами украинскаго народа" [3, с. 5].

За змістом ця програма "Громади" була першою всеохоплюючою суспільно-теоретичною концепцією, на відміну від попередніх фрагментарних програм. Вона була викладена незавульовано, непідцензурною мовою, не у рукописах, а відкрито надрукована та за своєю суттю охоплювала як політичні, так і соціальні та національні питання [4, с. 97].

Основні національно-ідейні положення цієї політичної програми залишалися незмінними попри еволюційні зміни державницького драгоманівського світогляду. Як і у інших працях, М. Драгоманов відштовхнувся від програм своїх попередників, зробив наголос на національно-культурні утиски українського народу, на взаємозв'язок соціальних та національних прагнень української людності. Тут же М. Драгоманов зазначав про те, що в тодішніх історичних умовах життя під владою двох імперій українському народу своєї держави здобути неможливо. З прикрістю суспільно-політичний діяч також говорив про те, що коли б українці вибилися з-під держав і створили свою, то тоді вони змогли б розмірковувати над тим, як полегшити свою долю. Але повстання українців проти двох імперій – Російської та Австро-Угорської – річ неможлива [4, с. 97]. Висунута М. Драгомановим програма являла собою прагматичний реальний аналіз тодішніх умов, за яких, на думку вченого, українцям потрібно взаємодіяти з іншими країнами та громадянами.

У 1879 р. М. Драгоманов пише історико-полемічне есе "Шевченко, українофіли і соціалізм". На сторінках цієї праці учений вкотре наголошує, що перед Україною постає величезна проблема, оскільки "справа соціалізму мусить іти поруч із визволенням національним" [5, с. 175]. Учений вважав, що слабким місцем соціалістичних партій у Західній Європі було те, що, не стикаючись безпосередньо з проблемою національного гноблення, вони не розуміли взаємозв'язку соціального та національного питання [1, с.311]. Знову ж таки в обранні соціалістичного напрямку перед Україною, на думку М. Драгоманова, відкриваються два шляхи. Перший – влитися у російський шлях розвитку соціалістичних ідей, який, на переконання ученого, так і залишить Україну "провінційним родичем" [5, с.175]. Більш перспективним видається мислителю інший шлях – розвиток соціалістичних, громадівських ідей на українському ґрунті, оскільки "думки, до яких пристає тепер нове українство, витримають, бо то думки всесвітні" [6, с. 273].

Показовою є цитата Михайла Петровича: "...Треба оглянути нашу історію совокупно в усі її доби... і звернути увагу на участь українців в історії культури європейській... рівняючи її з історією других народів Європи..." [6, с. 296]. Таке бачення ученого цілковито підтримував його друг та одногромадівець В. Антонович, який у листі до нього у 1885 р. писав, що українство не можна мислити без федеративно-автономних намагань, але існує набагато більше шансів на переведення в життя федералізму південно-західнослов'янського, аніж російського. Попри все, він вважав, що талановитим політиком у майбутній Українській державі можна буде назвати лише ту людину, яка, будучи ознайомленою з усіма суспільними напрямками свого часу, зможе вибрати найбільш зручний момент для втілення в життя своїх планів [7, с. 67].

Розвиток цих ідей, за переконанням М. Драгоманова, в Україні спочатку має пройти шлях зі створення в українських містах широкої мережі громадсько-українських товариств. Ці товариства повинні підняти на сучасний рівень писемство, яке має бути конкурентоздатним і для російських соціалістичних ідей. "Будучи соціалістом по своїм ідеалам, я переконаний, що здійснення того ідеалу можливе тільки в звісній поступовості і при високім розвитку мас, а через те і досяжиме більше духовою пропагандою, ніж кровавими повстаннями" [7, с. 68]. "Так як Україна, – моя батьківщина розділена на дві частини: Австрійську і Російську, і так як у першій існує певна політична воля, котрої в Росії нема, то, по моему, діяльність соціалістів у кожній частині повинна бути різна: в Австрії можна братись за організацію властиво соціалістичної партії з робітників і селян русинів, — в союзі с поляками і жидами, – в Росії ж треба перш усього добитись політичної волі, соціалістичні ж ідеї можуть бути поки що ширені в Росії тільки научно-літературним способом. Добути ж політичну волю в Росії українська нація, на мою думку, може не дорогою сепаратизму, а тільки вкупі з іншими націями і країнами Росії, дорогою федералізму" [8, с. 34].

М. Драгоманов уявляв собі федеральну систему, побудовану на соціалістичних засадах. Асоціації общин, союз общин мав охопити український народ. Задля вільного вибору сфери та місця діяльності громади. Щоб одна община не примушувала іншу виконувати небажану роботу. Він був переконаний, що вільними можуть бути невеликі спілки. Чи мав перспективу такий общинний соціалізм питання невирішене. М. Драгоманов вивчав функціонування такого суспільства, де з середньовіччя існувало суспільство громад як федерація спілок. Традиції козацької спільноти й Швейцарії були тим прикладом, що переконували ученого у життєвості самоврядного суспільства [9, с. 144]. Окрім того, у праці "Рай і поступ" мислитель наводить чимало прикладів із європейських країн не лише вдалого функціонування такої моделі, а й доводить можливість її подальшого прогресу. "Від якогось часу появилися серед народів Європи осібні гуртки людей, що працюють коло того, щоб поліпшити життя наймитів через витворення серед них спільності. Звуться ті люди соціалістами то є спілковцями... Найбільше розрослися робітничі спілки

в Англії де вони поставили собі за ціль присилити властителів фабрик підвищити щоденну плату робітникам і вменшити час роботи, а далі впливати і на уряд аби він виробляв закони на користь робітників. За робітниками пішли і хлібороби. В Ірландії вони склали велику спілку, котра змагає до того, аби панська земля перейшла на власність робітників. Пізніши соціалісти різних країн дійшли думки злучити свою працю і в 1866 р. була заложена Межинародна Робітницька Спілка" [10, с. 57–58].

Таким чином, соціалізм М. Драгоманова був зорієнтований на вільне економічне співробітництво як членів громади, спілки, общини, так і на братерську співпрацю однієї спілки з іншою. Водночас, на думку ученого, така взаємодія можлива лише за умови клопіткої просвітницької праці з населенням. Такі переконання мислителя досить чітко вимальовуються в українській суспільній думці того часу. Більш того, такі погляди є яскравим прикладом впровадження європейських ідеологій на українській платформі.

Список використаних джерел

1. Лисяк-Рудницький І. М. Драгоманов як політичний теоретик / І Лисяк-Рудницький // Історичні есе: В 2-х т. – К.: Основи, 1994 – Т. 1. – С. 299–323.
2. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху: М. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток / М. Грушевський. – Відень, 1922 – 211 с.
3. Драгоманов М. П. Вольный союз – Вільна спілка / М. П. Драгоманов // Опыт украинской политико-социальной программы // Свод и объяснения. – Женева, 1884. – 109 с.
4. Іванова Л. Г. М. Драгоманов про національне питання / Л. Г. Іванова // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах. – К., 2011. – С. 94–112.
5. Сегеда Р. А. Спроба історичного аналізу соціалістичних поглядів Михайла Драгоманова у праці "Шевченко, українофіли і соціалізм" / Сегеда Р. А. // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах. – К., 2011. – С. 172–176.
6. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм / М. П. Драгоманов // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
7. Потульницький В. А. Теорія української політології: Курс лекцій / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 1993. – 189 с.
8. Драгоманов М. П. Автобіографія (1841–1889 гг.) / М. П. Драгоманов. – К.: Криниця, 1917. – 59 с.
9. Глизь І. І. Ідея самоврядування у творчості М. Драгоманова / І. І. Глизь // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах. – К., 2011. – С. 136–147.
10. Драгоманів М. П. Рай і поступ / М. П. Драгоманов. – Відень, 1915. – 65 с.
11. Борисенко В. Й. Видатний мислитель і громадській діяч / В. Й. Борисенко // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах. – К., 2011. – С. 113–118.
12. Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття / В. Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
13. Борисенко В. Й. Михайло Драгоманов як історик / В. Й. Борисенко – 2003. – № 5 – С. 15–19.
14. Іванченко Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX в.). / Р. П. Іванченко. – К., 1971. – 221 с.
15. Іванченко Р. П. Раби Києва не мовчали / Р. П. Іванченко // До 150-річчя від дня народження М. П. Драгоманова. – К.: "Знання" УРСР, 1991. – 47 с.
16. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов. – Чернівці: Прут, 2000. – 487 с.

Алина Третьякова

СОЦИАЛИЗМ М. ДРАГОМАНОВА

Проанализированы социалистические взгляды М. Драгоманова и механизм их реализации относительно построения украинской государственности. Ученый отстаивал социалистические идеалы начиная с юношеских лет и до последних дней своей жизни. В статье справедливо отмечено, что общественной деятель никогда и не думал переносить какую-либо из зарубежных социалистических программ. М. Драгоманов предлагал свой путь построения украинского социализма – гражданства. Эта концепция ученого ориентированная на приоритет общечеловеческих ценностей и свободное экономическое сотрудничество как союзов, так и каждого отдельного гражданина.

Ключевые слова: М. Драгоманов, общественный социализм, союз, общество, политическая программа.

Alina Tretyakova

SOCIALISM M. DRAGOMANOV

Analyzed socialist views M. Dragomanov and mechanism of their implementation in relation to the construction of Ukrainian statehood. Scientist defended socialist ideals since his youth and until the last days of his life. In the article rightly noted, that the social worker would never have thought that a Spa foreign socialist programs. But M. Dragomanov offered to leave the path of building a Ukrainian socialist citizenship. This concept scientist focused on the priority of human values and the free economic cooperation as unions, and the individual citizen.

Key words: M. P. Dragomanov, public socialism, union, society, political program.

УДК 94(477)

Надія Білик

ОСОБОВИЙ АРХІВ БОГДАНА ЛЕПКОГО

У статті висвітлено долю особового архіву видатного українського письменника Богдана Лепкого.

Ключові слова: Богдан Лепкий, особовий архів, документ, фонд, музей.

Значну роль у формуванні української національної ідентичності відіграв Богдан Лепкий (1872–1941 рр.) – письменник, учений, публіцист, промовець, педагог, художник, перекладач, громадсько-політичний і культурно-просвітній діяч. Духовна спадщина Б. Лепкого становить певну епоху в поступі українства, звідси випливає важливість дослідження її складової, яка зберігається в архівних і музейних фондах.

Мета цієї студії – дослідити особовий архів Богдана Лепкого, зокрема його частину, репрезентовану у фондах музею письменника на Тернопільщині.

Тема наукової розвідки не була в історіографії безпосереднім об'єктом вивчення. До окресленої проблеми побіжно звертались В. Лев [1], М. Сивіцький [2], М. Климишин [3], Н. Стрілець [4]; лепкознавці вивчали обставини перевезення архіву Б. Лепкого з Відня до Німеччини.

Необхідною для комплексного аналізу обраної теми дослідження є група джерел – архівні документи, що зберігаються в Україні, Польщі, США. До роботи залучено матеріали з фондів обласного комунального музею Б. Лепкого у м. Бережанах Тернопільської області, де є численні раритети з архіву митця.

Найцінніший для дослідників особовий архів Б. Лепкого, більшу частину якого після смерті діяча його спадкоємці вивезли у 1949 р. до США. За словами В. Лева, "Син Б. Лепкого взяв із собою на еміграцію: архів, рукописи, дипломи батька, декілька образів, дещо з української старовини, всього 14 скриньок. Більше годі було забрати, бо на все треба було цілого вагону" [1, с. 270–271]. У Кракові, де впродовж багатьох років мешкала родина Лепких, довелося залишити цінну бібліотеку, яку переховали в монастирі краківських монахів Бернардинів (згодом книгозбірня була втрачена. – Н. Б.). Частину малярської колекції Б. Лепкого передано на зберігання приятельці Лепких Марії Лазар-Беньковській [2].

Життя на чужині для дітей митця – Лева-Ростислава (1898–1965 рр.), Наталії-Марії (1901–1950 рр.), Софії-Євгенії (1904–1987 рр.) – виявилось доволі скрутним, тому вони змушені були час від часу продавати родинні речі. Знаючи цінність архіву, Роман Смик племінник Богдана Лепкого, викупив у сина письменника частину книг, живописні полотна, в тому числі портрети "Гетьман Іван Мазепа" (художник Осип Курилас), "Ігуменя Марія-Магдалина, мати гетьмана Івана Мазепи", "Любов Кочубеїха" (обидві – копії роботи художника Гната Хоткевича), які "зберігалися завернутими у куски тканини" [5, с. 15]. Згодом картини було реставровано й обрамлено. Тоді ж придбано у Лепких рукописи 12 оповідань Марка Вовчка, написаних у 1855–1857 роках.

Після смерті сина письменника Лева-Ростислава у 1965 р. наймолодша донька Б. Лепкого Софія-Євгенія передала архів Р. Смику. У одному з її листів йдеться про долю спадщини митця:

"Філядельфія, 15 березня 1978 р.

Дорогий Романе!

Колись Ти згадував мені, що я повинна подати Тобі на письмі своє розпорядження в справі архівальної спадщини мого батька Богдана Лепкого.

Я прошу Тебе зайнятися як куратор справою архіву та подбати, щоб як прийде на те час, він був збережений в котромусь із наших музеїв чи в гідному університеті.

Сім томів "Історії України" М. Грушевського та "Історію української літератури" М. Грушевського я вже раніше передала для бібліотеки Філії УКУ в Чикаго, а перше видання "Кобзаря" у Львові Ти з мого доручення вислав для Патріарха Йосипа (Сліпого. – Н. Б.) з нагоди його 86-ліття. Образи – "Мазепа" О. Куриласа, "Мазепина" і "Кочубеїха" Г. Хоткевича, "Ярмарок" і "Св. Юр" О. Новаківського, "Ніч в степу" Л. Геца, копія "Фрагмент з вавельської каплиці" О. Новаківського, "Азбука і Абецадло" М. Шашкевича, манускрипт Марка Вовчка "Оповідання" та Варшавське видання Шевченка Ти вже відкупив від нас ще за життя Стися..." [6, с. 302].

Перебравши опіку над особовим архівом Б. Лепкого, Р. Смик перевіз "близько півтонни різних матеріалів і книг" до свого будинку в Ковл-Сіті (передмісті Чикаго – Н. Б.). Його заслугою стала популяризація спадщини митця серед української діаспори США. Зокрема, Ліда (дружина Р. Смика – Н. Б.) "зайнялася створенням пересувної Лепківської виставки": було сфотографовано титульні сторінки першодруків творів письменника, його рукописи і малюнки. Ці матеріали було експоновано в Чикаго (1972 р.), Едмонтоні (1977 р.), Клівленді (1981 р.), Філадельфії (1985 р.). На відкритті

кожної з експозицій Роман Смик "говорив про життя і творчість письменника, його відданість національній ідеї" [5, с. 15].

До матеріалів із особового архіву Б. Лепкого звертався професор В. Лев під час написання монографії "Богдан Лепкий, 1872–1941: життя і творчість". Згодом його друкована праця була ілюстрована не лише малюнками митця, численними фотографіями Б. Лепкого та родини (понад 80 світлин. – Н. Б.), а й копіями документів. Зокрема, оприлюднено автограф вірша поета "25 лютого 1861 р.", привітальні грамоти Богданові Лепкому з нагоди 60-річчя від дня народження, "Реґулямін перехідного Мазепинського перстеня" (1932 р.) й акт передачі діячеві цієї нагороди. Водночас, подано репродукції двох картин, які зберігались у малярській колекції Лепких: "Портрет Богдана Лепкого" (олійний малюнок Михайла Бойчука, 1909 р.), "Мадонна" (олійний малюнок Богдана Лепкого, м. Ванзе, 1923 р.) [7]. Коштом Фундації ім. Богдана Лепкого, яку опікун архіву створив при Науковому товаристві ім. Шевченка в США, монографію В. Лева було видано в 1976 р.

У 1988 р., після смерті дружини Ліди, Р. Смик передав особовий архів Богдана Лепкого до НТШ у Нью-Йорку. На жаль, дослідникам в Україні невідомий перелік усіх матеріалів і документів, які зберігались тоді в архіві. Ймовірно, окрему групу становили листи до Б. Лепкого від чисельних респондентів, деякі з них оприлюднив Р. Смик у машинописному "самвидаві" під назвою "Листи до Богдана Лепкого" [8]; водночас, машинопис двох листів митрополита УГКЦ А. Шептицького до Б. Лепкого поміщено у збірнику "Повернення Україні Богдана Лепкого" [9, с. 387].

Після проголошення незалежності України Р. Смик у 1990 р. відвідав Бережанщину, спілкувався з краєзнавцями В. Подуфалим і Н. Волинець, зацікавленими у створенні музейних експозицій про Б. Лепкого. Тому опікун архіву вирішив перевезти спадщину митця на батьківщину. Для майбутнього музею письменника було обрано ратушу в Бережанах, де тоді функціонували Музей книги і краєзнавчий музей. Саме у приміщенні ратуші у ХІХ ст. була розташована польська державна гімназія, у якій навчався й вчителював Б. Лепкий.

Надія Волинець, тоді директор Музею книги, про початок повернення Б. Лепкого Україні зазначала: "Першою посилкою у 1991 р. на адресу Музею книги Р. Смик надіслав фотокопії малюнків Б. Лепкого та ксерокопії титульних сторінок книг, рукописних аркушів письменника. Чому зволивав з доставкою оригіналів, зізнався пізніше: невідомо чи утвердиться незалежна держава, чи не втратиться посилка, надіслана поштою, чи якась рука не знищить це спеціально (досі вміст пачок зі США перевіряли). Тож волів перевозити лепківський архів частинами і власноручно. Але і тут мав проблеми, адже архів був уже власністю НТШ в Нью-Йорку, і голова товариства не давав згоди на його повернення попередньому власникові. Та наполегливий в своєму задумі д-р Р. Смик мав у НТШ "своїх надійних людей", які у час відпустки голови повернули йому лепківську спадщину. Це спонукало д-ра Р. Смика збільшити кількість подорожей до Бережан, щоб якнайшвидше перевезти добуте. Його немолоді руки вгиналися від тягаря валіз, напакованих книгами, документами, фотографіями, художніми роботами Б. Лепкого, з яких мали творити музейні експозиції" [10, с. 116–117].

Із слів Н. Волинець (співавтор експозиції музею митця в Бережанах. – Н. Б.) довідуємося, що співробітники НТШ у Нью-Йорку повернули Р. Смикомі "лепківську спадщину". Виникає запитання: чи всі матеріали й документи з особового архіву Б. Лепкого були перевезені в Україну? При цьому слід врахувати факт, що опікун спадщини митця найбільше раритетів передав упродовж 1993–1995 рр., коли в шести залах ратуші створювали експозицію. Її Р. Смик поповнював у наступні роки, зокрема до ювілеїв музею, який офіційно відкрили 27 серпня 1995 р.

Огляд сучасної експозиції обласного комунального музею Б. Лепкого в Бережанах доводить, що куратор архіву презентував для музейної установи наступні раритети: прижиттєві видання творів письменника та книги з його особистої бібліотеки (окремі з автографами автора – Н. Б.), малярські й графічні роботи митця, кілька фотографій, рукописів і документів, грамоти й подарунки з нагоди 60-ліття від дня народження діяча. Також до музею було передано копії: кількох рукописів і документів, першодруків збірок та окремих творів, спогадів про митця, лепкознавчих студій. Цей перелік свідчить, що власне "архів" Б. Лепкого залишився в США.

Із особового архіву Б. Лепкого в експозиції Бережанського музею містяться автографи віршів поета: "Побачиш гори в лід закуті", "Заспів" ("Колисав мою колиску..."), "На Святий вечір" (1923 р.), "На Голгофу"; рукопис письменника під назвою "Деякі музичні композиції до слів Богдана Лепкого"; ксерокопії рукописів поезій: "25 лютого 1861 р.", "Видиш, брате мій...", "Батуринські руїни", "На марґінесі книжки про Кричевського", "Неси в душі свою найкращу думу..." [11].

Серед оригінальних світлин виділимо такі: "Б. Лепкий серед професорів і учнів Бережанської гімназії" (1898 р.), "Донька Софія-Євгенія", "Дружина Олександра з донькою Наталією" (1902 р.), "Б. Лепкий із сином Левом-Ростиславом" (м. Краків), "Після концерту на честь 60-річчя від дня народження Б. Лепкого" (м. Бережани, 20.12.1932 р.), "Б. Лепкий і М. Беньковська" (1935 р.), "Б. Лепкий з гостями на порозі вілли "Богданівка"" (с. Черче, 1937 р.), "Б. Лепкий, Л. Лепкий, Р. Купчинський, М. Беньковська" (с. Черче, 1938 р.), "Б. Лепкий, Ю. Навроцький, Р. Купчинський,

М. Бєньковська" (с. Черче, 1938 р.), "Відпочинок біля озера" (фото дітей Б. Лепкого. – Н. Б.), "Б. Лепкий і М. Ліщинська" (м. Берлін), "Б. Лепкий і Ю. Андрейко, студент медицини" (м. Ванзе, 1924 р.), дві "віньєтки вчительських виділових курсів" 1910, 1911 рр. (Б. Лепкий серед слухачів курсів. – Н. Б.) [11]. Усі інші світліни із зображенням Б. Лепкого є фотокопіями з монографії В. Лева.

До архівних документів слід віднести оригінали грамот про присвоєння Б. Лепкому звання дійсного члена НТШ у філологічній секції (від 16 листопада 1932 р.), звання почесного члена товариства "Просвіта" у Львові (від 9 січня 1926 р.). У експозиції є копія витяги зі свідоцтва про вінчання Б. Лепкого з Олександрєю Лепкою (м. Коломия, 2 лютого 1897 р.), яка видана "7 падолиста 1915 р."; копія свідоцтва хрещення Б. Лепкого, у якому зазначено дату народження митця: 4 листопада 1872 р. (документ засвідчив греко-католицький парохом с. Крегулець у 1890 р.). У фондах музею зберігаються: чернетка листа Б. Лепкого до В. Стефаніка; чернетка рукопису промови Б. Лепкого, виголошеної на Святому вечорі (Вецляр, 1917 р.); два конверти, адресовані професору Б. Лепкому до Кракова (1930-і рр.). Всі інші матеріали оприлюднено в копіях, а саме: ксерокопія рукопису статті Б. Лепкого "Літопис"; ксерокопії рукописів промов Б. Лепкого: "Свято 22 січня" (Берлін, 1921 р.), "На святі в честь Симона Петлюри у Варшаві" (1927 р.), "3 нагоди вечора Стефанікових творів у Кракові" (1937 р.), "950 літ хрещення Русі-України" (Краків, 1938 р.); ксерокопія фрагмента спогадів Б. Лепкого про В. Оркана; ксерокопія фрагмента лепківського перекладу польською мовою новели М. Коцюбинського "В путях шайтана". Оригінали перелічених документів Роман Смик залишив у США; вони, ймовірно, зберігаються в архіві НТШ у Нью-Йорку. Це стосується і рукописів творів Б. Лепкого.

Найчисленнішою групою матеріалів із архіву є живописні й графічні роботи Б. Лепкого, які представлено в кількох кімнатах музею, зокрема, в експозиції першої – портрет о. Михайла Глібовицького, діда Б. Лепкого (малюнок Б. Лепкого з гімназійних часів – Н. Б.), в експозиції другої зали – портрети Т. Шевченка (два малюнки – Н. Б.), А. Чайковського, М. Устияновича, М. Івасюка, автопортрети (1885, 1907 рр.), виконані олівцем. П'ята зала містить понад 50 оригіналів мистецьких робіт Б. Лепкого, серед яких виділимо автопортрети (1885, 1887, 1905, 1908, 1932 рр.), портрети родичів: матері Домни у молодому й старшому віці, батька о. Сильвестра, о. М. Глібовицького, сестри Олени, доньок Софії-Євгенії і Наталії-Марії, сина Лева-Ростислава, сім портретів дружини Олександри в молодому й старшому віці, один із них – в українському народному одязі (два малюнки олівцем, п'ять – олійними фарбами – Н. Б.).

Представлено серію графічних ілюстрацій до видань, що впорядкував Б. Лепкий, зокрема портрети князя Володимира Мономаха, княгині Ольги, князя Болеслава Тройденевича, гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи (два малюнки – Н. Б.), Юрія Хмельницького, полковника Івана Богуна. Окремо обрамлено серію портретів українських письменників: Григорія Сковороди (два малюнки – Н. Б.), Тараса Шевченка, Лесі Українки, Олени Пчілки, Марка Вовчка, Христі Алчевської, Осипа Маковея, Миколи Вороного, Павла Чубинського, Василя Щурата, Петра Карманського, Павла Тичини та ін. (загалом 17 малюнків, виконаних у змішаній техніці – Н. Б.). У музеї експоновано 16 графічних малюнків Б. Лепкого до абетки, підготовленої у співпраці з А. Крушельницьким та О. Кульчицькою [11].

Малярську колекцію Б. Лепкого репрезентують живописні роботи Дем'яна Горняткевича "Хата на хуторі Кривенькім" (1927 р.) та "Приходство в с. Крегулець" (1928 р.), виконані олійними фарбами. Ці пейзажі, що подарував автор, свого часу прикрашали оселю Лепких у Кракові. Художньою майстерністю вирізняються живописні портрети Б. Лепкого (1903 р.) та його доньки Наталії-Марії (1904 р.), які написав митець О. Мавберг. Також цінним є портрет Б. Лепкого роботи художника Осипа Куриласа, який від часу еміграції нащадків письменника до США зберігавсь у родині Марії Лазар-Бєньковської в Кракові. Цей раритет, разом із портретом дружини Б. Лепкого, опікун архіву передав під час відкриття музею в 1995 р. Однак перераховані в листі Софії-Євгенії мистецькі твори сучасників письменника залишились у приватній колекції Романа Смика в США. Невідомо, де портрет Б. Лепкого роботи художника М. Бойчука і "Мадонна" роботи Б. Лепкого; саме цими живописними творами проілюстровано монографію В. Лева.

Серед складових спадщини Б. Лепкого варто виділити бібліотечні фонди. Окрему групу становлять книги з особистої бібліотеки письменника з його автографами: "Кобзар" Т. Шевченка (1893 р.), поетичні збірки І. Франка "Із днів журби" (1900 р.) та "Мій Ізмарагд" (1898 р.), "История новейшей русской литературы" А. М. Скабичевского (1848–1892 рр.), "Сестра" Марка Вовчка (1862 р.) праця В. Липинського "Z dziejów Ukrainy" (1910 р.). Окрім цього, Р. Смик передав до музею першодруки поетичних і прозових збірок, історичних творів, літературознавчих студій Б. Лепкого та видань класиків української літератури, що він упорядкував.

Зі США Р. Смик перевіз оригінальні матеріали, що ілюструють святкування 60-ліття від дня народження письменника в 1932 р. До цінних експонатів основного фонду музею віднесемо афішу "В 60 роковини уродин українського письменника й поета, професора Богдана Лепкого", де

поміщено програму святкування ювілею митця в Бережанах 20 грудня 1932 р., альбом "На спомин Богданові Лепкому бережанці", альбом від українських товариств Кракова, афішу "Концерту в 60-ліття уродин найбільшого українського сучасного письменника Богдана Лепкого" (Рогатин, 22 грудня 1932 р.), дерев'яну різьблену шкатулку – дарунок Союзу українок м. Коломия, бронзову композицію з п'яти лаврових листків на шматку лабрадориту з підписом "В 60-річчя уродин, Вш. п. професорові Б. Лепкому, 19.IX. Краків, 1932", вітальну адресу "Авторові "Мазепи" від учениць гімназії "Рідної школи" в Станіславові" (1932 р.), вітальну адресу від І. Поплавського, "товариша з молодечих літ" (1932 р.) [11].

Таким чином, завдяки спадкоємцям Б. Лепкого вдалося зберегти його особовий архів. Діти письменника, незважаючи на драматичні події Другої світової війни, зуміли вивезти з окупованого гітлерівцями Кракова документи та рукописи батька, його друковані твори й мистецьку колекцію. Перебуваючи в еміграції у США, вони обрали куратором архівної спадщини доктора Р. Смика, завдяки меценатській подвижницькій діяльності якого було збережено цінні матеріали. Зазначимо, що архівні документи відтворюють маловідомі сторінки життя й діяльності визначного представника українського національно-державного відродження.

Отже, зусиллями Р. Смика, опікуна особового архіву Б. Лепкого, значна частина матеріалів була передана до Обласного комунального музею Богдана Лепкого в Бережанах. Це – першодруки творів письменника, автографи та ксерокопії рукописів митця, прижиттєві світлини, живописні й графічні роботи Лепкого-художника. Частина архіву Б. Лепкого зберігається у НТШ в Нью-Йорку, і до фондів більшість українських дослідників не має доступу. Залишається сподіватися, що наявні в США матеріали у недалекому майбутньому стануть відкритими для лепкознавців.

Список використаних джерел

1. Лев В. Переїзд родини Лепкого до Німеччини і ЗСА / В. Лев // Лев В. Богдан Лепкий, 1872–1941: життя і творчість. – Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1976. – С. 270–271.
2. Сивіцький М. Доля літературної спадщини / М. Сивіцький // Сивіцький М. Богдан Лепкий: життя і творчість. – К., 1993. – С. 238–249.
3. Климишин М. Зв'язок із Краєм і архів Богдана Лепкого. Закінчення моїх студій / М. Климишин // Климишин М. Лірика Богдана Лепкого: спроба нової оцінки. – Тернопіль, 2003. – С. 112–117.
4. Стрілець Н. Роль членів ОУН у перевезенні архіву Богдана Лепкого з Відня до Німеччини та США / Н. Стрілець // ОУН в контексті українського національно-визвольного руху ХХ століття: м-ли Всеукр. наук. конф., Бережани, 4 лютого 2014 року. – Бережани, 2014. – С. 134–137.
5. Смик Р. Дороги долі / Р. Смик // Лежить на серці доля України. – Тернопіль, 2003. – С. 15.
6. Лист Софії-Євгенії Лепкої до Романа Смика // Повернення Україні Богдана Лепкого / [Зібрав, упоряд. і видав Р. Смик]. – Чикаго; Україна, 1996. – Кн. 1 – С. 302.
7. Лев В. Богдан Лепкий, 1872–1941: життя і творчість / В. Лев. – Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1976. – 400 с.
8. Листи до Богдана Лепкого / [видав Р. Смик]. – Чикаго, 1996. – 78 с.
9. Листи Андрея Шептицького до Богдана Лепкого // Повернення Україні Богдана Лепкого / [Зібрав, упоряд. і видав Р. Смик]. – Чикаго; Україна, 1996. – Кн. 2. – С. 387.
10. Волинець Н. Д-р Роман Смик – фундатор музею письменника Богдана Лепкого у м. Бережани / Н. Волинець // Збірник праць: том 8. Музеї Тернопільщини / Тернопільський осередок Наукового товариства ім. Шевченка. – Тернопіль, 2013. – С. 111–128.
11. Експозиція обласного комунального музею Богдана Лепкого в Бережанах Тернопільської обл.

Надежда Билык

ЛИЧНЫЙ АРХИВ БОГДАНА ЛЕПКОГО

В статье освещено судьбу личного архива выдающегося украинского писателя Богдана Лепкого.

Ключевые слова: Богдан Лепкий, личный архив, документ, фонд, музей.

Nadiya Bilyk

PERSONAL ARCHIVE OF BOHDAN LEPKY

The article highlights the lot of the personal archives of prominent Ukrainian writer Bohdan Lepky.

Key words: Bohdan Lepky, personal archives, document, fond, museum.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

94(470+571)“18”:351.862.4

Олена Приходьон

ПОВНОВАЖЕННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗМІНИ В СТРУКТУРІ СВЯТІЙШОГО СИНОДУ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

У статті охарактеризовано повноваження Святейшого Синоду й організаційні зміни, які відбулися у його структурі впродовж другої чверті ХІХ ст. Доведено, що реформи, проведені обер-прокурорами С. Нечаєвим та М. Протасовим у 30–50-х рр. ХІХ ст., у цілому завершили перебудову вищого церковного управління на відомчий лад. Особлива увага приділена правовому статусу канцелярії обер-прокурора, господарському та духовно-навчальному управлінням. Наголошується на тому, що за доби правління Миколи I відбулося посилення інституту обер-прокуратури.

Ключові слова: Російська православна церква, Святейший Синод, Микола I, духовенство, обер-прокурор.

Упродовж усього періоду існування Російської імперії, Російська православна церква (далі – РПЦ) була невід’ємною частиною суспільного життя. Імперський період в історії Росії хронологічно співпадає з синодальним періодом в історії церкви, тому вивчення становища Святейшого Синоду як вищого органу управління Російською православною церквою у різні конкретно-історичні періоди є логічним і закономірним. Деякі аспекти цього питання цікавили і продовжують цікавити істориків церкви [1–13], однак, здебільшого вони зверталися до становища Синоду у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Метою статті є спроба доповнити здобутки наших попередників і більш детально охарактеризувати повноваження й організаційні зміни, які відбулися у структурі Синоду у другій чверті ХІХ ст., що збігається з добою правління імператора Миколи I.

У результаті петровських реформ в Росії виникла нова система управління церквою. З ліквідацією патріаршества, яке фактично не існувало з 1700 р. – часу смерті патріарха Московського і всія Русі Адріана, на чолі церкви був поставлений колегіальний орган чорного та білого духовенства – Святейший Правлячий Синод [2, с. 25]. За своїм правовим становищем він прирівнювався до сенату і отримував, як і останній, від імені імператора “высочайшие указы и повеления” стосовно усіх церковних справ. Усі постанови Синоду аж до 1917 р. виходили зі штампелем “По указу Его Императорского Величества”, що свідчить про відсутність у Синоду законодавчої автономії, тому не можемо погодитися з викладачем церковного права Казанської духовної академії в 1881–1914 рр. І. Бердніковим, котрий говорив про наявність у Синоду законодавчої влади [6, с. 158], хоча й не пояснював її проявів.

Фактично реформа Петра I ввела РПЦ до складу державного апарату Російської імперії. Юридично вона була оформлена духовним регламентом, затвердженим 25 січня 1721 р. [14], відповідно до якого під контролем Синоду знаходилися питання канонічного характеру, нагляд за “чистотою” віри, боротьба з розколом, духовна цензура і суд, деякі питання сімейного права тощо. Так, за згодою “высочайшей власти”, Синод мав право відкривати нові кафедри, обирати ієрархів та призначати їх на вакантні посади, контролював проведення ревізій єпархій, академій та семінарій. Ревізії єпархій доручалися єпископам, а інспектування навчальних закладів виконували ревізори духовно-навчального управління Святейшого Синоду. Названі уповноважені подавали йому річний звіт.

Призначення та зміщення настоятелів монастирів, членів та секретарів духовних консисторій, архимандрити, ігумени та протоієреї, призначення нагород, заснування нових монастирів і церков було виключною прерогативою Синоду. До його відання відносилися також питання віри та моралі, боротьба з розколом, єретичними вченнями та сектантством. Він мав право встановлювати нові свята й обряди, канонізувати святих, видавати Священне Писання та богослужбові книги, а також накладати цензуру на твори богословського, церковно-історичного та канонічного змісту. Синод здійснював верховний нагляд за виконанням церковних законів усіма членами Церкви та за духовною освітою народу, мав право клопотатися перед верховною владою щодо потреб Церкви.

Як вища церковна судова влада, Синод був судом першої інстанції щодо звинувачень єпископів у антиканонічних діях та апеляційною інстанцією щодо справ, які вирішувалися у єпархіальних судах. Синод мав право виносити остаточне рішення щодо більшості справ з розлучень, а також у справах про зняття сану з духовенства та анафемствування мирян. Нарешті, Синод слугував органом канонічного спілкування РПЦ з автокефальними православними церквами та Вселенським православ'ям.

Крім того, що Синод був центральним органом управління РПЦ, єпархіальною владою для колишньої Патріаршої області, перейменованої у Синодальну. Синод керував нею через ті ж прикази, які існували і за патріарха, однак перейменовані у дикастерію (у Москві) та тиунську контору (у Петербурзі) [14].

Повноваження Синоду в духовному регламенті та законодавчих актах пізнішого часу окреслювалися у загальних рисах і часто змінювалися. На думку дослідника церковної реформи Петра І П. Верховського, упродовж XVIII–XIX ст. "компетенція Св. Синода определялась не столько положительными, сколько отрицательными чертами, а именно: 1) изъятия из его ведения целого ряда дел правительственных, экономических, судебных, в том числе некоторых брачных, наследственных и проч., 2) отношением Св. Синода к верховной власти и 3) отношением его к деятельности и власти синодального обер-прокурора" [15, с. 115–116; 16].

Відповідно до духовного регламенту, в колегію Синоду входили 12 представників білого та чорного духовенства, у тому числі три архієреї; архімандритів же, ігуменів та протопопів "скільки достойных сыщется". Усі вони призначалися імператором і подібно до членів світських колегій складали присягу при вступі на посаду. Але на практиці, для визначення складу присутніх у Синоді з духовним регламентом перестали рахуватися ще XVIII ст. З початку XIX ст. в Синод перестали призначати архімандритів, а на їх місця викликали обер-священника армії та флоту і царського духівника, котрі належали до білого духовенства, хоча, відповідно до штатів 1819 р., колегія Синоду складалася з семи членів: чотирьох архієреїв, двох архімандритів та одного протоієрея [17, с. 8].

За доби правління Миколи І, обер-прокурор граф М. Протасов слідкував за тим, щоб персональний склад Синоду відповідав його вподобанням і оновлювався кожних 2–3 роки. Постійними членами Синоду залишались митрополити Санкт-Петербурзький, Московський і Київський, хоча 1842 р. Московський митрополит Філарет (Дроздов) [18; 11, ч. 1, с. 37, 44–50; 19] та Київський митрополит Філарет (Амфітеатров) [11, ч. 1, с. 53, 56], поїхавши до своїх єпархій, залишили Синод, хоч і не втратили членства у ньому. 1835 р. Микола І призначив членом Синоду свого сина Олександра, що викликало спротив у середовищі архієреїв, в першу чергу – митрополита Московського Філарета (Дроздова) [20, с. 51; 21, с. 74], можливо тому, великий князь утримувався від участі в засіданнях Синоду. Детальний список осіб, які засідали у Святійшому Синоді в першій половині XIX ст. у своєму дослідженні наводить М. Морозкін [21, с. 48–80].

Засідання Святійшого Синоду відбувалися у дві сесії – зимову та літню, у проміжках між якими єпископи роз'їжджалися по своїх єпархіях [21, с. 74]. Тричі на тиждень проводилися засідання Синоду. Ці дні були обов'язковими для присутності його членів. З доповідями на засіданні виступали, зазвичай, обер-секретарі Синоду, котрі, впродовж відведених для цього трьох годин, мали представити до 50 справ, тому не дивно, що у Синоді накопичувалася низка нерозглянутих справ, та й ті, про які доповідали на засіданні, часто потребували доопрацювання [22, с. 75]. Отже, Святійший Синод не був виключенням з-поміж інших вищих імперських установ, де справи фактично вирішувались головами канцелярій.

Державний нагляд за діяльністю Синоду здійснював обер-прокурор – світський чиновник з середовища військових чи цивільних осіб. Ця посада була запроваджена Петром І 11 травня 1722 р. [23]. Права й обов'язки обер-прокурора Синоду визначала інструкція [24], подібна до інструкції генерал-прокурора сенату. Обер-прокурор був присутній на засіданнях Синоду, спостерігав за правильним, своєчасним і законним ходом справ, мав право вето на рішення синодального "присутствія" і доповідав про них імператору.

Реформи, проведені обер-прокурорами С. Нецаєвим та М. Протасовим у 30–50-ті рр. XIX ст., у цілому завершили перебудову вищого церковного управління на відомчий лад. За визначенням сучасної дослідниці місця та ролі Святійшого Синоду в системі державних установ Російської імперії С. Алексєєвої, Синод перетворився на велике і складне "міністерство" у справах православ'я [2, с. 27]. У цей період у його складі відбулися структурні зміни і виникали нові установи. Так, 1836 р. при Синоді створено господарський комітет [26], який розпоряджався коштами, що знаходились в "особом веденні" Синоду, зокрема, сумами, асигнованими на його канцелярію і господарський комітет у відповідності до штату і поза ним для виплати жалування службовцям, виділеними на ремонт синодального приміщення; прибутками синодальної типографії та книжкових магазинів, біблейськими коштами (прибутки від продажу Святого Писання). Також до компетенції комітету входили будь-які господарські розпорядження щодо синодальних приміщень,

типографії, книжкових магазинів, біблейського майна та інших питань, визначених Синодом [26, § 1–2].

Крім того, господарський комітет контролював надходження і витрату коштів, які надходили з державного казначейства для потреб духовного відомства [26, § 3]. До складу комітету входив директор канцелярії, обер-прокурор і один з призначених ним чиновників його столу, юрист-консульт і керуючий справами комісії духовних училищ [26, § 6]. У підпорядкуванні комітету знаходилась контора московської і керівництво петербурзької синодальних типографій, комісари книжкових магазинів, а також інші службовців, які завідували майном Синоду [26, § 5].

"Во всех действиях своих" господарський комітет був підконтрольний синодальному обер-прокурору [26, § 4]. Зокрема, комітет щомісяця звітувався перед ним про стан згаданих фінансів, а у кінці року – про їх обіг, вказуючи на економію і прибутки друкарень [26, § 26]. Лише з дозволу обер-прокурора виконувалися ремонтні роботи, витрати на які перевищували 2 тис. карбованців (далі – крб.) "по одному предмету" [26, § 20] та укладалися контракти на суму більшу, ніж 10 тис. крб. На власний розсуд синодальний обер-прокурор розпоряджався залишками коштів, які виділялися на утримання синодального приміщення, і відсотками з них, маючи право призначити з цих сум допомогу службовцям, котрі не мали приміщення у державних будівлях [26, § 27]. Положенням про господарський комітет передбачалося складання проекту переоблаштування синодальних типографій з метою "улучшения состояния по части книгопечатания, хозяйственных распоряжений, приращения капиталов и порядка счетоводства в отчетности" [26, § 31]. Таким чином, зі створенням господарського комітету обер-прокурор Синоду зосередив у своїх руках управління синодальними коштами.

Без перебільшення переломним у реформуванні структури Святійшого Синоду за доби правління Миколи I можна назвати 1839 р. Одним з напрямків такого реформування було перетворення господарського комітету на господарське управління при Святійшому Синоді [27]. Окрім тих функцій, які мав комітет, під контроль управління передавалися капітали духовно-навчального відомства. Про їх використання обер-прокурору надавався щорічний особливий звіт, котрий у свою чергу розглядався Синодом [27, §1, 8, 25]. На відміну від складу комітету, до складу управління, окрім постійних членів, обер-прокурор тимчасово або на постійній основі міг призначити інших чиновників свого відомства [27, § 10]. Усі звернення господарського управління до імператора, Державної Ради, комітету міністрів або єпархіальних преосвящених надходили від імені обер-прокурора. Він також виступав з пропозиціями, підготовленими управлінням на засіданнях Синоду, який давав "заключения" по них [27, § 16]. Обер-прокурор надавав дозвіл на витрати у справах управління, які не перевищували 10 тис. крб. і затверджував контракти на суму не більше 50 тис. крб., але використання господарським управлінням більших сум, а також витрати з біблейських фондів і сум, призначених для допомоги бідним особам духовного звання, допускалися лише за згоди Синоду [27, § 20–21].

Таким чином, компетенція господарського управління порівняно з функціями господарського комітету і повноваження власне обер-прокурора розширювалися. Водночас законодавство не допускало узурпації влади останнім, оскільки за законодавством рішення у справах приймалися на засіданнях Святійшого Синоду. Крім того, саме Синод контролював важливі і значні витрати управління.

Окрім упорядкування господарської діяльності Синоду, за доби правління Миколи I відбуваються суттєві зміни в управлінні навчально-виховною діяльністю церкви: імператорським указом того ж 1839 р. комісія духовних училищ замінювалася духовно-навчальним управлінням на чолі з обер-прокурором і закріплювався його нагляд за духовною освітою [28].

До компетенції духовно-навчального управління відносилися справи виховання й освіти "духовного юношества", завідування капіталами та іншими господарськими справами духовно-навчального відомства, збирання відомостей про стан справ у ньому "дабы высшему начальству были известны настоящее их положение, успехи и недостатки" [28, § 2], спостереження за виконанням постанов і приписів начальства.

Управління збирало матеріали і готувало справи до розгляду. Відповідно до їх підзвітності, справи поділялись на два види – ті, які розглядались Синодом і ті, які розглядались безпосередньо обер-прокурором або ж духовно-навчальним управлінням самостійно. Так, Синод розглядав проекти і постанови про облаштування навчальних закладів, заснування, перенесення і закриття училищ, розгляд викладацьких конспектів, введення книг до використання у навчальному процесі, важливі питання, які виникали після огляду духовних навчальних закладів, призначав пенсії та допомогу за духовно-училищну службу, розглядав кандидатури на посади ректорів та інспекторів академій і семінарій, призначав, переміщував і звільняв викладачів академій та семінарій, котрі мали духовний сан; розглядав питання про нагородження працівників духовних навчальних закладів, котрі належали до духовного стану і звільняв з духовного відомства наставників і вихованців, звільняв

випускників академій від обов'язку приймати сан, призначав членів академічних конференцій, надавав учені ступені, розподіляв випускників академій на викладацькі посади.

Крім того, Синод призначав додаткові оклади на утримання вихованців у навчальних закладах, грошові допомоги викладачам і учням в особливих випадках, призначав додаткові оклади на утримання лікарень; розглядав проекти і виділяв кошти з сум духовно-навчального відомства на будівництво і переоблаштування навчальних приміщень; безкоштовно надавав училищам підручники; розглядав і передавав імператору річний звіт про стан духовно-навчальних капіталів, затверджував кошторис витрат по духовно-навчальному відомству; виділяв кошти на будівництво церков та їх облаштування усім необхідним [28, § 4]. Таким чином, Святійший Синод розглядав ті справи духовно-навчального відомства, які стосувались основних питань освіти й виховання осіб духовного стану, училищної служби духовенства, а також питання щодо розпорядження духовно-училищними капіталами і прибутками.

До компетенції обер-прокурора входили справи щодо призначення штатного жалування та класних окладів, а також вихованців до складу академічних курсів, розгляду формулярних списків про службу чиновників і нагородження наставників духовних навчальних закладів, котрі належали до цивільного відомства; розгляду відомостей про учнів навчальних закладів духовного відомства; призначення, переміщення та звільнення викладачів академій та семінарій, котрі не мали духовного сану, а також виділення наставникам квартирних коштів.

Окрім цього, обер-прокурор Синоду надавав дозвіл на купівлю класичних книг на суму не більше 5 тис. крб., будівництво і переоблаштування приміщень духовних навчальних закладів за рахунок духовно-навчального капіталу на суму, яка не перевищувала 5 тис. крб., а за рахунок місцевих економічних сум – не більше 10 тис. крб.; призначення одноразової позаштатної допомоги на придбання необхідних речей для утримання навчальних закладів і управління ними з ресурсів духовно-навчальних капіталів на суму, яка не перевищувала 2 тис. крб., а з місцевих економічних сум – не більше 6 тис. крб. Виділення коштів більше зазначеної суми було можливе лише за згоди Синоду.

Також обер-прокурор розглядав справи щодо пожертвувань приміщень і землі на користь навчальних закладів, відпуску коштів наставникам, священно- і церковнослужителям, котрих переводили з однієї єпархії до іншої. Крім того, синодальний обер-прокурор займався розглядом будь-яких пропозицій щодо навчальної чи господарської сфери функціонування духовних навчальних закладів і готував відповідні подання для їх розгляду Синодом. Обер-прокурор здійснював загальний нагляд за дотриманням духовно-навчальним відомством законів і розпоряджень [28, § 5]. Отже, у підпорядкуванні обер-прокурора знаходились ті справи, які потребували суворого нагляду за їх розглядом, а також ті, які стосувались служби осіб, котрі не належали до духовного стану.

Таким чином, незважаючи на головування обер-прокурора над духовно-навчальним управлінням, простежувалося розмежування його повноважень і компетенції Синоду щодо деяких справ духовно-навчального відомства. Найбільш важливі з них, зокрема ті, які стосувались навчально-виховного процесу та участі осіб духовного стану в ньому чи то як учнів, чи то як викладачів, вирішувалися колегіально Синодом, який обмежував одноосібну владу обер-прокурора. Принаймні саме такий стан речей отримав юридичне закріплення.

Останній крок, зроблений Миколою I, у реформуванні структури Святійшого Синоду, припав на 1836 та 1839 рр., коли імператорськими указами реорганізовано канцелярію обер-прокурора Синоду [29, 30]. Час виникнення зазначеної канцелярії є доволі дискусійним питанням в історіографії. Більшість дослідників [2, с. 27; 4, с. 350; 12, с. 122] схильються до думки, що 1839 р. канцелярія обер-прокурора Синоду заснована, а не реорганізована. Свою думку вони аргументують тим, що імператорський указ від 1 березня 1839 р. починається доволі чітким формулюванням "Высочайше утвержденное учреждение Канцелярии Обер-прокурора Святейшего Синода" [30], але прихильники цієї точки зору чомусь не згадують, навіть, указ від 1 серпня 1836 р., який затверджував штат тієї ж таки канцелярії [29], що дає змогу говорити про її існування принаймні з 1836 р. Зовсім іншу дату створення зазначеної канцелярії наводить Ю. Кондаков – 1722 р. Підтвердження своєї точки зору він знаходить у Російському державному історичному архіві, де зберігається фонд канцелярії обер-прокурора, датування документів якого починається саме з 1722 р. [9, с. 322]. Ми погоджуємося з думкою Ю. Кондакова і схильні стверджувати, що за доби правління Микола I канцелярія обер-прокурора була реорганізована, а не заснована.

Тим не менше, можна з впевненістю констатувати, що за доби правління Микола I відбулося посилення інституту обер-прокуратури, оскільки обер-прокурор Синоду представляв духовне відомство в керівних державних установах імперії, директори та управляючі всіх установ Синоду підпорядковувалися безпосередньо обер-прокурору. Того ж 1839 р. канцелярія Синоду була підпорядкована обер-прокурору введенням посади управляючого. За умови обговорення особливо

важливих питань, обер-прокурор скликав на консультацію очільників структурних підрозділів Синоду [30, §5]. С. Алексеева називає її Радою Міністрів [2, с. 27]. Крім того, обер-прокурорство М. Протасова супроводжувалося надзвичайним розвитком бюрократизації: "иная бумага, прежде окончательного разрешения, претерпевала три или четыре полных делопроизводства" [12, с. 122].

Таким чином, найбільш суттєві зміни у структурі Святейшого Синоду за доби правління Миколи I припали на 1839 р., коли було реорганізовано канцелярію обер-прокурора, господарський комітет перетворений на господарське управління, а комісія духовних училищ – на духовно-навчальне управління. Це дозволило Синоду в особі його обер-прокурора, на зразок світського міністерства, встановити жорсткий контроль над фінансами і навчально-виховною діяльністю церкви, продовжуючи тим самим її перетворення на звичайне державне відомство.

Організаційні та функціональні перетворення Синоду були наслідком як адміністративної необхідності, так і зміни у відносинах між носіями вищої державної влади та Синодом; і не в останню чергу вони відбувались за ініціативи обер-прокурорів, вплив яких постійно зростав, адже обер-прокурор отримав вирішальний голос у Синоді, а його канцелярія відтіснила синодальну. Але такі реформи мали прагматичні цілі, адже члени Синоду не мали спеціальної підготовки, яка б дозволяла їм професійно вирішувати господарські та фінансові питання, за що вони навіть не несли відповідальності.

Шляхом підпорядкування обер-прокурору колишніх синодальних установ і створення нових з органу нагляду він поступово перетворився на орган влади. Водночас, у другій чверті XIX ст. посада синодального обер-прокурора так і не була зрівняна з міністерською, оскільки найважливіші справи, хоч і не без його впливу, продовжували розглядатися Синодом колегіально. Обер-прокурор отримав міністерську владу лише над світськими чиновниками, а компетенція Синоду щодо найважливіших питань церковного життя не обмежувалась. Це дозволяє дійти висновку про відсутність авторитаризації влади обер-прокурором. І в цьому контексті не можемо погодитись з висновком М. Морошкіна про те, що метою реорганізації Святейшого Синоду було посилення особистої влади обер-прокурора М. Протасова [11, ч. 1, с. 233], оскільки навряд чи можна особисті амбіції графа М. Протасова, якщо такі, звісно, були, ставити вище тієї командно-адміністративної системи, яка існувала за доби правління Миколи I. Йдеться про посилення інституту обер-прокуратури, розширення повноважень обер-прокурора як посадової особи, а не особисто того, хто її заміщував.

Список використаних джерел

1. Алексеева С.И. Институт синодальной обер-прокуратуры и обер-прокуроры Святейшего Синода в 1856–1904 гг. / С.И. Алексеева // Нестор. – 2000. – № 1. – С. 291–310.
2. Алексеева С.И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856–1904 гг. / С.И. Алексеева. – СПб.: Наука, 2006. – 276 с.
3. Алексеева С.И. Синод как государственное учреждение Российской империи во второй половине XIX в. / С.И. Алексеева // Актуальные проблемы историографии дореволюционной России: Межвузов. сб. науч. тр. – Ижевск, 1991. – С. 149–164.
4. Барсов Т. В. Святейший Синод в его прошлом / Т. В. Барсов. – СПб.: т-во "Печатня С.П. Яковлева", 1896. – 446, [2], IV с.
5. Барсов Т.В. Синодальные учреждения прежнего времени / Т.В. Барсов. – СПб.: скоропечатня и лит. И.Ф. Пухира, 1897. – 249, [2], IV с.
6. Бердников И.С. Краткий курс церковного права православной церкви / И.С. Бердников. – [2-е изд.] – Казань: тип. Императорского ун-та, 1903. – 354 с.
7. Верховский П. В. Учреждение духовной коллегии и духовный регламент. К вопросу об отношении церкви и государства в России. Исследование в области русского церковного права. В 2 т. / П. В. Верховский. – Ростов н/Д: скл. изд. у автора, 1916. – Т.1: Исследование. – 1916. – 686, [2], XXVI, CLXXVIII с.
8. Глубоковский Н. Н. По вопросам духовной школы (средней и высшей) и об Учебном комитете при Святейшем Синоде / Н. Н. Глубоковский. – СПб.: Синодальная тип., 1907. – 148, [8] с.
9. Кондаков Ю. Е. Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине XIX в. / Ю. Е. Кондаков. – СПб.: Издательство "РНБ", 2003. – 360 с.
10. Маслюк Е. Ю. Организационные изменения в составе Святейшего Синода во время правления Николая I / Е. Ю. Маслюк // Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории. – М., 2012. – С. 18–24.
11. Морошкин М. Я. Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая I / [под ред. Н.Ф.Дубровина: в 2 ч.] / М. Я. Морошкин // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб.: Тип. Тов-ва "Общественная польза", 1902. – Вып.113. – Ч. 1. – 1902. – 468 с.
12. Рункевич С.Г. Русская Церковь в XIX веке / С.Г. Рункевич. – СПб.: тип. А.П. Лопухина, 1901. – 232 с.
13. Специальные капиталы Святейшего Правительствующего Синода. – СПб.: Синодальная типография, 1914. – 220 с.
14. Регламент или Устав Духовной Коллегии от 25 января 1721 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание I. – Т. VI – СПб.: В тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – № 3718.
15. Верховский П. В. Очерки по истории русской церкви в XVIII и XIX ст. / П. В. Верховский. – Вып. 1. – Варшава: тип. Варшавск. учеб. округа, 1912. – 148, [4] с.
16. Верховский П. В. Сущность и характер церковной власти / П. В. Верховский. – Сергиев Посад: тип. И.И. Иванова, 1916. – 15 с.
17. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / [Сост. Т. Барсов]. – СПб.: скл. изд. у авт., 1885. – 663, [III], CLXXVIII с.
18. Маслюк О. Роль митрополита Філарета (Дроздова) в системі

церковного управління за доби Миколи I очима сучасників / О.Маслюк // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2011. – Вип. 87. – Серія: Історичні науки. – № 8. – С. 40–44. 19. Никанор, архиеп. Херсонский. Записки присутствующего в Святейшем Правительствующем Всероссийском Синоде архиепископа Херсонского Никанора / архиеп. Херсонский Никанор // Русский архив. – 1906. – № 2. – С. 355–427; № 9. – С.5–37. 20. Воспоминания и отзывы Московского митрополита Филарета, записанные его викарием преосвященным Леонидом // Русский архив. – 1907. – Кн.1 – № 1. – С. 51–56. 21. Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700–1917 / И.К. Смолич // Макарий (Булгаков). История Русской Церкви: в 9 т. / Макарий (Булгаков) – М., 1995–1997. – Т.8. – Ч.1. – 1996. – 799 с. 22. Исмаилов Ф. Ф. Из воспоминаний секретаря при Св. Синоде Ф.Ф.Исмаилова / Сообщ. Ф.Терновский // Странник. – 1882. – Т.3. – № 9. – С. 73–88. 23. Именной от 11 мая 1722 г. Указ о выборе в обер-прокуроры в Синоде из офицеров // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание I. – Т. VI. – СПб.: В тип. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – № 4001. 24. Инструкция обер-прокурору Св. Синода от 13 июня 1722 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание I. – Т. VI. – СПб.: В тип. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – № 4036. 25. Дмитриев С. С. Православная церковь и государство в пореформенной России / С. С. Дмитриев // История СССР. – 1966. – № 4. – С.20–54. 26. Высочайше утвержденный от 14 ноября 1836 г. Положение О Хозяйственном комитете при Св. Синода // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XI. – Отделение второе. – СПб.: В тип. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1837. – № 9705. 27. Высочайше утвержденный от 1 марта 1839 г. Положение о Хозяйственном управлении при Св. Синоде // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XIV. – Отделение первое. – СПб.: В тип. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1840. – № 12071. 28. Высочайше утвержденное от 1 марта 1839 г. Положение о Духовно-учебном управлении при Св. Синоде // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XIV. – Отделение первое. – СПб.: В тип. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1840. – № 12070. 29. Высочайше утвержденный от 1 августа 1836 г. Штат Канцелярии обер-прокурора Св. Синода // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XI. – Отделение первое. – СПб.: В тип. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1837. – № 9451. 30. Высочайше утвержденный от 1 марта 1839 г. Учреждение Канцелярии обер-прокурора Св. Синода // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XIV. – Отделение первое. – СПб.: В тип. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1840. – № 12068.

Елена Приходен

ПОЛНОМОЧИЯ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В СТРУКТУРЕ СВЯТЕЙШЕГО СИНОДА ВО ВТОРОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX В.

В статье дана характеристика полномочий Святейшего Синода и тех организационных изменений, которые произошли в его структуре во второй четверти XIX в. Доказано, что реформы, проведенные обер-прокурорами С. Нечаевым и графом Н. Протасовым в 30–50-е гг. XIX в. в целом завершили перестройку высшего церковного управления на ведомственный лад. Особое внимание уделяется правовому статусу Канцелярии обер-прокурора, Хозяйственного и Духовно-учебного управлений. Акцент делается на том, что во время правления императора Николая I произошло усиление института обер-прокуратуры.

Ключевые слова: Русская православная церковь, Святейший Синод, Николай I, духовенство, обер-прокурор.

Olena Prykhodon

THE AUTHORITY AND ORGANIZATIONAL MODIFICATIONS OF THE MOST HOLY SYNOD'S STRUCTURE IN THE SECOND QUARTER OF THE 19TH CENTURY

The article considers the authority and organizational modifications which the Most Holy Synod's structure underwent during the second quarter of the 19th century. The author argues that the reforms which were carried out by the Chief Procurators S.D. Nechyayev and N.A. Protasov in the 1830's – 1850's finished the realignment of the supreme ecclesiastical administration in a bureaucratic manner completely. Special attention is paid to the legal status of the Chief Procurator's Chancellery, Department of Economy and Spiritual Educational Board. The author emphasizes the reinforcement of the Chief Procurator's institution in the reign of Nicholas I.

Key words: Russian Orthodox Church, Most Holy Synod, Nicholas I, clergy, Chief Procurator.

УДК 94(438)

Марек Трущинський

СВЯЩЕНИК СТАНІСЛАВ БЖУСКА – ОСТАННІЙ КАПЕЛАН СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863 Р.¹

Діяльність священика Станіслава Бжуски припадає на період середини XIX ст., коли він виконував пасторські обов'язки на Підляшші. Під час Січневого повстання 1863 р. священик С. Бжуска став командиром невеликих частин та організував опір царським військам. Будучи головним капеланом повстанських військ, користувався повагою населення. Згодом С. Бжуска був арештований і ув'язнений у Варшавській в'язниці, а 23 травня 1865 р. страчений у Соколові Підляськім. 23 травня 2008 р. Президент Польщі Лех Качинський посмертно нагородив його орденом Білого Орла.

Ключові слова: конспірація, повстання, пам'ять, капелан, Підляшшя.

Хоча історики Січневого повстання 1863 р. доволі часто звертались до постаті С. Бжуски, однак вони радше поверхнево трактували значення цієї особистості.

Біографію ксьондза С. Бжуски вивчав К. Козмінський – її видання з'явилося з нагоди сотої річниці Січневого повстання [16]. Г. Мелішевська присвятила ксьондзу С. Бжусці цікавий, хоча й невеликий монографічний нарис, який донині залишається основною науковою працею про його життя і діяльність [19]. Доповнити просопографію ксьондза С. Бжуски покликана й наша праця.

Священик С. Бжуска народився 30 грудня 1834 р. [2]² в Докудові, не далеко від Бялої Підляської, званої тоді Бялою Радзивилівською [17, s. 10]*, у родині дрібної шляхти [17, s. 9; 22, s. 43]³. Його батько, Марцелій Бжуска, займав другорядні посади в адміністрації маєтків [що було частим явищем серед незаможної шляхти, а також виконував функції економа у фільварку Славачинек [17, s. 10] під Бялою Підляською. Мати, Кароліна з Енсайтів імовірно походила з давньої шотландської або німецької родини [5, s. 63; 33, s. 10]⁴.

Визначення суспільного статусу священика С. Бжуски нині має досить істотне значення, зважаючи на те, що в наявні й нині літературі часто згадується про нього як про селянську дитину, що, згідно з теперішнім станом досліджень цього питання, є неправдивим твердженням [8, s. 280; 11, s. 31]. Батьки Станіслава володіли невеликими земельними наділами в селах: Старі Бжуски, Бжуски Татари і Шимбори Анджеєвента у Ломжинському повіті Августовської губернії [4, k. 291; 33, s. 29]⁵. Подружжя Бжусків незаперечно слід зачислити до дрібної шляхти, що не мала легітимного підтвердження свого походження. Ще в 70-х рр. XX ст. досить близькі родичі священика С. Бжуски (з таким самим прізвищем) проживали на околицях Седлецького повіту: у Пшесмиках і в недалекому Таркові [17, s. 10].

С. Бжуска мав трьох братів – Александра, Юзефа і Леопольда, а також дві сестри – Ізабеллу і Теофілу (Ізабелла померла у віці трьох років у 1835 р. [3, s. 255]). Вихованням і освітою дітей займалася мати, оскільки батько помер у віці 36 років, в 1840 р. [3, s. 144].

Отримавши ґрунтовне домашнє виховання, Станіслав навчався в Бяльській повітовій школі. Варто підкреслити, що до цього типу шкіл мали доступ головним чином діти шляхти. Бяльська гімназія, одна з багатьох освітніх установ в Польському Королівстві, пишалася родоводом, що сягав XVII століття – тодішня Академія. У часи поділів Польщі росіяни знизили статус школи до рівня повітової. Незважаючи на це, до 1864 р. вона була осередком прогресивних людей і пристрасних патріотів [30, s. 154–165].

¹ Переклад статті здійснено доктором історичних наук, професором, завідувачем кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка О. Сухим.

² У існуючій до цього часу літературі подається також інша дата дня народження Станіслава Бжуски: Ришард Бендер в біограмі "Brzóska Stanisław" [5, s. 63] подає дату 1831 р., натомість Галіна Малішевська в тексті "Ksiądz Stanisław Brzóska" [19, 5], опираючись на слідчі свідчення священика Бжуски, подає дату 1832 р.

* Ю. Томчик у своїй праці [33] подає, що в добре збережених метричних книгах парафії Святої Анни в Бялій Підляській з 1828–1840-х років, до якої тоді і пізніше належало католицьке населення, що мешкало в Докудові, не знайдено метрики народження священика Бжуски. Отже, є версія, що місцем народження С.Бжуски міг бути інший Докудів.

³ Рід Бжусків з гербу Новіна походить з давньої бельзької землі з Підляшшя (точно невідомо, з околиць якого міста і якого відгалуження роду походять безпосередні предки священика Станіслава Бжуски. Його батько народився на околицях Бшужок Бжезінських в 1804 р. – не довів у відведений термін свого дворянства у Геральдичному товаристві і тому його синові відмовлено було називатися „дворянин“).

⁴ Ю. Томчик подає прізвище матері С.Бжуски – Енсайт або Енцкейт. Т. Кравчак вважає, що версії прізвища матері священика Бжуски, що наводяться в існуючій до цього часу літературі помилкові і подає його як Енхайт.

⁵ У списку офіційних назв місцевості в Польщі не вказано: Бжускі Старе і Шимбори Анджеєвента.

У 1851 р. С. Бжуска подався до Києва, щоб у тамтешньому Університеті розпочати медичні студії [2, к. 2–3; 18, s. 5–6; 25, s. 3; 27, s. 9; 33, s. 110]¹ З невідомих причин через два роки навчання він повернувся на Підляшшя і в 1854 р. вступив до Підляської єпархіальної семінарії у Янові. 25 липня 1858 р. був висвячений [2, к. 19; 19, s. 6; 18, s. 186]², а також призначений вікарієм при парафіяльній церкві в Соколові Підляському. Соколовська парафія, приходським священиком якої був ксьондз Анджей Карніцький, охоплювала досить велику територію – поза самим містом священики обслуговували численні поселення дрібної шляхти (т. зв. “застінки”), фільварки і села. Пастирська праця в парафії не належала до легких з огляду на ускладнені віросповідальні взаємини. Присутність на цій території унітів, званих на Підляшші популярно “уніатами”, скеровувала на священиків більш пильну увагу адміністративно-поліцейської влади [10, s. 18].

Священик С. Бжуска доручені йому обов'язки в Соколовській парафії виконував зірцево і ретельно [26, s. 3]. Однак надмірна праця у великій парафії ослабила його здоров'я і упродовж двох місяців він мусив перебувати на відпочинку. У квітні 1860 р. єпархіальна влада прийняла рішення про переведення священика С. Бжуски до Лукова, де він повинен був обійняти посаду, рівнозначну до тієї, який займав в Соколові. Луковська парафія за розмірами не була меншою, ніж Соколовська, але тамтешній приходський священик, ксьондз Яків Рожковський, мав в помічниках окрім ксьондза Бжуски, ще одного вікарія – ксьондза Юзефа Кожуховського. Крім того в парафії працювали піари і бернардинці. Отже, пастирські обов'язки в Лукові були для ксьондза С. Бжуски менш обтяжливими [2, s. 19–19 v]. До праці на новому місці приступив із запалом. Молодий вікарій швидко проявив себе як гарний проповідник [29, s. 36].

Звичну пастирську роботу в Лукові неочікувано перервав його арешт. Він потрапив у немилість місцевої військово-адміністративної влади, бо нібито порушив заборони, введені воєнним станом у Польському королівстві й оголошені 14 жовтня 1861 р. Під час богослужіння 10 листопада 1861 р. він виголосив проповідь до вірних, спираючись на притчу про пшеницю і кукуль, яка була кваліфікована як “підбурююча умисли”. Було визнано, що красномовство вікарія з Лукова нібито скероване проти окупантів, що й образило присутніх у церкві офіцерів [6, s. 60–61]. Незважаючи на численні інтервенції і заступництво [2, к. 5–6]³, 10 грудня 1861 р. воєнно-польовий суд в Седліцах засудив його до двох років заслання, яке згодом було пом'якшене до шести місяців арешту у фортечних казематах [18, s. 342–343]. 28 січня 1862 р. луковський вікарій був вивезений з Седліц до фортеці в Замості. Стан здоров'я ув'язненого, що погіршувався, став причиною його завчасного звільнення. Врешті-решт, після чотирьох місяців перебування в казематах, 2 червня 1862 р. ксьондз Станіслав вийшов на волю. Після повернення до Лукова молодий вікарій одразу ж потрапив під пильний нагляд поліції [33, s. 34]. Репресії не перешкодили ксьондзу С. Бжусці займатися конспіраційною і підбурювальною діяльністю, тим більше, що в 1862 р. партія руху, підпільна організація молодих радикалів, що підпорядкувалася Центральному національному комітету, почала готувати збройне повстання. Комітет мав сильні позиції на Підляшші завдяки ініціативі братів Франковських: Івана, Станіслава і Леона. Спільнота Луковського повіту була зорганізована під проводом Леона Франковського [17, s. 24].

Ксьондз С. Бжуска налагодив тісну співпрацю з репресованим царською владою ксьондзом Адамом Слотвінським, який у цей час виконував функції повітового начальника повстанської організації. Сам ксьондз С. Бжуска виконував завдання ЦНК, як начальник міста Лукова [32, s. 25–26]. С. Бжуска і А. Слотвінський не були єдиними серед підляського духівництва, хто працював у підпіллі, яке готувало повстання. Серед інших священиків можна згадати Михайла Жултовського, Северина Пашковського, Константина Бушевського, Павла Краєвського, Павла Шепетовського, Альфонса Ремпальського, Леопольда Куровського, Антонія Станкевича [28, s. 91]. Ксьондз С. Пашковський виконував відповідальну функцію єпархіальної довіреної особи для підтримки безпосереднього контакту між конспірантами-духівниками Підляшшя та ЦНК [28, s. 83–84].

Ніч з 22 на 23 січня 1863 р. застала священика С. Бжуску в Лукові. Очолюючи загін добровольців, він вчинив збройну акцію проти солдатів 5-ої роти піхотного полку. Росіяни, побоюючись поразки, відступали, займаючи оборонні позиції. Прибуття 8-ої роти на допомогу, змусило ксьондза С. Бжуску видати наказ про розосередження повстанського загону [7].

Подальша доля повстанської діяльності ксьондза С. Бжуски пов'язана із загоном полковника Левандовського, разом з яким він брав участь у битвах під Семятичами – 7 лютого 1863 р. і Воскшеніцями – 14 лютого 1863 р. 14 березня 1863 р. С. Бжуска отримав кульове поранення в Станіні [14, s. 48]. Після періоду одужування у невеликій парафії під Желеховом, повернувся до

¹ У слідчих зізнаннях кс. Бжуска не назвав відділу, на якому навчався у Києві.

² У слідчих зізнаннях кс. Бжуска подав дату висвячення – 1857 р.

³ Єпископ В. Шиманський до генерала Хрушова 16.XI.1861 р.; Там же, к. 7-8 Єпископ В. Шиманський до губернатора А. Бодушинського 16.XI.1861 р.

активної повстанської діяльності, але вже під команду Карла Крисінського (поранений Левандовський потрапив до російського полону).

Заслуги ксьондза С. Бжуски в збройній боротьбі незабаром були високо оцінені повстанською владою. Військовий відділ національного уряду в наказі від 22 липня 1863 р. призначив С. Бжуску головним капеланом Підляського воєводства [33, s. 69], що уповноважувало його до нагляду за діяльністю капеланів на території згаданого воєводства. Повстанську діяльність ксьондза С. Бжуски несподівано перервала в листопаді 1863 р. хвороба (тиф). Саме тоді він вийшов з партії К. Крисінського. Одужав лише в лютому 1864 р. [2, k. 79–80].

Тим часом репресії царської влади, що набирали сили, супроводжувалися масовим виголошенням вироків для повстанців, контрибуціями, накладеними на римо-католицьке духовництво Польського королівства, а також на землевласників і власників будинків у містах. Царська реформа про відміну кріпацтва від 2 березня 1864 р. перекреслила шанси на долучення селянських мас до боротьби за незалежність Польщі. Російська влада відповідно розвинула воєнно-поліцейський апарат для боротьби з партизанами. Ці обставини значним чином спричинилися до того, що повстання поволі згасало, як в Любельському повіті, так і на Підляшші в цілому. Усе більше командирів покидало межі країни. Наприкінці лютого 1864 р. пост повноважного комісара національного уряду на Підляшші залишив ксьондз Леон Королець [24, s. 286]. Те ж зробив приблизно у середині квітня того ж року Ігнацій Одровонж Висоцький, який займав таку ж посаду в Любельському повіті [9, s. 345].

У квітні царська влада схопила тодішнього головнокомандувача повстання Ромуальда Траугутта. 13 травня 1864 р. наказом по війську намісник Польського Королівства, граф Берг, оголосив про завершення воєнної кампанії. Рішення було запущено з пропагандистською метою, однак суперечило дійсності, оскільки на Підляшші все ще тривав бунт [12, s. 340].

Ксьондз С. Бжуска не припинив повстанської діяльності, покладаючи глибоку надію на силу народу. Розраховуючи на це, він з весни 1864 р. приступив до подальшої, більш самостійної боротьби за незалежність Батьківщини, командуючи двома невеликими загонами кавалерії. У цьому йому допомагали призначені ним заступники, яких часто інспектував зі своїм ад'ютантом Францішком Вільчинським.

З червня до осені 1864 р. ксьондз С. Бжуска перебував між Луковом і Сточком в так званих Яцьких Болотах. Розташовані навколо них села – Клімки, Кринка, Роси, Ружа Сточки і Жджари – були головною базою забезпечення його загону [13, s. 833–834]. У жовтні 1864 р. царська влада пригрозила населенню Підляшшя воєнним судом і знищенням майна за переховування священика С. Бжуски і його підлеглих. Незважаючи на це, сам учасник цих подій ще залишався певним успіху збройної акції. У листі від грудня 1864 р., адресованому до національного уряду [19; 30–31], він висловив тверде переконання у можливості успіху повстання, надії на зовнішню реакцію і втручання Європи у польську справу. Він закликав повстанських вождів переконувати офіцерів і командирів до повернення з еміграції і продовження боротьби за незалежність [23, s. 107–108].

Не заперечуючи відваги і запалу ксьондза С. Бжуски в боротьбі за незалежність Батьківщини, слід зауважити, що таке трактування ходу повстання в обговорюваний період свідчило про дещо слабке його орієнтування у внутрішньодержавних і міжнародних справах, наприклад, стосовно повстання в інших частинах Польського королівства, настроїв, пануючих серед землевласників і селян після відміни царем кріпацтва, а також інтересу Франції, Англії і Австрії до справ, пов'язаних з повстанням на польських землях.

До Варшави викликано отамана донських козаків, полковника Занікісова і доручено йому місію розшуку ксьондза С. Бжуски. Російський військовий керівник Манюкін відрядив для цих дій п'ять рот солдатів. Однак облави і пошуки, що проводилися в Адамовському, Желеховському і Шедлицькому повітах, не давали результатів. У лісах навколо Ягодного, Ястшенби і Яти велися інтенсивні пошуки [17, s. 51]. Пізньою осінню з ксьондзом С. Бжускою залишилися тільки найвитриваліші його підлеглі, які не спокусилися на амністію. Населення відносилось до "кряків" (так їх повсюдно називали) дуже приязно. У листопаді 1864 р. ксьондз С. Бжуска залишив яцькі болота і перебрався на терени Седліц. З купкою відданих йому приятелів по зброї переховувався у Пшевузках, Краснодембах-Сипитках під Соколовим Підляським. Далі він вирушив до села Коси, а звідти, утікаючи від переслідувачів, подався в соколовські ліси. Тут, разом з супроводжуваними його партизанами, зустрів Різдово [34, s. 55–56].

Ксьондза С. Бжуску підтримували передусім урядові і майоратські села, а також шляхетські поселення. Такому ставленню до нього місцевої спільноти мабуть сприяли існуючі ще відголоски Січневого повстання і приналежність С. Бжуски до духовного стану [33, s. 87]. Значна частина підляського суспільства, незважаючи на негаразди і суворі репресії з боку генерала Манюкіна, а також інших представників царської влади, разом з ксьондзом С. Бжускою вірила в необхідність збройного протистояння. В атмосфері патріотизму зводилися нанівець усі зусилля загарбників:

інтенсивні пошуки, облави і посилені репресії. Тоді Манюкін звернувся до свого начальства з вимогою позбавити священика С. Бжуску духовного сану. Саме в цій справі князь В. Черкаський, виконуючий функції директора урядової комісії внутрішніх і духовних справ [31, s. 180–181], звернувся з листом до підляського єпископа Б. Шиманського. У відповідь ксьондз-єпископ, замість проголошення позбавлення сану, на початку січня 1865 р. виголосив пастирський лист до вірних у справі ксьондза С. Бжуски [4]. Суворі слова цього листа мали радше перекопати С. Бжуску залишити країну, ніж критикувати його повстанську діяльність. Князь В. Черкаський, незадоволений позицією єпископа, провадив з ним у подальшому впродовж декількох місяців кореспонденційну полеміку [1]. Очільник підляської єпархії, спираючись на підтримку єпископату, і надалі виступав у захист священика С. Бжуски.

Подальші перестороги єпископа Б. Шиманського вже не мали значення, оскільки 29 квітня 1865 р. ксьондза С. Бжуску та його ад'ютанта Ф. Вілчинського схоплено в Красноденбах-Сипитках, де вони переховувались. Місце перебування ксьондза С. Бжуски виказала росіянам зв'язкова ксьондза, Анна Конажевська, яку спіймали і піддали тортурам [8, s. 357–358]. Вранці 28 квітня 1865 р. вирушила облава, якою керували офіцер 4-го полку донських козаків, воєнний керівник Станіславувського повіту фон Кремер і штабс-капітан жандармерії Цігрін з одинадцятьма козаками [1, s. 280]. С. Бжуска і Ф. Вілчинський пробували врятуватися втечею, однак без успіху. Затриманих перевезли до Варшави і замкнули у слідчій в'язниці.

У травні відбулися допити, після яких в'язнів передано воєнно-польовому суду, який 17 травня 1865 р. встановив провину підсудних і виніс вироки. Стосовно ксьондза С. Бжуски оголошено про позбавлення його гідності і священицьких прав, а також засуджено на смерть через повішення. Крім того, цей суд видав постанову про конфіскацію ймовірного майна засудженого [2, s. 65–68].

Священик С. Бжуска і його ад'ютант були страчені 23 травня 1865 р. на ринку в Соколові Підляському. Наступного дня тіла поховали у рові Брестської фортеці. 10 червня польовий аудиторіат видав прокламацію, яка сповіщала про захоплення, засудження і страту ксьондза С. Бжуски і Ф. Вілчинського за наказом намісника Берга. Екзекуція відбувалася у присутності численного натовпу мешканців Соколова і околиць. У некролозі ксьондза С. Бжуски зазначено: "Це останній озброєний солдат повстання, якому із запалом, вірою і цілковитою посвятою служив від початку аж до кінця свого життя. Енергійний і невтомний, розділяв усі труднощі партизанського життя, не знеохочений жодною поразкою, у невдачі черпав сили до нових зусиль, а вогнем душі своєї і вірою у життєздатність справи заохочував до стійкості інших. Ніколи не відпочивав, завжди був першим в допомозі пораненим, у потішанні вмираючих, там, де втома охоплювала всіх, він, невтомний, не відпочивав, допоки загону не нагодував, причому усякі послуги виконував. Був справедливим, толерантним до людської слабкості і невблаганним до зради і злочину [...] Простий люд, дивлячись на його життя, сповнене самопожертви, оточив його ореолом святості за сповнену трудів посвяту" ("Ostatni to zbrojny żołnierz powstania, któremu z zapalem, wiara, a zupełnym poświęceniem służył od początku aż po koniec życia swego., Energiczny i niezmordowany, dzielił wszystkie trudy obozowe, niezrażony żadną klęską, w niepowodzeniu czerpiący siłę do nowych wysiłków, a ogniem swej duszy i wiara w żywotność sprawy zagrzewał do wytrwałości innych. Nigdy nie spoczął, owszem był pierwszy w opatrzaniu rannych, pocieszaniu umierających, tam, gdzie zmęczenie zawładnęło wszystkimi, on niestrudzony nie spoczął, dopóki oddziały nie nakarmił przy czym najniższe usługi pełnił. Był sprawiedliwym, na słabości ludzkie wyrozumiałym, a dla zdrady i zbrodni nieubłagany [...] Lud, patrząc na jego życie pełne zaparcia się, otoczył go aureolą świętości za pełne trudów poświęcenie") [20, s. 5].

Легенда про героїчного капелана народилася ще за його життя. Пам'ять про ксьондза С. Бжуску і його "кріяків" збереглася в усіх закутках Підляшшя. Постать героїчного ксьондза опинилася на сторінках різних наукових праць на переломі XIX і XX ст., а також у період II Речі Посполитої. У 1919 р. єпископ Генрик Пшезджецький, ординарій підляський, під час інспекції Соколовської парафії виступив з ініціативою побудови пам'ятника і дав на нього першу пожертву. У 1922 р. місцеве коло харцерів скерувало до міської ради Соколова прохання про визначення місця під меморіальний обеліск на так званому Великому Ринку – на місці, де страчено С. Бжуску і Ф. Вілчинського. Результатом цих старань було відкриття пам'ятника на честь 60-ї річниці пам'ятної події [15]. Через три роки, тобто у 1928 р., за ініціативою лісівників Луковського району в Домбрувці відкрито пам'ятник з присвятою: "Героєві боротьби за незалежність кс. Станіславу Бжусці незламному лицареві Підляшшя в 63-ю річницю його мученицької смерті" ("Bohaterowi walk o niepodległość ks. Stanisławowi Brzósce nieugiętemu rycerzowi Podlasia w 63 rocznicę jego męczeńskiego zgonu") [15].

До 60-х років XX ст. невелика садиба солтиса Белінського в Краснодембах-Сипитках (місце останнього сховку ксьондза С. Бжуски) була оточена культом в традиції боїв за незалежність, оскільки нагадувала про перебіг боїв з Росією, що негативно сприймалося тогочасною комуністичною владою. Був виданий наказ розібрати цей дім. Уцілів всього лише кутовий камінь,

який вмонтували в пам'ятник з меморіальною таблицею: "Коли пам'ять людська згасає, промовляє каміння. Тут переховувався і був заарештований ген. кс. Станіслав Бжуска, останній комендант Повстання 1863 р. на Підляшші та його ад'ютант Францішек Вільчинський. Вічна слава героям" ("Gdy pamięć ludzka gaśnie mówią kamienie. Tu ukrywał się i został aresztowany gen. ks. Stanisław Brzóska ostatni Komendant Powstania 1863 r. Na Podlasiu oraz jego adiutant Franciszek Wilczyński. Wielka chwała bohaterom"). У 1984 р. в Соколові Підляському, завдяки ініціативі мешканців, було повернено пам'ятнику ксьондза С. Бжуски первісний вигляд і в найближчу річницю його смерті – 23 травня 1984 р. – проведено його повторне відкриття. У 1983 р. ксьондза С. Бжуску відзначено Зіркою Витривалості [21]. 23 травня 2008 р. Президент Речі Посполитої Лех Качинський нагородив його посмертно Орденом Білого Орла.

Список використаних джерел

1. Archiwum Diecezjalne w Lublinie, Rep. 60 XI 15, III [1865–1875], k. 292–292 v; k. 294–294 v. 2. Archiwum Diecezjalne w Siedlcach. Akta osobowe ks. S. Brzóska, I, k. 1–2, 5–8, 19–19 v, 65–68, 79–80. 3. Archiwum Parafii Rzymsko-Katolickiej św. Anny w Białej Podlaskiej: Księgi Zmarłych 1825–1835. 4. Archiwum Powiatowe Lubelskie, Lubelska Izba Skarbowa, 3790, k. 291; NWPL, 42, k. 193–193 v. 5. Bender R. Brzóska Stanisław / R. Bender // Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce. T. A-J. – Warszawa, 1991. 6. Bender R. Sprawa ks. Stanisława Brzóska w 1861 r. / R. Bender // Zeszyty Naukowe KUL. 3. Lublin, 1962. 7. Brodowski B. Zbrojny czyn powstańców podlaskich w roku 1863 / B. Brodowski. – Łuków, 1925. 8. Cederbaum H. Powstanie Styczniowe. Wyroki audytoriatu polowego z lat 1863–1866 / H. Cederbaum. – Warszawa, 1916. 9. Dokumenty terenowych władz wojskowych powstania styczniowego 1863–1864 / Djakow W., Kieniewicz S. (red.). – Wrocław, 1976. 10. Fręchowicz T. Cerkiew greko-katolicka na terenie diecezji podlaskiej za rządów bpa Beniamina Szymańskiego. Studia i materiały / T. Fręchowicz. – Rzym, 1981. 11. Góra S. Partyzantka na Podlasiu / S. Góra. – Warszawa, 1976. 12. Grabiec J. Rok 1863 / J. Grabiec. – Poznań, 1922. 13. Groniowski K. Oddział księdza Brzóska / K. Groniowski // Przegląd Historyczny. – 1959. – Nr 50. – S. 833–834. 14. Halicz E. Ksiądz Brzóska / E. Halicz // Zeszyty Historyczne. – 1980. – Nr 54. – S. 48. 15. Janowski A. Pamięci bohaterskiego powstańca ks. Stanisława Brzóska w 65 rocznicę śmierci 1865–1930 / A. Janowski. – Łuków, 1930. 16. Koźmiński K. Ostatni wódz / K. Koźmiński. – Warszawa, 1963. 17. Krawczak T. Ksiądz Generał Stanisław Brzóska. Kapelan i dowódca / T. Krawczak. – Pruszków-Sokołów, 1995. 18. Kubicki P. Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915 / P. Kubicki. – T. 2. Cz. 3. – Sandomierz, 1933. 19. Maliszewska H. Ksiądz Stanisław Brzóska. Odbitka z "Pamiętnika Lubelskiego". I / H. Maliszewska. – Lublin: TPN w Lublinie, 1929. 20. Maliszewski E. 1938, Wodzowie powstania styczniowego. Ksiądz Stanisław Brzóska / E. Maliszewski // Żołnierz Polski. – Nr 3. – S. 5. 21. Melak S. Gwiazda Wytrwałości, usque ad finem / S. Melak. – Warszawa, 1997. 22. Milewski K. I. Herbarz / K. I. Milewski. – 1870. 23. Niebelski Z. E. Ostatnie działania powstańcze w Lubelskiem i na Podlasiu w latach 1864–1865 / Z. E. Niebelski // Rocznik Lubelski. – XXIII/XXIV. – 1981/1982. – S. 107–108. 24. Ratajczyk L. Polska wojna partyzancka 1863–1864. Okres dyktatury Romualda Traugutta / L. Ratajczyk. – Warszawa, 1966. 25. Ruciński E. Bohater Podlasia ks. Stanisław Brzóska / E. Ruciński // Ku czci ks. Stanisława Brzóska, Franciszka Wilczyńskiego i powstańców poległych na Podlasiu, Jednodniówka na okoliczność odsłonięcia pomnika w Sokołowie Podlaskim dnia 23 V 1925 r. – 1925. 26. Ruciński E. Ku czci ks. Stanisława Brzóska, Franciszka Wilczyńskiego / E. Ruciński // Jednodniówka Komitetu budowy pomnika. – Sokołów, 1925. 27. Rzędzianowski W. Ksiądz powstaniec / W. Rzędzianowski // Tygodnik Powszechny. – 1954. – Nr 14. – S. 9. 28. Skowronek J. Powstanie Styczniowe na Podlasiu / J. Skowronek. – Biała Podlaska, 1986. 29. Słotwiński A. Wspomnienia z niedawnej przeszłości. Cz. 1 [1860–1871] / A. Słotwiński A. – Kraków, 1892. 30. Soszyński R. K. Geneza Akademii Białskiej / R. Soszyński, K. Wilski // Z nieznannej przeszłości Białej i Podlasia, oprac. T. Wasilewski, T. Krawczak. – Biała Podlaska, 1990. 31. Targowski J. K. Komitet Urządzący i jego ludzie / J. Targowski // Przegląd Historyczny. 1937/1938. – Nr 34. – S. 180–182. 32. Tomczyk J. Organizacja cywilno-wojskowa powstania styczniowego w Lubelskiem i na Podlasiu / J. Tomczyk // Rocznik Lubelski. – 1963. – T. 6. – S. 25–26. 33. Tomczyk J. Przywódca Powstania Styczniowego w Lubelskiem i na Podlasiu Leon Frankowski, ks. Stanisław Brzóska / J. Tomczyk. – Lublin, 1992. 34. Zieliński S. Bitwy i potyczki 1863–1864 / S. Zieliński. – Raperswil, 1913.

Марек Трущинский

СВЯЩЕННИК СТАНИСЛАВ БЖУСКА – ПОСЛЕДНИЙ КАПЕЛЛАН ЯНВАРСКОГО ВОССТАНИЯ 1863 Г.

Деятельность священника Станислава Бжуски приходится на период середины XIX в., когда он исполнял пасторские обязанности на Подляшье. Во время Январского восстания 1863 г. священник Станислав Бжуска стал командиром небольших частей и организовал сопротивление царским войскам. Будучи главным капелланом повстанческих войск, пользовался уважением населения. Впоследствии С. Бжуска был арестован и заключен в Варшавской тюрьме, а 23 мая 1865 г. казнен в Соколове Подляском. 23 мая 2008 Президент Польши Лех Качинский посмертно наградил его Орденом Белого Орла.

Ключевые слова: конспирация, восстание, память, капеллан, Подляшье.

Marek Truszczyński**PRIEST STANISLAW BRZÓSKA THE LAST CHAPLAIN
OF THE JANUARY UPRISING IN 1863**

Priest Stanislaw Brzóska lived in the time of the partitions. His life was associated with pastoral activities in Podlasie. Priest Brzóska was the commander of the small units in the January Uprising. Despite his poor health and arrests he fought against Tsarist invaders. He was the chief chaplain of the insurgent troops, he enjoyed the respect of the population. Priest was arrested and imprisoned in the Warsaw jail. He was executed with Franciszek Wilczynski on 23 May 1865 in Sokołów Podlaski. On 23 May 2008 Polish President Lech Kaczyński posthumously awarded him Order Orła Białego.

Key words: conspiracy, uprising, memory, chaplain, Podlasie.

УДК 94–051(73)+316.2Вал]:316.347**Igor Usatenko****НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗМ У ТРАКТУВАННІ І.ВАЛЛЕРСТАЙНА**

У статті проаналізовано погляд американського соціолога Іммануїла Валлерстайна на проблему утворення нації та насадження державного націоналізму в капіталістичній світоekonomіці. Американський дослідник переконаний у тому, що націю, зазвичай, розбудовує держава, з метою уникнення або зменшення загрози внутрішньої дезінтеграції чи агресії ззовні. За його твердженням, націоналізм одночасно є статусною ідентичністю, яка підтримує сучасну світосистему, і є одним із ключових механізмів державної стратегії.

Ключові слова: І.Валлерстайн, світосистемний аналіз, капіталістична світоekonomіка, нація, націоналізм.

Термін "націоналізм" відноситься до того роду термінів, інтерпретації яких, у залежності від контексту, можуть набирати різного смислового навантаження, позитивного чи негативного забарвлення. Окрім політичних спекуляцій, які не вцухають навколо цього поняття, у науковій літературі ось уже декілька століть існує також запеклий "націоналістичний дискурс". "Націоналістичний дискурс" – це ідейна полеміка між спеціалістами з різних наукових дисциплін, присвячена вивченню проблем націотворення та націоналізму. За час багаторічних інтелектуальних пошуків у цій царині, у науковому світі з'явилася значна маса теоретичних праць, які належали до різних концепцій. Найвідомішими варіантами теоретичного осмислення суті понять і явищ "нації" та "націоналізму" стали такі парадигми, як примордіалізм, інструменталізм (або ж функціоналізм), консервативний та психологічний підходи [1, с.124].

Одним із ключових предметів наукової дискусії з цього приводу є встановлення причин, умов та часу виникнення націй та націоналізму. Серед розмаїття відмінних, іноді протилежних, думок учених, метою яких є аналіз задекларованої проблеми, особливе місце займає науковий доробок американського дослідника, автора методу світосистемного аналізу Іммануїла Валлерстайна. Знаний в усьому світі дослідник досить часто, щоправда лише побічно, аналізує цю тему. Незважаючи на розпорошеність ідей ученого в різних працях, у його творчій спадщині зустрічаються твори, у яких проблема розбудови нації та насадження націоналізму представлена найбільш повно. До таких праць варто віднести книги "Раса, нація, клас. Двозначні ідентичності", написану у співавторстві з Е. Балібаром, "Світосистемний аналіз: Вступ", "Аналіз світових систем та ситуація в сучасному світі".

Мета статті – проаналізувати бачення ученим проблем націотворення та націоналізму в капіталістичній світоekonomіці.

У зв'язку з цим, важливими практичними завданнями статті є дослідження спектру проблем, які, на думку різних політичних діячів, мали розв'язуватися шляхом впровадження націотворчих процесів; осягнення механізмів насадження "націоналістичної свідомості", її цілей та завдань.

Наукова новизна статті пов'язана з тим, що в україномовній історіографії світосистемний аналіз І.Валлерстайна є недостатньо висвітленим. Крім того, жоден з дослідників творчості американського науковця на пострадянському просторі не фокусував свою увагу виключно на аналізі погляду дослідника на такі глобальні суспільно-політичні та культурно-ідеологічні феномени, як "нація" та "націоналізм".

Для того, аби розпочати такий аналіз, передусім варто усвідомити, у якому розумінні І. Валлерстайн вживає терміни "народ" і "нація". Оскільки метод світосистемного аналізу, за

словами його засновника, це "не теорія про соціальний світ або його частини", а скоріше "протест проти способів, якими було структуровано для всіх нас соціальне наукове дослідження", у ньому майже не приділяється увага багатозначному терміну "народ" до моменту виникнення сучасної капіталістичної світосистеми. Іншими словами, І. Валлерстайн не надто переймається проблемою конструювання народу в докапіталістичну добу, тобто, приблизно до 1500 р. Питання про формування нації та виникнення націоналізму у будь-які інші історичні епохи, окрім капіталізму, у творчому доробку І.Валлерстайна, теж не підіймаються [2].

Відмінною рисою поглядів відомого науковця є те, що він асоціює націю радше з соціально-політичною категорією, пов'язаною з реальними або можливими кордонами держави, замість того, аби ототожнювати її з більшістю одного етносу всередині держави [3, с. 86]. Безумовно, нація є дуже важливою, але далеко не єдиною з градацій, на які, за твердженням І. Валлерстайна, може ділитися соціум. Суспільство або простіше народ, у світосистемній теорії являє собою структуру, яка у залежності від обставин може змінювати свої межі та набувати нових властивостей. Засновник методу світосистемного аналізу стверджує, що поняття "народ" використовується різними соціальними науками в розумінні слів-синонімів для зображення етнічних груп, рас або націй. Щодо останніх, І. Валлерстайн вибудував наступне припущення. За його переконанням, їх існування є міфом у тому сенсі, що усі нації є навмисне спроектованими соціальними утвореннями [4, с.140].

Завдяки своїй штучності, вузьке поняття "нація" поступається та якісно різниться від "народу", яке на думку мислителя, було і продовжує залишатися основним інституційним конструктом історичного капіталізму, його "несучою колоною". Значимість народу, як і ще однієї основоположної категорії "суверенна держава", у капіталістичній світосистемі, по мірі її пришвидшеного розвитку й інтенсифікації, лише зростала [3, с. 101].

Намагаючись поєднати дві несучі колони капіталістичного ладу, американський учений приходив до висновку, що основна роль у створенні нації належить державам. Саме у цьому полягає розбіжність у поглядах між І. Валлерстайном та більшістю соціальних науковців. Різниця криється у тому, що американський дослідник вважає, що виникнення держави майже завжди передують виникненню нації. Питання розбудови нації, зазвичай, вирішується тоді, коли держава (або її проект) виникає в уже визначених адміністративно-територіальних (нехай і не обов'язково суверенних) кордонах [4, с. 140].

Згідно з поглядом американського ученого, нації, які визначають свою соціальну та етнічну ідентичність, виникають у результаті політичного структурування світосистеми. Тобто, перед інституціоналізацією націй в регіонах має утворитися міждержавна система у світі. Окремо взята держава є саме тим оптимальним механізмом, який здатен займатися виробленням національної свідомості. Окрім того, міждержавна диференціація дозволяє капіталістичній світоekonomіці, яка потребує нескінченного накопичення капіталу, постійну коммодифікацію економік периферійних та напівпериферійних країн до капіталістичного світогосподарства під виглядом політичної та культурної інтеграції [5, с. 95].

У своїх роботах, що аналізують набір ідентичних груп капіталістичної світосистеми, І.Валлерстайн співвідносить "національну свідомість" з такою антагоністичною їй формою організації мас як "класова свідомість". На перший погляд може здатись, що західний неомарксист І. Валлерстайн відштовхується від класичної марксистської інтелектуальної традиції. У цьому контексті його твердження про те, що етнонаціональна свідомість слугує постійним прихистком лише для тих, кому класова організація загрожує відносною втратою переваг виглядає переконливим доказом. Однак, попри те, що така наріжна теза ученого є цілком витриманою в дусі історичного матеріалізму, вона все ж не є постулатом марксистської теорії націоналізму. Причиною цьому є той факт, що "класичний" марксизм, за переконанням сучасних авторів Р. Шпорлюка, Дж. Броїлі, Е. Гобсбаума (останній, між іншим, теж належить до цього інтелектуального табору), не спромігся самостійно розробити власну теорію націй і націоналізму [1, с. 197].

У такому випадку виникає закономірне запитання: якої ж інтелектуальної парадигми у націоналістичному дискурсі притримується І.Валлерстайн? Твердження про те, що нації є продуктом епохи, наслідком виникнення, розвитку та дії капіталізму зближує американського ученого з прихильниками модернізаційного підходу. Вмотиваний його логікою, мислитель сповідує віру у чинники європоцентричності та модерності появи націоналізму. Однак всередині самого модернізаційного підходу, опонентом якого є примордіалізм, що наполягає на "природності" та "споконвічності" існування націй, виділяють багато розрізнених теорій. За умов розмаїття та мирного співіснування багатьох інтелектуальних традицій у погляді на зазначену тему, віднести І. Валлерстайна до якогось конкретного підходу складно.

Переконання у тому, що імператив націоналізму впливає зі структурних потреб індустріального суспільства нагадує думки Е. Геллнера [6, р. 57]. У проєкції державницького впливу

на еволюцію націй та етнічних почуттів можна углядіти перевернутий принцип відомого англійського історика Е. Карра. Автор багатотомного викладу історії СРСР визнавав надзвичайно значущим вплив еволюції націоналізму на міждержавний устрій, міжнародні відносини та формування суверенних держав. І. Валлерстайн же використав цей постулат з точністю до навпаки [1, с. 243]. Доповнивши конгломерат запозичених ідей матеріалістичним розумінням історії, засновник світосистемного методу розробляє власну еkleктичну систему поглядів, яка посідає своє місце у націоналістичному дискурсі.

Науковець запевняв, що владні та бізнесові верхи періодично користуються етнонаціональною свідомістю в якості щита, що захищає їх від посягань пригнічених класів. Формування націй у коротко- та середньотерміновій перспективі, на думку І. Валлерстайна, покликане передусім змінити систему розподілу благ, відповідно до деякого довільно обраного "статусу". Ним, у розумінні ученого, може бути ступінь родичання, мова, раса, релігія, громадянство тощо. Прояви цього "статусу" на побутовому рівні знаходяться у етномаркерах, на рівні глобальному вони виправдані доктриною самовизначення, по-різному озвученої на початку ХХ ст. В.Вільсоном та В.Ленінім. Концепція національної держави, зі слів І. Валлерстайна, постає у формі геометричної асимптоти, яка зусиллями політичної верхівки країни максимально наближається до осей координат рівноправності суверенних націй у міждержавній системі. Навіть ті держави, які запевняють, що їм не потрібна єдина нація, бо вони є "багатонаціональними", намагаються створити у себе якусь подібну ідентичність, яка б об'єднувала усі етноси та давала б їм змогу легітимізувати право провадити незалежну внутрішню політику. Прикладами можуть слугувати такі різні, але подекуди різьоме схожі спроби фундації націй в СРСР та США [4, с. 140].

Проте, як саме, на думку І.Валлерстайна, на практиці відбувається розбудова нації? За оцінкою ученого, термін "нація" поряд з генетичною (раса) та культурною (етнос) категоріями, є у більшій мірі значущим щодо маніпулювання "раціональними" процесами теперішнього. Основною можливістю для таких маніпуляцій є насадження людям колективного уявлення про минуле. Минуле – це той інструмент, який люди використовують один проти одного. Воно є центральним елементом в індивідуальній соціалізації громадян, у підтримці внутрішньої групової солідарності й у ствердженні та заміні суспільних норм. І. Валлерстайн у своїх творах часто акцентує увагу на мінливості свідомості минулого, оскільки свідомість минулого є феноменом передусім моральним, а уже потім політичним [7, с. 143].

Для того, щоб створити націю, за переконанням І. Валлерстайна, обов'язково потрібно відновити її історію та тривалу хронологію. Зважаючи на це, "священна" ціль побудови нації може бути виправдана навіть такими засобами, як переписування історії чи героїзація певних персон на догоду правлячій політичній еліті, адже минуле – це лише зручний засіб, який можна і варто використовувати один проти одного у політичних війнах. Після маніпуляцій з минулим варто визначитися з набором характеристик, притаманних конкретній політико-культурній спільності у теперішньому, навіть якщо далеко не всім у групі ці характеристики підходять [4, с.140].

Згідно з переконаннями світосистематика, вживши цих та низки інших другорядних заходів, має виникнути політична спільнота громадян, які відчуватимуть культурну та етнічну єдність. Таким протоптаним шляхом націотворення, як переконує нас учений, йшла більшість сучасних національних держав. Саме держава є тією політичною інституцією, яка може привести механізм продукування нації у дію. Цілеспрямована державна політика може бути скерована на трансформування колективного уявлення про минуле, визначення специфічного набору ментальних характеристик етносу, популяризацію або відродження національної мови тощо.

Неодмінним атрибутом кожного етносу, який усвідомлює себе нацією, є національне почуття. Це суб'єктивне усвідомлення спорідненості, яке поширюється на колективному рівні, у загальнонаціональному масштабі дає ефект цементуючої речовини, яка має на меті допомогти нейтралізації небезпек для держави, передусім через агресію ззовні і внутрішньою дезінтеграцію [3, с. 99].

Розібравшись з місцем "національного почуття" у житті держави, І. Валлерстайн береться за озвучення наступної максими. Націоналізм, на його думку є вираженням, способом реалізації, а також наслідком державної стратегії. Він цементує державні структури, роблячи державу монолітною. Засновник світосистемного методу зазначає: "Якщо поглянути уважніше, то стає ясно, що націоналізм характерний не лише для слабких держав. Насправді найбільш сильним націоналізм є у найбагатших країнах, хоча публічно до нього звертаються куди рідше, аніж в слабкіших країнах". І.Валлерстайн переконаний, що якщо державні лідери публічно мусують тему націоналізму, це може означати те, що вони намагаються зробити державу сильнішою. На думку дослідника, так склалось історично, що націоналізм у різних країнах насаджують трьома способами: через систему державних шкіл, через збройні сили та через суспільні церемонії [4, с. 140].

Першим доданком у зазначеному виразі розбудови нації є єдина мережа загальноосвітніх закладів. І. Валлерстайн з цього приводу писав: "Початкова школа була зіркою, яка вказувала шлях для лібералів, їй аплодували радикали і навіть консерватори нічого не мали проти неї. Початкова школа робила з робітників і селян громадян, які володіли мінімальним набором навичок, необхідним для того, щоб виконувати національний обов'язок: громадянин повинен був уміти читати, писати і рахувати. Школа прищеплювала громадянські чесноти, перекиваючи партикуляризм і забобони сімейних структур. І найголовніше – школа вчила єдиної національної мови. На початку XIX ст. в Європі було дуже мало країн, де б усі говорили однією мовою, а наприкінці – вже майже у всіх країнах була єдина національна мова" [4, с. 159–160].

Наступною складовою формування нації було зміцнення збройних сил та провадження переможних воєн. Американський дослідник переконаний, що XIX століття стало часом відродження імперіалізму. Імперське захоплення нової території було не просто вчинком держави або навіть вчинком держави, яку на це спонукала церква, він перетворився в порив нації, став її громадянським обов'язком [4, с. 160].

Досить дивним, на перший погляд, є те, що цей "громадянський обов'язок" з однаковим запалом мотивував як загарбників нових територій (колонізаторів), так і тих, хто намагався їм протистояти (колонізованих). Жителі колоній самовіддано боролися за національну та економічну незалежність, культурну ідентичність, право розмовляти своєю мовою, поклонятися своєму Богу. У цей самий час європейські воїни з повною вірою в свою правоту виконували накази колоніальної влади. В арсеналі такої адміністрації, зазвичай, була низка доказів, щодо того, чому влада повинна належати саме їм, а усі важливі посади у колоніях мають бути розподілені між громадянами держави-метрополії. Перша група доказів, яку наводить західний дослідник, носила виключно расистський характер і стосувалася культурної неповноцінності місцевого населення. Друга група спиралася на споконвічну тезу про цивілізаторську місію європейських народів. Питання національного престижу для одних та моральне зобов'язання перед предками для інших, змушували обидва табори несамовито битися один проти одного, не задумуючись про справжні причини їх сутички [4, с. 160].

Для І. Валлерстайна не є дивиною те, що, здавалося б, різний характер боротьби призводить до однакового зростання національної самосвідомості. Адже, за його визначенням, колонії (адміністративні одиниці, позбавлені суверенітету, які потрапили під юрисдикцію віддаленої від них метрополії) є за своєю суттю такими ж державами, з усіма притаманними їм інституціями та механізмами [4, с.142].

Принципова різниця між метрополіями та колоніями полягає лише у силі, яку вони демонструють на міждержавній арені. І. Валлерстайн стверджував, що колонізована держава є просто найслабшою серед усіх існуючих її видів у міждержавній системі [4, с. 143]. Внутрішні ж функції колоній, за переконанням автора світосистемного підходу, повністю співпадають з функціями суверенної держави [4, с. 142].

І останнім пунктом, без якого математична формула націоналізму була б неповною, це колективні націоналістичні церемонії, завданням яких було гуртування народу.

З'ясувавши, яким собі уявляє прищеплення націоналістичних настроїв населенню І. Валлерстайн, нам потрібно в'яснити для чого і кому вони можуть знадобитися. Для того, аби усвідомити значимість цього питання, потрібно нагадати бачення американським дослідником боротьби капіталістичної світоekonomіки проти антисистемних рухів у XIX ст.

На думку І. Валлерстайна, ключовим завданням капіталізму, окрім зовнішньої експансії, була інтеграція трудящих у свою політико-економічну систему. Воно вирішувалося за допомогою обіцянок центристської ліберальної ідеології, яка виникла у ході Великої французької революції, коли стало можливим поширення світської ідеології, а народ усвідомив, що він сам може бути сувереном. Невдовзі за лібералізмом з'явився консерватизм (праві), який став закономірною реакцією на буремні події кінця XVIII ст. Прихильники цієї політичної стратегії, на відміну від лібералізму, притримувалися думки, що від корінних політичних змін варто утримуватися якомога довше, а їх масштаб треба звести до мінімуму.

На довершення до ідеологічної картини світу зразка першої половини XIX ст. виник соціалізм (ліві), який інституційно оформився лише у 1848 р. завдяки виходу "Маніфесту комуністичної партії" К. Маркса та Ф. Енгельса. Соціалізм відкидав реформістський поступ лібералів і намагався сконструювати більш справедливе суспільство за допомогою революції [8, с. 100].

"Весну народів" 1848 р. І.Валлерстайн називав першою всесвітньою революцією, у якій своє право на одноосібну гегемонію в гуманітарній сфері капіталістичної світоekonomіки відстоювали лібералізм, консерватизм та соціалізм. В результаті зіткнення усіх трьох політичних доктрин, уціліла лише одна ліберальна ідеологія, яка й стала основною геокультурою капіталізму – культурною надбудовою пануючого типу економічного ладу в світі [8, с.97].

У 1848–1914 рр. лібералізм беззастережно панував над усіма іншими ідеологіями. “Під маскою ідеологічного конфлікту ховалася реальність ідеологічного консенсусу”, – говорить І. Валлерстайн. Впливаючи на своїх ідеологічних конкурентів, лібералізм породжував спочатку ліберальних консерваторів (Б. Дізраелі, О. Бісмарк), а потім і ліберальних соціалістів (Е. Бернштейн, Ж. Жорес). Це було потрібно для того, аби приглушити рішучі вимоги та зменшити кількість радикальних виступів небезпечного для системи робітничого класу [7, с. 210].

Однак, метою лібералів і їх союзників було не просто зменшити пасіонарність робітничого руху. Ключовим завданням ліберальної геокультури була інтеграція робітничого класу ядра капіталістичної світоєкономіки у політичну систему капіталізму. Досягнути цієї мети можна було шляхом залучення та проведення у комплексі трьох важливих заходів. Першим засобом було загальне виборче право, організоване таким чином, що результати його здійснення приводили лише до мінімальних змін державних інститутів. Другим – передача робітникам частини доданого продукту, але так, щоб його основна частина зберігалася в руках пануючих верств. І останнім заходом, необхідним для відведення уваги пролетаріату від власних інтересів, був об'єднавчий расистський націоналізм [5, с.124].

Як зауважував І. Валлерстайн, комплексна програма реформ принесла вражаючі результати. Найголовніша мета була досягнута – робітничий клас ядра світоєкономіки втратив свою революційність. До 1914 р. раніше небезпечні класи – міський пролетаріат Західної Європи та Північної Америки, вже не представляли загрози. Проте у цей час ліберали виявили, що їм протистоять нові “небезпечні класи” – народні рухи в решті регіонів світу. Тому в ХХ ст. вони спробували реалізувати схожу програму реформ і на міждержавному рівні [5, с. 96].

Самовизначення націй стало функціональним еквівалентом загального виборчого права на міждержавному рівні, а політика расового та етнічного націоналізму надовго забезпечила бізнесові інтереси капіталістів. Однак, у намаганні І.Валлерстайна донести свою думку про події соціальної боротьби ХІХ ст. є забагато інструментального та антиісторичного. Передусім, що робітничий клас ХІХ ст., за тодішнього рівня розвитку виробничих сил, не міг знищити капіталізм як світоєкономіку, але у запеклій боротьбі міг домогтися певних уступок у буржуазії [9].

Окрім того, виникає питання про принцип, яким користувався І. Валлерстайн, коли формував набір необхідних для розбудови нації заходів. Погляд американського дослідника на проблему націотворення ажніак не можна назвати тривіальною.

Засновник світоєкономічного аналізу стверджував, що нації є соціальними утвореннями, породженими державами. Моделюючи колективне уявлення людей про їх спільне минуле та обираючи набір характерних ментальних рис для етносу в теперішньому, держава конструює націю. Її розбудова призводить до формування національного почуття у громадян, яке можна використати для об'єднання народу для спільної протидії внутрішнім та зовнішнім небезпекам держави.

Націоналізм є наслідком державної стратегії і водночас статусною ідентичністю, яка підтримувала сучасну світоєкономіку. Він живиться неприязню до ворогів та досягається, на думку І. Валлерстайна, систематичним дотриманням трьох приписів: заснуванням мережі початкових шкіл (відвідування яких, стало обов'язковим до середини ХХ ст.), службою в армії (яка навіть у мирний час стала нормою в більшості країн світу), повсюдним поширенням колективних націоналістичних ритуалів [5, с.146].

У позиції, яку займав І. Валлерстайн у націоналістичному дискурсі, є чимало недоліків. Найголовніший з них пов'язаний з тим, що американський дослідник схильний до інтерпретації більшості національних процесів як таких, що сприяють благополуччю капіталістичної світоєкономіки та капіталістів. Причиною такої упередженості та відносної спрощеності є відсутній марксистський вплив на методологію світоєкономічного аналізу І. Валлерстайна.

Окрім того, ученого можна звинуватити в надмірній інструментальності, а також у нехтуванні ролі етнічних почуттів в історії людства. Система поглядів американського ученого не завжди історична. Подекуди вона містить не надто вдалі та не надто обґрунтовані трансляції сучасних дефініцій на предмети й поняття минулого. Причина цього криється у тому, що І. Валлерстайн є передусім соціологом, а не істориком. Однак, разом зі слабкими сторонами цієї теорії, варто відмітити злагоджену систематизацію й узгодженість викладених автором ідей, а також ту цінність та новизну, яку вони привносять в світовий і український інтелектуальний простір.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
2. Валлерстайн І. Миросистемний аналіз. – Режим доступу: <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm> 3. Балибар Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн. – М.: Логос-Альтера, Ессе Номо, 2003. – 272 с.
4. Валлерстайн І. Миросистемний аналіз: Введение / І. Валлерстайн. – М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2006. – 248 с.
5. Валлерстайн І. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И.

Валлерстайн. – М.: Логос, 2003. – 368 с. 6. Gellner E. Nations and Nationalism / E.Gellner. – Cornell University, Press, 1983. – 150 р. 7. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с. 8. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн. – М.: УРСС, 2003. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с. 9. Завалько Г. Мировой капитализм глазами. – Режим доступа: http://www.situation.ru/app/j_art_825.htm.

Игорь Усатенко

НАЦИИ И НАЦИОНАЛИЗМ В ТРАКТОВКЕ И.ВАЛЛЕРСТАЙНА

Данная статья рассматривает и анализирует взгляд американского социолога Иммануила Валлерстайна на проблемы формирования нации и насаждения государственного национализма в капиталистической мирэкономике. Американский исследователь убежден, что строительством нации, с целью предотвращения или уменьшения угрозы внутренней дезинтеграции или агрессии извне, обычно занято государство. По его утверждению, национализм одновременно является статусной идентичностью, поддерживающей современную миросистему, и одним из ключевых механизмов государственной стратегии.

Ключевые слова: И.Валлерстайн, мир-системный анализ, капиталистическая мирэкономика, народ, нация, национализм.

Igor Usatenko

NATIONS AND NATIONALISM IN REFLECTION OF I. WALLERSTEIN'S

This article enlightens and analyzes American sociologist Immanuel Wallerstein's ideas on the problems of the nation's formation and state nationalism's impress on the Capitalist World-Economy. The American researcher is certain about the fact the state creates the nation with the aim of avoiding or reducing the threat of inner disintegration or outside aggression. At the same time, upon his own statement nationalism is a status identity that supports modern world economy and it is one of the key mechanisms of the state strategy.

Key words: I.Wallerstein, World-System's analysis, the Capitalist World-Economy, people, nation, nationalism.

УДК 94: 329.79 (44) "19"

Альона Власова

ПРІОРИТЕТИ ВИЗВОЛЕННЯ ЖІНОК У ФРАНЦУЗЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ НА ОСНОВІ ПОЗИЦІЙ СИМОНИ ДЕ БОВУАР

Симона де Бовуар є найвідомішою жінкою в історії жіночого руху Франції. На основі її позицій були сформовані пріоритети існування жінки у суспільстві. Світогляд жіноцтва сформований на основі ідей письменниці-філософа вплинув на формування нового модерного суспільства, у якому жінка як суб'єкт стала рівноправним членом суспільства в економічному, політичному та суспільному житті Франції.

Ключові слова: Симона де Бовуар, активістка, жіночий рух, суспільство, Франція.

Жіночий рух Франції нероздільно пов'язаний із Симоною де Бовуар. Письменниця, філософ-екзистенціаліст, активістка жіночого руху – своєю позицією заклала фундамент для пробудження жіночої свідомості. Вона розкрила світ для жінок, у якому вони протистоять патріархальним стереотипам.

У другій половині ХХ ст. відбувається переосмислення становища і місця у світі, суспільстві та культурі жінки. Пов'язано це із потужною активізацією жіночого руху. У Франції відбувають соціальні зміни, змінюється пріоритети розвитку країни, оформлюється демократичне суспільство, яке набуває сучасних, модерних рис. З'являється необхідність збагнути багатогранність соціального простору, який потребує вирішення одного із важливих конфліктів – протиріччя між статями. Конфлікт між чоловіком і жінкою стає найбільш актуальним в умовах розвитку і становлення демократичного суспільства. Розв'язання конфлікту бере свій початок із активної діяльності і досліджень французької письменниці, філософа, а згодом активістки жіночого руху Симони де Бовуар.

Діяльність, дослідження та загалом особистість Симони де Бовуар стала культовою в історії жіночого руху ХХ ст. Особливості історико-філософських досліджень Симони де Бовуар та загалом питання жіночого руху Франції другої половини ХХ ст. представлений у ракурсі гендерних і

фемінологічних досліджень: О. Вороніна, Є. Зуйкова, М. Котовська, Н. Пушкарьова, Л. Репіна, В. Агеєва, С. Айвазова, М. Арбатова. Зокрема, науковцями розглядаються проблеми методологічного характеру. Існує низка історичних праць, де питання жіночого руху Франції та діяльність Симони де Бовуар знайшло часткове відображення як приклад і аналіз досвіду у порівнянні із розвитком жіночого руху в інших країнах. У більшості сучасних наукових праць ставиться акцент на розкритті феміністичної теорії, проте ці дослідження розробляються переважно у галузі філософії, соціології, філології та психології.

Основним завданням є проаналізувати позиції Симони де Бовуар та визначити їх вплив на формування жіночого руху, як соціально активної сили. Під тиском цієї сили жінка виходить на суспільно-політичну арену, як повноцінний суб'єкт.

В основу історико-філософського дослідження "Друга стаття" Симони де Бовуар поклала поняття свободи волі, свободи вибору, самовизнання особистості. Книга філософа-екзистенціаліста про жіночу долю вийшла у 1949 р. На сьогодні вона вважається найфундаментальнішою філософською працею феміністичної думки. У повоєнному світі, у якому емансипацію жінок замовчувати стало неможливим, книга "Друга стаття" призвела до революції суспільної думки французького суспільства [1].

Симона де Бовуар вводить жінку в історію як повноцінний суб'єкт. У дослідженні "Друга стаття" вона визначає, що не має спеціального, ніби то природного "жіночого призначення". Усе це є лише – соціальними структурами, що сформувалися певними соціально-історичними умовами. За тисячоліття патріархально панування склалися суспільні норми та стереотипи, які віддали чоловікові роль повноцінної людини, жінці – роль його "другої половини" [2, с. 83]. Симона де Бовуар не заперечує біологічної різниці між чоловіком та жінкою і акцентує увагу на тому, що різниці на рівні буття не існує. Історично відбулося розділення ролей та сфер буття, що закріпило за чоловіком сферу зовнішньої діяльності, формування культури та суспільства, за жінкою – сферу репродуктивного життя, саме це і називають сферою природи. Внаслідок чого склалися і затвердилися стереотипи в свідомості, ототожнюючи з чоловіком культуру, з жінкою – природу. Проте з самого початку в жінці закладені всі ті ж здібності до саморозвитку, що і у чоловіка. Саме цей конфлікт є основою жіночого питання: визнання в жінці повноцінної людини [1].

Симона де Бовуар розвіяла міф, що не існує легенди про таємницю статті, про "загадкову жіночу душу", ніякої загадки не існує: "жінкою не народжуються, жінкою стають" [4, с. 111]. Бути жінкою – це не призначення, жінка як і чоловік, повинна проявляти себе як людина – самореалізуватися в праці, творчості [3].

Симона де Бовуар стверджує, що входячи в історію, жінка повинна протистояти стандартам чоловічого світу, повинна сформувати особистий погляд на світ, культуру та суспільство так як без цього вона ризикує втратити себе, розчинитися в чоловічому суспільстві [1].

Симона де Бовуар за своєю суттю була жінкою-революцією, вирізнялась вільнодумством. Народилася вона у релігійній сім'ї та виховувалася на католицьких канонах, проголосила себе абсолютно вільною від усіх існуючих забобонів, відмовилася від шлюбу та дітей [6, с. 202]. Батько був адвокатом, мати домогосподаркою – сім'я мала традиційні риси характерні у ті часи: батько – голова, господар сім'ї, мати його "друга половина".

Свій вибір письменниця-філософ зробила у підлітковому віці, визначивши для себе пріоритети свого існування. Метою стало відчувати повноту життя, досягнути дійсності в її різноманітних проявах. Першою спробою це зробити було обрано шляхом щирої віри у Бога, через релігійність та молитви. Пізніше відчуття повноти життя прийде до неї через заняття щоденними заняттями інтелектуальною працею, ще згодом – за літературною творчістю [6, с. 203].

Зміни в укладі сім'ї й фінансовому становищі, позбавляють шансу на гідне заміжжя Симону та її молодшу сестру. Але це дає можливість вільнодумній і незалежній особистості вільно обрати свій життєвий шлях, свою професію, щоб забезпечити своє життя [6, с.203].

Зміна в особистому житті призвели майбутню письменницю-філософа до інтелектуального пізнання на філософському факультеті Сорбонни. Симона де Бовуар, будучи студенткою, приймала активну участь в суспільно-політичному житті. У 30-х роках ХХ ст. викладає філософію у Марселі, вирізняється своїми поглядами відносно жіночого питання [8].

На початку 40-х рр. ХХ ст. життя юної амбітної жінки-філософа змінюється, у її житті з'являється Жан-Поль Сартр, з яким її пов'язує особисте життя та спільні творчі та політичні погляди. Вони разом приймали участь в русі Опору, організували літературний, прогресивний часопис "Les Temps Modernes" [8]. Він став найвідомішим у Західній Європі, а засновники часопису вважалися "володарями думок" свого часу [2, с. 85]. Разом вони наслідують оригінальну, актуальну для середини ХХ ст. філософську доктрину – гуманістичного екзистенціалізму. Соціальні катастрофи ХХ ст. вбачаються філософами "світом абсурду", у якому немає місця ні сенсу, ні Богові. Єдина реальність цього буття – людина, яка сам повинна наповнити свій світ змістом. Суть

людини складається з його вчинків, вона – результат свого вибору, точніше, декількох виборів за усе життя. Рушійною силою ж вчинків філософи називали волю і прагнення до свободи, що є сильніше за громадські закони і "всілякі забобони" [6, с. 204–205].

У кінці 30-х років ХХ ст. спосіб життя Симони і Сартра змінився, причому не стільки сам спосіб, скільки їх ставлення до того, що відбувалося у світі – події тих років залишили відбиток на їх світогляді [6, с. 207]. Можливо саме це визначило ліві погляди філософів у період 60-х років у Франції.

Свого професійного визнання Симона де Бовуар отримала після виходу книги "Друга стаття" у 1949 р., ця праця принесла їй шалену популярність майже в усіх країнах Європи та в США. Праця "Друга стаття" задумувалася як роздуми філософа-екзистенціаліста щодо долі людини, а не як спеціальне феміністичне дослідження. Саме ця книга принесла Симоні де Бовуар визнання, як родоначальниці сучасного фемінізму та його найголовнішого теоретика. На сьогодні дослідження "Друга стаття" написане більше ніж чим півстоліття тому залишається найповнішим історико-філософським дослідженням становища жінки у період від давнього світу до сьогодні [1]. Результатом поширення ідей, теорій феміністичного характеру вже у середині 70-х рр. під впливом жіночого руху в західних університетах виникають центри "жіночих", "феміністичних" досліджень за власними програмами. Основним завданням таких центрів гендерних досліджень було виявлення та визначення особливостей чи навпаки їх відсутність в питаннях – жіночої долі, жіночого початку, жіночого погляду на світ та жіночих цінностей [1]. Симона де Бовуар веде лекції у американських та європейських університетах, тематика гендерного рівноправ'я набуває актуальності в умовах розвитку становлення демократичних суспільств.

Окрім літературно-філософської, викладацької діяльності Симона де Бовуар належить до дискурсу в політичних дебатах 50–60 рр. ХХ ст., до числа активістів соціальних рухів та студентської революції травня 1968 р. Активна позиція основана на прагненні жити всупереч традиційній "жіночій долі", прагнення до свободи, творчості, самореалізації [2, с. 82].

Упродовж 60-х рр. ХХ ст. відбувається формування жіночих груп різної скерованості, організуються клуби жінок за інтересами. Всі вони знаходять притулок на тематичних зустрічах, які проводить Симона де Бовуар разом із своїми однодумцями [5]. Це сприяє консолідації жіночого руху, як вагомої соціальної сили. Жінки приймають активну участь у подіях соціальних виступів 1968 р. Вважається, що саме на хвилі студентських протестів виникає потужний жіночий рух. Активісти руху вважали Симону де Бовуар своєю провідницею та натхненником. Вона енергійно підтримала жіночий рух, стала активною його учасницею. Це зміцнило її ідейні позиції, які під натиском подій 1968–1970 рр. стали більш радикальними, ніж були викладені у її працях [2, с. 85].

Отже, основні принципи жіночих ідей були сформовані на основі історико-філософського дослідження Симони де Бовуар, яке вмістило увесь комплекс проблем, пов'язаних із жіночим рівноправ'ям в сучасному французькому суспільстві. Теорія письменниці, філософа-екзистенціаліста, сповнена ідеалізації соціалізму і природничо-наукового аналізу. Досліджуючи міфологію, літературу, національні традиції й цінності, систему виховання дівчат, сімейні моделі, вона показує, що причини залежності становища жінки не у біологічних відмінностях, правовій чи соціально-економічній нерівності, а в історично сформованій уяві про жінку в суспільстві та культурі.

Вона розсіяла догму про природність розподілу праці, поставила проблему історичності існуючого стереотипу мислення і сприйняття гендерних відмінностей характерного для тогочасного європейського суспільства. Принципи Симони де Бовуар, що вона пропагувала як активістка жіночого руху та викладач курсів феміністичної теорії, стали фундаментом для розвитку нового соціального руху – руху жінок за свої права. На основі її позицій були сформовані пріоритети існування жінки в суспільстві, пов'язані із оновленням під тиском активної діяльності феміністичної теорії. У французькому суспільстві жінка стає повноцінним суб'єктом життя і отримує роль вільної людини.

Список використаних джерел

1. Айвазова С. К истории феминизма / С. Г. Айвазова. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/072/176/1217/16-Ajvazova.pdf>.
2. Айвазова С. Симона де Бовуар: жизнь – самоосуществления / С. Г. Айвазова. – Режим доступу: <http://adliga.info/newpolitics/issue/ajvazova.pdf>.
3. Арбатова М. Симона де Бовуар: "Второй пол" как поиски жанра / М. Арбатова – Режим доступу: <http://adliga.info/newpolitics/issue/ajvazova.pdf>.
4. Второй пол / С. Бовуар. – М.: Прогресс, 1997. – 832 с.
5. Бовуар С. де. Трансатлантический роман. Письма к Нельсону Олгрэну. 1947–1964 / Симона де Бовуар. – М.: Искусство, 2003. – 616 с.
6. Карусель В. Абсолютные истины Симоны де Бовуар / Карусель В. // Вокруг света, 2008. – № 4. – С. 202–210.
7. Крыкова И. В. Женщина и общество в философии феминизма второй волны (на основе творчества Симоны де Бовуар и Бетти Фридан) / И. В. Крыкова // Аналитика культурологии. – 2008. – № 13. – С. 1–6. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/zhenschina-i-obschestvo-v-filosofii-feminizma-vtoroy-volny-na-osnove-tvorchestva-simony-de-bovuar-i-betti-fridan>.
8. Симона де Бовуар. Биография / Люди. Peoples.ru – Режим доступу: <http://www.peoples.ru/science/philosophy/beauvoir/pdf>

Алёна Власова

**ПРИОРИТЕТЫ ОСВОБОЖДЕНИЯ ЖЕНЩИН В ФРАНЦУЗЬКОМ ОБЩЕСТВЕ НА
ОСНОВЕ ПОЗИЦИЙ СИМОНЫ ДЕ БОВУАР**

Симона де Бовуар является самой известной женщиной в истории женского движения Франции. На основе ее позиций были сформированы приоритеты существования женщины в обществе. Мировоззрение женщин сформировано на основе идей писательницы, философа Симоны де Бовуар повлияли на формирование нового современного общества, где женщина как субъект является равноправными в экономической, политической и общественной жизни Франции.

Ключевые слова: Симона де Бовуар, активистка, женское движение, общество.

Alyona Vlasova

**PRIORITIES OF THE LIBERATION OF FRENCH SOCIETY BASED ON THE POSITION OF
SIMONE DE BEAUVOIR**

Simone de Beauvoir was the most famous women in the history of the women's movement in France. On the basis of her positions were established priorities for the equal with men existence of women in society. The Worldview of modern women formed based on the ideas of this writer -philosopher had influenced on the formation of a new modern society. In this society woman became an equal members of the economic, political and social life of France.

Key words: Simone de Beauvoir, activist, women's movement, society, France.

УДК 94(73) "198/199":[33:629.7]

Людмила Журавльова

**ПОЛІТИКА США ІЗ ЗАЛУЧЕННЯ ПРИВАТНОГО СЕКТОРУ ДО ВИКОРИСТАННЯ
РЕЗУЛЬТАТІВ КОСМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (КІНЕЦЬ 1980 – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)**

Розглядається процес формування нових підходів у космічній політиці США до комерційного використання космічного простору. Виділяються і аналізуються окремі напрямки використання результатів космічної діяльності США у комерційних цілях.

Ключові слова: космічна діяльність, комерціалізація космосу, комерційний ефект, космічний бізнес.

У другій половині 1980 – на початку 1990-х рр. в США започатковано процес переходу до використання результатів космічної діяльності у комерційних цілях приватними компаніями.

У статті аналізуються історичні передумови активізації та напрямки діяльності американської держави щодо підвищення економічної ефективності космічної індустрії. Комерціалізація космічної галузі та формування її комерційної привабливості для приватних бізнес структур, яка припала на кінець 1980 – першу половину 1990-х рр., фактично означала зміну суб'єкта комерціалізації, що стало важливим етапом у розвитку освоєння космосу загалом.

Слід звернути увагу, на те, що комерціалізація космосу, як процес перетворення результатів космічної діяльності у специфічний товар на ринку, розпочалася ще з моменту запуску першого американського штучного супутника Землі у лютому 1958 р. Адаже, так чи інакше, військове використання космосу, на що і були орієнтовані перші космічні програми, дало поштовх і цивільному освоєнню космічного простору. Обсяги практичного застосування космічної техніки виявився досить широкими. Проте, на початку космічної ери суб'єктами комерціалізації космосу були лише держави, які могли собі дозволити величезні витрати на цю галузь (ними стали США та СРСР).

Освоєння космосу, як прерогатива держави, обумовлено не лише високою вартістю робіт із виробництва космічних об'єктів, але і умовами, у яких розвивалася космічна галузь. У контексті ведення "холодної війни" між двома наддержавами (США та СРСР), космічна діяльність була пов'язана з інтересами національної безпеки та оборони. Про комерційне використання космосу приватними фірмами на той час не могло бути й мови. Ця ж тенденція зберігалася і упродовж 1960–1970-х рр.

У 1980-х рр. сформувалася низка передумов, завдяки яким у державних та наукових колах розпочалося обговорення можливості використання результатів космічної діяльності США американським бізнесом. Основними аргументами на користь цієї ідеї стали: вагомість результатів

розвитку новітніх технологій та можливість їх господарчого використання, а також доцільність поширення процесів приватизації на космічну галузь як вияв загальнополітичного курсу республіканських адміністрацій. Ще одним із чинників, що сприяв більш широкій комерціалізації космічних технологій, стала нестача коштів на забезпечення космічних систем. Адже, за часів президенства Р. Рейгана витрати на космічну галузь значно зросли. Так, якщо на початок президенства Р. Рейгана, 1981 р., щорічні сукупні асигнування з федерального бюджету на космічну діяльність США склали більш ніж 7,2 млрд дол., то на 1991 р. при Дж. Буші-старшому цей показник складав вже 27,6 млрд дол. [3, с. 379].

У додатку до меморандуму кабінету міністрів із комерції та торгівлі "Комерційні космічні ініціативи" від 10 квітня 1984 р. зазначено, що історики можуть дивитися на 1980-і роки як початок промислової революції в космічному просторі. Вони можуть визначити ці роки як період, у якому американський бізнес і уряд вступили в партнерство, щоб відкрити промисловість на орбіті [7, с. 502]. У цьому ж році здійснено перший значний крок у переході до приватного комерційного використання космосу. Ним стало прийняття Закону "Про комерційні запуски в космос", від 30 жовтня 1984 р. [10]. Президент США Р. Рейган у своїй заяві про підписання зазначеного закону стверджував: "Я радий підписати закон "Про комерційні запуски в космос". Одним з важливих завдань моєї адміністрації було і буде залишатися, заохочення приватного сектору у починаннях комерційного використання космічного простору. Фрагментарність і колективність управління надмірно ускладнювали процес утвердження діяльності в космосі. Ухвалення цього закону є важливою віхою в наших зусиллях по задоволенню потреб приватних компаній, зацікавлених у запуску корисних вантажів, щоб мати вільний доступ у космос" [16].

До 1980-х років, приватні компанії у США виступали у ролі підрядників до державних космічних програм і проектів. Вони не пропонували космічних послуг населенню. Єдиним винятком з цього була така важлива галузь, як телекомунікації. З самого початку космічної ери, американські приватні компанії (зокрема, "AT & T") проектували, будували і експлуатували супутники зв'язку і продавали послуги населенню під суворим наглядом уряду [11].

У рамках нового курсу розпочалося не лише активне залучення приватного сектору до цивільних космічних програм, але змінилася і сама риторика відносин між урядом та бізнесом у даній галузі. "Національне управління з аеронавтики і дослідження космічного простору" (НАСА) США приступило у відповідності до Меморандуму до реалізації програми створення дослідницьких центрів в ряді університетів для промислового освоєння космосу, яка була спрямована на заохочення університетів і бізнесу у формуванні партнерських відносин. Однак партнерство, як вид взаємодії, передбачало наявність обоюдної згоди на співробітництво, не лише з боку уряду США, але й приватних компаній. На 1980-ті рр. бізнес виявився ще неготовим до такого виду підприємницької діяльності. Навіть широка підтримка держави не заохотила приватні фірми вкладати кошти у космічні проекти, зокрема, у експлуатацію транспортних систем та супутників дистанційного зондування землі (ДЗЗ). Ще у 1983 р. НАСА розповсюдило офіційний запит щодо урядової пропозиції приватизації двох найбільш широко використовуваних одноразових транспортних систем, які призначалися для запуску військових і комерційно корисних вантажів – одноразових ракет-носіїв "Дельта" та "Атлас", – але отримало лише дві заявки на приватизацію. Військово-промислова корпорація "Дженерал Дайнемікс" подала прохання про приватизацію системи "Атлас", ракети якої за державним замовленням вона виготовляла ще з початку 1960-х рр. На той час це був вже досить відомий і розвинутий концерн, обсяг продаж якого на кінець 1980-х рр. становив 9,6 млрд дол. [9, р. 1354].

Інша ж фірма – "Транспейс керрієрс" – подала запит на використання ракет-носіїв "Дельта" (але не на їх виробництво). В результаті, запит останньої уряд не задовольнив, так як компанія була недавно створеною і не мала досвіду в цій галузі. Інші аерокосмічні фірми не наважилися на такий крок через високу вартість запуску вантажів на борту космічних човнів. Так, на 1982 р. комерційний запуск супутника на борту ракети-носія "Дельта" коштував приблизно 38,5 млн дол. [8].

"Дженерал Дайнемікс", звичайно, отримала можливість здійснення комерційних запусків у космос ракети-носія типу "Атлас", але до кінця 1980-х рр. жодного такого запуску не відбулося. Однією з вагомих причин цього стала криза в американській космонавтиці після загибелі космічного шаттлу "Челленджер" 28 січня 1986 р. Затишшя на американських космодромах, яке наступило після катастрофи, дозволило зайняти лідируючі позиції на ринку пускових послуг приватному французькому консорціуму "Аріанспейс", який займався виробленням та експлуатацією ракети-носія "Аріан", і став на довгі роки конкурентом США на ринку надання космічних послуг. Постійне відкладання запуску ракет-носіїв "Атлас" зумовлювалося також і офіційною позицією уряду США щодо одноразових ракет-носіїв, які уряд підтримував у меншій мірі, з огляду на меншу перспективність капіталовкладень порівняно з багаторазовими транспортними космічними кораблями ("Спейс шаттли"). Ще одним прикладом невдалої спроби уряду із приватизації космічних

систем стало залучення американського бізнесу до приватизації системи ДЗЗ "Лендсат", яка була на той час найбільш довготривалим проектом по отриманню супутникових фотознімків Землі (перший її супутник був запущений у 1972 р.). Застарілість техніки системи "Лендсат" і необхідність її оновлення вимагало від бізнесу значних інвестицій, яких державний бюджет забезпечити був не в силах. Таким чином, у 1980-і рр. американський бізнес не виявив готовності прийняти в повній мірі ті можливості використання космосу, які бажала надати йому адміністрація Р. Рейгана. Однак, вже тоді закладено юридичну та практичну основу залучення приватного сектору до використання космічного простору у комерційних цілях, що дало свої позитивні результати у 1990-х рр.

Прихід до влади у 1989 р. президента Дж. Буша-старшого, який як і Р. Рейган належав до республіканської партії, засвідчив спадкоємність урядового курсу щодо залучення приватного сектору у комерційному використанні космосу, Директива "Щодо космічної політики США" № 30 1989 р. [13], прийнята новим президентом, була прямим продовженням політики Р. Рейгана, і максимально заохочувала використання США потенціалу приватного сектору для розвитку космічної галузі. Ця директива відзначалася більшою конкретизацією і деталізацією завдань. Зокрема, питання розробки та реалізації конкретних заходів для стимулювання зростання приватного сектору щодо комерційного використання космічного простору США покладалося та Департаменти торгівлі, оборони і транспорту, які повинні були співпрацювати у цій галузі.

Крім того, з цією метою створювався державний орган в апараті президента США – Національна рада з космосу, на яку покладалося стимулювання приватного сектору до капіталовкладень, приватизації і експлуатації космічних засобів. Також передбачалося, що ця інституція буде: полегшувати приватним компаніям доступ до приватизації американського обладнання пов'язаного із космосом та космічних об'єктів; заохочувати американський бізнес до ініціативи створення космічних комерційних підприємств. Цей виконавчий орган був модифікованою версією заснованої ще у 1958 р., 34 президентом США Д. Ейзенхауером Ради Національного управління з авіонавтики і дослідження космічного простору, яка проіснувала до 1973 р. Відновлена Дж.Буша-старшим, ця організація розробила більш детально механізми залучення приватного сектору до космічної діяльності і формулювала їх у своїх директивах. Директива з національної космічної політики Національної ради по космосу № 3 від 11 лютого 1991 р., отримала назву "Керівні принципи комерційної космічної політики США" [14]. У ній зазначено, що космічна діяльність США проводиться у трьох самостійних і відокремлених секторах: перші два із них урядові – цивільний і сектор національної безпеки, і третій неурядовий – сектор космічної торгівлі. У цьому останньому секторі автори Директиви виокремили п'ять напрямків ринку космічних послуг із різним ступенем зрілості ринку та різним потенціалом. Ними стали: супутниковий зв'язок; дистанційне зондування Землі; обробка матеріалів; транспортні послуги; торговельна інфраструктура. Нижче наводилися засадничі принципи діяльності космічної торгівлі: по-перше, приватний капітал у такій діяльності вкладається на власний ризик; по-друге, є наявні або потенційні неурядові клієнти для відповідної діяльності; по-третє, торговельний ринок зрештою визначає ефективність цієї діяльності; по-четверте, головна відповідальність і управління такою ініціативною діяльністю покладається на приватний сектор. Крім того, у 1985 р. Центр космічної політики США спрогнозував потенційний комерційний річний прибуток до кінця століття, на 2000 р., по цих основних категоріях космічного бізнесу. Передбачалося, що за швидким сценарієм ("high scenario") розвитку космічної галузі, на супутниковий зв'язок (1) припадатиме 15,3 млрд дол., на дистанційне зондування Землі (2) – 2,5 млрд дол., обробка матеріалів у космічному середовищі (3) – 17,9 млрд дол., послуги по запуску ракет (транспортні (4) – 2,4 млрд дол. і на космічну орбітальну інфраструктуру (5) – 2,8 млрд дол. [6, с. 478].

Виходячи із зазначених перспектив на 1990-ті рр., стає зрозумілим, який із напрямків мав за прогнозами отримати найбільший попит на ринку космічних послуг. Проте, на початок 1990-х рр. більш активно розвивався перший напрям. Зокрема, збільшився попит на послуги космічних телекомунікацій, для задоволення потреб суспільства, які ставали все об'ємнішими, і включали надання послуг від експлуатації мобільного зв'язку до системи глобального позиціонування (GPS) та використання результатів дистанційного зондування Землі. Такі приватні підприємства, як "Глобалстар", "Ірідіум", "Теледейсік" та ін. були створені для того, щоб задовольнити ринок космічних телекомунікацій і орієнтовані були на самостійну експлуатацію мобільного супутникового зв'язку і передачу та обробку даних. "Теледейсік" заснований у 1990 р., дві інші компанії у 1991р., що засвідчило потребу у більшій кількості таких компаній. У 1991 р., компанія "Моторола" затвердила "Ірідіум", як окреме підприємство, для розробки нової концепції глобальних персональних комунікацій на базі флоту низькоорбітальних супутників. Перевагою таких супутників було зменшення затримки в передаванні даних і менша собівартість запуску порівняно з геостационарними супутниками, які розміщуються на висоті 35786 км над рівнем моря.

Низькоорбітальні супутники розміщено на висоті близько 100 км, що покращувало якість зв'язку, але і потребувало їх значної кількості (у системі "Ірідіум" їх було запущено 66). У свою чергу, уряд США зарезервував нові радіочастоти для низькоорбітальних супутників, які раніше не використовувалися. Про державну підтримку даного напрямку свідчить і той факт, що вже в наступному 1992 р. Федеральна комісія із зв'язку США видає "Ірідіуму" експериментальну ліцензію., а у 1995 р. – робочу ліцензію на запуск супутникової системи. І хоча, початок комерційного використання цієї системи було здійснено лише 1 січня 1998 р., але принципи взаємодії уряду і аналогічних "Ірідіуму" компаній ринку супутникового зв'язку закладалися на початку 1990-х рр. Що стосується другого напрямку космічного бізнесу, то уряд намагався залучити до виготовлення, запуску і використання системи "Лендсат" американські фірми. Ще у 1979 р., тогочасний президент США Дж. Картер ініціював передачу управління програмою із НАСА до НОАА (Національне управління океанічних і атмосферних досліджень), яке було федеральним відомством у структурі Міністерства торгівлі США. Такий крок свідчив про відмову орієнтації ДЗЗ лише на військові цілі, і бажання розвивати комерційний потенціал даної галузі.

Безпосередню передачу системи "Лендсат" приватному сектору було здійснено у 1985 р. вже за президенства Р.Рейгана, коли НОАА оголосило тендер на її приватизацію. В остаточний список фірм, що претендували на контроль над системою "Лендсат" за умов одержання державних субсидій, ввійшли компанія "Істмен Кодак", компанія "ЕОСАТ", створена з цією метою фірмами "РКА" та "Х'юз ейркрафт", а також п'ять дрібних фірм, включаючи новоутворені, що раніше не відігравали ніякої ролі в аерокосмічному бізнесі. У кінцевому рахунку, тендер виграла фірма "ЕОСАТ", яка отримувала права на прибуток від продажу усіх необроблених даних, зібраних супутниками "Лендсат-1-7", та на отримання плати за доступ до американських супутників, що щорічно надходила від іноземних клієнтів "Лендсат". Термін контрактних зобов'язань сторін становив десять років. Держава зобов'язувалася надавати "ЕОСАТ" фінансову допомогу впродовж перших п'яти років контрактного терміна (1985–1989 рр.) [2, с. 114].

Приватизація системи "Лендсат" відбувалася в умовах постійних бюджетних скорочень державних субсидій на цю програму. Так, у 1989 р., коли передача програми ще не була остаточно завершена, у НОАА були вичерпані бюджетні фонди для програми "Лендсат" а конгрес США виділив фінансування лише на половину фінансового року, що ледь не закінчилося повним закриттям програми. У наступних, 1990 та 1991, роках конгрес США надав фінансування НОАА на "Лендсат" знову на половину фінансового року відповідно. У жовтні 1992 року Конгрес США прийняв Акт "Про політику з дистанційного зондування Землі", який доручив управління програмою "Лендсат-7" урядові США (зокрема Міністерству оборони) [12]. Через два роки, корпорація "Спейс імейж" (колишня ЕОСАТ) повернула оперативну відповідальність і за "Лендсат-4" і "Лендсат-5" до уряду США. Попри оптимістичні прогнози прибутковості сектору ДЗЗ, перші спроби приватизації цієї сфери космічної діяльності виявили таку ваду, як відсутність швидких прибутків. Це засвідчило неспроможність приватного сектору управляти і використовувати системи ДЗЗ без допомоги держави. Напрямоком, який у меншій мірі залежав від державних субсидій, було надання транспортних послуг. У 1990-х рр. зростає потреба у більшій кількості штучних супутників Землі для використання у сфері космічних телекомунікацій. Відповідно виведення цих супутників на орбіту здійснюється ракетами-носіями, які фактично і виконують роль космічного транспорту із доставки корисних вантажів у космічний простір. Зростання попиту на комерційні запуски одноразових ракет-носіїв викликало зменшення участі урядового сектору у даній діяльності. Підтвердженням стало те, що на 1998 р. обсяг комерційних космічних запусків становив 60 % від загального обсягу космічних запусків у США [5, р. 1165].

Так, у кінці 1987 р. фірма "Дженерал Дайнемікс" отримала перше замовлення на комерційний запуск. Перший політ ракети "Атлас-1", в ході якого в космос був виведений науковий супутник, що належав НАСА, відбувся влітку 1990 р. Ракета "Атлас-1" та її наступні модифікації привабили замовників високою надійністю (90 % – при оцінці всього сімейства ракет "Атлас-Центавр"), помірними цінами (55–60 млн дол.) і досить точним дотриманням графіка польотів. До весни 1990 р. компанія вже мала у своєму розпорядженні контракти загальною вартістю 2,5 млрд дол. на виведення 32 космічних апаратів типу "Атлас" [4, с. 84]. Друге покоління американської ракети-носія сімейства "Дельта" була сконструйована компанією "МакДоннел Дуглас" і почала використовуватися з 1989 р. У 1990-х і 2000-х рр. "Дельта-2" була однією з найбільш часто використовуваних ракет-носіїв в світі [15].

Що ж до багаторазових транспортних космічних кораблів, таких як "Спейс Шаттл", то на 1990-ті рр. їх експлуатація приватними структурами була неможливою через катастрофу "Челленджера" і меншу рентабельність порівняно з одноразовими ракетами-носіями. Звичайно, функціонування наведених напрямків космічної індустрії було б неможливим без такої складової частини ракетно-космічного комплексу, як наземні засоби забезпечення запуску космічних систем. Космічні

космодроми, комплекси по виробництву матеріалів для ракетобудування і їх запуску, дослідницькі центри по обробці отриманих даних із космосу були і залишаються невід'ємною частиною космічної галузі, яку було сформовано ще задовго до перших запусків супутників у космос. Трьома найбільшими осередками де відбувалися запуски космічних апаратів у США стали: мис Канаверал, військова база Ванденберг і острів Уоллопс. Створені урядом США для космічних запусків ці стартові майданчики перетворилися в цілі наземні космічні комплекси. Приватні ж компанії надалі почали використовувати не лише вже існуючу інфраструктуру, проводячи модернізацію наданих їм в оренду споруд та корпусів, але і будували тут свої космодроми. Першою організацією, що розробила власний стартовий комплекс, стала компанія "ЕЕР Системс" для експлуатації ракет "Конестога". Організація "Флорида Спейс Осоріті", заснована в 1989 р. до сьогодні займається питаннями комерційного використання технічних засобів полігону на мисі Канаверал. Космічна індустрія, доходи від якої в середині 1990-х років склали десятки мільярдів доларів США, перетворилася в найбільшу галузь світової економіки. У 1996 р. загальні доходи від комерційної діяльності вперше перевищили обсяги державних видатків на космос [1, с. 11]. Все це стало можливим саме завдяки тим процесам і тенденціям комерціалізації космосу, які були закладені наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. зусиллями республіканських адміністрацій США.

Готовність державного сектору надати можливість приватним американським компаніям розвиватися в цій галузі, спершу, викликане чисто прагматичними цілями щодо скорочення дефіциту бюджету, бажання залучити компанії до приватизації космічних систем, згодом перетворилося у послідовний урядовий курс. Звичайно курс на приватизацію космічних систем підтримувався ще й завдяки оптимістичним прогнозам урядових структур щодо комерційного використання космосу. Але, як показала практика, на поч. 1990-х рр., не всі прогнози виявилися виправданими, що було обумовлено як специфікою космічного ринку, так і рівнем зацікавленості американського бізнесу у тому чи іншому напрямку космічної індустрії. Тому що, які б пільги і підтримку не надавав державний сектор в даній галузі, приватні структури в першу чергу оцінювали ринок космічних послуг з точки зору прибутковості того чи іншого напрямку діяльності і можливості отримання доходів у короткі терміни.

Слід наголосити на визначальній ролі урядів США у залученні приватного сектору до результатів використання космічного простору, які не просто виступили у ролі ініціатора створення нової галузі економіки – космічного бізнесу, але і виробили засади комерціалізації космосу, що закріпило основні принципи взаємодії державного і приватного секторів економіки. Завдяки цьому американська космічна галузь невдовзі перетвориться у високорентабельний напрям підприємництва, що дозволило США зберегти і навіть збільшити динаміку розвитку американської космонавтики.

Список використаних джерел

1. Крутских А. В. Космос в политическом измерении / А. В. Крутских // Международные процессы. – Май-август 2007. – Том 5. – № 2 (14). – С. 10–14.
2. Прошин Д. В. Політика адміністрації Р. Рейгана в галузі дослідження і використання космічного простору (1981–1989 рр.): дис. кандидата істор. наук: 07.00.02 / Д. В. Прошин. – Дніпропетровськ, 2001. – 196 с.
3. Хозин Г. С. Великое противостояние в космосе (СССР–США): свидетельства очевидца / Г. С. Хозин. – М.: Вече, 2001. – 416 с., ил.
4. Шумилин А. А. Авиационно-космические системы США / А. А. Шумилин. – М.: Вече, 2005. – 528 с.
5. Reed B. M. The Virginia Space Flight Center Model for an Integrated Federal / B. M. Reed / Commercial Launch Range. – Space technology and application international forum – 2000. AIP Conference Proceedings. – Volume 504. – P. 1165–1168 (2000).
6. "Commercial Space Industry in the Year 2000: A Market Forecast," The Center for Space Policy (CSP), Inc., Cambridge, Massachusetts, June 1985 // Exploring the Unknown: Selected Documents in the History of the U.S. Civil Space Program: In 5 vols. / NASA. – Wash., D. C., 1999. – Vol. III: Using Space. – P. 475, 478.
7. Fuller C. L. The White House, Memorandum for the Cabinet Council on Commerce and Trade, "Commercial Space Initiatives", April 10, 1984 / Craig L. Fuller // Exploring the Unknown: Selected Documents in the History of the U.S. Civil Space Program: In 5 vols. / NASA. – Wash., D. C., 1999. – Vol. III: Using Space. – P. 502.
8. Waldrop M. NASA Cuts Flights, Sets New Shuttle Price / M. Waldrop // Science. – 1982. – Vol. 217. – N 4554. – P. 35.
9. Waldrop M. The Commercialization of Space / M. Waldrop // Science. – 1983. – Vol. 221. – N 4618. – P. 1353–1354.
10. "Commercial Space Launch Act", October 30, 1984. – Режим доступу: <http://www.princeton.edu/~ota/disk2/1985/8513/851316.PDF>.
11. Hertzfeld H. R. Commercial Space and Spacepower / Henry R. Hertzfeld // Toward a Theory of Spacepower: Chapter 5. – Режим доступу до документу: <http://www.ndu.edu/press/space-Ch5.html>.
12. Land Remote Sensing Policy Act. – Public Law 102–555, signed October 28, 1992 (106 Stat. 4163) repeals the Land Remote-Sensing Commercialization Act of 1984 5. – Режим доступу: <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/z?c102:H.R.6133.ENR>.
13. NSD. № 30, "National Space Policy", November 2, 1989. – Режим доступу: <http://www.bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsd/nsd30.pdf>.
14. NSPD №3, "U.S. Commercial Space Policy Guidelines.", February. 11, 1991. – Режим доступу: <http://www.marshall.org/pdf/materials/864.pdf>.
15. Space Launch Report, December 31, 2011. – Режим доступу: <http://www.spacelaunchreport.com/logdec.html>.
16. Statement on Signing the "Commercial Space Launch Act", October 30, 1984. – Режим доступу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/1984/103084i.htm>

Людмила Журавлева

ПОЛИТИКА США ПО ПРИВЛЕЧЕНИЮ ЧАСТНОГО СЕКТОРА К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ КОСМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (КОНЕЦ 1980 – НАЧАЛО 1990-Х ГГ.)

Рассматривается процесс формирования новых подходов в космической политике США к коммерческому использованию космического пространства. Выделяются и анализируются отдельные направления использования результатов космической деятельности США в коммерческих целях.

Ключевые слова: космическая деятельность, коммерциализация космоса, коммерческий эффект, космический бизнес.

Ludmila Zhuravleva

U.S. POLICY ON ATTRACTING PRIVATE SECTOR USE OF SPACE ACTIVITIES (LATE 1980 – EARLY 1990 S.)

Considered the process of formation of new approaches in US space policy to the commercial use of space. Allocated and analyzed separate directions use of space activity results of US in commercial goals.

Key words: space activities, commercialization of space, the commercial effect, the space business.

УДК 94(410):327.5(1-622НАТО)“1990/1997”

Ірина Марущак

БРИТАНСЬКІ ПІДХОДИ ДО РОЗШИРЕННЯ ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО АЛЬЯНСУ В 90-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються причини розширення Альянсу у зв'язку з геополітичними змінами в світі. Розкривається позиція Великої Британії щодо розширення НАТО на Схід. Розглядаються дискусії в британському політикумі стосовно політики НАТО. Аналізуються прагнення Сполученого Королівства залишитися європейським лідером у Північноатлантичному Альянсі.

Ключові слова: Велика Британія, НАТО, країни Центральної та Східної Європи, розширення НАТО, Альянс.

Після завершення “холодної війни” перед Північноатлантичним Альянсом постала гостра проблема адаптування до нових обставин і переосмислення своєї ролі в постбіполярних умовах.

Розпад СРСР, зникнення “соціалістичного табору”, саморозпуск Організації Варшавського договору (ОВД), а також побудова нової системи міжнародних відносин постконфронтаційного періоду змусили НАТО переглянути свою початкову місію та завдання. Адже метою створення Альянсу був колективний захист від зовнішньої загрози. Оскільки, як сподівались країни Заходу, така загроза зникла, то виникало питання подальшого існування такого масштабного військово-політичного блоку в його початковому вигляді.

З метою розкриття теми статті використано низку документальних джерел: а саме офіційні документи уряду Великої Британії та документи Північноатлантичного Альянсу, серед яких Декларації НАТО, Стратегічні концепції Альянсу, документи самітів, брифінги, які є цінним матеріалом для оцінки та аналізу офіційних позицій з цього питання.

Під час підготовки статті проаналізовано праці зарубіжних та вітчизняних учених. Особливої уваги заслуговує праця “Британські погляди на розширення НАТО за Джейн Шарп” [8] британської дослідниці Джейн Шарп, яка детально висвітлює погляди британського уряду на розширення НАТО. Вона широко розкриває позиції британського політикуму щодо приєднання нових членів до Альянсу, показує поступові зміни думок щодо цього питання. Автор спочатку акцентує увагу на тому, що британський уряд не був задоволений розширенням, але у подальшому з детальним і поглибленим вивченням цього процесу виступив за поступове та повільне розширення Альянсу. Дж. Шарп підкреслює позитивне ставлення Великої Британії щодо розширення НАТО.

Серед російських авторів, об'єктом зацікавлення яких була дана проблематика, варто відзначити Н. Капітонову та І. Мурадяна [9]. У сучасній українській науковій думці, такі дослідники як Т. Брежнева [13], Б. Гончар, Г. Коваль [1], Є. Магда [3], Н. Яковенко [12], звертають увагу на проблему лише в контексті комплексного аналізу діяльності Великої Британії та НАТО. Проте британські підходи до розширення НАТО ними висвітлені не достатньою мірою, тому проблема потребує більш глибокого вивчення.

Відповідно до нової ситуації, спричиненої геополітичними змінами, перед країнами Альянсу постав вибір: розпустити НАТО або зберегти її інфраструктуру та створити військовий орган ОБСЄ чи ООН. Обговорювався також і третій варіант, на якому країни-члени і зупинилися, а саме збереження НАТО як військово-політичного альянсу з розширеними функціями та сферою відповідальності за межами Євроатлантичного регіону [1, с. 13.]. Перед НАТО постала проблема адаптації своєї політики і стратегії до нової ситуації та розвитку нових відносин з країнами, що входили до ОВД. Необхідність збереження НАТО як організації, відповідало також й інтересам головних країн-членів альянсу, а саме США (лідер і провідний член організації) та Великої Британії (європейський лідер та головний союзник США в НАТО). З огляду на це, варто детальніше розглянути позиції саме Великої Британії щодо досліджуваного питання.

Велика Британія – єдина із провідних країн Європи, яка дійсно зацікавлена у збереженні НАТО не лише як політичного, але як і військового альянсу. Британські політики використовували Атлантичний союз як інструмент глобальної системи безпеки, тому побоювалися зниження його значимості. У зв'язку з цим Велика Британія не лише виявляла активні ініціативи з проблем НАТО, намагаючись зберегти Альянс, але й спробувала виробити нові колективні рішення стосовно політики НАТО.

Главами держав та урядів країн-учасниць НАТО прийнята Лондонська декларація у липні 1990 року. У ній оголошувалося рішення про те, що Альянс реагуватиме на низку викликів, перед якими опинилася організація, здійснюватиме важливі кроки щодо адаптації НАТО до нових вимог безпеки, які мають зупинити конфронтацію між Сходом і Заходом [2]. Рада Північноатлантичного Альянсу запропонувала урядам СРСР та країн Центральної і Східної Європи (ЦСЄ) започаткувати постійні дипломатичні зв'язки та працювати над новими відносинами на основі співпраці [3, с. 125].

Розширення НАТО можна розглядати як розширення території західної цивілізації, і тим самим Захід демонструє результат своєї перемоги у "холодній війні". Країни Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ) намагаються знайти нові шляхи налагодження політичного діалогу з західними політичними структурами. Насамперед це виявилось у прагненнях наблизитися до НАТО, задля отримання гарантій безпеки. Хоча ідеї щодо розширення організації, після розпаду біполярної системи відхилялися, настрої на користь максимального зближення НАТО з регіоном Центральної та Східної Європи уже існували [3, с. 125].

У листопаді 1991 року оголошено Римську декларацію, у якій оголошувалася нова стратегічна концепція НАТО. У ній розглядалось співробітництво з новими партнерами у Центральній та Східній Європі як невід'ємна складова загальної стратегії Альянсу та питання відкритості стосовно цих же країн [4].

Ідея розширення Альянсу починає глибше розглядатися у 1993–1994 рр., і уже не як віддалена у часі довгострокова перспектива, а як реальний процес. Як зазначав Збігнєв Бжезінський, який на той час займав посаду консультанта та члена опікунської ради Центру стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні, рішення щодо експансії НАТО на Схід вимагало однаковості від усіх шістнадцяти членів альянсу (кількість країн-учасників НАТО на час розширення). Провідні європейські країни та США почали змагатися за політико-економічний вплив у країнах ЦСЄ. Втілити це через європейські структури не вдалося, тому на озброєння була взята ідея включення їх до Північноатлантичного Альянсу [3, с. 129].

На Брюссельському саміті у січні 1994 року країни-члени НАТО узгодили відкритість організації для інших європейських держав, які повинні дотримуватися умов Вашингтонського договору 1949 року, а також підтримувати безпеку євроатлантичного регіону [5].

Ще одним важливим питанням, яке розглядалося на саміті, було питання про створення нової програми "Партнерство заради миру" (далі – ПЗМ) [6]. ПЗМ – це програма практичної двосторонньої співпраці між окремими країнами-партнерами та НАТО, завдяки якій ці країни можуть розвивати індивідуальні відносини з НАТО, самостійно визначаючи власні пріоритети для співробітництва [1, с. 15]. Програма скеровувалася на вдосконалення можливостей та потужностей у миротворчій діяльності шляхом спільного планування, підготовки та навчання військових, а отже і досягнення взаємодії та сумісності підрозділів країн-партнерів з відповідними силами країн НАТО. В основі програми ПЗМ покладена відданість демократичним цінностям, на яких ґрунтується сам Альянс, а мета програми – зміцнити стабільність, зменшити рівень загроз миру та розвиток міцних відносин в безпековій галузі між окремими країнами-партнерами та НАТО, а також між самими країнами-партнерами [6].

У своєму річному звіті 1994 року британський уряд схвалив рішення Брюссельського саміту НАТО у січні того ж року і використав його як першу можливість прослідкувати довготермінові можливості розширення НАТО: "НАТО це стабільність, але не лише для її членів, але й і для нових демократичних країн ЦСЄ; Робота Північноатлантичної Ради спрямована на зміцнення відносин між цими країнами та членами НАТО; "Партнерство заради миру" зміцнить зв'язки між НАТО та

Центральними і Східними європейськими країнами на основі тісної співпраці по цілій низці військово-політичних питань, і відкріє перспективи розширення Альянсу на довгий період" [7].

Уряд Великої Британії досить стрімкими темпами почав підлаштовувати свою оборонну політику під нові потреби в галузі безпеки після закінчення "холодної війни". Швидке прагнення змінити свою оборонну позицію пов'язане з необхідністю реформування бюджетного балансу. Упродовж "холодної війни", Сполучене Королівство пишалось тим, що відіграло вагомий роль в НАТО, адже його витрати ВВП на оборону були вищі, ніж середньоєвропейський відсоток інших країн членів НАТО. Велика Британія є ядерною державою, постійним членом Ради Безпеки ООН, а також має ряд зобов'язань з питань безпеки за межами Альянсу. Впродовж 1980-х років, прем'єр-міністр Маргарет Тетчер підтримувала пропозицію НАТО на реальне зростання видатків на оборону Великої Британії на 3 % щорічно, такі цілі вона поставила, незважаючи на період низької економічної ефективності [7].

Для Великої Британії НАТО важлива перш за все як фундаментальна основа безпеки, а також союз зі США, щоб запобігти пануванню у Європі Німеччини чи Росії. У цьому значенні, звичайно ж, британські інтереси співпадають з інтересами мешканців Центральної та Східної Європи, котрі перебували на стику двох європейських гігантів. Для британських політиків, думка щодо відкриття НАТО для нових членів, залежить від оцінки того, як це розширення вплине на Альянс і на роль Британії в ньому.

Британець Лорд Ісмей, перший генеральний секретар НАТО, у 1940-х роках зазначив, що три основних переваги НАТО для Західної Європи, це те, що НАТО мало США в зоні впливу, Росія перебувала поза нею, а Німеччина взагалі не мала впливу (США як врівноважувач сил, баланс). Для Великої Британії залишається важливим зберегти позицію США, яку вони займають в Європі, щоб збалансувати потенційну силу і вплив Росії [8].

Отже, позиція Великої Британії щодо розширення Північноатлантичного Альянсу на Схід спочатку була неоднозначною. Оскільки прийняття того чи іншого рішення залежало від впливу розширення як на Північноатлантичний Альянс, так і на Сполучене Королівство. Тому в подальшому британська думка коливалася залежно від розвитку подій, які стосувалися НАТО і Великої Британії, а також від подальшого вивчення та аналізу британським урядом теми розширення (упродовж 1990–1997 рр.).

Сполучене Королівство вважало, що розширення НАТО має політичний характер і критично ставилося до цього процесу. Велика Британія не мала важливих інтересів у Центральній та Східній Європі, тому намагалася уникнути будь-яких зобов'язань і гарантій перед країнами вказаного регіону. Вона завжди розглядала Північноатлантичний Альянс як інструмент здійснення контролю над Німеччиною та обмеження політичних амбіцій Франції [9, с. 19].

Розширення НАТО не лише не зумовило б вирішення існуючих проблем, але й створило б нові. Велика Британія, а також Франція вважали, що Північноатлантичний Союз не готовий взяти на себе відповідальність за забезпечення безпеки нових членів і витрати на приведення їх збройних сил у відповідність з натівськими стандартами, на що більшість європейських країн-членів неохоче погодиться.

Крім того, британці переконані, що розширення НАТО, без сумнівів, призведе до небезпеки втягнення країн Альянсу у локальні й регіональні конфлікти. Тим самим вплине на реальну можливість порушення функціонування в блоці існуючих механізмів вироблення та реалізації узгоджених рішень. Позиція Великої Британії була також близька керівництву держав південного флангу НАТО (Туреччини, Греції; Іспанії і Португалії), які остерігалися скорочення обсягу допомоги, яку вони отримують із загального бюджету [9, с. 20].

Варто відзначити ще й те, що Велика Британія, а також Франція та Німеччина намагаються уникнути загострення відносин з Росією у зв'язку з приєднанням нових країн до НАТО, одночасно розглядаючи цей процес як чинник загострення російсько-американських відносин [9, с. 24].

Під час переговорів в жовтні 1993 року міністра іноземних справ Російської Федерації Андрія Козирєва з прем'єр-міністром Великої Британії Джоном Мейджором, міністром закордонних справ Дугласом Хердом, міністром фінансів Кеннетом Кларком, лідером парламентської опозиції Джоном Смітом особлива увага була приділена саме проблемі розширення НАТО на Схід. Дж. Мейджор погоджувався із російською ідеєю проти вступу країн Східної Європи до Альянсу. На його думку, це могло б дати поштовх для нового розмежування Європи. І якщо НАТО й має пройти трансформацію, то не за рахунок збільшення кількості своїх членів, а на шляху перетворення з військово-оборонного блоку в інститут широкої співпраці усіх європейських демократичних країн, додав він. Така позиція Лондона пояснювалася тим, що тема розширення Альянсу тоді ще не отримала достатнього розвитку і обговорення між союзниками. Британське керівництво лише починало виробляти свою власну позицію [9, с. 28].

До того ж, прихильність такої ідеї була спричинена погіршенням відносин зі США, які просували ідею розширення НАТО разом з Німеччиною. Не завжди співпадали погляди американців і британців з деяких ключових міжнародних питань. Досить чітко ці протиріччя проявилися у зв'язку з конфліктом у Боснії та Герцеговині (1992–1995 рр.), коли США і Сполучене Королівство принципово розійшлися у питаннях, як врегулювати кризу в колишній Югославії. Роль Великої Британії в НАТО піднялася, так як вона зробила найважливіший європейський вклад у розв'язання кризи, а також британський генерал керував сухопутними військами під загальним командуванням першого голови світової армії НАТО у Боснії адмірала Лейтона Сміта [10].

Разом з тим Велика Британія не показує свого негативного ставлення до розширення НАТО, оскільки остерегається опинитися у політичній ізоляції не лише у відношенні до Європи, але й США [11].

Північноатлантичний Альянс Лондоном завжди розглядався як наріжний камінь їх політики в області безпеки. Британці чітко підтримували атлантичні настанови і завжди виступали проти європейських ініціатив, скерованих проти НАТО. Тому Велика Британія у подальшому почала розглядати розширення НАТО, як спосіб перешкодити встановленню в ЦСЄ гегемонії Німеччини чи Росії, що могло б на їх думку, повернути Європу в ситуацію 1930-х років.

Ще один пункт підтримки поширення НАТО співпадав з метою держав-членів щодо розповсюдження власного впливу на Східну Європу з економічних, а також і політичних міркувань. Процес експансії НАТО на Схід супроводжувався аналогічним процесом поширення ЄС в тому ж напрямку. На сьогодні європейські кордони цих організацій майже співпадають. Однак, якщо серед держав-членів ЄС Велика Британія належить до групи розвинутого "ядра" об'єднання, то в НАТО Сполучене Королівство виступає беззаперечним європейським лідером. Власну впливовість на нових східноєвропейських партнерів можна реалізувати набагато успішніше з позиції лідера [12, с. 64].

Саме цей чинник, на наш погляд, слід вважати вирішальним у формуванні британської стратегії, скерованої на підтримку розширення НАТО. Можна запропонувати гіпотетичний висновок, що низка нових східноєвропейських держав стала членами Альянсу раніше, ніж приєдналася до Європейського Союзу, як результат втілення гнучкої та зваженої стратегії Великої Британії щодо розширення НАТО. Перед поширенням НАТО за нових умов поставатимуть і нові завдання.

Північноатлантичний Альянс дуже серйозно ставився до питання розширення, розглядалися усі "за" і "проти". Упродовж 1995 року вивчалися усі аспекти розширення Північноатлантичного Альянсу й в результаті чого підготовлене "Дослідження з питань розширення НАТО". У вересні 1995 року документ був оприлюднений і надісланий країнам-партнерам. На основі якого закладена мета подальшого розширення – вдосконалення безпеки і поширення стабільності в євроатлантичному регіоні. Згідно з даними документу можна дійти висновку, що розширення Альянсу сприятиме демократичним реформам; встановленню цивільного та демократичного контролю над збройними силами; стимулюватиме поширення стилю і навичок співпраці, консультацій та досягнення консенсусу, які характерні для відносин між членами Альянсу, допомагатиме розвитку добросусідських відносин; збільшить прозорість оборонного планування та військових бюджетів, тим самим зміцнюючи довіру між державами, а також підтримує тенденцію до інтеграції та співпраці в Європі. Крім того, завдяки розширенню Альянс робитиме свій внесок у європейську та світову безпеку. Підтримуватиме миротворчу діяльність ООН та ОБСЄ, і тим самим посилить та розширить трансатлантичне партнерство [13, с. 4].

У "Дослідженні з питань розширення НАТО" також йдеться про те, що лише згідно Статті 10 Північноатлантичного Договору, як і в минулому, так і в майбутньому, будь-яке збільшення кількості членів Альянсу має здійснюватись через приєднання нових членів. Нові члени користуються усіма правами та приймають усі зобов'язання згідно з договором, вони мають погодитись з усіма принципами, процедурами та політикою, які оголошені членами Альянсу на момент їх вступу, та виконувати їх [14].

У річному підсумку британської оборони за 1995 рік зазначено, що консервативний уряд був більше прихильний до трансатлантичних відносин, чим до більш тісної інтеграції з Європою. Уряд бачив переваги у просуванні розширення Європейського Союзу, в надії, що це призведе до затримки інтеграції (ширше, ніж глибше). Тим не менше, було очевидно, що розбавлене членство в НАТО може призвести до послаблення зв'язків, якими займаються Сполучені Штати. Було оголошено: "Ми приділяємо велике значення концепції партнерства, тому що ми шукаємо баланс між партнерством та членством, і це ми прагнемо бачити у розвитку розширення Європи. Але є стурбованість Європи, а саме щодо членства в НАТО і ЄС, применшуючи значення співпраці і маніпулюючи рішенням про членство, яке може створити розрив у Європі, якого ми хочемо уникнути" [8].

Майкл Портільйо, секретар оборони, у цьому ж підсумку повідомив: "Ми будемо запевняти, при міждержавній комісії Європейського Союзу, в тому що європейська міжнародна міра повинна ґрунтуватися на підтриманні сили НАТО та її ефективності" [8].

У січні 1997 року британський посол у Вашингтоні Джон Керр заявив, що "розширення НАТО необхідне саме зараз, оскільки ніхто не знає, наскільки довго буде відкрите вікно, яке дозволить країнам Центральної Європи приєднатися до західних демократій" [7].

Палата громад Великої Британії скликана 26 лютого 1997 р. для обговорення розширення НАТО. Дебати відкрив Білл Уокер, консервативний член парламенту, який висловив свої сумніви щодо розширення НАТО. Він виступав за збереження існуючого членства у Альянсі, яке своїм сильним складом має забезпечувати, щоб трансатлантичні зв'язки не були ослаблені. Представники консервативної партії продемонстрували стурбованість щодо потенційного ослаблення Альянсу під час розширення, в той же час коли інші представники цілком підтримували цей процес. Тоні Ллойд, який став міністром закордонних справ в офісі лейбористського уряду, висловився, що лейбористська партія підтримує розширення Північноатлантичного Альянсу і буде підтримувати в подальшому, без будь-яких обмовок [8].

У результаті дебатів прийнято рішення, яке оголосив міністр закордонних справ консервативної партії, Ніколас Бонсор, який засвідчив стійку прихильність уряду щодо розширення європейської безпеки шляхом розширення НАТО. У будь-якому випадку, він заявив, що британський уряд буде уважно слідкувати за витратами, які відіграють важливу роль у військовому плані [7].

Лейбористська партія традиційно була більше проатлантично налаштована, ніж консервативна, і очоливши уряд у 1997 році на чолі з Тоні Блером Велика Британія активніше підтримувала розширення НАТО на Схід. На Мадридському саміті, що відбувався у липні 1997 року, в кінці складного і всеосяжного процесу обговорення та інтенсивного індивідуального діалогу із зацікавленими країнами-партнерами, глави держав та урядів членів Альянсу запросили Польщу, Угорщину та Чеську Республіку розпочати переговори про вступ до НАТО. Це запрошення ознаменувало початок так званої першої "хвилі" розширення НАТО після закінчення "холодної війни". І уже 1999 року вони стали першими з колишніх членів Організації Варшавського договору, які вступили до Північноатлантичного союзу [3, с. 132].

Підсумовуючи, зазначимо, що стратегічною метою розширення НАТО було подолання наслідків поділу Європи часів холодної війни, зміцнення демократії в країнах Центральної та Східної Європи, а найголовніше, перетворення Альянсу в наріжний камінь нової архітектури загальноєвропейської безпеки. Тим самим передбачалося, що рано чи пізно більшість східних країн континенту, якщо не всі, приєднаються до НАТО. Окремі держави залишатимуться поза Альянсом через невідповідність критеріям вступу, або за власним вибором, обумовленим історичними причинами. Проте, остаточні контури НАТО (так само, як і Європейського Союзу) стануть відображенням реалій сучасної Європи (охоплюватимуть від 25 до 30 країн). Як бачимо, на сьогоднішній день кількість членів Північноатлантичного Альянсу становить 28 країн, як і було передбачено.

Отже, розширення НАТО як глобальний політичний процес по різному оцінювався британськими провідними політиками і лідерами країни. Адже, прийняття того чи іншого рішення залежало від впливу розширення як на Північноатлантичний Альянс, так і на Велику Британію. Спочатку Сполучене Королівство виявило найменшу зацікавленість з приводу розширення складу Альянсу. Не маючи виняткових стратегічних інтересів у регіоні Центральної та Східної Європи, британці традиційно виступають за збереження балансу сил на континенті, підкреслюючи особливі відносини зі США та пріоритетність євроатлантичної єдності. Крім того, відносини з Росією завжди залишалися важливим політичним напрямком британської зовнішньої політики. Однак це не завадило підтримати ініціативу щодо розширення НАТО в 1997 році, яка була втілена і в подальших раундах розширення 1999, 2004, 2009 роках. Адже, така позиція Сполученого Королівства відповідає його власним інтересам в першу чергу.

Список використаних джерел

1. Коваль Г. В. Організаційна структура НАТО та особливості еволюції / Світова та європейська інтеграція. – С. 12–37. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/252/3.pdf>.
2. Declaration on the Transformed of the North Atlantic Alliance issued by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council ("The London Declaration") // NATO – Official text: Declaration on a transformed North Atlantic Alliance, 05 – Jul. – 1990. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_23693.htm.
3. Магда Є. В. Концептуальні засади розширення НАТО: сучасний вимір / Є. Магда // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 18. – С. 123–138.
4. The Alliance's New Strategic Concept agreed by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council (07 Nov. 1991 – 08 Nov. 1991) // NATO – Official text: Нова Стратегічна концепція альянсу. – 8 листопада 1991 р. – Режим

доступу: http://www.nato.int/cps/uk/SID38C4D664A00E04C3/natolive/official_texts_23847.htm?selectedLocale=uk. 5. Declaration of the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council (“The Brussels Summit Declaration”) // NATO – Official text: Declaration on the Heads of State and Government – (“The Brussels Summit Declaration”, 11 January 1994) – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_24470.htm?mode=pressrelease. 6. The Partnership for Peace programme // NATO – Topic: Програма “Партнерство заради миру”. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/SID51FF01FAA0EDCBE6/natolive/topics_50349.htm?blnSublanguage=true&selectedLocale=en&submit.x=12&submit.y=8&submit=select. 7. NATO Enlargement. The United Kingdom Perspective / NATO Enlargement – UK Perspective. – Режим доступу: <http://www.tgarden.demon.co.uk/writings/articles/older/Natoenluk.html>. 8. British views on NATO Enlargement by Jane M. O. Sharp / NATO Academic Forum. Conferences: NATO Enlargement: The National Debates over Ratification. – 7 Oct. ’ 97. – Режим доступу: <http://www.nato.int/acad/conf/enlarg97/sharp.htm>. 9. Мурадян И. Проблемы расширения НАТО и развития европейской оборонной инициативы / Игорь Мурадян // 21-й век. 2006 г. – № 2 (4). – С. 17–34. 10. Операції з підтримки миру в Боснії та Герцеговині // NATO – Topic: Операції з підтримки миру в Боснії та Герцеговині.. – Режим доступу: – http://www.nato.int/cps/fr/SID7D0C0EA83BEC3A9/natolive/topics_52122.htm. 11. Statement on the Defence estimates 1994. Presented to Parliament by the Secretary of State for Defence by Command of Her Majesty. April 1994. – London. – P. 114. 12. Яковенко Н. Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навчальний заклад для студ. вищих навч. Закладів / Н. Л. Яковенко; КНУ імені Тараса Шевченка. – К.: Київський ун-т, 2011. – 400 с. 13. Брежнева Т. Досвід другої та перспективи третьої “хвилі” розширення НАТО: оборонні та військові питання. Національний інститут стратегічних досліджень. Дніпропетровський філіал. Під редакцією проф. А. Шевцова. – Дніпропетровськ, 2005. – 63 с. 14. Study on NATO Enlargement /Meeting of the North Atlantic Council at the Level of the Heads of State and Government. – Brussels. – 1995. – Режим доступу: <http://www.nato.int/docu/basicxt/enl-9501.htm>

Ирина Марущак

БРИТАНСКИЕ ПОДХОДЫ К РАСШИРЕНИЮ СЕВЕРОАТЛАНТИЧЕСКОГО АЛЬЯНСА В 90-Е ГГ XX ВЕКА

В статье рассматриваются причины расширения НАТО в связи с геополитическими изменениями в мире. Раскрывается позиция Великобритании относительно расширения НАТО на Восток. Рассматриваются дискуссии в британском политикуме, что связанные с политикой НАТО. Анализируется стремление Соединенного Королевства остаться европейским лидером в Североатлантическом Альянсе.

Ключевые слова: Великобритания, НАТО, страны Центральной и Восточной Европы, расширение НАТО, Альянс.

Iryna Marushchak

BRITISH APPROACHES TO THE EXPANSION OF THE NATO DURING THE 90-S OF THE XX CENTURY

The article considers the reasons of expansion of the Alliance in connection with the geopolitical changes in the world. Reveals the UK government’s position regarding NATO expansion to the East. Examines the debate in the British political circles about the policy of NATO. Analyzes the desire of the United Kingdom to remain a European leader in the North Atlantic Alliance.

Key words: UK, NATO, the countries of Central and Eastern Europe, enlargement of NATO, Alliance.

УДК 94(73)''19/20''

Тарас Грищенко

ГЕНЕРАЦІЇ АМЕРИКАНСЬКИХ МІЖНАРОДНИХ СТРАТЕГІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Автор висуває пропозицію застосування просопографічного підходу до вивчення генерацій американських міжнародних стратегів. Він доходить висновку про те, що у повоєнні роки три генерації поспіль досліджуваної суспільної групи змінили одна одну, а саме, генерації "мудреців" (ранньоаялтинська), "детанту" (пізньоаялтинська) і постялтинська, з котрих остання зберігає чільні позиції у процесі творення національної зовнішньополітичної стратегії країни. Розглядаючи свою концепцію лише як відправну точку для подальших студій, автор формулює власні міркування стосовно подальших пошуків у цій сфері.

Ключові слова: генерації, американські міжнародні стратеги, зовнішня політика, США.

Роль особи в суспільному розвитку завжди приваблювала до себе увагу дослідників. Особливий інтерес до особистісного чинника традиційно існує серед істориків. У історичній науці сформувалися три основні підходи до вивчення особи в історії – біографічний, генеалогічний і просопографічний. Усі вони представлені в сучасній історичній літературі, зокрема в американістиці. Проте, коли йдеться про просопографічний підхід, то створюється враження, що його методи і завдання приймаються передусім дослідниками класичних цивілізацій, середньовіччя і вітчизняної соціальної історії. Між тим, можливості, які відкриваються перед дослідником сучасної історії, просопографією дуже привабливі. Як підкреслював один із засновників сучасної просопографії, німецький медієвіст Карл Фердинанд Вернер, "просопографія дозволяє поєднати політичну історію людей і "подій" з прихованою соціальною історією еволюційних процесів великої тривалості" [1].

Натомість, коли йдеться про вивчення чітко окреслених з погляду системи особистих зв'язків, громадської функції і генераційної єдності груп осіб, які формували у новітній час міжнародну (зовнішньополітичну) стратегію США, то в цьому випадку історіографія не має достатньої кількості праць. До таких, передусім, слід віднести книгу В. Айзексона та І. Томаса про плеяду з шести зовнішньополітичних стратегів, (Дж.Ф. Кеннан, Д. Ачесон, Ч. Болен, Р. Ловетт, А. Гарріман, Дж. Макклой) [2], які визначили світополітичні орієнтири Америки на початкових етапах історії ялтинського міжнародного порядку.

Монографія В. Зіммермана про інтелектуально-політичну співпрацю Т. Рузвельта, А.С. Мегена, Г. Кебота Лоджа, Дж. Хея, І. Рута, котрі стояли біля витоків американського імперіалізму [3]. При ширшому погляді на сучасну американістику в поле нашого зору також потрапить низка інших публікацій, які можуть бути зараховані до просопографічних принаймні з погляду намірів їх авторів охопити своїм дослідженням досить гомогенні за своєю інституціонально-посадовою приналежністю групи. Прикладами такого роду творів можуть служити, наприклад, книга Д. Роткопфа [4] і колективна монографія за редакцією А. Кастен Нельсон [5]. Знайомство з професійними біографіями й дослідницькими завданнями авторів згаданих праць відразу ж дозволяє дійти важливого висновку: усі вони тією чи іншою мірою долучилися до історичної науки, але далеко не усі є істориками. Приміром, якщо колектив авторів, очолений А. Кастен Нельсон, складається з професійних істориків, то В. Айзексон та І. Томас – медіа-аналітики, В. Зіммерман – визначний дипломат, котрий на останку свого життя присвятив себе улюбленому ремеслу історика, а Д. Роткопф – політичний аналітик і у минулому дипломат. Ці біографічні деталі не випадкові. Не професійне історичне середовище, а мислячі в категоріях історичної науки представники суміжних професій беруть на себе справу задоволення громадського інтересу до тих зрізів історичного процесу, важливість пізнання яких у сучасних умовах виправдана як з наукового, так і суспільно-політичного поглядів.

Проте згадані наукові розвідки висвітлили лише окремі аспекти ширшої проблеми дослідження історії американської зовнішньополітичної стратегії через призму функціонування генерацій міжнародних стратегів. Практично недослідженими залишилися її загальнотеоретичні аспекти, до яких, зокрема належать номенклатура, типологізація та особовий склад окремих генерацій стратегів. Зважаючи на це у статті ставиться завдання запропонувати погляд її автора на означені проблеми. З'ясування того, якими були етапи генераційної історії зовнішньополітичної стратегії США та їх персоніфіковані уособлення, допоможе не лише деталізувати вивчення ширшої проблеми, але й корелювати його з дослідженням інших наріжних проблем історії зовнішньої

політики США і міжнародних відносин, наприклад, історії трансформації та зміни міжнародних порядків.

Процес пошуку і узгодження зовнішньополітичної стратегії у будь-якій державі завжди мав комплексний характер, а його особливості визначалися складною множиною чинників, які типологізують будь-яке суспільство (суспільний лад, національні традиції, сутність поточного етапу історичного розвитку, психологія лідерів, тощо). Взаємодія категорій загального й особливого мала своїм наслідком неповторну модель розробки зовнішньополітичної стратегії, що приймається кожною державою (а іноді і бездержавними народами). Уся історія США була серед іншого пронизана процесами визначення американців та їх політико-формуючої еліти у своєму ставленні до світополітичних явищ й власних національних інтересів. Поворотною епохою у ланці цих процесів стала Друга світова війна, яка посприяла остаточному розриву політико-формуючого класу і широких верств населення з ізоляціоністськими ("резерваціоністськими") настановами й, перетворила Америку на глобалістську державу. Найважливішою складовою спадщини військових років також стало формування у своїх основних рисах традиції суспільного пошуку національної зовнішньополітичної стратегії, як це показав у своїй монографії В.Т. Юнгблуд [6]. Її прикметами стали варіативність громадських підходів, поліцентризм джерел генерування ідей, парадигмальний плюралізм, (який тяжів на практиці до реалістськи-ідеалістських дебатів). Лихоліття війни також закріпило за Білим домом статус пріоритетного офіційного джерела стратегічного погляду на міжнародні зусилля країни.

Проте згадані явища, маючи у своїй основі чинники соціального, економічного і світополітичного гатунку, були найтіснішим чином пов'язані із діяльністю певних особистостей, які і брали на себе роль творців міжнародної стратегії. Саме у роки Другої світової війни перед американцями вперше, після завершення кар'єри В. Вільсона, постали персоніфіковані втілення національної зовнішньополітичної стратегії: виборні можновладці (Ф.Д. Рузвельт і його "кухонний кабінет"), стовпи істеблішменту (Г. Люс і В. Вілки), університетські та газетні інтелектуали (Н. Спикмен і В. Ліппман). Відмінності у їх громадському статусі не повинні, проте, приховати від погляду історика того, що їх об'єднувало. Кожен з них прагнув запропонувати своїй країні найбільш, як їм тоді здавалося, глибокий погляд на перспективи світової політики і американське місце у ній. Вони, таким чином, сформували першу в історії США неформальну громадську групу, яку можна типологізувати як міжнародно-стратегічне співтовариство, котре своєю взаємодією, інтелектуальними та медійними можливостями помітно перевершило спільноту "імперіалістів", описану В. Зіммерманом. Іншою прикметною рисою групи було те, що, виходячи з певних критеріїв, її можна було розглядати також як єдине покоління осіб, об'єднаних загальною громадською функцією. Таким чином, вони поставали як об'єкт не лише просопографічного, але і генераційно-історіографічного аналізу.

Утім, перша генерація американських міжнародних стратегів функціонувала на вкрай короткому хронологічному відрізку. Ще у роки війни пішли з життя Ф.Д. Рузвельт, В. Вілки і Н. Спикмен. Г. Люс у післявоєнні роки практично не звертався до міжнародного аналізу, а В. Ліппман, незважаючи на свою заслугу популяризатора поняття "холодна війна", ствердиться скоріше в ролі політичного філософа, ніж стратега. Проте, Америці не погрожуватиме пауза в генеруванні міжнародно-стратегічних ідей. Уже в перші дні миру, справу своїх попередників продовжить генерація, яку можна назвати генерацією "мудреців" (так шанобливо іменуватимуть у Білому домі в 1960-х рр. ще живих тоді її учасників, котрі консультуватимуть керівництво країни з гострих міжнародних проблем). Її персональний склад був ширший за ту когорту, яку охопили своїм дослідженням згадані раніше автори [2]. Так, наприклад, дуже помітним був вплив на міжнародно-стратегічне мислення американського політико-формуючого класу А. Даллеса, який випередив у своїх оцінках навіть В. Черчілля. Як впливає з архівного запису змісту його виступу перед членами нью-йоркської Ради з міжнародних відносин у грудні 1945 р., йдеться про становище німців, які опинилися на територіях контрольованих СРСР, він, зокрема, заявляє: "Долею цих людей стало життя за залізною завісою і скоріше за все їх становище справді жахливе. Всупереч обіцянкам, даним в Ялті, вірогідно від 8 до 10 мільйонів людей виявилися поневоленими" [7, р. 6]. Окрім А. Даллеса до першої післявоєнної стратегічної генерації належали ряд інших хрестоматійних осіб - Дж. Форрестол, Дж. Бірнс, Дж. Маршалл, а владним локомотивом, який забезпечив практичне втілення її концепції "співчутливого стримування", був президент Г. Трумен.

Приблизно на початку 1960-х рр. став очевидним занепад впливу генерації "мудреців". На той час у Вашингтонських коридорах влади з'явилися неординарні особи з команди Дж.Ф. Кенеді (М. Банді, В. Росту, Р. Макнамара і деякі ін.), які в силу свого світогляду і біографії могли заснувати нову генерацію. Проте прес історичних подій, якому вони не змогли протистояти належним чином, громадський клімат американських "поляризованих" 1960-х і дія чинника випадковості, (наприклад, загибель Дж.Ф. Кенеді) зробили для них неможливим заснування

повноцінної стратегічної генерації. Прикметним було те, що стратеги Білого дому 1960-х рр. виявилися у стані глибокого конфлікту з багатьма славнозвісними попередниками. Розбіжності виникли передусім на ґрунті незгоди відносно в'єтнамської політики. Так, наприклад, один з лідерів "мудреців" А. Гарріман приклеїв В. Ростоу дискусійний ярлик "американського Распутіна" саме через позицію і вплив останнього на дії Вашингтона у зв'язку з цією складною проблемою у стосунках США з навколишнім світом. Утім, згадані діячі залишили свій помітний слід в історії, який дозволив їх наступникам не припускати багатьох помилок попередників, а той же В. Ростоу з часом удостоїться хоч і критичної, але збалансованої оцінки істориків: "Якби Ростоу уникнув спокуси американізації в'єтнамської війни, то був би посмертно прославлений як один з найбільших ліберальних умів Америки двадцятого століття", – констатує дослідник спадщини суперечливого історичного персонажа Д. Мілне [8, р. 14].

Саме на хвилі суспільних дебатів з приводу В'єтнаму на національну арену вийде нова генерація американських міжнародних стратегів епохи розгортання і згортання детанту (1970–1980-і рр.). Її уособленням стануть передусім Г. Кіссінджер і З. Бжезінський, хоча в період активного функціонування цієї групи лідерів, видатна роль належатиме і низці інших фігур (Р. Ніксон, Дж. Картер, Р. Рейган, В. Фулбрайт та деякі ін.). В'єтнам як політичне явище, яке відіграло фатальну роль для їх попередників, виявиться важливим стартовим майданчиком для Г. Кіссінджера і З. Бжезінського. Перший заклав основи своєї політичної репутації, беручи участь в останні місяці президентства Л. Джонсона у конфіденційних переговорах Вашингтона і Ханоя, скерованих на завершення війни. Другий вперше зробив собі публічне ім'я, виступивши опонентом Г. Моргентау під час знаменитого випуску телевізійного ток-шоу в червні 1965 р. на каналі Сі-Бі-Ес, учасники якого обговорювали доцільність курсу Білого дому на ескалацію індокитайського конфлікту. Утім, на час, коли американці споглядали зіткнення точок зору Білого дому і його реалістських критиків, репрезентованих відповідно З. Бжезінським й Г. Моргентау, Г. Кіссінджер був близький до поглядів першого. За його мемуарним свідченням, на 1965 р. він "належав до мовчазної більшості, котра погоджувалась зі схильністю адміністрації Джонсона надсиланням регулярних військ протистояти очевидному втручання Ханоя" [9, р. 231].

Важливим, однак, було те, що обидві майбутні знаменитості у 1960-х рр. були більшою мірою заклопотані проблемами головної сцени світової політики – Європи, де протистояння "холодної війни" ще зберігало свій крайній драматизм, а також кардинальними зрушеннями у системі міжнародних відносин. У зв'язку з цим Г. Кіссінджер у своїх мемуарах підкреслює те, що з погляду можливих своїх наслідків "агонія В'єтнаму" погрожувала інтровертною кризою Америки і новим ізоляціонізмом. "Цього разу, – описуючи свої погляди тих літ, згадує Г. Кіссінджер, – ми б зрікалися набагато складнішого, небезпечнішого і більш залежного від американського лідерства світу, ніж світ 1930-х" [9, р. 65]. У свою чергу З. Бжезінський, на основі спогадів його давнього колеги Ч. Гаті, був у 1960-х рр. значно більше заклопотаний європейськими питаннями і становищем Східної Європи, ніж В'єтнамом [10, с. 152]. Таким чином, пізніші розбіжності у стратегічних концепціях двох визначних діячів, наявність яких була хрестоматійним положенням історіографії, виникли через обставини, пов'язані з їх політичними кар'єрами.

Генерація детанту, – так можна іменувати цю групу стратегів, – об'єднувалася передусім навколо визнання факту трансформації ялтинського міжнародного порядку і розуміння необхідності адаптувати американську політику до цієї реалії. Кожному її представникові була притаманна своя власна концепція взаємозв'язку світополітичних зрушень і необхідних кроків США на міжнародній арені. Зміст індивідуальних концепцій відображав комплекс суб'єктивно-особистісних характеристик кожного конкретного стратега. Так, наприклад, схильний мислити в категоріях екстраполяції історичного досвіду на сучасність, твердий реаліст, котрий проте визнає інноваційні імпульси з боку нових технологій, і шанувальник мистецтва дипломатичної гри Г. Кіссінджер відстоював свою модель нової політичної мультиполярності, "концерту" держав та міжнародної рівноваги. Спираючись не на академічний фундамент, а власний значний політичний досвід аналогічних поглядів дотримувався Р. Ніксон. З. Бжезінський, який перебував на позиціях змішаного реалістсько-транснаціоналістського підходу і виходив із наявних змін характеру міжнародних відносин й нової глобальної ролі Америки в "технотронну" еру, висував модель тристоронньої глобальної координації між США, ЄЕС і Японією, рекомендував розвивати стосунки із Москвою, враховуючи "змішаний" характер американсько-радянських відносин і закликав до розширення прямого діалогу Вашингтона зі східноєвропейськими країнами. Обидва стратеги надавали виняткове значення зближенню США з КНР.

Стратегічні переконання Г. Кіссінджера і З. Бжезінського, які служили двом конкуруючим партіям, відображали інтереси і світогляди двох найбільш впливових частин американського політико-формуючого класу. Відмінності у поглядах стратегів, незважаючи на поширену думку про їх довголітнє особисте суперництво, мали не настільки непримиренний характер. Обидва вони

висували інтернаціоналістські і гегемоністські концепції світової ролі США в епоху "напіврозпаду" ялтинського міжнародного порядку, не погоджуючись лише з окремих, хоча й істотних аспектів проблеми, (наприклад, характеру стосунків з СРСР). У зв'язку із цим інакше, ніж це уявлялося в 1980-і рр., сприймаються стратегічні пріоритети і зовнішня політика Р. Рейгана. Кроки його адміністрацій на міжнародній арені, традиційно, хоча і не дуже переконливо, пов'язувані з впливом неоконсерваторів, (котрі, у свою чергу, є недостатньо об'єктивно дослідженим явищем американського громадського життя), насправді здійснювалися з опорою на своєрідний синтез ідей Г. Кіссінджера і З. Бжезінського. Саме тому команда Р. Рейгана, яка не мала власних обдарувань рівних згаданім інтелектуальним лідерам політико-формуючого класу, знайшла в нових історичних умовах 1980-х рр., свій дієвий сплав з розробок безпосередніх попередників при владі, наріжними каменями якого стануть новий глобалізм, правозахисний моралізм, дипломатична гра і стримування СРСР новими засобами. Істотним чином зусилля Р. Рейгана зі створення нового суспільного консенсусу з зовнішньополітичних питань увінчалися успіхами, також внаслідок застосування ним кращих стратегічних концепцій попередників.

Криза і розпад міжнародного ялтинського порядку, які унаочнилися на межі 1980–1990-х рр., отримання США статусу єдиної у світі наддержави, передача владної відповідальності у країні в руки представників покоління бейбі-бумерів створили передумови для виходу на арену національної і міжнародної політики постялтинської, під сучасну пору функціонуючої генерації американських міжнародних стратегів. Її лідери Б. Клінтон, Дж. В. Буш, Б. Обама, М. Олбрайт, К. Пауелл, К. Райс, Г. Клінтон, Д. Рамсфельд та ін., як і їх генераційні попередники, були зобов'язані зберегти й зміцнити винятковість статусу США у світовій політиці. Проте виконувати це завдання їм припало за умов, які кардинально змінилися. Якщо попередні дві генерації функціонували у періоди обмежено керованого, але результативного процесу формування ялтинського порядку, а в подальшому його еволюційного розвитку, то на долю останньої випала історична ситуація, яка характеризувалася неможливістю для Америки швидко консолідувати нову чітку структуру світової політики і навіть її готовністю стати "всесвітнім регентом", а не гегемоном, якщо скористатися метафорою З. Бжезінського [11, р. 215].

Розмитість структури міжнародних відносин кінця ХХ – початку ХХІ ст., відсутність виразно окреслених загроз національній безпеці США, зміцнення, як здавалося, конкурентної осі світової політики у бік володіння високими технологіями, освоєння нових сировинних регіонів (світовий океан, Антарктика, космос) і популяційного виживання, мали своїм наслідком зсув міжнародно-політичної дискусії в лавах політико-формуючого класу і стратегічного співтовариства США з багатьох міжнародних проблем. Вона розгорнулася на тлі часом ще запекліших дебатів, які стосувались його внутрішнього стану (повноваження федеральних чиновників, реформа охорони здоров'я, права сексуальних меншин та ін.). Наслідком такої ситуації стала відсутність єднаючої політикоформуючої клас консенсусної стратегічної концепції і навіть єдності підходів до найважливіших кроків Білого дому на міжнародній арені (досить порівняти ступінь згоди в періоди корейської або початкового етапу в'єтнамської війни з розбіжностями у зв'язку з операцією в Іраку).

Утім, концептуальна поліфонія, цілком природна ще з кінця 1960-х рр., коли було "поховано" консенсус епохи "холодної війни", не позбавила діючу генерацію фундаментальних мобілізуючих і об'єднуючих завдань та мети. Основним для них стало ствердження у нових умовах і збереження на історичну перспективу американської світової першості, яка мала забезпечуватися, зокрема, побудовою нового світового порядку. У зв'язку з цим розбіжності з приводу інструментів і методів реалізації національної зовнішньополітичної стратегії у лавах "постялтинської" генерації виглядали як відмінності тактичного характеру, не здатні істотно похитнути внутрішньогенераційної єдності стосовно відстоювання найістотніших національних інтересів. Достатньо виразно цю настанову засвідчив у одній зі своїх програмних статей державний секретар К. Пауелл (2001–2005 рр.): "Всі ми люди, всі ми помиляємось, – скромно оцінив він свої посадові досягнення. Однак ми завжди переслідуюмо виправдану вигоду американського народу і в нашій меті та принципах помилок нема" [12, р. 34].

Таким чином, в історії США після завершення Другої світової війни, простежується діяльність трьох послідовних національних генерацій міжнародних стратегів: "мудреців" (або ранньоаялтинської), "десанту" (або пізньоаялтинської) і постялтинської. Проте глибше розуміння їх функціонування та впливу на національну зовнішню й світову політику можливе лише у разі реалізації подальших дослідницьких завдань. Так, наприклад, інтерес може становити: 1) з'ясування зв'язку функціонування генерацій зі змінами та проміжними трансформаціями міжнародно-політичних порядків (систем); 2) вивчення впливу соціо-культурних чинників і змін технологічних епох на склад генерацій; 3) виявлення меж і закономірностей існування консенсусу й незгоди в лавах однієї генерації; 4) осмислення явища суспільного співіснування і взаємодії представників різних генерацій (його термінологічно можна позначити "міжгенераційна інтерференція"); 5) встановлення

особливостей взаємодії генерацій зовнішньополітичних стратегів з іншими суспільними групами, пов'язаними з зовнішньополітичним процесом. Певною мірою окреслені проблеми уже розв'язувалися автором розвідки в інших його публікаціях [13], однак, їх ґрунтовне дослідницьке освоєння вимагає додаткових зусиль.

Зрештою, дослідницький пошук історика-новітника позначений особливо відчутним впливом синхронних політичних процесів. Окупація частини української території навесні 2014 р. і низка інших, пов'язаних з нею подій дали підстави констатувати початок відліку історії нового міжнародного порядку, який заслуговує бути названим посткримським. Істотні зміни у світовій політиці й зовнішньополітичному курсі США, які ці реалії неминуче зумовлюють, неодмінно вимагатимуть пошуку відповідей на додаткові питання, котрі постають у дослідників історії генерацій американських міжнародних стратегів, а можливо навіть спонукатимуть до перегляду усталених уявлень.

Список використаних джерел

1. Prosopography: Definition. Prosopography Research. Modern History Research Unit, University of Oxford. – Режим доступу: <http://prosopography.modhist.ox.ac.uk/prosopodefinition.htm>.
2. Isaacson W., Thomas E. The Wise Men. Six Friends and the World They Made / W. Isaacson, E. Thomas. – N.Y.: Simon and Schuster, 1988. – 853 p.
3. Zimmerman W. First Great Triumph. How Five Americans Made Their Country a World Power / W. Zimmerman. – N.Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2002. – XII, 562 p.
4. Rothkopf D. J. Running the World. The Inside Story of the National Security Council and the Architects of American Power / D. J. Rothkopf. – N.Y.: Public Affairs, 2005. – XIX, 554 p.
5. The Policy Makers. Shaping American Foreign Policy from 1947 to the Present / Ed. by A. Kasten Nelson. – Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, Inc., 2009. – VII, 188 p.
6. Юнгблюд В.Т. Внешнеполитическая мысль США 1939–1945 годов / В.Т. Юнгблюд. – Киров, 1995. – 359 с.
7. The Present Situation in Germany. Digest of a Meeting with Allen W. Dulles at the Council on Foreign Relations, December 3, 1945 // Foreign Affairs. – Vol. 82, № 6. – November/December 2003. – P. 4–8.
8. Milne D. America's Rasputin: Walt Rostow and the Vietnam War / D. Milne. – N.Y.: Hill and Wang, 2008. – XI, 320 p.
9. Kissinger H. White House Years / H. Kissinger. – Boston: Little, Brown and Company, 1979. – XXIV, 1521 p.
10. Vaughan P. Zbigniew Brzezinski / P. Vaughan. – Warszawa: Swiat Ksiazki, 2010. – 624 s.
11. Brzezinski Z. The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives / Z. Brzezinski. – N.Y.: Basic Books, 1997. – XIV, 223 p.
12. Powell C. A Strategy of Partnership / C. Powell // Foreign Affairs. – 2004. – Vol. 83, №1. – P. 22–34.
13. Грищенко Т. Г. Кіссінджер та З. Бжезінський у 60–70-х роках і проблема зміни та функціонування генерацій американських зовнішньополітичних стратегів / Т. Грищенко // Історичний журнал. – 2004. – №8. – С. 63–69; №9 – С. 62–66.

Тарас Грищенко

ГЕНЕРАЦИИ АМЕРИКАНСКИХ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТРАТЕГОВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI СТ.

Автор статті виставляє пропозицію про застосування просопографічного підходу до вивчення генерацій американських міжнародних стратегів. Він приходить до висновку про те, що в післявоєнні роки послідовально змінили одна одну три генерації представителів досліджуваної суспільної групи, а саме, "мудреців" (ранній Ялта), "детанта" (пізній Ялта) і постялта, з яких остання залишається на чолі процесу визначення зовнішньополітичної стратегії країни. Розглядаючи свою концепцію лише як отправну точку для подальших досліджень, автор формулює власні пропозиції щодо подальших розробок в цій області.

Ключові слова: просопографія, генерації, американські міжнародні стратеги, зовнішня політика, США.

Taras Hryshchenko

GENERATIONS OF AMERICAN INTERNATIONAL STRATEGISTS (SECOND HALF OF THE 20TH – EARLY 21ST CENTURY)

The author puts forward the proposal of applying the prosopographical approach to the studying of the generations of the American international strategists. He comes to the conclusion that in the post-WW II years three generations of the American international strategists consequentially changed each other, namely "Wise Men" (early Yalta order), "Detente" (late Yalta order) and Post-Yalta order generations with latter still holding it's positions at the helm of process of making of the nation's international strategy. Considering his concept as a mere departure point for the following scholarly efforts, the author makes the suggestions for the advanced studies in this field.

Key words: prosopography, generations, American international strategists, foreign policy, U.S.A.

УДК 960:318(1991–2013)

Ганна Харлан

**НІМЕЧЧИНА – КРАЇНИ “ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ” – УКРАЇНА:
НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕГІОНАЛЬНОЇ СПІВПРАЦІ У СХІДНІЙ
ЄВРОПІ (1991–2013)**

У статті розглядаються проблеми взаємодії Німеччини, “Вишеградської четвірки” та України впродовж 1991–2013 рр. Охарактеризовано етапи розвитку вишеградського об’єднання та роль Німеччини у його залученні до процесів європейської інтеграції. У контексті геополітичних змін у Європі показано потенціал регіональної співпраці та окреслено можливі шляхи налагодження тіснішої взаємодії України з Німеччиною та країнами “Вишеградської четвірки” для подальшого розвитку та поглиблення процесів європейської інтеграції.

Ключові слова: Німеччина, “Вишеградська четвірка”, Україна, регіональна співпраця, геополітичні зміни.

Одними з найбільш яскравих геополітичних зрушень на європейському континенті, що супроводжували розпад блокової системи міжнародних відносин і завершення доби “холодної війни”, стали процеси об’єднання ФРН з НДР та утворення нових незалежних держав у Центральній та Східній Європі. Зовнішньополітичні виклики, які на початку 1990-х рр. постали перед об’єднаною Німеччиною і молодими демократіями Центральної і Східної Європи, полягали в тому числі і у завданні розбудови ефективної системи регіональної співпраці. ФРН об’єктивно виявилася у цьому зацікавленою, оскільки з об’єднанням 1990 р. вона не лише набула нового статусу у світовій політиці, але й її східний кордон водночас став східним кордоном Європейського Союзу. Саме тому вона ініціювала створення “європейських регіонів” вздовж своїх кордонів із Польщею та Чехією. З одного боку, цей крок певною мірою убезпечив саму Німеччину, а, з іншого, – держави “Вишеградської четвірки” здобули можливість включитися в процеси європейської інтеграції ще до їх офіційного приєднання до проектів підготовки членства в Євросоюзі.

Роль і місце ФРН у процесі інтеграції країн “вишеградської четвірки” висвітлено у низці монографій німецьких дослідників. Загальне уявлення про політику ФРН щодо Чехії, Польщі, Угорщини та Словаччини подає фундаментальний “Довідник з німецької зовнішньої політики [1, с. 425–435, 461–464]. У. Руге розглядає цей процес у контексті розбудови “Європи регіонів” [2]. М.Єрабек основну увагу звертає на проблеми східного розширення Європейського Союзу в німецько-вишеградських відносинах [3]. Детально досліджує проблеми “нового регіоналізму” у Східній Європі Х. Любке, який виділяє “вишеградську четвірку” як ключовий елемент нової системи міжнародних відносин у Центральній Європі [4]. У свою чергу К. Шлегель наголошує на важливості координації зусиль між Німеччиною і країнами “вишеградської четвірки” з метою поширення зони миру, процвітання і стабільності на Схід Європи [5].

В Україні взаємовідносини Німеччини з країнами “вишеградської групи” стали предметом дисертаційного дослідження Ю. Горбач [6]. Автор визначає політику ФРН щодо країн Вишеградського блоку як “подвійну нормалізацію”, головним змістом якої стали процес історичного взаємопорозуміння, з одного боку, з іншого – перехід до відносин на двосторонній основі [6, с. 17]. І. Шинкарьов проаналізував польсько-українські відносини у контексті східної політики Євросоюзу. Автор наголошує на недостатній координації зусиль Варшави і Берліна, зокрема, щодо України [7]. Певні аспекти означеної проблеми характеризуються в дисертаційних дослідженнях О. Брусилівської [8], Т. Герасимчук [9], Є. Кіш [10] та Д. Мороза [11]. Отже, питання регіональної співпраці в межах геополітичного трикутника – Німеччина, “Вишеградська четвірка” та Україна поки що не знайшли достатнього висвітлення та не стали предметом спеціального дослідження як в українській, так і у німецькій історіографії.

Метою статі є висвітлення причин, які ускладнили реалізацію потенціалу розбудови геополітичного трикутника співпраці Німеччини – країн “Вишеградської четвірки” – України впродовж 1991–2013 років.

Необхідно підкреслити, що на етапі виникнення вишеградського співробітництва мотиви країн-засновниць мали системний характер. Основною метою створення вишеградського об’єднання країнами Центральної Європи 15 лютого 1991 р., за назвою угорського міста, у якому відбулося його заснування, було об’єднання зусиль тоді ще трьох країн – Польщі, Угорщини та Чехословаччини для виходу зі сфери впливу СРСР, як протистояння можливим спробам реставрації попередніх політичних режимів. Вишеградське об’єднання не створювалося як

альтернатива європейській інтеграції – це завжди підкреслювалося лідерами країн Вишеградського блоку. Воно слугує дорадчим ефективно діючим форумом [10, с. 21]. Більше того, після падіння залізної завіси, саме європейська інтеграція уявлялася країнам вишеградського блоку символом економічного процвітання та європейської ідентичності [3, с. 81]

Таким чином, країни вишеградського блоку в стратегічному сенсі були об'єднані спільними потребами, інтересами та метою. Основними чинниками, які обумовили розвиток вишеградського блоку стали наступні чинники: історичний (спільний спадок Австро-Угорської імперії, потреби консолідації заради відродження центральноєвропейської тотожності), політичний (повернення в об'єднану Європу, забезпечення гарантій незворотності позитивних зрушень та реформ, зміцнення миру, безпеки і стабільності, розбудови стабільного громадянського суспільства та консолідованої демократії), економічний (формування нових ринкових засад конкурентної спроможності регіону в умовах європейської інтеграції та розгортання процесу глобалізації), соціокультурні чинники (відродження центральноєвропейської ідентичності як основи конкурентної спроможності центральноєвропейського регіону в об'єднаній Європі). Системна взаємодія зазначених об'єктивних чинників, а також суб'єктивне розуміння елітами центральноєвропейських країн актуального історичного порядку денного обумовили заснування Вишеградського блоку та розуміння головних завдань зазначеного регіонального об'єднання [11, с. 15–16].

Особливу роль у забезпеченні євроінтеграційних прагнень "вишеградської четвірки" упродовж 1991–2004 рр. відіграла ФРН, якій, за висловом німецької дослідниці І. Кемпе, починаючи зі східної політики Брандта 1970 р. до східного розширення ЄС 2004 р. вдалося пов'язати воєдино свої різноманітні стратегічні інтереси: з одного боку, підтримувати дружні відносини з Кремлем, а з іншого – виступати адвокатом Східної Європи і одночасно узгоджувати політику з європейськими та американськими союзними партнерами [12, с. 243].

Упродовж 1991–2004 рр. необхідно виділити два етапи розвитку вишеградського співробітництва. Перший – президентський – становлення і розвиток основ системи співробітництва країн-членів вишеградської групи з ініціативи глав держав (1991–1997 рр.).

Цей період припав на час перебування при владі у ФРН "канцлера німецької єдності" Г. Коля, який ініціював підписання низки нових східних договорів. Саме ФРН активно підтримала укладання так званих "європейських угод" із країнами Центрально-Східної Європи в 1991 році, що мали на меті наблизити економічно та політично ці країни до Співтовариства та відкрити перед ними перспективи вступу до спільноти. За німецького сприяння Польща, Угорщина та Чехословаччина спочатку стали повноправними членами Ради Європи, а потім отримали асоційоване членство в ЄС [13, с. 232].

Другий етап розвитку вишеградського співробітництва – консолідаційний (1998–2004 рр.). Суттю співробітництва вишеградських країн у ці роки було вирішення основного спільного національно-державного інтересу членів регіонального об'єднання на міжнародній арені – солідарне забезпечення вступу РП, СР, УР і ЧР до НАТО і ЄС. Це був якісно вищий рівень регіонального інтеграційного співробітництва на основі взаємодії максимально широкого кола державних структур і представників громадського сектору "Вишеградської четвірки" [11, с. 16].

Характерним є те, що новий канцлер ФРН Г. Шредер, незважаючи на задекларовану ним "зміну поколінь" та проголошення національного інтересу як керівної максими "нормалізованої" німецької зовнішньої політики, перейняв основні пріоритети східноєвропейської політики Г. Коля. Однак головним завданням нового канцлера став пошук зовнішньополітичного балансу – способу, який, з одного боку, мав забезпечити інтеграцію країн "Вишеградської четвірки" до Європейського Союзу, а, з іншого, – зменшити негативні наслідки від прийняття нових членів. Третій етап у розвитку "вишеградської четвірки" (2004 від часу вступу до ЄС триває донині) й характеризується поглибленням регіональної співпраці за усіма напрямками. У цей час "Вишеградська четвірка" перетворилася на потужний форпост просування німецьких інтересів у Східну Європу. Зокрема, символом цього процесу стало заснування у травні 2009 р. програми "Східного партнерства" Євросоюзу. Визаною хібою цього проекту стала відсутність чітких перспектив членства у Євросоюзі України. Проте важливим для нашої держави є намір "Східного партнерства" відвернути увагу від тривалих дискусій, зосереджених на перспективах членства в ЄС, проте зосередити увагу на практичних можливостях щодо наближення до економічного, соціального та політичного середовища ЄС, надаючи при цьому достатньої гнучкості для отримання переваг від економічної співпраці в межах регіону [14, с. 154].

Уряд другої "великої коаліції" на чолі з Ангелою Меркель також надавав важливого значення зв'язкам з країнами "Вишеградської четвірки". Свідченням цього стала підтримка канцлеркою ініціативи Вишеграду зі створення спільного бойового з'єднання під командуванням Євросоюзу [15]. Отже, Німеччина та країни "Вишеградської четвірки" відчують спільну відповідальність за єдність Європи та майбутнє європейської інтеграції.

Натомість Україна в першій половині 1990-х років лишила поза увагою розгортання інтеграційних процесів на захід від її кордонів у регіоні Центральної та Східної Європи, у тому числі формування системи вишеградського співробітництва. Втім, як слід об'єктивно визнати, "Вишеградська четвірка" від початку створювалася швидше як закритий елітний клуб, своєрідна складова частина нового "санітарного кордону" між Сходом і Заходом. Реальні переваги вишеградської моделі регіонального співробітництва проявилися в другій половині 1990-х років. Але ввійти до цієї своєрідної "групи прориву" постсоціалістичних держав, яка поставила за мету солідарний вступ РП, СР, УР і ЧР до НАТО і ЄС, Україна тоді вже не могла. Занадто великим став відрив між позитивними результатами внутрішніх суспільних та зовнішньополітичних перетворень центральноєвропейських держав і реформаційним тупцюванням, геополітичною невизначеністю України. У руслі політики східного виміру ЄС, яка була запропонована Польщею у 2003 році, Вишеградською групою був запроваджений формат "В-4+", який полягає у запрошенні представників України на робочі засідання "четвірки", зустрічі прем'єр-міністрів центральноєвропейських країн [16].

Таким чином, органічне залучення України до процесу глобалізації врешті залежить від того, чи стане ідея участі в реалізації завдань адаптації країни до імперативів європейської інтеграції загальнонаціональною консолідуючою ідеєю. Прагматична мета України може полягати у використанні потенціалу історичного досвіду співпраці Федеративної Республіки Німеччина з країнами "Вишеградської четвірки" для ефективної реалізації власних європейських інтеграційних планів, насамперед, отримання статусу асоційованого члена ЄС.

Логіку взаємодії України та Вишеградської четвірки виключають вигоди постійної і безпосередньої української участі в роботі органів "Вишеграду" – регулярних зустрічах прем'єр-міністрів, галузевих міністрів і т.п. з метою координації співробітництва в Центральній та Східній Європі. Крім того, у межах геополітичного трикутника Німеччина – країни "Вишеградської четвірки" та Україна перспективним може стати налагодження більш тісної взаємодії в міжнародних організаціях. На нашу думку, пріоритетним напрямом подальших досліджень у даному напрямку є розробка праць, які б комплексно висвітлювали ефективні моделі регіональної співпраці між Україною та країнами "Вишеградської четвірки", вплив німецько-вишеградського фактора на реалізацію євроінтеграційних прагнень України.

Список використаних джерел

1. Schmidt S. Handbuch zur deutschen Außenpolitik / VS Verlag für Sozialwissenschaften / S. Schmidt, G. Hellmann, R. Wolf. – Wiesbaden: GWV Fachverlage GmbH, 2007. – 958 s. 2. Ruge U. Die Erfindung des "Europa der Regionen". Kritische Ideengeschichte eines Konservativen Konzepts / U. Ruge. – Frankfurt-am-Meine: Campus Verlag, 2003. – 388 s. 3. Jerábek M. Deutschland und die Osterweiterung der Europäischen Union / M. Jerábek. – München: Verlag C. H. Beck, 2011. – 374 s. 4. Lübke C. Das östliche Europa / C. Lübke. – München: Siedler Verlag, 2004. – 544 s. 5. Schlögel K. Die Mitte liegt Ostwärts. Europa im Übergang / K. Schlögel. – München: Carl Hansen Verlag, 2002. – 253 s. 6. Горбач Ю.С. Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / Ю. С. Горбач. – К., 2005. – 22 с. 7. Shynkarjov I. Polnische Außenpolitik als Ansatzpunkt für eine Ostpolitik der Europäischen Union. Das Beispiel der polnisch-ukrainischen Beziehungen von 1989–2002 / I. Shynkarjov. – Aachen: Shaker Verlag, 2005. – 230 s. 8. Брусиловська О.І. Політико-системні трансформації в регіоні Східна Європа (1989–2004): автореф. дис. док. пол. наук: 23.00.04 / О. І. Брусиловська. – К., 2008. – 33 с. 9. Герасимчук Т.Ф. Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989–2004): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / Т. Ф. Герасимчук. – К., 2005. – 24 с. 10. Кіш Є.Б. Країни Центральної Європи в системі міжнародних євроінтеграційних процесів (1991–2007 роки): автореф. дис. док. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / Є. Б. Кіш. – Ужгород, 2008. – 40 с. 11. Мороз О.Д. Формування системи багатостороннього співробітництва країн – членів Вишеградської четвірки (1991–2004 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / О. Д. Мороз. – К., 2006. – 20 с. 12. Kempe I. Die Europäische Nachbarschaftspolitik und Rolle Deutschlands / Jäger T., Höse A., Oppermann K. Deutsche Außenpolitik. Sicherheit, Wohlfahrt, Institutionen und Normen / VS Verlag für Sozialwissenschaften. – Wiesbaden: GWV Fachverlage GmbH, 2007. – S. 241–262. 13. Східноєвропейська політика Федеративної Республіки Німеччина в контексті розширення Європейського Союзу (1990–1998 рр.) / Г. О. Харлан // Український історичний збірник. – Вип. 16 – К.: Інститут історії України НАН, 2013. – С. 229–237. 14. Халаджи В.В. Європейська політика сусідства: роль та місце України / В. В. Халаджи. – К., Науковий світ, 2012. – 218 с. 15. Страны Вишеградской группы создают совместное боевое соединение. – Режим доступа: www.dw.de/a-16654095. 16. Сучасний потенціал впливу Вишеградської групи на формування політики Європейського Союзу щодо України. Аналітична записка. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1127/>

Анна Харлан

**ГЕРМАНИЯ – СТРАНЫ “ВЫШЕГРАДСКОЙ ЧЕТВЕРКИ” – УКРАИНА:
НЕРЕАЛИЗОВАННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕГИОНАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В
ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ (1991–2013)**

В статье рассматриваются проблемы взаимодействия Германии, “Вышеградской четверки” и Украины в 1991–2013 гг. Охарактеризованы этапы развития вышеградского объединения и роль Германии в его вовлечении в процессы европейской интеграции. В контексте геополитических изменений в Европе показано потенциал регионального сотрудничества и начертаны возможные пути налаживания более тесного взаимодействия Украины с Германией и странами “Вышеградской четверки” для дальнейшего развития и углубления процессов европейской интеграции.

Ключевые слова: Германия, “Вышеградская четверка”, Украина, региональное сотрудничество, геополитические изменения.

Anna Kharlan

**GERMANY – VYSHEGRAD-STATE – UKRAINE: MISSED POTENTIAL OF REGIONAL
COOPERATION IN THE EAST EUROPE**

The article presents the problems of the interaction between Germany, Vyshegrad-State and Ukraine in 1991–2013 years. It is shown stages of development the Vyshegrad-State and role of Germany in the expansion of the European Union. In the context of geopolitical changes shown the potencial of regional cooperation and possible ways of the interaction between Germany, Vyshegrad-State and Ukraine in the evolutionary process of the european integration.

Key words: Germany, Vyshegrad-State, Ukraine, regional cooperation, geopolitical changes.

УДК [(32+34):(477)+(470+571)-054.57

Марія Парахіна

**ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ Й ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА
РОСІЇ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН**

В статті висвітлено основні тенденції двосторонніх відносин урядів України й Російської Федерації у сфері національної політики й законодавства щодо національних меншин; охарактеризовано нормативно-правову базу взаємин; визначено динаміку розвитку міждержавного співробітництва у зазначеному питанні. Розглянуто й узагальнено питання розвитку законодавства обох країн, державної політики стосовно національних меншин. У роботі висвітлено найбільш важливі форми й методи співробітництва, положення й висновки з фундаментальних проблем українсько-російських відносин, показано їх значення для розвитку подальших взаємовідносин між Україною та Росією.

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, національна політика, національні меншини, взаємовідносини.

Багатогранність російсько-українських відносин не може залишити поза увагою дослідження таке складне питання, як державна політика обох країн стосовно національних меншин: їх прав, гарантій та задекларованих можливостей щодо розвитку національної мови та культури. При цьому обидві країни – як Україна, так і Росія, демонструючи свою прихильність до загальнолюдських цінностей, всіляко наголошують на всебічному захисті інтересів нетитульних націй на терені своєї країни, закріплюючи нормативні основи власної національної політики.

Розглядаючи проблему національних діаспор, зокрема української в Росії та російської в Україні, потрібно визначити особливості їх формування. Адже багатолітнє перебування у складі єдиної держави – спочатку Російської імперії, а потім СРСР не могло не позначитися на тих чинниках, які визначають статус, права та рівень відношення влади до іонаціональної частини свого народу.

На формування національних меншин у кожній з досліджуваних країн вплинули певні чинники, які виникли під впливом розбіжностей між панівною нацією, якою довгий час була російська, та підкореною, українською. Відповідно, й чинники тяжіння, котрі змушували українців їхати до Росії

були зовсім іншими, аніж ті, які у свій час перетворили росіян в Україні на другу за величиною, після титульної, націю. До них відносяться не лише методи й принципи імперської політики (спочатку царської, потім радянської) із забезпечення внутрішньої стабільності країни; а й ціла низка інших, не менш важливих – економічних, соціальних, культурних та навіть кліматичних. Усі вони в комплексі забезпечили той стан етнічної палітри обох колишніх радянських республік, що стали незалежними державами.

Питання статусу національних меншин, як для України, так і для будь-якої поліетнічної держави є актуальним і потребує системного вивчення та аналізу. Утворення України як самостійної держави поставило на порядок денний як теоретичне, так і практичне завдання – вироблення власної концепції національної політики. Особливість ситуації полягала в необхідності одночасного пошуку оптимальних шляхів розвитку титульної нації та національних меншин, адже в УРСР, що була складовою СРСР, українці не були реально титульною нацією. Це виявлялося, зокрема, у мовній політиці, системі управління, освіти, коли українська мова цілеспрямовано витіснялася російською.

Актуальність дослідження полягає в тому, що на сучасному етапі спостерігається зростання ролі національних меншин як важливого політичного чинника внутрідержавних процесів. Проблему національних меншин окремі держави використовують у зовнішній політиці. Росія, наприклад, активно спекулює на становищі російської меншини у країнах – колишніх республіках СРСР.

Мета дослідження – проаналізувати особливості національної політики і законодавства України та Росії щодо національних меншин.

Завдання статті – визначити роль і місце національних меншин у розвитку сучасної України та Росії; охарактеризувати участь нацменшин у поступі України та Росії; дослідити вплив нацменшин на зовнішню політику.

Принципи національної політики України щодо національних меншин у своїх працях досліджували В. Баран [1–2], В. Даниленко [2], О. Бажан, Ю. Данилюк, [3], С. Кульчицький [4]. Питання національної політики досліджували Л. Нагорна [5], В. Наулко [6–7], Т. Рудницька [8] та низка інших науковців. Цінними для дослідження даної теми стали збірники документів, що визначають основні віхи національної політики в Україні [9–12].

Значний внесок у дослідження національних меншин зробив О. Рафальський [13]. У його праці "Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис" визначено провідні напрями та основні тенденції дослідження історії національних меншин України впродовж XX ст., встановлено повноту та достовірність висвітлення кількісних та якісних зрушень в етнонаціональній структурі України. Простежено політичну обумовленість проблематики, зміст, рівень та об'єктивність досліджень з історії національних груп. Висвітлено новітні підходи до історії національних меншин, зумовлені деідеологізацією історичної науки, відродженням етнологічних досліджень, подоланням нашарувань так званого партійно-класового підходу до вивчення етнонаціональних проблем.

Визначення терміну "етнічна меншина" у міжнародно-правових документах, теоретичні обґрунтування якого наведені у праці науковців Львівського національного університету А. Назаревича та С. Трохимчука [14]. Розкрито статус та наведено характеристику етнічних меншин держав-членів Європейського Союзу (ЄС). Значну увагу приділено захисту прав етнічних меншин у контексті інтеграційних процесів ЄС.

У висвітленні аспектів національної політики й законодавства України щодо національних меншин слід звернути увагу на дисертацію Г. Луцишин "Національні меншини у політичному житті України", а також на інші її публікації, присвячені зазначеній темі [15–19]. У ній наведено визначення та методологію дослідження національних меншин, які проаналізовано з погляду на їх потенційну участь в політичному процесі. Розглянуто національні меншини як потенційний суб'єкт політичного життя. Значну увагу приділено аналізу конкретних базових матеріалів, які стосуються діяльності національних меншин. Сформульовано визначення її політичних мобілізаційних процесів. Проаналізовано питання їх представництва в органах влади. Описано модель трикутної конфігурації політичного позиціонування національних меншин – взаємовплив національної меншини, етнічної батьківщини та держави, в якій виділено титульну націю та національну меншину, визначено її роль у зовнішній політиці України.

Національна політика радянської влади визначила особливості національних діаспор в Україні та Росії. Принцип визначення кордонів між республіками, у якому замість історичної та мовної приналежності використано волюнтаристські рішення спочатку Й. Сталіна, а потім і М. Хрущова, зумовили ситуацію у національному питанні, яку маємо після розпаду СРСР. Значна частина заселених етнічними українцями земель опинилася у складі РФСР, і відповідно її населення піддано масовій русифікації. Особливо це стосувалося східних районів Слобожанщини, котрі потрапили до складу Белгородської, Курської та Воронежської областей; районів Ставропілля та

Кубані; територій, що входили до Сірого, Жовтого та Зеленого клину. Українські заклади перепрофільовано на російськомовні; українська мова зберігалася виключно на побутовому рівні [20].

Певною мірою схожа ситуація відбулась і в Україні, до складу якої в 1954 році вольовим рішенням М. Хрущова включено Кримську область, переважна більшість населення якої становили саме росіяни, що перетворилися з титульної нації (Крим до того часу був складовою РСФСР) на національну меншість, будучи при цьому регіональною більшістю. Проте основною відмінністю від українців у Росії, росіяни Криму в національному плані відчули відмінність від попереднього статусу лише зі здобуттям Україною незалежності, і відповідно перетворення з пануючої нації в одній країні у національну меншість в іншій. Таким чином, саме завдяки приєднанню Криму до УРСР в 1954 році загальна кількість російського населення на Україні різко збільшилась, перетворивши регіон у форпост російського впливу та проросійської політики.

Формуванню української та російської діаспор у союзних республіках сприяли й інші політичні акції радянського керівництва. Зокрема активному відтоку українського населення на схід сприяли такі масові кампанії як освоєння цілини у 1950–1960 роках. Так, тільки упродовж 1954–1956 років з України на цілину виїхало близько 80 тис. жителів, переважно з сіл, у яких українське населення було домінуючим. Сприяли збільшенню кількості українців в Росії та росіян на Україні також особливості економічного розвитку СРСР.

Обидві країни після розпаду СРСР змушені були вирішувати питання діаспор, що стало ледь не основним у їх національній політиці, паралельно з проблемою корінних національних меншин. Зрозуміло, що вирішення такого складного питання, як взаємовідносини держави з представниками титульної нації сусідньої держави, не могло бути вирішено однозначним внутрішнім вольовим рішенням, і навіть будь-який компроміс у цьому питанні був явищем тимчасовим, повністю залежним від розвитку двосторонніх відносин між країнами. Як розвивалися міждержавні стосунки, саме так і змінювалось відношення в обох країнах до національної меншини – другою за чисельністю після титульної нації в Україні та третьою після росіян та татар в Російській Федерації. Однак не лише розвиток міждержавних стосунків між Україною та Росією визначив особливості їх внутрішньої, національної політики. Кожна з цих країн, що розвивалася за власними законами, правилами та ідеологією по-різному будувала і власне відношення до національних меншин, і навіть власну нормативну базу, щодо їх статусу. Можна навіть сказати, що саме в національній політиці найбільш яскраво проявляється державницька суть кожної з країн, її життєві пріоритети та стратегічні цілі.

Для порівняння особливостей національної політики обох країн, і передусім того, що напрямку стосувалося українців і росіян відповідно, потрібно зробити невеликий ретроспективний аналіз розвитку нормативної бази в цьому питанні. Так, основним завданням обох країн у 1991 році, після здобуття ними незалежності, стало формування власної конституційної системи, адже діюча, ще радянська вже не відповідала реаліям часу. Отже і в підготовці майбутніх Конституцій обох країн позначились особливості тогочасної влади. Так, у Конституції України, ухваленій 1996 р., чітко вказано, що держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності усіх корінних народів і національних меншин [21, ст. 11]. Не менш визначальною у плані гарантування інтересів національних меншин є інша стаття української Конституції – 10, у якій чітко прописано, що Україна гарантує вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України [21, ст. 11]. Таким чином, відразу давалося зрозуміти, що саме російська мова має особливий статус на території України, а росіяни, як найбільша національна громада перебувають у пільговому статусі, навіть порівняно з іншими меншинами.

Не менш прогресивною в цьому плані є і Конституція Російської Федерації, прийнята у 1993 році – у період правління ліберального, прозахідної орієнтації Президента Б. Єльцина. Він, презентуючи Європі та світу свою країну, намагався продемонструвати її європейську основу та прихильність до західних ціннісних орієнтирів. Більш того, керуючи державою у складний період її розбудови, він змушений був декларативно забезпечувати рівність прав усіх складових федеративної держави, якою є Росія. Відповідно, і формулювання прав національних меншин є близькими до українського варіанту. Так, кожен громадянин має право визначати та вказувати свою національну приналежність. Кожен має право на користування рідною мовою, на вільний вибір мови спілкування, виховання, освіти та мистецтва [22, ст. 26]. Проте, на відміну від Конституції України, у російській зроблено низку уточнень, враховуючи внутрішню структуру країни. Зокрема, у той час як в Конституції України використовується єдине поняття – "народ України", то в російській – "народи, що проживають на її території" [21, ст. 5; 22, ст. 9], і це однозначно вказує не лише на поліетнічність країни, а й на визнання наявності суттєвих розбіжностей між народами, котрі можуть діяти як окремі суб'єкти. При цьому не вказується, стосуються ці поняття лише народів, що мають власні адміністративні одиниці у складі Російської Федерації (татари, чеченці, якути тощо), чи усі

інші народності (в тому числі і українці). Таким чином, російські політики – автори Конституції, створювали можливості для подальшого варіювання цими поняттями, розширюючи або обмежуючи кількість прав представників різних національних меншин, у відповідності до потреб держави та політики діючої влади.

Росія справедливо вважає російську мову чинником національної безпеки і потужним засобом впливу у “близькому зарубіжжі”. З цього Росія виходить і у реалізації своєї зовнішньої політики. У федеральній цільовій програмі “Російська мова” від 1996 року зазначається: “...Необхідно забезпечити на загальнодержавному рівні підтримку російської мови як потужного соціального фактору консолідації країн СНД, як стимулу ... реалізації геополітичних інтересів Росії. Програма передбачає зміцнення позицій російської мови в Росії, у країнах СНД та за їх межами” [23, арк. 11].

Упродовж лише 2000 року Росія декілька разів застерігала Україну від посилення політики, скерованої на витіснення російської мови. Більше того, Росія застосовувала потужні економічні важелі, щоб зробити українську позицію більш гнучкою. Скажімо, у січні-лютому 2000 року дипломатичний тиск з боку Москви викликано задекларованим наміром уряду В. Ющенка розширити вживання української мови в публічних сферах. Реагуючи на таке втручання, Міністерство закордонних справ України лише згодом спромоглося на сповнену гідності відповідь. Однак, з того часу про задекларовану урядом програму вже більше не чути. Характерно, що Росія опікується не просто своїми громадянами, чи навіть російською меншиною, але претендує на протегування усього російськомовного населення, яке складається також і з етнічних українців. Між тим, українці в Росії мають значно менше можливостей зберегти свою культуру та мову, ніж росіяни мають в Україні [34, арк. 59–63].

Другим за значущістю після Конституції документом, у якому закладено основи правового статусу національних меншин в Україні стала Декларація прав національностей України, прийнята 1 листопада 1991 р. Цей документ став ще одним кроком до повної незалежності України, і саме він мав на меті визначити ставлення незалежної України до тих народів, що населяли її, і котрі, відповідно, бажали з'ясування свого статусу після референдуму 1 грудня 1991 р. Задекларовані у ньому положення містили цілу низку загальних тверджень, покладених у майбутньому до тексту Конституції. Так, у документі чітко зазначалося, що Україна гарантує усім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права [24, ст. 1]. У подальшому тексті розглядалося, які саме права мають представники усіх народів на території майбутньої незалежної держави, і як вони забезпечуватимуться.

Цим документом Україна держава гарантувала усім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання. Ці організації могли здійснювати діяльність, скеровану на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій [24, ст. 6]. Не обмежувалися також зв'язки представництв національних меншин з історичною Батьківщиною [24, ст. 7], що також мало привернути увагу тих представників діаспор щодо підтримки чи не підтримки незалежності України.

Таким чином, “Декларація прав національностей України” стала першим практичним документом, котрий мав регламентувати рівень прав національних меншин, і передусім росіян та російськомовного населення. І хоча сам документ не мав сили закону, однак свою роль він виконав – на референдумі 1 грудня 1991 р. 90,3 % населення України, незалежно від національної приналежності, проголосували за незалежність. Наступним кроком стало прийняття Закону “Про національні меншини в Україні”. Власне закон № 2494–XII прийнято Верховною Радою України та підписано Президентом Л. Кравчуком 25 червня 1992 р., проте законної сили він набув з моменту його публікації 16 липня 1992 р. [25]. Саме у ньому дано чітке формулювання поняттю “національні меншини” – групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою [25, ст. 3]. За цим визначенням однозначно виділено росіян, незважаючи на їх багаточисельність, у категорії національної меншини, що цілком відповідало прийнятим у світі принципам. Саме тому, в наступних статтях закону окремих пунктів і уточнень, щодо росіян, на відміну від “Декларації прав національностей України”, і навіть Конституції України 1996 р., не було. Росіяни зрівнювалися з усіма іншими народностями країни, що, в свою чергу, викликало досить негативну реакцію як у їх радикальному середовищі, так і у Росії. Однак права та можливості, надані національним меншинам, і у тому числі росіянам, була досить значними. Окрім характерних для аналогічних документів гарантій рівності політичних, соціальних, економічних та культурних прав і свобод, а також гарантій підтримки розвитку національної самосвідомості й самовиявлення [25, ст. 1], у Законі прописано й більш конкретні заходи. Передусім, громадянам України надано право вільно обирати та відновлювати національність; примушення громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності не допускалося [25, ст. 11].

Таким чином, питання про можливість надмірної українізації, чи небажання української сторони визнати існування на її терені певного етносу знімалося автоматично.

Відповідно, і гарантування прав національних меншин, незалежно від їх чисельності та наявності національно представництва, було універсальним [25, ст. 13]. Так, держава гарантувала усім національним меншинам право на національно-культурну автономію, котра передбачала такі можливості: користування і навчання рідною мовою у державних навчальних закладах або через національні культурні товариства; розвиток національних культурних традицій; використання національної символіки; відзначення національних свят; сповідування своєї релігії; задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації; створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечила чинному законодавству [25, ст. 6].

Таким чином, з самого початку знято питання про можливість створення на території України певних автономних чи федеративних національних утворень, адже саме поняття "національно-культурної автономії", прописаної у Законі, не передбачало надання їм будь-яких політико-регіональних та адміністративних прерогатив.

Передбачалася Законом і можливість виходу громадських об'єднань представників національних меншин на міжнародну арену. Зокрема, громадяни, які належали до національних меншин, національні громадські об'єднання мали право в установленому в Україні порядку вільно встановлювати й підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України; отримувати від них допомогу для задоволення власних мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій [25, ст. 15].

Обумовлені у Законі були і такі болючі для національних меншин, і для росіян, питання використання мови у діловодстві та документації органів державної влади і місцевого самоврядування. На початковому етапі української державності питання про регіональне використання мов національних меншин носило характер окремої політичної дискусії, проте з прийняттям Закону "Про засади державної мовної політики в Україні" від 3 липня 2012 р. воно стало більш унормованим. Зокрема, у ст. 11 Закону чітко прописано, що основною мовою документації є державна мова (українська) [26, ст. 11].

Однак у межах територій, на яких поширена регіональна мова (нове поняття, затверджене статтею 8 цього ж Закону), у роботі місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування може використовуватися регіональна мова.

Таким чином, цей новий Закон скеровувався саме на захист інтересів російськомовної громади, і етнічних росіян зокрема, викликавши при цьому неоднозначну реакцію українського суспільства.

Однак, незважаючи на показову лояльність зазначеного Закону до національних меншин, їх реакція була далеко не однозначною. І стосувалося це передусім, представників російської діаспори, зокрема її радикальної частини, адже перехід зі статусу пануючої нації до рівня національної меншини був ударом не лише по її привілейованому стану, а й по самолюбству політиків, котре часто штучно підтримувалося з-за північно-східного кордону.

Таким чином, розглянутий закон постійно піддавався критиці з боку проросійських політиків, а його недоліки неодноразово використовувалися у пропагандистських кампаніях перед президентськими чи парламентськими виборами.

Іншим законом, котрий створює правове поле для повноцінного розвитку національних меншин в Україні став прийнятий у 2010 році Закон "Про культуру". У ньому, зокрема культура українського народу (до складу якого включаються усі етноси, що проживали в Україні), перебувала під державним захистом, а пам'ятки культури, незалежно від їх авторства – під державним контролем. При цьому розвиток культури національних меншин за рівнем пріоритетності ставиться в один ряд з розвитком власне української культури [27, ст. 4]. З метою забезпечення розвитку культури національних меншин, закон передбачав збереження, розвиток, пропагування, культурної, мовної самобутності, традицій, звичаїв та обрядів, утворення національно-культурних товариств, центрів, закладів культури та провадження будь-якої іншої діяльності у сфері культури, що не суперечила законодавству [27, ст. 10].

Важливою рисою цього закону, а також його відмінністю від попередніх, був той факт, що у ньому офіційно задекларована нова доктрина національної політики в Україні – а саме трактування її населення як єдиного народу, незалежно від етнічного походження тих чи інших його складових, а також скерованість державної політики на нівеляцію етнічних розбіжностей між складовими українського народу як такого, створення єдиного культурного простору [27, ст. 13].

Зовсім інша ситуація склалася з нормативним забезпеченням прав національних меншин у Російській Федерації. Причина цього є досить очевидна – Росія, як федеративна країна, повинна

враховувати права не лише діаспор, як це є в Україні, але й права суб'єктів федерації – корінні народи, що проживають на своїй історичній території, і відповідно потребують більш детального визначення своїх прав і можливостей. Відповідно, у той час, як Україна живе за загальними положеннями та універсальними законами, Росія змушена підготувати комплексну стратегію розв'язання міжнаціональних проблем. Додаткову складність у формуванні міжнаціональної політики Росії створювали обставини розвитку новітньої її історії, пов'язаної передусім з проблемами Північного Кавказу та Татарстану, зокрема часів чеченської війни. При цьому довгий в Конституції прав національних меншин були суто номінальними – реальних кроків із захисту їх інтересів, і передусім інтересів української громади не було. Зі зміною політичного режиму в Росії, прихід досить авторитарного політика В. Путіна на зміну лібералу Б. Єльцину, відбулося і подальше вдосконалення нормативно-правового регулювання проблеми. Розв'язання найбільш болючих національних проблем та побудова нової, цілісної вертикалі влади, дозволили російській правлячій еліті більш детально розглянути перспективи розв'язання національного питання. Так, у 1996 р. прийнято основоположний документ, котрий мав визначити розвиток не лише правової системи країни у національному питанні на найближчий час, а й забезпечити поступове вирішення всіх нагальних питань сфери – концепцію державної національної політики Російської Федерації. Як свідчить преамбула до документу, він скеровувався на забезпечення цілісності і єдності країни у нових історичних умовах розвитку державності; узгодження загальнодержавних інтересів та інтересів усіх народів, що населяють Росію; налагодження їх всебічного співробітництва; розвитку національних мов та культур [28].

Будучи комплексним документом, концепція не лише визначала проблеми та дії щодо їх подолання, а й вказувала на причини, котрі зумовили сучасний стан речей: особливості формування російської держави, наслідки тоталітарної системи та спадок СРСР, тощо. При цьому в ідеологічну основу концепції покладено принцип пріоритетності росіян перед іншими національностями, при чому паралельно з ідеєю їх інтеграції до російського середовища. Розглядаючи проблеми, визначені концепцією, бачимо, що вони певною мірою стосуються не лише статусу національностей в Росії, а й її міжнародної частини – захисту росіян за кордоном, і передусім на теренах СНД, де їх чисельність була і залишається досить значною, і відповідно їх участь у житті своїх країн повинна координуватися з Москви. Щодо українців, то їх окремий статус нічим не визначений, адже вони не були ні найбільшою за чисельністю меншиною, ні навіть носієм федеративної автономії.

Прийняття концепції державної національної політики стало поштовхом до подальшого розширення нормативно-правової бази Російської Федерації. Так, з метою її практичної реалізації прийнято федеральні закони: "Про національно-культурну автономію" № 74 від 17.06.1996 р.; "Про гарантії прав корінних малочисельних народів Російської Федерації" № 82 від 30.04.1999 р.; а також "Єдиний перелік корінних малочисельних народів Російської Федерації" [29].

Прийняття цих документів скеровувалося на вирішення становища національних меншин – суб'єктів федерації, чиї корінні землі знаходяться на її території. Однак враховуючи багатогранність проблеми для Росії, ні конвенція, ні наступні закони так і не переконали народ у їх практичній дієвості. Так, на з'їзді Асамблеї народів Росії, котра відбулася у липні 1996 р. лише 5 % опитаних заявили, що вважають концепцію державної національної політики основою для послідовного політичного рішення національної проблеми, а 56 % – визначили її як суто декларативний документ, який не використовується державними органами на практиці [30, с. 7].

Найважливішим документом, прийнятим у Російській Федерації, котрий безпосередньо впливав на становище української меншини, став згадуваний Закон "Про національно-культурну автономію" № 74 від 17.06.1996 р., котрий передбачав створення екстериторіальних організацій для етнокультурного розвитку певного етносу, групи людей, що мали етнічну спільність. При цьому, національно-культурна автономія не лише не має чіткої прив'язки до місця, а й не повинна об'єднувати усіх представників меншини, котрі мешкають у Російській Федерації.

Важливим показником зацікавленості федеральної влади у діяльності національно-культурних автономій був рівень їх фінансування. Так, згідно з Законом, фінансування усіх заходів, пов'язаних з реалізацією національними меншинами своїх прав здійснювалося за кошти НКА, а також за рахунок комерційних організацій чи приватних осіб, будь-яких не заборонених законодавством джерел. Органи місцевого самоврядування, в разі потреби, можуть надавати певну фінансову допомогу НКА з місцевих бюджетів [31, ст. 16].

Таким чином, стає зрозумілим справжня суть і державницька значущість такого формування, як національно-культурна автономія. За відсутністю державного фінансування вони перетворюються у своєрідні національні клуби, котрі мають дуже обмежені повноваження в усіх сферах, окрім культурно-освітньої але й вони повинні узгоджувати свої дії з державними інституціями. Будь-яка спроба відійти від культурницької тематики у діяльності НКА може призвести

до її ліквідації, як і до звинувачення у сепаратизмі, порушенні прав інших етносів (в тому числі і росіян), та спробах розколу єдиної Росії. Проте, незважаючи на таку обмеженість можливостей, саме національно-культурні автономії стали чи не основною формою захисту українцями своїх національних інтересів. У цілому розвиток російського суспільства в другій половині 90-х рр. ХХ ст. змушував владу не лише доповнювати, а й модернізувати власні механізми вирішення національного питання. Хоча владі й вдалося вирішити найбільш важливі питання етнічного сепаратизму, зокрема здобути перемогу в другій чеченській війні, проте й надалі міжнародна проблематика лише набувала гостроти, зрівнявшись за значущістю для держави з проблемою оборони та зовнішньої політики [29].

Відповідно суспільство потребувало і більш дієвих нормативних документів для її вирішення. Так, у лютому 2001 року Державна Дума провела парламентські слухання проекту Закону "Про основи державної національної політики Російської Федерації", котрий мав стати новою правовою базою для вирішення проблем національних меншин у країні. Цей документ, на думку авторів, мав знаменувати відхід від попередньої законодавчої практики, скерованої на виправлення помилок минулого, розбудову нового порядку в країні. Так, він мав ввести в обіг новий суб'єкт національної політики – російський народ, котрий не лише повинен бути ключовою основою усіх зв'язків, а й не міг вважатися меншиною на території Російської Федерації [32].

Таким чином, за новим положенням, яке так і не було прийняте до 2012 року, росіяни фактично отримували той статус на території РФ, який вони неформально мали в СРСР навіть на землях союзних республік.

Загалом, становлення і розвиток нормативно-правової бази Російської Федерації щодо національних меншин заклало підвалини для нового вектору їх вирішення. Конвенція державної політики та Конституція Росії стали лише тактичними заходами і підґрунтям для подальшого визначення основних дій держави у вирішенні національного питання на території країни. Отже, поява нового документу, котрий не мав сили закону, але дозволив планувати дії влади, не обмежуючи її визначеними обов'язками. Саме тому, відсутність єдиного закону не завадила керівництву Російської Федерації у 2012 році оприлюднити нову стратегію державної національної політики Російської Федерації на період до 2025 року [33].

Цей новий документ став підсумком усієї діяльності керівництва Російської Федерації, і передусім в галузі законотворення за роки, що минули з часу прийняття концепції державної національної політики Російської Федерації. У ньому вміщено низку нових положень, які не лише доповнюють попередній документ, а й змінюють його. Окрім загальнолюдських, конституційних принципів, перенесених з Конституції та концепції 1996 року, стратегія мала і низку власних особливостей. Зокрема, у ній чітко визначено основні суб'єкти, на які вона скеровувалася – російська нація, багатонаціональний народ Російської Федерації та усі складові його народів (етнічних громад).

Таким чином, поняття єдиної російської нації вже стало домінуючим, перекриваючи за своєю значущістю усі національні меншини. Досить значне місце у документі (18 пунктів) займають принципи нової національної політики, більшість з яких запозичена з попередньої "Концепції державної національної політики", Конституції та міжнародних конвенцій. Однак певну новизну становить пункт "о" статті 19, за яким у Росії заборонено створення політичних партій за ознаками расової, національної або релігійної приналежності [33, ст. 19], що стало безпосереднім викликом політичним правам людини і громадянина, і відповідно їх обмежило.

Проте в плані нової російської державницької ідеології, і в тому числі національної політики, такий пункт виглядає цілком природним, адже він не лише відкидає можливість політичного поділу громадян держави, але й значною мірою обмежує їх можливості захищати національні інтереси парламентському рівні. Не меш показовим став інший пункт, котрий проголошує сприяння добровільному переселенню у Російську Федерацію співвітчизників, котрі проживають за кордоном, а також забезпеченню підтримки їх діяльності зі збереження та розвитку рідної мови та культури, зміцнення зв'язків з Росією [33, ст. 19].

Таким чином, російська влада забезпечила можливість переходу від декларативних принципів захисту власних діаспор до політичного впливу на інші країни, у яких, на її думку відповідні права росіян порушуються.

Аналізуючи російську нормативно-правову систему щодо забезпечення прав національних меншин, і українців зокрема, можемо виділити таку її особливість, як наявність єдиної, системотворчої політичної лінії, яку прийняті офіційними органами нормативні акти лише підкріплюють, забезпечуючи її повноцінне виконання. Будучи спрямованою на захист прав народів – суб'єктів федерації, вона мінімально, лише на рівні загальнолюдських прав, захищає інтереси некорінних народів, фактично зводячи їх права до можливості використання рідної мови та створення культурно-просвітніх товариств, що не мають значної підтримки з боку офіційної влади, а

зв'язок їх з історичною Батьківщиною безпосередньо залежить від рівня міждержавних відносин Росії з цією країною. Отже, порівняно з Україною, в якій російська діаспора наділена усіма можливими як для національної меншини правами, Росія визначає у своїй правовій системі той обсяг прав для українців, який вигідний передусім російській державній політиці з формування єдиної російської нації.

У цілому нормативна база України, що регламентує розвиток національних меншин у державі є досить розвинутою, і забезпечує усі основні права та свободи, які можуть мати представники не титульної нації у європейській, цивілізованій країні. Російська меншина на території України повністю захищена законом, і більше того, завдяки своїй багаточисельності, має певні переваги перед іншими меншинами, котрі через свою малочисельність не спроможні досягнути рівня регіональної більшості, і відповідно забезпечити своїй рідній мові статус регіональної.

Однак основною особливістю законодавчої системи країни є відсутність цілісної стратегії вирішення національного питання, адже більшість законів були відповіддю на реальну проблему, зумовлену тим чи іншим періодом розвитку української державності. І, відповідно, така безсистемність дозволяє знаходити певні недоліки у правовому полі та використовувати їх для задоволення власних політичних амбіцій. Лише в останні роки намітилися певні зміни у підходах до правового визначення та забезпечення розвитку національних меншин, що пов'язано з підготовкою нової державної стратегії вирішення національного питання, котра передбачала інтеграцію всіх національних культур у єдину українську культуру, а також спрямування розвитку етнічних груп до єдиного українського народу. Налагодження дружніх міждержавних відносин важливе для кожної країни. Від їх розвитку залежить не лише доля держави, а й стабільність у регіоні. Тому двостороннє співробітництво завжди виступало запорукою миру та безпеки в усьому світі, а культура й наука допомагали якнайкраще реалізувати ці наміри.

Список використаних джерел

1. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 447 с.
2. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с.
3. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
4. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 91–102.
5. Нагорна Л. Радянська національна політика / Л. Нагорна // Політологічні читання. – 1995. – № 1. – С. 160–170.
6. Наулко В.И. Этнический состав населения Украинской ССР (опыт статистико-картографического исследования): автореф. дис... канд. ист. наук. В.И. Наулко. – М., 1964. – 19 с.
7. Наулко В.И. Хто і відколи живе в Україні / В.И. Наулко. – К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. – 80 с.
8. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т.М. Рудницька. – Вид. 2-ге. – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – 176 с.
9. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / [Беренштейн О.Б., Зіневич Н.А., Зінич В.Т., Кияк Т.Р., Кривцова В.М., та ін.; За ред. Всеволода Наулка]. – К., 2001. – 424 с.
10. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / [М. Панчук (гол.ред.)]. – К.: Наукова думка, 1995. – 560 с.
11. Національні меншини в Україні: Інформ.-бібліогр. покажч. / [ред.: І. Винниченко, В. Горовий]. – 2-е вид., доповн. – К.: Вид. дім "Стилос", 2003. – 251 с.
12. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник у 2-х ч. Ч.ІІ / [Упоряд.: І.О.Кресіна, В.Ф.Панібудьласка; За ред. В.Ф.Панібудьласки]. – К., 1997. – 583 с.
13. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіогр. нарис / О. О. Рафальський. – К.: Полос, 2000. – 446 с.
14. Назаревич А. Національні меншини країн Європейського Союзу в контексті інтеграційних процесів / А. Назаревич, С. Трохимчук. – Л., 2002. – 112 с.
15. Луцишин Г.І. Національні меншини у політичному житті України: автореф. дис... канд. політ. наук / Г. І. Луцишин. – Л., 2002. – 20 с.
16. Луцишин Г.І. Еволюція етнонаціональних відносин у Європі у двадцятому столітті: теоретичний та практичний виміри / Г.І. Луцишин // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 5. – С. 51–58.
17. Луцишин Г.І. Особливості сучасної державної політики у сфері міжнаціональних відносин / Г.І. Луцишин // Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника ОВС: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 23 травня 2008 р. – Львів: ЛДУВС, 2008. – С. 116–119.
18. Луцишин Г.І. Політична мобілізація національних меншин України на сучасному етапі / Г.І. Луцишин // Українська національна ідея: реалії та перспективи: Вісник наукових праць. – № 10. – Львів – 2002. – С. 91–102.
19. Луцишин Г.І. Роль національних меншин у зовнішній політиці України / Г.І. Луцишин // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – Випуск 2. – 2000. – С. 16–23.
20. Даниленко В. М. В апогеї "возз'єднання": [Нарис третій] / В. М. Даниленко // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. / [Редрада: В. М. Литвин (голова), В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.] – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2: Радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. С. Лисенко. – К.: Наук. думка, 2004. – 531 с.
21. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України 28 червня 1996 року. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/750-18>.
22. Конституція Російської Федерації. 1993 г. – Режим доступу: <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm>.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп. 24,

спр. 4256, арк. 11. 24. Декларація прав національностей України – Режим доступу: <http://www.kngu.org/KongrUkr/Zacon/Zacon.htm>. 25. Закон України "Про національні меншини в Україні". – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>. 26. Закон України "Про засади державної мовної політики" від 03.07.2012 р. №5029-VI. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>. 27. Закон про культуру №2778-VI від 14.12.2010 року. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>. 28. Концепція державної національної політики Російської Федерації ухвалена Указом Президента Російської Федерації от 15.06.1996 N 909. – Режим доступу: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/>. 29. Кошкарів Н.В. Культура і етнічність / Н.В. Кошкарів. – СПб., 1998. – 196 с. 30. Иванов В.Н. Россия федеративная (кризис и пути его преодоления) / В.Н. Иванов. – М., ИСПИ РАН, 1999. – 95 с. 31. Федеральный закон от 17 июня 1996 г. N 74-ФЗ "О национально-культурной автономии". – Режим доступу: <http://base.garant.ru/135765/#ixzz2waUIq6D5>. 32. Пояснительная записка к проекту федерального закона "Об основах государственной национальной политики Российской Федерации". – Режим доступу: <http://www.zonazakona.ru/law/projects/216/>. 33. Указ Президента Російської Федерації "О стратегии государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года". – Режим доступу: http://www.minregion.ru/activities/interethnic_relations/national_policy/http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d4346a9150dd12eda4.pdf. 34. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4255, арк. 59–63.

Мария Паракхина

ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ И ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ И РОССИИ, КАСАЮЩИЕСЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ

В статье раскрыты основные тенденции двусторонних отношений правительств Украины и Российской Федерации в области национальной политики и законодательства, которое касается национальных меньшинств, охарактеризована нормативно-правовая база, определена динамика развития межгосударственного сотрудничества в исследуемом вопросе. Рассмотрен и обобщен вопрос развития законодательства обеих стран, государственной политики, которые затрагивают национальные меньшинства. В работе отображены наиболее важные формы и методы сотрудничества, положения и выводы, касающиеся фундаментальных проблем украинско-российских отношений, показано их значение для развития дальнейших взаимоотношений между Украиной и Россией.

Ключевые слова: Украина, Российская Федерация, национальная политика, национальные меньшинства, взаимоотношения.

Mariya Parakhina

THE PECULIARITIES OF PUBLIC POLICY AND LEGISLATION ON NATIONAL MINORITIES IN UKRAINE AND THE RUSSIAN FEDERATION

The article covers the main trends of bilateral relations between the Government of Ukraine and the Government of the Russian Federation in the area of public policy and legislation on national minorities. It describes a legal and regulatory framework of relations, determines the growth dynamics of interstate cooperation hereof. The issues of legislation development for both countries, public policy on national minorities are considered and generalized. The paper spotlights the most important cooperation forms and methods, provisions and conclusions on fundamental problems of Ukrainian-Russian relations, shows their significance for the development of further relations between Ukraine and the Russian Federation.

Key words: Ukraine, Russian Federation, Public Policy, national minorities, relations.

УДК [94+316.722] (477): (475+439+437.3+437.6)

Ірина Мудрієвська

КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРОЦЕСУ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ В КУЛЬТУРНО-ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

У статті розглядаються окремі складові системи співробітництва України з країнами Вишеградської групи у гуманітарній сфері. Визначено особливості взаємодії України із Міжнародним Вишеградським Фондом. Окреслено специфіку становища угорської, польської, словацької, чеської національної меншини в Україні та української в Угорщині, Польщі, Словаччині, Чехії. Висвітлено деякі заходи культурної співпраці України з країнами Вишеградської четвірки на двосторонньому рівні. Звернено увагу на наукові зв'язки України з країнами Вишеградської групи.

Ключові слова: співробітництво, договірно-правова база, національна меншина, Міжнародний Вишеградський Фонд, культурно-гуманітарна сфера.

Чільне місце в системі співробітництва між Україною та країнами Вишеградської групи (далі – В 4) займає співпраця в культурно-гуманітарній сфері, яка впливає не лише на створення механізмів для взаємозбагачення культури українського, польського, угорського, словацького та чеського народів, але й на процеси взаємовпливу в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Питання взаємодії України з країнами В 4 у культурно-гуманітарній сфері упродовж останніх 20-ти років ще не стала предметом окремого дослідження в сучасній українській історіографії. Існують лише окремі наукові розвідки щодо деяких аспектів співпраці на двосторонньому рівні. Так, у публікації О. Цуп проаналізовано українсько-чеську співпрацю у культурній галузі у 1990-х рр. [1, с. 243–251]. Окремий розділ монографії Р. Корсака присвячено співробітництву в гуманітарній сфері між Україною та Чехією упродовж 1991–2005 рр. [2]. У монографії Т. Сергієнко – між Україною та Словаччиною у 1990-х рр. [3].

Питання становища угорської національної меншини в Україні та української в Угорщині висвітлили у своїх монографіях відомі українські дослідники – Д. Ткач [4] та Ю. Гузинець [5]. Окремі складові культурної співпраці між Україною та Польщею дослідили у своїх працях В. Бочаров [6], Н. Медведчук [7], Л. Стрільчук [8], Л. Чекаленко [9].

Метою статті є дослідити зміст та стан співробітництва України із Міжнародним Вишеградським Фондом, окреслити правове поле відносин України із країнами Вишеградської групи у культурно-гуманітарній сфері.

Завдання статті – охарактеризувати становище української національної меншини в Угорщині, Польщі, Чехії, Словаччині та відповідно національних меншин зазначених країн в Україні, розглянути культурно-мистецькі та наукові зв'язки України з кожною з країн Вишеградської групи на двосторонньому рівні; виокремити проблемні питання у досліджуваному напрямі співробітництва.

Однією із форм співпраці України із країнами В 4 в гуманітарній сфері є діяльність у рамках Міжнародного Вишеградського Фонду (далі – МВФ), програми якого діють на території України з 2005 р. у двох напрямках. У першому напрямі співпраці можуть приймати участь українські організації та установи, якщо вони мають спільні проекти з організаціями хоча б з двох країн-учасниць В 4. Першим проектом з України, підтриманий МВФ, став проект "Партнерство малих міст України та малих міст країн Вишеградської групи" – травень 2006 р. – квітень 2007 р. Проект впроваджував Інститут трансформації суспільства (Київ). Мета проекту: формування чотирьох партнерських пар малих міст України і Вишеградської групи: Сміла (Україна) – Кендзежин-Кожле (Польща), Золотоноша (Україна) – Лученець (Словаччина), Гадяч (Україна) – Кійов (Чехія), Пирятин (Україна) – Комло (Угорщина) [10].

Упродовж 2005–2012 рр. українські наукові, благодійні організації та інші установи отримали 27 грантів [10]. Кількість профінансованих проектів свідчить про значну взаємну зацікавленість щодо розвитку співробітництва між українською стороною та МВФ.

Другим напрямом співпраці є стипендіальні програми МВФ. Приватні особи – студенти, аспіранти, науковці мають можливість стати учасниками програм, навчаючись або проходячи стажування у вузах однієї з країн В 4. Статистика отримання стипендій українцями свідчить про активну взаємодію між Україною та країнами В 4 у науковій сфері. Так, для порівняння підрахована кількість стипендій, отриманих громадянами України та Білорусі (стипендіальні програми поширюються у Білорусі з 2004 р.) [10]. Кількість наданих стипендій українським представникам упродовж 2005–2012 рр. становить 417, а білоруським – 154 (за 2004–2012 рр.), тобто у 2,7 рази

більше. Україна займає перше місце за участю в стипендіальних програмах для держав, які не є членами В 4.

Вишеградський Фонд щороку публікує річні звіти своєї діяльності. Згідно з даними звіту за 2012 р., частка бюджету виділена Україні за період 2005–2012 рр. склала 4,73 %, або 2222686 євро. Україна є однією з 6 країн "Східного партнерства", які співпрацюють з МВФ. Частка його бюджету для країн "Східного партнерства" за період 2004–2012 рр. склала 9 % або 4553426 євро. Тобто, Україні виділено сума коштів, яка майже дорівнює сумі, виділених п'ятьом іншим країнам "Східного партнерства" разом взятим. За період 2000–2012 рр., згідно з даними МВФ сума 2222686 євро є найбільшою, призначена для держави, яка не входить у В 4 (Фонд співпрацює з 25 державами, які не є її членами). На другому місці після України знаходиться Білорусь. Сума, отриманих нею коштів, за період 2004–2012 рр. нараховує 1195240 євро або 2,55 % [10].

Співпраця в культурно-гуманітарній сфері між Україною та країнами В 4 відбувається і у двосторонньому форматі з кожною з країн-учасниць групи окремо.

На сучасному етапі співробітництво у галузі культури між Україною та Республікою Польща закріплено на законодавчому рівні і регулюється низкою договорів та угод між двома державами. Зокрема, угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про співробітництво в галузі культури, науки і освіти (1997 р.), Протокол між Міністерством культури і туризму України та Міністром культури і національної спадщини Республіки Польща на 2010–2013 рр., Угода про співробітництво у галузі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей (1996 р.), Угода про співробітництво між Державним комітетом архівів України і Генеральною Дирекцією державних архівів Республіки Польща в галузі архівної справи (2008 р.) [11].

На основі протоколу складеного між Міністерствами культури двох країн на 2010–2013 рр. у Польщі організовуються, пов'язані з Україною, фестивалі мистецтва, виставки прикладного та декоративного мистецтва, обміни художніми колективами, гастролі театрів, покази фільмів. Так, упродовж 2011–2012 рр. реалізовувався спільний українсько-польський проект "Європейський Стадіон Культури", у рамках якого відбулося понад 250 культурних заходів, участь в яких взяло 230 українських митців.

Вартим уваги стало проведення "Року Польщі в Україні" (2004 р.) та "Року України в Польщі" (2005) і відповідно ряду культурно-освітніх заходів в обох країнах.

Плідним є співробітництво України з Республікою Польща у галузі освіти. На даний час близько 100 вищих навчальних закладів України плідно співпрацює з понад 200 навчальними закладами Польщі. У рамках відповідних угод про співпрацю до Польщі щорічно відряджаються близько 2500 фахівців і студентів для наукової роботи та стажування [11].

Науково-технічне співробітництво розвивається на основі спільних українсько-польських програм співробітництва в галузі науки і технологій, в рамках яких вже нараховується понад 150 спільних проектів [9, с. 259–260].

Для створення сприятливого клімату польсько-українських відносин окремо стояло завдання подолання спадщини минулого. Важливе значення для зближення обох народів мало вшанування пам'яті тих, хто загинув під час волинських подій 1943–1944 рр. Президенти України і Польщі 11 липня 2003 р. виступили на цвинтарі села Павлівка Волинської області зі спільною заявою "Про примирення в 60-у річницю трагічних подій на Волині" [6, с. 259–260].

Україна та Польща отримали право на проведення фінальної частини чемпіонату Європи з футболу у 2012 р. і успішно справилися з цим завданням.

У Республіці Польща проживає доволі чисельна українська національна меншина. Згідно з останнім загальним переписом населення, проведеним у Польщі у 2011 р., свою приналежність до української національності задекларували 49 тис. осіб, лемками визнали себе 10 тис. осіб. До найвпливовіших українських неурядових організацій Польщі належать: "Об'єднання українців у Польщі", "Союз українців Підляшшя", "Об'єднання лемків", "Українське Товариство" [11].

У Республіці Польща видається низка періодичних видань української громади: часописи "Гомін", "Зустріч", "Між сусідами", "Варшавські українознавчі зошити". У багатьох університетах є спеціалізації з української філології – у Варшавському, Краківському, Люблінському, Познанському, Щецинському та ін. [12, с. 694].

Польська меншина в Україні за переписом 2001 р. нараховує 144,1 тис. осіб, або 0,3 % усіх жителів держави. Україна входить до шести держав світу, в яких польська діаспора (полонія) складає найбільшу етнічну громаду [8, с. 97]. У 1990 і 1991 рр. відбулися два конгреси поляків України, які започаткували "Спілку поляків України". Невдовзі заснована "Федерація польських товариств України". Польська національна меншина має усі можливості для забезпечення своїх духовних потреб. Так, на початок 2000 р. в Україні функціонувало понад 800 громад Римокатолицької церкви, понад 440 недільних шкіл, майже 700 костелів. Для задоволення освітніх

потреб польської меншини в Україні функціонують декілька польських шкіл, майже 300 класів, десятки факультативних груп, у яких вивчають польську мову, літературу, історію [8, с. 99].

Стали традиційними щорічні фестивалі польської культури у Житомирі, Києві, Львові, фестивалі польського фольклору; діє більше сотні аматорських художніх колективів, ансамблів, хорових капел [8, с. 100].

Отже, співробітництво у культурно-гуманітарній сфері України з Республікою Польща активно розвивається.

Особливо увагу у співпраці України з Угорською Республікою приділено питанню становища і захисту прав національних меншин в Україні та Угорщині відповідно. 31 травня 1991 р. між Угорською Республікою і УРСР підписана "Декларація про принципи співробітництва із забезпечення прав національних меншин". Згідно з документом визначені принципи взаємодії щодо забезпечення прав національних меншин в Україні та Угорщині, сторони гарантували створення демократичних систем для дотримання прав людини згідно зі Статутом ООН, Гельсінського заключного акту. Згідно з протоколом до декларації сторони домовилися про створення Змішаної комісії з вирішення питань національних меншин [13, с. 170]. Юридично права національних меншин – угорської в Україні та української в Угорщині закріплені також у інших документах. Зокрема, Договір про основи добросусідства і співробітництва (1991 р.), Угода про співробітництво в галузі культури, освіти та науки (1995 р.) [18]. Вирішенню спільних питань із забезпечення прав національних меншин сприяє Спільний план дій, підписаний 6 березня 2007 р. прем'єр-міністрами України та Угорщини, також діяльність Угорсько-української міжпарламентської спільної комісії (створена 1995 р. в рамках Угоди про співпрацю між Державними Зборами Угорщини і Верховною радою України) [15, с. 149, 153].

Згідно з даними перепису населення України 2001 р. на території України проживає 156,6 тис. угорців. 96,8 % усіх угорців проживають у Закарпатській області, що становить 12,1 % від населення області [4, с. 436].

Завдяки діяльності змішаної комісії з вирішення питань національних меншин відкрито низку національних угорських шкіл та бібліотек на Закарпатті, Закарпатський угорський педагогічний інститут у м. Берегово (угорська мова навчання на п'яти факультетах), угорський професійний театр у м. Берегово, виділено приміщення для навчальних потреб українців в Угорщині, запроваджено двомовні назви населених пунктів, у яких проживають спільно українці та угорці, відкрито декілька нових пунктів пропуску [5, с. 147]. Задоволенню культурно-освітніх потреб угорців в Україні сприяв дозвіл українського уряду на переклад тестових завдань зовнішнього незалежного оцінювання угорською мовою.

На Закарпатті діє 103 навчальні заклади, у яких ведеться навчання угорською мовою (як основною або додатковою до української), 13 угорських громадських об'єднань, 82 клубні установи, 570 колективів художньої самодіяльності, видається 13 періодичних видань угорською мовою [5, с. 158; 4, с. 438].

Однак змішана комісія не може вирішити усіх проблемних питань національних меншин в Україні та Угорщині, особливо це стосується прояву автономістських тенденцій. Доказом цього стали проекти про надання територіальної автономії для угорської меншини у межах Берегівського району, дещо пізніше Притисянського району на Закарпатті (хоча на розгляд Верховної Ради України вони так і не були подані). Проте зазначимо, що угорська меншина на Закарпатті представлена у органах місцевої влади та самоврядування [5, с. 153–157].

З 1 січня 2011 р. вступив в силу Закон "Про внесення змін до Закону 1993 р. Угорської Республіки "Про угорське громадянство", згідно з яким, іноземці угорського походження, які постійно проживають на території суміжних з Угорщиною країн, можуть отримувати громадянство Угорської Республіки за спрощеною процедурою. Згідно з даними Міністерства юстиції Угорської Республіки, трохи більше ніж за 2 роки паспорти отримали 8783 осіб, які проживають в Україні, однак українські журналісти називають цифру у десять разів більшу – 80–90 тис. [14; 15]. Зауважимо, що в Україні подвійне громадянство не визнається, тому офіційної статистики з українського боку немає.

Українська національна меншина в Угорщині значно менша у порівнянні з угорською в Україні. Згідно з останнім переписом населення Угорщини (лютий 2001 р.), на території Угорської Республіки визнає себе українцями 5070 осіб, русинами – 1098 осіб, що разом становить 6168 осіб. В Угорщині офіційно зареєстровано і діє декілька товариств та культурно-просвітніх організацій української і русинської громад, а українська мова і література викладається у чотирьох вузах Угорщини: у Будапештському науковому університеті ім. Лоранда Етвеша, Сегедському науковому університеті, Ніредьгазькому інституті та Дебреценському науковому університеті [16].

У 1999 р. в Будапешті обрано державний орган самоврядування українців Угорщини, на підтримку якого угорський уряд щорічно виділяє кошти [4, с. 442].

Зазначимо, що диспропорція у кількості двох національних меншин угорської в Україні та української в Угорщині не завадила формуванню добросусідських відносин між державами. Така ситуація дуже рідко трапляється у світовій історії, так як, часто багаточисельні національні меншини схильні до гострих проявів сепаратизму.

Прикладом дійсно добросусідських відносин стало визнання 24 листопада 2003 р. Державними Зборами Угорської Республіки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні актом геноциду українського народу.

В Угорській Республіці та Україні часто здійснюються заходи, скеровані на популяризацію рідної культури у сусідній країні. Лише за останні роки (2011–2012 рр.) пройшли виставки українських митців в Угорщині: О. Матвейцевої, сім'ї Коржів, Л. Корж-Радько, В. Репіка, І. Петрова та Г. Петрової. 25 лютого 2012 р. у Будапешті були проведені заходи з відзначення Дня української культури в Угорщині [16].

Важливим елементом культурної складової українсько-угорських відносин є встановлення пам'яток видатним діячам та з приводу важливих історичних подій. В Україні встановлено понад 60 пам'яток та пам'ятних знаків на вшанування угорських політичних, культурних діячів. В Угорщині встановлено пам'ятник Т. Шевченку в Будапешті (2007 р.), пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у Будапешті (2009 р.). У Будапешті відкрито пам'ятну дошку на будинку, у якому функціонувала надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині (2011 р.) [16].

Відносини України та Угорщини в культурно-гуманітарній сфері є доволі насиченими, позаяк країни зацікавлені у їх подальшому розвитку. Великий вплив на ці процеси має етнополітичний інтерес Угорщини.

Договірно-правову базу співробітництва України з Словацькою Республікою в культурній галузі складає низка документів. Зокрема, Договір між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Словацької Республіки про співробітництво в галузі культури (1996), Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Словацької Республіки про науково-технологічне співробітництво (2002), План співробітництва між міністерствами культури обох країн на 2008–2012 рр. [17].

У березні 2006 р. відбулися Дні культури України в Словацькій Республіці, у травні 2008 р. – Дні культури Словаччини в Україні [17].

Співпраця в освітній сфері між двома країнами реалізується на основі укладених 30 угод та договорів між вузами України та Словаччини, а також 4 угод, в яких однією з сторін виступає український вуз, а іншою – структурний підрозділ Словацької академії наук [3, с. 120–121].

Плідною є взаємодія Дослідного центру Словацької Асоціації зовнішньої політики (далі – ДЦ САЗП) та РФ НІСД в м. Ужгороді. Одним із найвідоміших проектів став "Словацько-український навчально-дослідний центр – SUREC". За спільною ініціативою ДЦ САЗП та РФ НІСД в м. Ужгороді вже відбулося понад 50 семінарів за участю представників державної та місцевої влади, підприємців, журналістів, науковців, аспірантів обох держав [89, с. 125].

Згідно з даними офіційного перепису населення Словацької Республіки у 2011 р., представників української національної меншини в Словаччині нараховується 7,5 тис. осіб або 0,1 % населення. Українці у Словаччині мають періодичні видання: газета "Нове життя", орган Союзу русинів-українців Словацької Республіки, журнал "Дукля" [17].

На території України представники словацької національної меншини мешкають переважно у Закарпатській області. На 2001 р. словацька національна меншина на Закарпатті нараховувала 5 695 осіб.

Словаки в Україні мають свої культурно-національні товариства. Найбільш авторитетними серед них є об'єднана культурно-освітня організація "Матіца Словенска на Закарпатті", Товариство словаків Закарпаття імені Л. Штура [3, с. 127–129].

З 1994 року діє двостороння українсько-словацька комісія з питань національних меншин, освіти і культури, завданням якої є сприяння співробітництву між Україною і Словацькою Республікою в галузі забезпечення прав національних меншин. Наразі задоволенню культурних і освітніх потреб представників української національної меншини у Словаччині та словацької національної меншини в Україні має також сприяти створення та розгортання діяльності Центру української культури у м. Пряшів та Центру словацької культури у м. Ужгород, проте джерела та механізми фінансування вище зазначених проектів не визначені [19].

Договірно-правова база співпраці України з Чеською Республікою в культурно-гуманітарній сфері нараховує низку договорів та угод. Зокрема, Договір про дружні відносини та співробітництво між Україною і Чеською Республікою (1995 р.), Угода про наукове співробітництво між Національною академією наук України та Академією наук Чеської Республіки (2000 р.), Угода між Міністерством освіти і науки України та Міністерством освіти, молоді та спорту Чеської Республіки про співробітництво в галузі освіти і науки (2003 р.), Угода між Міністерством культури і туризму

України та Міністерством регіонального розвитку Чеської Республіки про співробітництво в галузі туризму (2006 р.) [20].

Стало практикою проведення Днів культури – української в Чехії та чеської в Україні. Заходи здійснюються посольством України в Чеській Республіці, Міністерством культури Чеської Республіки, діаспорними організаціями, посольством Чеської Республіки та Чеським центром в Україні.

З 24 травня 2013 р. упродовж 10 днів на Закарпатті організовано фестиваль "Дні чеської культури в Ужгороді", покликаний створити атмосферу чеського міста та одночасно звернути увагу чехів на туристичну привабливість українського західного краю. Фестиваль пройшов з насиченою програмою – урочисті події та розваги, виступи закарпатських та чеських гуртів, національна чеська музика, страви та пиво [21, с. 15].

Важливим також став захід, організований чеською та українською сторонами на честь вшанування 70-ої річниці битви біля Соколова (відбулася 8 березня 1943 р. на Східному фронті). Так, 5–9 березня 2013 р. на Харківщині відбулося декілька пам'ятних заходів, організованих Міністерством оборони Чеської Республіки, Міністерством внутрішніх справ України, громадою Соколова, клубом воєнної історії Києва, Чехословацьким легіонерським товариством. З Чеської Республіки прибуло близько 180 осіб (в тому числі -заступник міністра оборони Чехії В. Піцкем та заступник голови Сенату М. Горська) [22, с. 11].

Тісні зв'язки підтримують між собою українські та чеські вузи (діє близько 15 угод про співробітництво між вишами України та Чеської Республіки) [20]. Важливим є факт створення у Карловому університеті Інституту українських студій, спеціальності україністики на філософському факультеті Масарикового університету м. Брно [2, с. 70], Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова в Празі у 2003 р.

У Чеській Республіці проживає досить чисельна українська діаспора, яка згідно з останнім переписом населення у 2001 р. нараховувала 22 тис. чеських громадян українського походження, або 0,2 % від населення країни. Проте, маємо зазначити і про 135 тис. зареєстрованих українських трудових мігрантів (станом на вересень 2009 р.), які проживають на території Чехії. Частина з них одержала дозвіл на проживання в Чеській Республіці на 10 і більше років. Крім того, за даними МВС Чеської Республіки, у Чехії нелегально перебуває до 30000 українських трудових мігрантів [20].

У Чеській Республіці діє близько 13 українських громадських організацій. Також при чеському Уряді діє постійна Комісія з питань національних меншин, в якій українську громаду у Чехії представляє О. Мандова. Українці в Чехії мають свої видання: журнал "Пороги", "Український журнал", щомісячник "Українська газета" [20].

Чеська діаспора також є представленою в Україні. Згідно з переписом населення 2001 р., в Україні нараховувалося 5 917 осіб чеської національності. У травні 1995 р. було створено спільну земляцьку організацію – Чеську національну раду України, яка об'єднувала земляцтва різних областей України. Мета діяльності Ради і земляцтв – збереження чеської мови, культурної спадщини, відновлення чеських шкіл [23].

Чеська Республіка періодично надає Україні гуманітарну допомогу. Так, у 2010 р. з бюджету Чехії виділено 3130000 крон, скерованих на розвиток громадянської освіти, заснування професійних антикорупційних неурядових організацій в Україні, поширення досвіду Чехії у плануванні сталого розвитку сільськогосподарських територій в Криму [24]. Уряд Чеської Республіки на засіданні 13 квітня 2011 р. схвалив надання у 2012 р. виняткової одноразової фінансової допомоги у розмірі 2,6 млн євро для фонду, який займається будівництвом нового укриття для пошкодженого реактора в Чорнобилі [23].

Отже, співробітництво між Україною та країнами В 4 в культурно-гуманітарній сфері є доволі успішним. Цьому сприяє договірно-правова база, міцні історичні та культурні зв'язки, спільна інтеграція в світовий освітній та науковий простір. Наявність національних меншин відкриває нові можливості для поглиблення відносин між країнами.

Однак маємо констатувати і наявність певних проблемних питань у цьому напрямі співпраці. Зокрема, в українсько-угорських відносинах більшої уваги зі сторони української влади потребує питання фінансового забезпечення культурних та освітніх потреб угорської національної меншини в Україні. Нагальною потребою є вироблення концепції і зайняття чіткої позиції Україною щодо питання подвійного громадянства в нашій державі.

В українсько-польських відносинах проблемним залишається питання повернення культурних та матеріальних цінностей. Досить активну полеміку викликала ситуація, що склалася навколо батальних полотен італійського художника XVII ст. М. Альтомонте з фондів Львівської національної галереї мистецтв – "Битва під Віднем" (1688 р.) та "Битва під Парканами" (1692 р.). Хоча наприкінці червня 2012 р. у Львові відбулося засідання музейної ради, на якому ухвалили рішення про долю

картин М. Альтомонте, які будуть експонуватися в Олеському та Золочівському замках, процес знайдення компромісу був досить складним, так як польська сторона наполягала на передачі унікальних полотен на депозит костелу Святого Лаврентія, що знаходиться у Жовкві Львівської області.

Складним є питання опіки над місцями національної пам'яті. Маємо констатувати і на відсутності активності представництв України у сфері увічнення місць пам'яті жертв війни та репресій.

Проблемним моментом залишаються ефект "війн пам'яті". Йдеться, передовсім, про різне тлумачення, скажімо в Україні та Польщі, тих або інших дій у певних історичних умовах, спрямованих на вирішення відповідних національних і державних цілей. Звідси і різне сприйняття, міфологізація, героїзація і навіть демонізація багатьох історичних осіб та подій.

Підтримуємо думку С. Трояна, що потрібно відійти від аналізу українсько-польської історичної спадщини та її біфуркаційних точок крізь призму теорії фронтиру, а, натомість, перейти до концепції наведення мостів, творення чи конструювання спільного простору порозуміння у такій вразливій і тонкій сфері, якою виступає соціальна пам'ять та історична свідомість українського та польського народів [25].

Вважаємо, що за умови вирішення цих проблемних питань, співпраця України з країнами В4 в культурно-гуманітарній сфері підніметься на вищий рівень і сприятиме зміцненню всієї системи співробітництва на міждержавному рівні в цілому між нашими країнами.

Список використаних джерел

1. Цуп О. В. Українсько-чеське співробітництво в сфері культури та освіти (90-і рр. XX століття) // Інтелігенція і влада. – Громадсько-політичний, науковий збірник. Серія: історія. Одеса: Астропринт, 2008. – Вип. 11. – С. 243–251.
2. Корсак Р. В. Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991–2005 рр.: моногр. / Р. В. Корсак. – Ужгород: Гражда, 2007. – 208 с.
3. Сергієнко Т. С. Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (90-ті роки XX – початок XXI століть) / Т. С. Сергієнко. – Ужгород: Видавництво "Карпати", 2012. – 274 с.
4. Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Моногр. / Д. І. Ткач. – К., 2004. – 480 с.
5. Гузинець Ю. І. Етнополітичний аспект угорсько-українських міждержавних відносин: монографія / Ю. І. Гузинець. – Ужгород: Ліра, 2011. – 229 с.
6. Бочаров В. В. Євроінтеграційні орієнтири стратегічного партнерства України і Республіки Польща // Сучасна українська політика. Спецвипуск. Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів. – К.: Фенікс, 2011. – С. 129–136.
7. Медведчук Н. А. Українсько-польське співробітництво в гуманітарній сфері: кінець 80-х – 90-ті роки XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / Н. А. Медведчук. – Л., 2004. – 20 с.
8. Стрільчук Л. В. Питання етнічних меншин у відносинах між Україною та Польщею / Л. В. Стрільчук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – Випуск 2. – С. 96–102.
9. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підручник / Л. Д. Чекаленко, С. Г. Федуняк. – К.: Персонал, 2010. – 464 с.
10. Visegrad Fund. Official website. – Mode of access: <http://visegradfund.org/about/>
11. Посольство України в Республіці Польща. Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://poland.mfa.gov.ua/ua>
12. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Л., 2002. – 752 с.
13. Зібрання чинних міжнародних договорів України / Міністерство закордонних справ України. – К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2001. – Т. 1: 1990 – 1991 рр. / [уклад. Є. В. Корнійчук; голова ред. ради А. М. Зленко]. – 2001. – 456 с.
14. За два роки майже 9 тис. українців отримали угорське громадянство // Тиждень. – 2013. – 26 березня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/75556>
15. Роздвоєння особистості. Чим небезпечне подвійне громадянство в Україні // Тиждень. – 28 березня 2013. – № 13.
16. Посольство України в Угорській Республіці. Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://hungary.mfa.gov.ua/ua>
17. Посольство України в Словацькій Республіці. – Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://slovakia.mfa.gov.ua/ua>
18. Гарагонич В. Транскордонне співробітництво України: мости через кордони / В. Гарагонич. – Ужгород, Видавництво "Карпати", 2011. – 430 с.
19. Українсько-словацькі відносини в контексті зміни політичного ландшафту. Підсумки року. Аналітична записка. 02.03.2011 // Національний інститут стратегічних досліджень. Регіональний філіал в м. Ужгороді. – Режим доступу: <http://uz.niss.gov.ua/articles/388/#sdfootnote3sym#sdfootnote3sym>
20. Посольство України в Чеській Республіці. – Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://czechia.mfa.gov.ua/ua>
21. Культурно-політичний часопис для українців у Чеській Республіці "Пороги". – № 5–6. – 2013. – С. 15.
22. Культурно-політичний двотижневик для українців у Чеській Республіці "Пороги". – № 1–2. – 2013. – С. 11.
23. Посольство Чеської Республіки в Україні. – Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.mzv.cz/kyiv/uk>
24. Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic. – Official website. – Mode of access: <http://www.mzv.cz/en>
25. Українсько-польські відносини: архітектоніка соціальної пам'яті / С. С. Троян // Міжнародна наукова конференція "Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії" (Ніжин, 13–14 травня). – Режим доступу: [troyan-ss.yolasite.com/resources/Politologia_statia_1.doc](http://ss.yolasite.com/resources/Politologia_statia_1.doc)

Ирина Мудриевская

КЛЮЧЕВЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ПРОЦЕССА СОТРУДНИЧЕСТВА УКРАИНЫ СО СТРАНАМИ ВЫШЕГРАДСКОЙ ГРУППЫ В КУЛЬТУРНО-ГУМАНИТАРНОЙ СФЕРЕ

В статье рассматриваются отдельные составляющие системы сотрудничества Украины со странами Вышеградской группы в гуманитарной сфере. Определены особенности взаимодействия Украины с Международным Вышеградским Фондом. Определена специфика положения венгерской, польской, словацкой, чешской национальных меньшинств в Украине и украинского в Венгрии, Польше, Словакии, Чехии. Освещены некоторые мероприятия культурного сотрудничества Украины со странами Вышеградской четверки на двустороннем уровне. Обращено внимание на научные связи Украины со странами Вышеградской группы.

Ключевые слова: сотрудничество в гуманитарной сфере, договорно-правовая база, национальное меньшинство, Международный Вышеградский Фонд, культурно-гуманитарная сфера.

Iryna Mudriyevska

KEY ASPECTS OF THE PROCESS OF UKRAINE'S COOPERATION WITH THE COUNTRIES OF THE VISEGRAD GROUP AT THE HUMANITARIAN AREA

The article deals with the individual components of cooperation between Ukraine and the countries of the Visegrad Group at the humanitarian area. The article defines the features of an interaction of Ukraine with the International Visegrad Fund. The specific of situation of the Hungarian, Polish, Slovak, Czech national minority in Ukraine and Ukrainian in Hungary, Poland, Slovakia and Czech Republic is considered. Some measures of the cultural cooperation between Ukraine and the countries of the Visegrad Four at bilateral level are highlighted. Attention is paid to scientific relations of Ukraine with the countries of the Visegrad Group.

Key words: cooperation at the humanitarian area, legal framework, national minority, International Visegrad Fund, the cultural-humanitarian area.

УДК 94(73+594)

Інна Підберезних

ВІДНОСИНИ США ТА СИНГАПУРУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті розглядаються основні етапи розвитку відносин США та Сингапуру на початку ХХІ ст. Аналізуються чинники, що визначають характер двостороннього співробітництва у сучасних дипломатичних, політичних, економічних, науково-технічних відносинах та військових навчаннях. Визначено значення капіталовкладень США в економічний розвиток Сингапуру. Висвітлено сучасні політичні, економічні, науково-технічні та військові здобутки країни. Окреслюються успіхи та проблеми американсько-Сингапурської взаємодії на сучасному етапі міжнародних відносин.

Ключові слова: зовнішня політика, економічна інтеграція, Сингапур, співробітництво, США.

Актуальність обраної проблематики визначається тим, що кінець ХХ ст. проголошено часом змін в усьому світі, який постійно підтверджується зростаючим рівнем розвитку окремих країн, виходом їх на провідні позиції у зв'язку із швидким розвитком економіки, демократичними змінами. Республіка Сингапур є яскравим прикладом процесу глобалізації економіки, становлення сучасної державності та розвитку демократії. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки ілюструє становлення і розвиток феномену розвитку міста-держави Сингапур.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації, враховуючи глобальний характер змін за останні два десятиріччя, констатується про трансформацію сучасної системи міжнародних відносин, яка суттєво відрізняється від системи міжнародних відносин характерної для останнього десятиліття ХХ ст.

По-перше, новій системі міжнародних відносин притаманна велика ступінь раціональності, що проявляється у прагненні світового лідера США регулювати міжнародні відносини на основі власних уявлень та інтересів. Залишаючись єдиною наддержавою світу, США проявляють активний інтерес до процесів економічної інтеграції в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, приділяючи

особливу увагу країнам, які перебувають у безпосередній близькості до потенційного лідера – Китаю.

По-друге, новій системі міжнародних відносин притаманна стихійність, завдячуючи якій відбувається переродження деяких її елементів, що походить від самої системи міжнародних відносин. При цьому деструктивність та хаотичність розвивається на противагу тенденцій до жорсткої раціоналізації, системності і впорядкованості. Взаємодія відносно стійкої системи міжнародних відносин ХХ ст. та її переродження у ХХІ ст. призводить до розвитку "класичних" міждержавних відносин, які яскраво відображено у розвитку і становленні міждержавних відносин США, єдиної країни у світі, яка має політичні, військові, наукові відносини з усіма країнами світу, не останнє місце серед яких належить і Сингапуру.

Мета цієї публікації полягає у тому, щоб дослідити розвиток відносин між США та Сингапуром на початку ХХІ ст. і охарактеризувати основні чинники, що здійснили вплив на рівень двостороннього співробітництва.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі основних методів, засобів і власне етапів становлення міжнародних відносин між США та Сингапуром в економічній, дипломатичній, науково-технічній та військовій сферах.

Основу джерельної бази статті становлять праці Г. Алмонда, Д. Аптера, Є. Арапова, Д. Белла, А. Бентлі, С. Беризинського, С. Блека, Д. Растоу.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями з теорії політичного процесу, як Д. Мілль, Т. Парсонс, С. Хантингтон, Ш. Ейзенштадт. Зокрема, у працях дослідники висвітлюють характер політичного та економічного розвитку країни з часу Британської колонізації по теперішній час. Загалом науковці визначають основні аспекти зовнішньополітичного курсу Сингапуру із США, які мають ознаку економічно-військового співтовариства і взаємодопомоги, а також розвивають думку про перспективи і характер майбутньої співпраці країн в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Важливим чинником для розвитку будь-якої держави є її широкомасштабна участь у міжнародній політиці та встановленні міжнаціональних та міжконтинентальних зв'язків. Закінчення "холодної війни" послугувало стартом для серйозних змін у системі міжнародних відносин ХХІ ст. Головною тенденцією переходу до нової глобальної розстановки сил є акцентування уваги на АТР, де сконцентровані нові політичні центри, одним з яких є Республіка Сингапур.

Отримавши незалежність у 1965 р., Сингапур залишився самостійною але бідною країною, яка мусила імпортувати навіть прісну воду. За часів правління Лі Куан Ю розроблена стратегія економічного розвитку, яка базувалася на перетворенні країни у фінансовий і торговий центр в Південно-Східній Азії, виготовленні висококонкурентної продукції, залученні іноземних інвесторів. Результатом модернізації 1959–1990 рр. стало те, що на сьогодні країна належить до числа тих небагатьох держав, де вартісний обсяг експорту перевищує розмір валового внутрішнього продукту.

Однією з особливостей промислового розвитку Сингапуру є виключно важлива роль держави в галузі економічного розвитку. Модернізація виробництва у Сингапурі відбувалася у три етапи. Перший етап розпочинається з середини 60-х років, коли Сингапур поживався розвитком промисловості, орієнтованої на експорт, починаючи з простих, але трудомістських галузей. Проте через високу вартість робочої сили ця продукція не витримала конкуренції і Сингапур перейшов до форсованого розвитку технологічно складних галузей промисловості, що послужило початком нового економічного етапу розвитку Сингапуру. У 1980 р. була прийнята програма "Друга промислова революція", якою було проголошено перехід до новітніх технологій у виробництві. У результаті цих перетворень американські транснаціональні корпорації заклали основу масштабного високотехнологічного перевороту промисловості Сингапуру, що призвело цю невелику державу у компанію до великих і конкурентоспроможних виробників [1].

Низка чинників історичного та економічного характеру були об'єктивною перепороною розвитку процесу індустріалізації у Сингапурі, а саме малі розміри країни, повна відсутність природних ресурсів, надзвичайно високі темпи приросту населення, порівняльна дорожня робочої сили тощо. Однак для Сингапуру ці перепони стали стимулом. Завдяки своєму географічному положенню Сингапур опинився на важливому морському шляху Азії, що робить участь країни в міжнародному товарообміні незамінним компонентом зовнішньоекономічної політики.

До 1980 р. США стали найважливішим торговим партнером Сингапуру, що таким чином мали вирішальний вплив на добробут країни. Вже у 1988 р. в Сингапурі загальний обсяг експорту в США складав 18,8 млрд доларів, що на 28 % більше порівняно з попередніми роками і нараховувала 24 % від загального обсягу експорту країни. Тобто, експорт Сингапуру в США випередив його імпорт [3].

Третій етап розпочався 6 травня 2003 р., коли була підписана двостороння угода між США і Сингапуром про вільну торгівлю, яка набула чинності лише 1 січня 2004 р. Зростання американських інвестицій в Сингапурі і значна кількість американців, що проживають у цій невеличкій державі розширили можливості для контактів між цими двома країнами. На сучасному етапі відбувається поглиблення двосторонніх відносин у зоні вільної торгівлі, включаючи торгівлю текстилю та одягу, телекомунікацій і захисту прав інтелектуальної власності [8].

Співробітництво країни на міжнародній арені відбувається на засадах цілої системи союзницьких відносин у різних галузях і аспектах, але така система не передбачає укладання повноцінних союзницьких договорів, однак робить можливими більш надійний фундамент для міжнародної співпраці в окремих галузях. Так, міжнародна співпраця Сингапуру з США, яка є однією з найсильніших економічних держав світу, стала основою індустріального розвитку країни.

Визначимо декілька важливих чинників, завдяки яким Сингапур був змушений співпрацювати з США: по-перше, зростання значення "убудованості" економіки будь-якої країни (незалежно від розміру та наявних природних ресурсів) в глобальну економіку; по-друге, націленість економічної політики найбільш розвинених країн на ефективний інноваційний стрибок; по-третє, розвиток інтелектуального ринку з акцентом на використання людського капіталу.

Отже, ці чинники нівелюють значення "ефекту масштабу" у сучасній економіці, роблять багато країн менш залежними від сировинних ресурсів і більш залученими в глобальні технологічні процеси передових наукомістських галузей.

Досить активним є інвестиційне співробітництво. Сингапур і США не тільки знаходяться поруч у провідних світових рейтингах, але за багатьма показниками економічного та інноваційного розвитку цей "азійський дракон" випереджає США.

Але відсутність у Сингапурі великого внутрішнього ринку зумовило те, що приватний бізнес тут представлений в основному транснаціональними корпораціями (ТНК) і лише незначною мірою національними малими фірмами. У такій ситуації Сингапур залишається однією з ланок міжнародної мережі ТНК, причому ланкою, в якому низька сумарна купівельна спроможність населення (всього 5 млн жителів) [2]. Саме тому для Сингапуру життєво важливо стати такою ланкою, де створюється найбільше доданої вартості, де вища оплата праці, переважають високотехнологічні та наукомістські види послуг.

США і Сингапур є взаємодоповнюючими системами: американські корпорації отримують в цій країні належну державну опіку і підтримку, а ТНК забезпечують приплив прямих інвестицій із США [5].

Стимулюючи присутність багатонаціональних корпорацій у своїй економіці, Сингапур здійснює програми спільних інвестицій. Рада з економічного розвитку Сингапуру розробила нові концепції, зокрема, формування груп галузей промисловості зосередження зусиль на великих інвестицій в області технологій, наприклад, виробництва кремнієвих пластин, біотехнологій, хімічних технологій.

З метою залучення зарубіжних малих і середніх іноземних підприємств створюються бізнес-центри, зокрема, для представників скандинавських країн, Німеччини і Франції.

Тісна співпраця між Сингапуром і США продовжує інтенсивно розвиватися і до цього часу. Згідно з планами адміністрації президента Б. Обама, планується до 2015 року подвоїти експорт у цьому регіоні. Між країнами укладаються нові торгові угоди. Наприклад, "Договір про вільну торгівлю" від 7–8 травня 2007 р. Угода має сприяти зростанню обсягів двосторонньої торгівлі та інвестицій, забезпечити підвищення довіри з боку інвесторів та бізнесменів.

Пріоритетним напрямом відносин США та Сингапуру є також розширення американського бізнесу у Тихоокеанському регіоні. Про це свідчить той факт, що міністр торгівлі та промисловості Сингапуру С. Ісварен на відкритті Міжнародної асоціації ігрових регуляторів 2012 р. заявив, що регулюючий орган Сингапуру підписав угоду з Пенсільванією для посилення співпраці, з акцентом на обмін інформації та досвідом [7]. Таким чином, з точки зору історичної перспективи, Сингапур знаходиться на стадії переходу від стану, при якому займався переважно адаптацією, асиміляцією і розповсюдженням технологій, розроблених закордонними корпораціями, до більш збалансованої системи, яка приділяє значну увагу розвитку власного інноваційного потенціалу.

Незмінно актуальною сферою для американсько-сингапурського співробітництва залишається військово-політичне питання. Про це свідчать численні спільні з США військові навчання, що проводяться під егідою миротворчої діяльності США.

Одним із таких спільних заходів є компанія під назвою "Golden Merlion", що почалася 7 жовтня 2010 р. Американсько-Сингапурські морські навчання проводилися у водах Сан-Дієго (Каліфорнія), де розташовані основні військово-морські сили США. Серед завдань було випробування нової техніки. Усунення потенційних небезпек і підвищення оперативних можливостей, проведення медичних операцій та евакуації. До цієї військової операції були залучені 4 кораблі, 1 підводний човен і 6 гелікоптерів [3].

Згідно угоди про вільну торгівлю 2003 р., у Сингапурі регулярно перебуває понад 100 американських військово-морських кораблів щороку, а також понад 200 американських військовослужбовців, що дають змогу контролювати військово-морські бази у Сингапурі.

Американський посол підкреслив, що Сингапур, будучи стратегічним союзником США, відіграє вкрай важливу роль у забезпеченні миру і безпеки в регіоні. Одночасно глава представництва США зауважив, що нові американські бойові кораблі не будуть "базуватися" у Сингапурі, а лише "направляються" в країну. Однак, експерти відзначають, що реальної різниці немає – нові бойові кораблі будуть знаходитися і постійно обслуговуватимуться саме у Сингапурі [6].

До того ж, Сингапур для США – насамперед країна, що розташована у центрі важливих морських комунікацій Азії. Острів став однією зі стратегічних країн для офіційного Вашингтона, який побоювався, що після об'єднання всього В'єтнаму під владою комуністів "теорія доміно" спрацює у острівних країнах Південно-Східної Азії. Зі свого боку, Сингапур вбачав саме у військовій присутності США у регіоні, де відбулись китайська "культурна революція", в'єтнамська війна і комуністичні перевороты в Лаосі та Камбоджі, гарантією своєї безпеки.

Слід зазначити, США, непокоячись зростаючою могутністю Китаю, відновили політику стримування цієї країни, що проводилася у 50–70 рр. ХХ ст. Зважаючи на стратегічне становище, уряди США та Сингапуру в кінці листопада 2011 р. уклали угоду, яка передбачає базування американського флоту (кораблі "Littoral Combat Ships") на сингапурській базі ВМС Чангі. Відповідно до досягнутих Сингапуром і США домовленостей, планувалося розміщення чотирьох бойових кораблів, які будуть дислоковані на базі почергово. Чисельність основної команди кожного з кораблів повинна становити 40 осіб, в разі необхідності чисельність може бути збільшена до 75. Коли кораблі будуть базуватися у водах Сингапуру, їх команди будуть жити на кораблях. Перші кораблі, за свідченням агентства "Сінхуа", прибули до порту у другому кварталі 2013 року [4].

США готові і надалі надавати підтримку у військовій галузі: збільшити обороноздатність Сингапуру, за рахунок нової техніки; обмін кваліфікованими кадрами для передачі військового досвіду та ін. Обидві країни беруть участь у переговорах про транс-тихоокеанське партнерство [9].

Політичний діалог США і Сингапуру розвивається не лише в економічному, військово-технічному напрямку, а й в науковому – приділяється велика увага завданням розвитку креативної економіки, заснованої на використанні креативних індустрій. Ще в 2002 р. була оголошена ініціатива "Перетворення Сингапуру", націлена на перетворення країни на світовий центр креативності, інновацій та дизайну [4].

З цією метою уряд реформує систему освіти так, щоб стимулювати розвиток творчих здібностей молоді. Одним з шляхів такого стимулювання стало впровадження молодих, по-новому мислячих талановитих людей в різні державні структури, що відповідають за економічну політику.

У США акцент на креативний напрямок інноваційної економіки проявляється, зокрема, у тому, що в традиційне STEM-утворення, що включає такі дисципліни, як наука, технології, інженерна справа і математика (science, technology, engineering, mathematics) – активно включаються творчі, художні предмети, об'єднані загальним терміном "Arts" ("гуманітарні науки").

Сингапур зумів залучити такі великі американські ТНК, як Motorola, Intel, IBM, Hewlett-Packard і Microsoft та прагне стати першим в світі "розвиненим островом", де останні досягнення комп'ютерних технологій будуть поставлені на службу суспільству [1].

У цьому контексті обидві країни у пошуках шляхів вирішення таких сучасних інноваційних завдань, як оптимізація, максимальне співвідношення фундаментальних і прикладних досліджень, розвиток державно-приватного партнерства і креативної економіки. Досвід цих країн дуже важливий для вирішення проблем створення інноваційних економік в інших країнах.

Конструктивну взаємодію країн може підтвердити і виключення урядом США Сингапуру із санкційного списку країн, що закуповують нафту в Ірані, про що заявила 28 червня 2012 р. держсекретар США Хіларі Клінтон [3]. Конгрес США на початку 2012 р. наділив адміністрацію правом застосовувати додаткові санкції іноземним фінансовим інститутам та компаніям, що укладають угоди з Іраном. Метою цього кроку було скорочення фінансування іранської економіки.

Загалом, Сингапур, як країна що розвивається, має потенціал для виходу у провідні країни світу, зацікавлена в економічній та військовій присутності США. І ці наміри співпадають з проазійською спрямованістю міжнародної діяльності США, які вбачають в країнах Південно-Східної Азії важливих торговельних, економічних партнерів. Незважаючи на невеликий розмір країни, Сингапур сьогодні є і залишається одним із найбільших торговельних партнерів США. Більша частина американських інвестицій зосереджена у виробництві електроніки, зберіганні і переробці нафти, хімічній промисловості. І не випадково, саме в цих галузях Сингапур посідає провідне місце серед країн світу.

Таким чином, аналізуючи американсько-Сингапурську взаємодію, можна зробити наступні висновки. В основі відносин США та Сингапуру лежать спільні цінності, відданість принципам

демократії та ринкової економіки. Між країнами склалася достатня договірно-правова база, взаємодія відбувається як на двосторонньому, так і на багатосторонньому рівнях.

Список використаних джерел

1. U.S. Department of State Diplomacy in Action: фінішна пряма до затвердження // Портал про United States – Singapore Relations. – Режим доступу: <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2012/11/200671.htm>
2. Singapore Orders Lafayette Frigates // Asia-Pacific Defence Reporter, April / May 2000. – P. 39.
3. U.S. Department of State Diplomacy in Action: фінішна пряма до затвердження // Портал про U.S. Relations with Singapore. – Режим доступу: <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/2798.htm>
4. International Relations and security network: фінішна пряма до затвердження // Портал про Singapore and the US: Security Partners, Not Allies. – Режим доступу: <http://isn.ethz.ch/Digital-Library/Articles/Detail/?lng=en&id=168339>
5. Chanlett-Avery E. Singapore: Background and U.S. Relations / Emma Chanlett-Avery // Congressional Research Service. – July 26, 2013. – 5 p.
6. Арапова Е. Интеграция стран Восточноазиатского саммита и интересы США / Е. Арапова // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – №5. – С. 65–70.
7. НИД Сингапура призвал США отменить санкции в отношении Мьянмы. – Режим доступу: <http://ria.ru/world/20120202/554816023.html>
8. США снимают санкции с КНР и Сингапура. – Режим доступу: <http://ria.ru/economy/20120628/687442800.html>
9. Курзанов В. Сингапур в экономике Юго-Восточной Азии: учебное пособие / В. Курзанов. – М.: Наука, 1985. – 134 с.
10. Мусійчук В. А. Сингапур: становлення національної ідентичності / В. А. Мусійчук // Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі. Колективна монографія. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. – С. 163–171.
11. Алишев Т. Б., Гильмутдинов А. Х. Опыт Сингапура: создание образовательной системы мирового уровня / Т. Б. Алишев, А. Х. Гильмутдинов // Вопросы образования. – 2010. – № 4. – С. 227–246.
12. Гуревич Э. М. Сингапур: идеология успеха / Э. М. Гуревич // Юго-Восточная Азия: идеология и религия. – М., 2001. – С. 95–116.
13. Ли Куан Ю. Сингапурская история. Из "третьего мира" – в первый. / Ли Куан Ю. – М., 2005. – 420 с.
14. Пахомова Л. Ф. Модели процветания (Сингапур, Малайзия, Таиланд, Индонезия) / Л. Ф. Пахомова. – М.: Институт востоковедения РАН, 2007. – 256 с.
15. Сингапур // История Востока: в 6 т. / Т. 6: Восток в новейший период (1945–2000 гг.) / [Отв. ред. В. Я. Белокреницкий, В. В. Наумкин]. – М.: Вост. лит., 2008. – 1095 с.
16. Chan D. Survey on Social Attitudes of Singaporeans (SAS) 2001 / D. Chan. – Singapore, 2002.
17. Chee Kiong Tong. Identity and Ethnic Relations in Southeast Asia. Racializing Chineseness / Chee Kiong Tong. – Singapore, 2010.
18. Hong Mark. Singapore's Success in Creating Racial and Religious Harmony / Mark Hong. – Singapore, 2003.
19. Ooi Giok Ling, Tan Ern Ser, Soh Kay Cheng. The Study of Ethnicity, National Identity and Sense of Rootedness in Singapore / Ooi Giok Ling, Tan Ern Ser, Soh Kay Cheng. – Singapore, 2002.
20. J. Tan, Ng Pak Tee (eds). Shaping Singapore's future: Thinking schools, learning nation / J. Tan, Ng Pak Tee (eds). – Singapore, 2005.

Инна Подберезных

ОТНОШЕНИЯ США И СИНГАПУРА В НАЧАЛЕ XXI СТ.

В статье рассматриваются основные этапы развития отношений США и Сингапура в начале XXI в. Анализируются факторы, определяющие характер двустороннего сотрудничества в современных дипломатических, политических, экономических, научно – технических отношениях и военных учениях. Определены значения капиталовложений США в экономическое развитие Сингапура. Освещены современные политические, экономические, научно – технические и военные достижения страны. Определяются успехи и проблемы американо-сингапурского взаимодействия на современном этапе международных отношений.

Ключевые слова: внешняя политика, экономическая интеграция, Сингапур, сотрудничество, США.

Inna Pidbereznyh

RELATIONS U.S. AND SINGAPORE IN EARLY XXI CENTURY

The article is devoted to the international relations between Singapore and the U.S.A. The major areas of cooperation are considering: diplomatic, political, economic, scientific and technical relations and military area. Author is considering of accelerated economic development of Singapore and U.S. investments in the economy of Singapore. Marked mutual interest of both countries to cooperate. Marked progress and problems of international relations between the U.S.A. and Singapore at the present stage of international relations.

Key words: foreign policy, economic integration, Singapore, collaboration, U.S.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 930.1 (367)

Ярослав Оленич

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ XI–XVIII СТ. У СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІЙ СПАДЩИНІ ДЕНИСА ЗУБРИЦЬКОГО

У статті проаналізовано наукові погляди Д. Зубрицького щодо українсько-польських відносин XI–XVIII ст., визначено, які проблемні питання у стосунках двох держав досліджував учений, з'ясовано внесок українського історика в розвиток української полоністики.

Ключові слова: Д. Зубрицький, українсько-польські відносини, Галичина, наукова дискусія, полоністика.

В умовах сучасного курсу України на євроінтеграцію актуальними залишаються студії з дослідження українсько-польських стосунків. Сьогодні актуальним є звернення до спільних сторінок історії України і Польщі, щоб визначити і проаналізувати ключові проблеми у взаєминах двох слов'янських держав, спростувати стереотипи, які панують в українському та польському суспільствах. Звичайно, дослідження і ґрунтовний аналіз проблем українсько-польських відносин не є новим явищем в історіографії, однак далеко не завжди в загальноукраїнських узагальнюючих схемах та наукових висновках з окресленої проблеми враховувалася науково-історична думка галицьких учених XIX століття. Серед інтелектуалів Східної Галичини XIX ст. чільне місце займає Денис Зубрицький (1777–1862 рр.). Підхід до постаті історика як "москвофіла", тривалий час заважав ґрунтовному вивченню його наукової спадщини, провідне місце в якій, належить власне історії Польщі та українсько-польським взаєминам.

У пропонованій статті ставимо за мету проаналізувати особливості рецепції Д. Зубрицьким українсько-польських відносин окресленого періоду. З-поміж основних дослідницьких завдань виділимо наступні: систематизувати джерельну базу історико-славістичних студій Д. Зубрицького; визначити, які ключові проблемні питання у відносинах України з Польщею досліджував галицький історик; проаналізувати концептуальні положення та узагальнюючі висновки науковця у контексті поставленої проблеми; узагальнити внесок ученого у розвиток української полоністики.

Окреслена проблематика досі не знайшла повного висвітлення в українській історичній науці. Окремі її аспекти відображені в наукових публікаціях С. Копилова [1], Р. Голика [2, с. 21–32], І. Куцога [3; 4, с. 18–22; 5, с. 41–60], І. Орлевич [6, с. 281–293], К. Кондратюка [7].

Основою джерельної бази дослідження слугували наукові праці Д. Зубрицького [8–16], архівні матеріали [17–20], періодичні видання [21, с. 1–84; 22, с. 1–36], кореспонденція історика [23–24].

Дослідження Д. Зубрицьким історії Польщі й в цьому контексті українсько-польських взаємин слід характеризувати як цілеспрямований процес, зумовлений світоглядом історика, зовнішніми та внутрішніми політичними чинниками. Д. Зубрицький виховувався у сім'ї спольщеного українського дрібного поміщика. У 1809 р. історик опинився в польському національному таборі: став секретарем Перемишльського повітового управління, створеного військами Герцогства Варшавського під егідою Наполеона. Перебування у лавах польського патріотичного руху привело Д. Зубрицького до масонства: у 1811–1822 рр. він був членом Краківської масонської ложі. Вступ Д. Зубрицького до Ставропільського інституту дослідники часто називають граничним моментом між двома національними світоглядами історика – польським і руським/українським, важливим чинником, що змінив його національну свідомість з поляка на русина.. Знайомство науковця з багатим архівним матеріалом, породило симпатії до історичного минулого українського народу, спонукало його до наукових досліджень [6, с. 284].

Зрозуміло, що дослідницька праця Д. Зубрицького проходила під знаком боротьби та єдності польських і руських світоглядних елементів. Галицький історик часто апелював до мирних часів у відносинах обох слов'янських держав, окремі праці учений писав на польській мові, щоб його погляди вплинули на освічених поляків [7, с. 51]. Важливо підкреслити, що попри прагнення Д. Зубрицького привернути увагу українського і польського суспільства до позитивних аспектів спільної історії, його концепція українсько-польських відносин базується на ґрунтовному дослідженні та критиці писемних історичних джерел. "Я поставив за мету, пише учений, очистити польську історію від домішків, яка наповняє голови пустим паром" [12, с. 93].

Проблема українсько-польських взаємин є однією зі слов'язнознавчих студій Д. Зубрицького і, на нашу думку, охоплює такі ключові напрями: взаємини Київської Русі з Польщею; українсько-польські стосунки в контексті історії Галицько-Волинського князівства; інтерпретація особливостей включення Галичини до складу Польської держави; релігійно-конфесійні відносини двох слов'янських держав.

Взаємини Русі та Польщі Д. Зубрицький трактував крізь призму династично-родових контактів Рюриковичів та П'ястовичів. Згідно з переконаннями історика, численні війни того часу не були міжетнічним чи міждержавним конфліктом, а виключно князівськими міжусобицями, що зумовлювалися фамільно-родовими інтересами князівських династій. Польські і руські князі з XI ст. до XIII ст. були об'єднані шлюбними та кровними зв'язками [9, с. 3]. Д. Зубрицький наголошував: "...я твердо переконаний, що до часів Казимира Великого не було між Рюриковичами і П'ястовичами завойовницьких війн. Мета сутичок: здобич або помста, але не завоювання території" [9, с. 4].

Похід Болеслава Хороброго на Київ в 1018 р. історик визначав як миролюбну, безкорисливу допомогу своєму родичу [9, с. 7]. Ґрунтовно проаналізувавши усі зафіксовані у літописах конфлікти XIV ст., дослідник прослідкував з боку обох конфлікуючих сторін пограбування майна, захоплення невольників, усунення з престолів противників і "встановлення" союзників, однак не спостеріг "спроб нав'язання" будь-якої із форм залежності. Д. Зубрицький доводив цілковиту рівноправність у стосунках Рюриковичів із П'ястовичами.

Заслугує на увагу в працях ученого наукова полеміка з польськими істориками і його критика польських історичних джерел. Він вирізнявся власним аналізом польських джерел, зокрема причин їх необ'єктивності. Перші польські писці та хроністи, як писав Д. Зубрицький, виховані на західноєвропейсько-латинській традиції, некритично розглядали династично-родові стосунки між слов'янськими князівствами, йшли за аналогією до давньоримської політики, метою якої була виключно експансія [3, с. 110].

Історики пізніших часів, за Д. Зубрицьким, не вникли у характер міждержавних відносин попередньої епохи й застосували стосовно них принципи політичних взаємин свого часу. "Піти на когось, воювати когось, не означало захопити територію, заволодіти нею, а тільки напасти, спустошити і пограбувати" [8, с. 17].

У викладі українсько-польських відносин галицький учений проаналізував проблеми взаємин Галицько-Волинського князівства з Польщею. Залишаючись вірним своїм переконанням, Д. Зубрицький не переставав стверджувати про повну рівноправність та добросусідство у стосунках Романовичів та П'ястовичів. Як читаємо у працях дослідника, численні військові кампанії тих часів були з'ясуванням династично-родових інтересів, тому не носили територіально-експансіоністського характеру й не були війнами між державами чи народами. На підтвердження цієї думки учений наводив численні приклади, коли Романовичі, воюючи з одними П'ястовичами, з іншими у той же час перебували у приязних стосунках [3, с. 138].

Д. Зубрицький підкреслював, що між двома слов'янськими державами ще у XIII ст. були дружні відносини, – коли у Європі вже тривали кровопролитні війни [11, с. 109]. Зауважимо, що Д. Зубрицький помічав деякі зміни у характері русько-польських взаємин вже у XIII ст. Перший територіальний конфлікт він фіксував у 1219 р. – війну Данила Романовича з краківським князем Лешком з метою захоплення прикордонних земель [5, с. 139]. Однак ця епізодична сутичка не змінила, на його думку, загального характеру русько-польських взаємин. Значним ("первинним") територіальним конфліктом дослідник вважав похід на Сандормирську землю у 1280 р. [11, с. 219]. "Вторинне" посягання галицьких князів на власність П'ястовичів відніс на 1286 р., коли Юрій Львович прагнув заволодіти Люблінською областю [11, с. 233].

Варто додати, що Д. Зубрицький спростував гіпотезу істориків, згідно з якою Польща захищала Європу і християнство від татар і зауважував, що слава оборонців належить русинам [12, с. 312]. Чималий дослідницький інтерес викликали в Д. Зубрицького події, пов'язані з приєднанням Галицької Русі до польського королівства Казимиром III (1333–1370). Ґрунтовно проаналізувавши писемні історичні джерела, у тому числі польські хроніки Аноніма Гнезненського (Іоанна з Чарнкова) і Іоанна Длугоша, дослідник подав власну інтерпретацію процесу входження Галичини до складу Польщі. Згідно з міркувань Д. Зубрицького, Казимир III у 1340 р. здійснив два військові походи у Галичину: перший – 15 квітня і другий – 24 червня. Мета першого походу, на думку дослідника, полягала у захопленні цінностей і скарбів Львівського замку. "З цієї причини, читаємо в історика, зібрав Казимир на скору руку вершників з вельмож, пішов він потайною дорогою через ліса та невідомі місця, раптово появився біля Львова і оточив його з усіх сторін" [8, с. 37]. У першому поході історик нараховував незначну кількість війська, яке складалось в основному зі сміливців [12, с. 107]. Д. Зубрицький спробував пояснити так дії Казимира III: "випадкові, таємні, підлі свого роду напади, через непрохідні болота, ліси в ті часи були звичайним явищем і вважались багатирською вдачею. Захоплені скарби трактувались як здобич за подвиг" [8, с. 37]. У

другому поході 24 червня 1340, як стверджував учений, був не загін, а – ціла армія, скерована на завоювання Галицької Русі [12, с. 110].

Пограбування скарбів було основною причиною військової інтервенції Казимимира III. Приводом до захоплення Галичини, на думку Д. Зубрицького, було вбивство князя Юрія II Болеслава (1325–1340). Галицький історик здійснив детальний аналіз його причин: "пригнічення русинів надмірними податками, прогульне життя князя і насильство над руськими жінками, оточення себе поляками, чехами, німцями, роздавання посад чужим, прагнення ввести в Русі латинську віру, а грецьку знищити. Русини вважали Болеслава чужоземцем, який не мав права на престол" [12, с. 105].

Варто зазначити, що учений спростував тезу в польській історіографії, відповідно до якої, помста за вбивство князя Болеслава – причина військової агресії польського короля. Слушна думка Д. Зубрицького у тому, що Казимир був далекий родич Болеслава, його батько Тройден й інші брати не думали про помсту, а літописи не згадують, що Казимир III досліджував вбивство, чи покарав когось з винних [8, с. 86]. Після смерті Болеслава, наголошував Д. Зубрицький, серед народу виникли заворушення і незгоди. Партії князів боролися за руський престол, бояри не думали про зміцнення залоги львівських замків і оборони. Тому, "нікому не спало на думку, що така небезпека могла загрожувати Львову, розташованому посеред краю – саме цим скористався передбачливий і мудрий польський король Казимир" [16, с. 29]. Д. Зубрицький, врахувавши усталені в часи середньовіччя правила престолонаслідування, дійшов висновку, що Казимир III мав законне право на володіння галицьким престолом завдяки своїм родинним зв'язкам із Романовичами. Однак, наголошував учений, приєднання Галичини відбулося за правом сильнішого [8, с. 120]. Статус князівства у складі Польщі упродовж 1340–1349 рр. дослідником охарактеризований як "шаткий", "спірний", "тимчасове володіння Польщі" [12, с. 95]. Згідно з міркуваннями Д. Зубрицького, Галицька Русь з 1349 р. належала Казимиру III, однак остаточно не була включена до складу королівства [12, с. 149].

Помітний інтерес галицького славіста до особи короля Казимира III. На думку Д. Зубрицького, Казимира III справедливо називають "Великим". "Такого короля не було ні в минулому і в майбутньому" [12, с. 160]. Історик твердив, що Казимир III користувався авторитетом серед інших європейських держав, розширював й оберігав кордони королівства, одночасно з даруванням прав, побудовою, укріпленням міст, зумів приборкати шляхту й бояр. Д. Зубрицький відзначив державницький талант польського короля. Як зауважував учений, Казимир III вдало користувався часом і обставинами, якщо він вів війну – то зі слабшими або не готовими ворогами. Завойовував дрібні князівства, підніс державу на високий рівень у Європі [12, с. 160–161]. Водночас, науковець дещо узагальнено виклав діяльність короля у Галицькій Русі. "Казимир, опанувавши Руське королівство, заселив його столицю Львів чужинцями, які сповідували інший обряд. Невелика жменька русинів, які тут залишилися не мала, ані політичних, ані громадянських прав і навіть у сповіданні віри своїх предків зазнавали всіляких утисків" [13, с. 61–62].

Д. Зубрицький не погоджувався з думкою польських істориків, які вважали, що Казимир III, завоювавши Русь, запровадив там польський порядок і облаштував її на зразок польських провінцій. Для підтвердження власної концепції, історик використав польські державні акти, привілеї королів від 1347 до 1382 років, у яких про руських воєвод, руські провінції не згадується [12, с. 83]. Д. Зубрицький спростовує гіпотезу про те, що вже після першого здобуття Львова, Казимирові піддався увесь край, що король прийняв від народу присягу підданства, зрівняв українське дворянство у правах з польською шляхтою [16, с. 33]. "Таким чином, підсумовує галицький учений, Галицька Русь після походів 1340 і 1349 рр. довго зберігала свою внутрішню організацію. Тільки у 1387 р. вона остаточно завойована Ядвігою, а у 1434 р. підпорядкована як польська провінція" [8, с. 38]. Підкреслимо, що процес входження Галичини до складу Польщі, інтерпретований Д. Зубрицьким як "присвоєння", "захоплення", "завоювання", "заволодіння". Період, упродовж якого Галичина перебувала у складі Польщі означений як "польське ярмо" [12, с. 15].

Варто відзначити, що Д. Зубрицький спростував твердження польсько-шляхетської історіографії, що начебто Східна Галичина і Західна Волинь були одвічно польськими землями. На думку історика, Галичина ще з давніх-давен була заселена руським народом. Підтвердженням цього він вважав русько-польський напис на труні польського короля Казимира IV у церкві св. Хреста у передмісті Кракова, датований 12 жовтня 1071 р. Д. Зубрицький підкреслював, що навіть наприкінці XV ст. богослужіння у цьому храмі велося церковнослов'янською мовою [1, с. 188]. У спеціальній розвідці "Границя між руським і польським народом в Галичині" та в праці "Критико-історична повість", учений визначив русько-польське етнічне пограниччя у давньоруську епоху. Згідно з міркуваннями історика, Галицьке князівство простягалось при Рюриковичах поза р. Віслок до Вісли й Дунаю і ще до походів Казимира Великого 1340 р., руські землі у межірччі Дунайця, Вісли, Сяна, Вислока та угорського кордону були предметом нападів і пограбувань з боку поляків [12, с. 16].

Чільне місце у працях Д. Зубрицького займає ґрунтовний аналіз конфесійно-релігійних відносин між Галичиною та Польщею. Перші релігійні переслідування історик пов'язував з правлінням короля Владислава II Ягайла (1386–1434). Проте, утиски православного населення, на думку вченого, зумовлювалися не “...неприхильністю до нього, а спонукалися найперше радниками короля, його оточенням, що значною мірою було сформоване із латинського духовенства”. Слушні зауваження історика в тому, що королівська влада поступово втрачала свій вплив на польську політику. В останні часи правління Ягайла, йому залишилась “одна лиш тінь влади” [12, с. 312]. Незважаючи на це, Д. Зубрицький прагнув відстежити в особі короля Ягайла позитивні риси характеру. “Король був добрий і щедрий, але розуму слабкого і легковірною. Відзначався похвальними якостями, зовсім не був сміливим, – як стверджують польські історики” [12, с. 312]. Відтак, на думку ученого, більшість позитивних якостей характеру Ягайла дозволяє віднести його до числа найкращих правителів.

Як стверджував Д. Зубрицький, до кінця XV ст. у Галичині панувала згода й толерантне ставлення до православного населення. Масові випадки національного і релігійного гніту руського народу дослідник виводив з початку XVI ст. [16, с. 128]. Якщо король Олександр Казимир (1501–1506) за свій “релігійний фанатизм” отримав у Д. Зубрицького негативну характеристику, то Сигізмунд I Старий (1506–1548) “...був найкращий з польських королів” [12, с. 284]. Під час правління короля Сигізмунда II Августа (1548–1572) переслідування за віру відновлюється. Ремісники і міщани, наголошував історик, були зобов'язані відвідувати костели [21, с. 52].

Д. Зубрицький пов'язував політичні негаразди та політичні потрясіння у Польщі зі смертю Сигізмунда II Августа. “Майже неперервний ланцюг повстань, війн, які піддані вели з королем та між собою, мітингів, конфедерацій. Військові союзи, королівські і шляхетські кола і тому подібні випадки державної хвороби, яка втомлювала державу, призвівши до її політичної смерті” [21, с. 60].

Десятилітнє правління Стефана Баторія (1576–1586), на думку Д. Зубрицького, було епохою блаженства для Польщі. Своїми богатирськими подвигами, підкреслював історик, славними діяннями, війнами, твердістю і розумінням, – король розширив кордони Польщі. С. Баторій, наскільки мав змогу, забезпечував спокій у державі [21, с. 65]. Попри це, славіст відзначав, що за його правління і Сигізмунда III (1587–1648) “єзуїти, а з ними і дух навернення в католицизм, почали брати гору в Польщі” [13, с. 65].

Варто зазначити, що, характеризуючи постать польських королів, Д. Зубрицький простежив поступовий занепад королівської влади у XVI–XVII ст., визначивши, таким чином особливий період в історії Польщі, який прийнято сьогодні вважати періодом шляхетської демократії. Оцінюючи діяльність шляхетного стану, Д. Зубрицький зазначав: “всі вдалі події, воєнні подвиги шляхта приписувала собі, а справи невдалі і суперечливі переходили на рахунок короля” [12, с. 381]. В іншому прикладі науковець наголошував: “польські вельможі не поважали накази короля, спорили з ним, а він зобов'язаний був просити пробачення в них на колінах” [12, с. 375].

Д. Зубрицький не залишив поза увагою унійний процес 1569 і 1596 років. Так, Люблінська унія 1569 р. отримала в історико-славістичних працях Д. Зубрицького негативну інтерпретацію. Історик зауважував, що унія приймалася всупереч волі значної частини литовсько-руського народу [16, с. 175]. Польща була малою державою, а коли приєдналася Литва і Русь, то могутність Польщі зросла [12, с. 43]. Проаналізувавши особливості прийняття Берестейської унії 1596 р., дослідник висловив власні міркування з цієї проблеми, ключовою складовою яких була теза про “відсутність в православних єпископів повноважень для підписання унії, оскільки більша частина населення була проти цього” [21, с. 79]. Д. Зубрицький відзначав, що православне населення зазнавало жорстоких переслідувань з боку влади, священників ув'язнювали, церкви замикали, міщан різками змушували ходити до костелів, дітей забирали з вулиці і вели до польської школи [16, с. 202].

Зазначимо, що Д. Зубрицький визнавав перевагу поляків у зовнішній політиці й дипломатії. Цей очевидний факт учений пояснював активною участю католицького духовенства в польській дипломатії, знанням латинської мови (мови дипломатії), історії, церковного права, дотриманням принципу “не звертати уваги на засоби для досягнення цілей”. Натомість литовсько-руські бояри, князі-вельможі, читаємо у Д. Зубрицького, виявилися мало обізнаними із латиною і мистецтвом дипломатії (“їх діло було битися, а не писати”) й внаслідок цього при укладанні договорів вони “вічно представляли собі діло в другому вигляді і вічно залишалися обманутими” [3, с. 162]. Водночас, дослідник уточнював: дипломатія поляків перший спосіб досягнення мети, – можуть бути вбивства, підкупи, зрада [16, с. 292].

Українсько-польські відносини у козацький період не знайшли повного викладу в історичних працях Д. Зубрицького. Такий підхід до висвітлення цих політично заангажованих сюжетів можна пояснити намаганнями автора ухилитися від узагальнень, які могли б мати небажані наслідки й завадити подальшій праці ученого [1, с. 187]. Причини козацьких повстань науковець вбачав у постійних релігійних і національних утисках простого народу. Козацькі війни з Польщею

потрактвані ученим як "війни руського народу з польським за волю і віру" [16, с. 263]. Національно-визвольна боротьба 1648–1657 рр. під проводом Б. Хмельницького отримала у Д. Зубрицького визначення першої європейської національної революції, яка змінила вигляд Європи, повалила могутнє Польське королівство [13, с. 140].

На думку Д. Зубрицького, занепад Польщі у кінці XVIII ст. тісно пов'язаний зі свавіллям шляхти, умовами Люблінської і Берестейської унії, козацькими війнами. За спостереженнями ученого, "Польща, збурена катастрофами в часи Яна Казимира (1648–1668), на цей час конала в конвульсіях. Король уже був не в стані керувати цим кораблем, що от-от мав розбитися, тим більше, що замість допомоги можновладців він мусив з ними боротися" [16, с. 379].

Викладаючи власну концепцію українсько-польських стосунків, Д. Зубрицький визначив польські етноментальні риси, які, на його думку, вносили корективи у взаємини двох слов'янських держав. "Розмірковуючи про пороки, вигадки і пристрасті одноплемінного народу, я впевнився, що джерело зlodіянь потрібно шукати в легковажності, самопохвалі, невірному переконанні – в якому вони [поляки – Я. О.] вважають себе за благородний, доблесний, знаменитий народ" [12, с. 92]. Подібний світогляд, вважав історик, сформували у поляків історики і літописці, котрі подавали маловажні сутички і поразки як блискучі перемоги, зображували своїх правителів зразком досконалості.

Таким чином, історичні праці Д. Зубрицького займають важливе місце в українській полоністиці та дають змогу пояснити складні й суперечливі епізоди в українсько-польських взаєминах. У поле дослідницької уваги ученого потрапили взаємини Київської Русі з Польщею, українсько-польські стосунки в контексті історії Галицько-Волинського князівства, особливості включення Галичини до складу Польської держави, релігійно-конфесійні відносини Галичини і Польщі.

Д. Зубрицький спростовував гіпотезу, поширену в польській історіографії про споконовічний польсько-український антагонізм й захоплення Польщею Галичини ще у XII ст. У полеміці з польськими істориками, учений довів приналежність Східної Галичини і Західної Волині до української етнічної території.

Список використаних джерел

1. Копилов С. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) / С. Копилов – Камянець-Подільський: Оіюм, 2005. – 464 с.
2. Голик Р. Формування галицької славістики в контексті наукових теорій та етнокультурних стереотипів (XX – 30-ті роки XX ст.) / Р. Голик // Проблеми слов'янознавства. – 2011. Вип. 60. – С. 21–32.
3. Куций І. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894): рецепція національної історії / І. Куций. Тернопіль: Джура, 2006. – 220 с.
4. Куций І. Рецепція козацтва в українській науково-історичній думці Галичини XIX століття / І. Куций // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія – Вип. 2 – Тернопіль, 2003 – С. 18–22.
5. Куций І. Денис Зубрицький в українському історіографічному процесі Галичини / І. Куций // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / [За ред. проф. М. М. Алексієвця]. – Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – С. 41–60.
6. Орлевич І. Денис Зубрицький: штрихи до портрета історика та громадського діяча / І. Орлевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля (НАН України, інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – С. 281–293.
7. Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції. Навчальний посібник / К. Кондратюк. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 240 с.
8. Зубрицький Д. Анонимъ Гнензенскій и Иоаннь Длугошь. Латінскія виписки изъ ихъ сочиненіи, относящихся къ исторіи Галичско-Владимирской Руси, за періодъ отъ 1337 по 1387 годъ, съ русскимъ переводом и критическими изследованіями и замечаніями. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Вместо четвертой части галичской Истори. Иждивеніемъ сочинителя / Д. Зубрицький. – Львов: Напечатано въ Типографіи Ставропигіанской, 1855. – 122 с.
9. Зубрицький Д. Історія древняго Галичско-русскаго княжества. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Часть первая. С приложеніемъ Родословной Картины / Д. Зубрицький. – Львов: Типомъ Ставропигіанскимъ, 1852. – 210 с.
10. Зубрицький Д. Історія древняго Галичско-русскаго княжества. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Часть вторая. С приложеніемъ Родословной Картины / Д. Зубрицький. – Львов: Типомъ Ставропигіанскимъ, 1852. – 136 с.
11. Зубрицький Д. Історія древняго Галичско-русскаго княжества. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Часть третья / Д. Зубрицький. – Львов: Типомъ и иждивеніемъ Института Ставропигіанскаго, 1855. – 313 с.
12. Зубрицький Д. Критико-историческая повесть временныхъ летъ Червоной или Галицкой Руси. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Переводъ съ польскаго Д. Члена Осипа Бодянскаго. Изданіе Императорскаго общества исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ. Отъ водворенія христіанства при князяхъ ь поколенія Владимира Великаго до конца XV столетія / Д. Зубрицький. – Москва: Въ университетской типографіи, 1845 р. – XLVI + 420 + 44 с.
13. Зубрицький Д. Хроніка Ставропигіійського братства / Д. Зубрицький. [Переклад: Іван Сварник]. – Львів: Видавництво "Апріорі", 2011. – 440 + 4 с.
14. Зубрицький Д. Летопись Львовського Ставропигіійського братства / Д. Зубрицький. [Переводъ съ польскаго [И. Б.]. – [Львовь]. Изданіе Ставропигіійскаго Института в. Львовѣ, 1926. – 173 с.
15. Зубрицький Д. Granice między ruskim i polskim narodem w Galicyi / Д. Зубрицький. Przez Dychizego Zubryckiego, Czł. Kor. Archeoog. Kom/ przy Min. Oswiecenia w Petersburgu, Czł. hon. Imp. tow. hist. i starozytnosci w Moskwie i t. d. – 32 s.
16. Зубрицький Д.

Хроніка міста Львова / Д. Зубрицький – Львів: Центр Європи, 2001. – 640 с. 17. Центральний державний історичний архів у м. Львові (ЦДАЛ України), ф. 129, оп. 2, спр. 777, арк. 1–150. 18. ЦДАЛ України, ф. 129, оп. 2, спр. 772, арк. 1 – 3. 19. ЦДАЛ України, ф. 129, оп. 2, спр. 778, арк. 1–82. 20. Там само, ф. 129, оп. 2, спр. 779, арк. 1–103. 21. Зубрицький Д. Галицька Русь в. XVI веке / Д. Зубрицький // Чтенія Московского общества Истории и Древностей Россійскихъ – Москва, 1862. – Кн. 3. – С. 1–84. 22. Зубрицький Д. Начало унии / Д. Зубрицький // Чтенія Московского общества Истории и Древностей Россійскихъ – Москва, 1847–1848. – Кн. 7. – С. 1–36. 23. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49. Видав Др. Кирило Студинський. – Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка, 1909. – 463 с. – Збірник фільольогічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. XI і XII. 24. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–1862. Видав Др. Кирило Студинський. – Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка, 1905. – 592 с. – Збірник фільольогічної секції НТШ. Т. VIII і IX.

Ярослав Оленич

УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ XI–XVII ВВ. В СЛАВИСТИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ Д. ЗУБРИЦКОГО

В статтє проанализированы научные взгляды Д. Зубрицкого на украинско-польские отношения в XI–XVIII вв., определены проблемные вопросы в отношениях двух государств, которые исследовал ученый, выяснено вклад украинского историка в развитие украинской исторической славистики.

Ключевые слова: Д. Зубрицкий, украинско-польские отношения, Галичина, научная дискуссия, полонистика.

Yaroslav Olenych

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS XI–XVIII CENTURIES IN THE SLAVONIC STUDIES DENIS ZUBRITSKY'S

The article analyzes scientific views on D. Zubrytsky's Ukrainian-Polish relations during XI – XVIII century, determined that problems in relations between the two countries, investigated scientist found contribution to the development of Ukrainian Polish Studies.

Key words: D. Zubritskiy, Ukrainian-Polish relations, Galicia, scientific discussion, Polonistics.

УДК 94(438)

Олександр Шама

ПОЕМА ПОЛЬСЬКОГО ПОЕТА ВІКЕНТІЯ ПОЛА "МОХОРТ" І ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У ФОРМУВАННІ ПОНЯТТЯ "КРЕСИ"

У статті досліджено особливості суспільної атмосфери, що склалася у польському суспільстві після повстання 1830–1831 рр., які спонукали шляхетські і постшляхетські верстви шукати духовного заспокоєння у звертанні до ідеалізованої історії Речі Посполитої часів її державного існування. Показано, що це стало основою виникнення особливого відгалуження польського романтизму – "української школи", найвищим досягненням якої стала поема В. Пола "Мохорт". Аналіз змісту поеми дав змогу показати, що картина життя польської шляхти на українських землях у XVIII ст., створена поетом на основі спогадів тамтешніх вихідців, надала поняттю "креси" того географічного, ідейного і культурологічного змісту, який переможно впливав на уяву і світогляд декількох поколінь поляків.

Ключові слова: креси, шляхта, "українська школа", "сильва", "бесіда шляхетська".

Відомі процеси кінця 1980 – початку 1990-х років, серед них скасування Варшавського договору і розпад СРСР, майже одразу повернули у міжнародні відносини проблеми, забуті або принаймні відсунуті на задній план після 1945 року. Зокрема, у польсько-українських (а також польсько-білоруських і польсько-литовських) відносинах знову з'явилося поняття, точніше ціла ідеологема, – "креси" ("kresy"), що з польського боку проявилось у виході тисяч праць, спогадів, альбомів, путівників, журналів, сайтів, організації конференцій і "паломництв" на "колишні землі Речі Посполитої" тощо, а з українського – переважно здивування [32]. Цим, власне кажучи, і визначається актуальність і наукова новизна досліджуваної проблематики, оскільки аналіз змісту самого поняття "креси", а також з'ясування його генези дозволяє, подолавши офіційну риторичку,

краще зрозуміти нюанси і прихований сенс політики не тільки сучасної "третьої" Речі Посполитої, але і її попередниць – "першої" і "другої".

В силу цього об'єктом даного дослідження є суспільна думка Польщі середини XIX століття, тобто часу появи найважливішого тексту, що наповнив поняття "креси" новим суспільно-політичним значенням – поеми В. Пола "Мохорт", натомість предметом – уявлення польського суспільства середини XIX про "креси", тобто втрачені внаслідок поділів Польщі землі Правобережної України.

У зв'язку із цим необхідно вирішити наступні завдання: висвітлити специфіку духовного стану шляхетських і постшляхетських верств польського суспільства 1830–1850-х років; з'ясувати передумови виникнення "української школи" польського романтизму і жанру "бесіди шляхетської", а також їх джерела; проаналізувати конкретний зміст поеми і показати її вплив на світогляд декількох поколінь поляків

"Креси" ("kresy") у визначенні сучасної "Польської загальної енциклопедії" – це "початково (XVII–XVIII ст.) окреслення польського східного і південно-східного пограниччя, після поділів – територія, анексована Росією по р. Буг, іноді також територія, анексована Пруссією (ця остання, однак, частіше визначається як пограниччя) [1]. Це, як бачимо, цілком географічне поняття, тим не менше, стало у другій половині XIX ст. справжньою соціально-політичною категорією, навіть "ідеологемою", що зробила величезний вплив на формування суспільно-політичної думки новітньої Польщі, безпосередньо визначаючи погляди не тільки громадських діячів і політиків (як, наприклад, "головного вождя" Ю. Пілсудського [4, s. 218, 285], але й найширших суспільних верств. Цю тенденцію зводити будь-які події поточного політичного моменту до "проблеми кресів" дотепно і точно відмітили радянські письменники І. Ільф і Є. Петров у романі "Золоте теля" (1931 р.): коли в Арктиці пропала безвісти "іноземна експедиція" і на її пошуки відправили льотчика Севрюгова, то весь "світ жив надією" на його успішні дії, натомість "польська газета "Кур'єр Поранни", близька до міністерства іноземних справ, вже вимагала розширення Польщі до границі 1772 року" [2, с. 457–458].

Незважаючи на те, що саме слово "kresy" зафіксоване у вжитку ще в XV ст. [3, s. 55], свій світоглядно-світобудівний зміст воно одержало, як встановив польський дослідник Я. Кольбушевський [5], завдяки поемі "Мохорт" ("Mohort") польського поета Вікентія Пола (Wincenty Pol, 1807–1872 pp.), яку він писав упродовж 1840–1852 pp., а видав на початку 1855 року. Публікація твору стала справжньою сенсацією в польському суспільстві: десятки визначних особистостей (серед них А. Фредро, Ю. Крашевський, З. Красінський та ін.) надіслали листи з вітаннями [25, s. 9], причому однаково високу оцінку поеми давали представники найрізноманітніших поглядів і орієнтацій. "Такі поеми як "Мохорт", – писав політичний діяч, поет і публіцист С. Гоцинський (1801–1876 pp.), – це молитва... польських душ, людей вчинку; вони спонукають до дії і задають тон діянням людини. Нам потрібні такі твори і люди такі нам необхідні" [5, s. 8–9]. Певний час "Мохорта" навіть ставили нарівні з "Паном Тадеушем" А. Міцкевича [6]. Я. Кольбушевський нараховує понад десять публікацій твору в другій половині XIX ст., а упродовж тільки 1907–1922 pp. вийшло одинадцять видань поеми В. Пола [5, s. 10–11]. Не було тоді, мабуть, письменного поляка, що не читав "Мохорта", ну а цитування його рядків стало звичайним явищем для декількох поколінь. Як зазначав Я. Кольбушевський, цей твір давав полякам "уявлення просторової форми Речі Посполитої" [5, s. 11]. Так що не буде перебільшенням ствердити, що створений В. Полом образ "давньої Речі Посполитої", невід'ємною частиною якої вважалися українські землі "до Дніпра і далі", увійшов у "кров і плоть" польського суспільства другої половини XIX – початку XX ст., в дечому прямо визначаючи завдання, які воно ставило перед собою.

Щоб зрозуміти, чому цей літературний твір зробив такий значний вплив на суспільну свідомість, необхідно з'ясувати специфіку історичного періоду, коли він був написаний і виданий, а також висвітлити особливості його ідейного змісту і художньої форми.

Після політичного компромісу, закріпленого на Віденському конгресі 1814–1815 pp., більша частина колишнього Князівства Варшавського під назвою Царства Польського увійшла на принципах персональної унії до складу Росії, причому її царі проводили у відношенні до поляків ліберальну політику [9, с. 309; 24, с. 270]. "На відміну від повстань 1794, 1863 або 1905 р., спровокованих систематичними утисками, – пише Н. Дейвіс, – подіям 1830–1831 pp. передував період, коли головна частина польського народу мала більше свобод, ніж будь-якої іншої пори після поділів країни" [18, с. 688]. Тим не менше, як зазначав О. Айрапетов [8, с. 131], жодні поступки і знаки уваги не могли задовольнити шляхту, що мріяла про відновлення Речі Посполитої у межах 1772 р. Така безкомпромисна позиція вилилася у повстання 1830–1831 pp., яке, однак, було зігнороване більшістю польського суспільства, зокрема, селянством [18, с. 476], оскільки навіть дуже поміркований проект аграрної реформи був відкинтий "сеймом національного уряду" [11, s. 413].

Примітно, що поразка повстання нічому не навчила польську шляхту, в основі політичної програми якої залишилися кордони 1772 р. з включенням значних територій з непольським населенням, майнові і політичні привілеї тощо, які у нових реаліях, як слушно відмітили Л. Зашкільняк і М. Крикун, стали очевидним анахронізмом [10, с. 296]. Справа в тому, що процес декласації шляхти (особливо дрібної), який у кожній анексованій частині Польщі хоча і проходив по-різному [11, с. 434–435], був, тим не менше, загальним і змушував її (шляхту) або пристосовуватися до змін, або погоджуватись зі своєю суспільною маргіналізацією. До цього додавалися і політичні переслідування: "В середині XIX ст. надто в російській частині Польщі, публічне життя було так пригнічене нескінченними приниженнями й брутальністю цензури, поліційним наглядом, арештами, ув'язненнями та засланнями, що чимало поляків просто відмовлялись брати участь у ньому", – пише Н. Дейвіс [18, с. 480].

Слід думати, що саме ця розбіжність (контраст) між політичними аспіраціями і дійсністю, коли, за словами С. Бачинського, "після поразки [повстання] розпач розпростер руки над нацією" [12, с. 351], "змістила" свідомість цілого суспільного класу в "країну мрій" – часи Речі Посполитої до 1772 року. З цієї саме причини, як писав А. Луцький, "поети тужливо звертаються знову до минулих віків, прагнуть спогадами давнього блиску (*dawnej świetności*) збудити співчуття, а разом любов і прив'язаність до польскості" (*polskości*)" [7, с. III].

Немає потреби доводити, що під "нацією" і "польськістю" розуміється "народ шляхетський" – панівний клас Першої Речі Посполитої, що володів всією повнотою соціальних, економічних і політичних прав і привілеїв. С. Соловйов (1863 р.) писав: "Польща представляла собою велику військову державу. Збройний стан, шляхта, володіючи винятково всіма правами, годувалась на рахунок землеробського, поневоленого народонаселення; місто не прогресувало, і його жителі не могли утворити другу силу, що врівноважувала б шляхту, тому що промисловість і торгівля були в руках іноземців, німців, жидів. Тому військо було єдиною силою, що могла розвиватись безперешкодно і обернути на свою користь відносини з верховною владою, що була обмежена на самому початку Польської історії і пізніше тільки слабшала перед вельможеством і шляхтою. Відсутність державних і суспільних гальм, усвідомлення своєї сили, виняткової повноправності і незалежності спонукали в польській шляхті крайній розвиток егоцентричності, прагнення до неприборканої свободи, невміння сторонитись зі своїм "я" перед вимогами спільного блага" [13, с. 12]. Зрозуміло, що позбутися такого становища у суспільстві шляхти дуже не хотіла, тому, безсила перед "осоружною реальністю", компенсувала фрустрації "тугою за втраченим щастям" [7, с. IV].

Подібний ностальгічний умонастрій "розпачі і туги" у художній літературі проявився у появі окремого жанру – "бесіди шляхетській" ("*gawęda szlachecka*"), різновиді епічної прози і поезії, що складалась із звичаєвих картин або нарисів, поєднаних фігурою оповідача, що, походячи із шляхетського середовища, був його типовим представником із світоглядом, що характеризувався вірністю традиції і шляхетському етосу, консервативністю і нехиттю до закордонного і нового. "Бесіда", беручи свій початок в усній оповіді, виголошуваний у товариській обстановці, мала вільну композицію, містила численні відступи, повтори і звертання до слухачів, не дотримувалась хронологічної послідовності подій, була наповнена елементами повсякденної мови. Зазвичай, "бесіда шляхетська" представляла події з епохи I Речі Посполитої між серединою XVII і кінцем XVIII ст. Її неодмінними елементами були відомі історичні постаті (монархи, магнати, гетьмани тощо) і типові ознаки тодішнього шляхетського життя: роки навчання, залицяння і одруження, сварки з сусідами, полювання, сеймики, військова служба, подвиги і т.д. [14; 15]. Крім книг і документів, джерелом "бесіди шляхетської" були так звані "ставропольські сільви" ("*silva rerum*" – лат. досл. "ліс речей") – сімейні альбоми, звані "домашніми бібліями", що містили щоденники, замальовки, різноманітну інформацію тощо, створені членами шляхетської родини або стосувалися їх [16]. Інколи "*silva rerum*" зберігались в монастирях [28, с. 40]. Однак, найбільший вплив на становлення цього жанру зробили "живі оповідання" ветеранів, що пам'ятали незалежну Польщу.

Ця остання обставина, слід думати, і визначила особливий інтерес польського суспільства середини – другої половини XIX ст. до I Речі Посполитої останнього століття її існування, оскільки, по-перше, оповіді старших людей про порівняно недавні часи, відзначаючися достовірністю особистого досвіду, представляли світ (зрозуміло, дуже ідеалізований), що різко контрастував з сучасністю: там були вільні землі, незаймана природа, шляхетські чесноти, цнотливі панянки, працьовиті і покірні кріпаки і т.д. По-друге, як уїдливо відмічав А. Луцький, звертання до недавнього минулого, барвисті картини якого змальовані спогадами ветеранів, робило завдання письменників і поетів не тільки привабливим, але і легким: "...Без заглиблення в книги, без мозольного вивчення історії вони створили з цих оповідей і спогадів, тобто традиції, картини життя поляків у XVIII ст.". Власне така кон'юнктура веде до того, що до цієї тематики "припадають ледь чи не всі письменники" [7, с. IV].

Немає сумніву, що некритичне ставлення до минулого, його ідеалізація, іноді просто дивовижна, коли "вади і провини" предків начисто забуваються, цілковито відповідали умонастрою шляхетських верств, адже це аксіома: чим гірша сучасність, тим прекрасніша минувшина. Більше того, можна припустити, що революціонери, "які нічого не забули, і нічому не навчились", бачили в представленні саме такого вкрай ідеалізованого образу ("втраченого раю") найбільш дієвий спосіб консолідації шляхетських і постшляхетських верств, щоб ще раз кинути їх в самогубну боротьбу. Про це на початку 1840-х років наголошував політичний діяч і письменник "української школи" М. Грабовський (1804–1863 рр.): основним завданням літератури повинно бути сперте на традицію відтворення шляхетської минувшини [17, s. 171, 179–180].

Чи не центральне місце у цьому процесі "відтворення шляхетської минувшини" займало уявлення про Україну, яка після повстання 1830–1831 рр. стала по-справжньому вислизати з-під панування польської шляхти. Царський уряд, втративши надію привернути польську панівну верству на свій бік, позбавив близько 60 тис. родин їх шляхетства і близько 50 тис. активних прибічників повстання виселив вглиб Росії, конфіскував понад 3 тис. маєтків, звільняв поляків з чиновницьких посад, скасував Литовський статут, фактично ліквідував Уніатську церкву, закрив більшість польських вищих і середніх навчальних закладів тощо (це стосувалося усієї "російської частини Польщі") [23, с. 191; 11, s. 426–427, 434–435].

Змушені покидати простори Правобережної України, шляхтичі забирали з собою її образ, що з кожним роком усе більш ідеалізувався, поступово перетворюючись на "землю здійсненого міфу, Аркадію" [19, с. 161]. Саме у середовищі цих, як їх називав М. Грабовський, "українців" (тобто поляків-вихідців з України), яку він окреслює як "останній край Литви і Польщі" [17, s. 195], і виникає "українська школа польського романтизму", засновниками якої були сам М. Грабовський, а також А. Мальчевський, С. Гоцинський, А. Гроза, Ю. Залеський, М. Чайковський. Іноді до їх середовища зараховують Ю. Словацького і Ю. Крашевського. Значний вплив на формування ідейних основ і естетичних принципів школи зробили письменник, творець жанру "шляхетської бесіди" Г. Жевуський і польсько-український поет і композитор Тимко Падура [21, s. 8–13; 25, s. 5].

Треба наголосити, що митці "української школи" створили "міф України", де вона розглядається як невід'ємна, органічна частина Речі Посполитої, у якій збереглося у чистому вигляді усе те, що "колись визначало сутність всього польського народу", натомість, як слушно зауважила Д. Сосновська, самотність самих українців і їх культури польським суспільством не усвідомлювалася [20, с. 171]. У силу цього, "Україну гайдамаків і козаків" відсувала на задній план "Україна шляхетська, рицарська, бравурна", повна "родової фантазії", розкохана в конях, ярмарках, торговищах, безкомпромісна в любові і помсті; її отамани набувають шляхетства, шляхтич стає рицарем-християнином, простий народ ледь чи не з радістю піддається колонізації [19, с. 163], а "благородний козак-рицар" перетворюється на "кращого друга поляків" [20, с. 171]. Однак, з часом ця "ідилічна Україна", що існувала тільки в уяві "української школи" і її прихильників, виростає "до рангу центральної сцени польської національної історії" [22, s. 19]. І чи не найголовнішу роль в цьому процесі відіграв В. Пол, поет, якого не можна зарахувати до "української школи" з чисто формальної ознаки – він не походив з Правобережної України, та і побував на ній лише одного разу (в 1834 р.), причому до описаного у своєму творі "дикого поля" навіть не доїхав [7, s. XXVIII–XXIX].

Парадоксально, але ця остання обставина – відсутність особистих зв'язків з Україною і знання її реалій з власного досвіду – тільки посприяла успіхові поеми В. Пола "Мохорт" у читачів з шляхетських і постшляхетських верств середини XIX ст., що якраз реалій і істинного стану справ не потребували – вони хотіли читати про те, як було "як за давніх часів", але без негативу і неприємних моментів. Зрозуміло, що у працях істориків, що вже відійшли від романтизму і, освоївши позитивістський метод, намагались зрозуміти причини "державної поразки" Речі Посполитої, образу України як "польської Аркадії" годі було шукати. Різка неприйняття в поета і його однодумців також викликала та обставина, що "Слово стало Тілом", тобто поширився "матеріалізм", що захопив тоді численні уми ("в них язичницький дух або душа безбожна" [28, s. 6], які, "засумнівавшись і у святому, і у буденному", "забули все те, що відбувалось у минулому", так що "правда" стала для них недоступною [28, s. 3–4].

З цих причин сучасні йому історики нагадують В. Полу "анатомів і патологів історичних нутроців", а тому здатні лише "влаштувати госпіталь і науково-політичну і полемічну клініку", де "немає ні правди, ні життя". "З того часу, як перо історика, – писав поет, – перейшло в нас до рук людей, що не мають політичної позиції, історія перестала змальовуватись великими живими рисами, тому що зникла нитка великої історичної традиції, а книга вітчизняної історії стала сховищем аналітичних розборів і вчених дріб'язків, звернених обличчям до школярства або інтересів партії, до якої належать письменники" [27, s. 125]. Немалу роль також відіграли відчай, розчарування і зневіра, що охопила "політичний клас" Польщі у 1830–1840-х роках: "Із занепадом національних традицій забракло для історика – зв'язного викладу, для народу – істинного охоронця

історичної спадщини, і книга діянь стала книгою без значення для серць, для розумів, для прагнень, не охоплених школою або партією" [27, s. 125–126]. Вихід бачиться В. Полу у зверненні до інших джерел – або до істориків віддаленої давнини, або до "живих традицій, що досі побутують в народі". Значення і цінність своєї поеми поет бачив в тому, що вона "повністю взята із сфери традиції" [26, s. 139].

В. Пол перераховує тих людей, з оповідей ("бесід") яких він почерпнув усі свої знання про "креси українські" останніх десятиліть їх перебування в складі Речі Посполитої. Це, в першу чергу, ветерани, що служили на українсько-татарському і українсько-російському пограниччі – К. Красіцький, К. Осташевський і А. Дембінський, а також князь Є. Сангушко [27, s. 126]. Натомість біографи зазначають, що в дитинстві і юності, які поет провів у Львові і його околицях, а також у Золочеві й Тернополі, його оточували "емігранти з кресів українських", що знали предмет його пізніших зацікавлень "з автопсії" і, що не менш важливо, вміли захоплююче розповідати [7, s. IX–XI]. Усі ці "традиції" (тобто доволі специфічні дані) В. Пол, за його словами, "зібрав і передав у тій формі, в якій вони до нього перейшли" [27, s. 126] і "воскресив" світ таким, коли поляк (тобто шляхтич) "тримався хреста, шаблі і плуга" [28, s. 5]. Саме це дало йому можливість створити такий образ "кресів українських", який, будучи далеким від історичної реальності, тим не менше (а може, саме тому), відразу поневолив уяву польського суспільства.

Згідно з В. Полом, "світ стає відкритим" вже за Львовом, натомість "власне креси українські" починаються "після Старого Костянтинова", зокрема, від села Баглаї, де починається "татарський Чорний шлях", "дикі поля", "віють східні вітри українські", "у травних степах буяє око, а груди дихають вільно і широко". Натомість закінчуються вони місцевістю, де р. Синюха впадала до р. Південний Буг і де знаходились витоки р. Рось. Це "останній рубіж Польщі", що перебував під охороною "шести легких кінних хоругв" з базою в гарнізоні Кам'янця Подільського [28, s. 14, 15, 25]. "Креси означали, – пояснює В. Пол, – лінію військового пограниччя від Козаччини і татарської орди, які тоді ще були в низов'ях Дніпра і Дністра" [28, s. 16]. На цій, власне, території – від Старого Костянтинова до витоку р. Росі – і знаходився той світ з розмаїтими "дивами", милими серцю спочатку "емігрантів з України", а потім і всього польського суспільства.

Серед цих "див", про які поет, зрозуміло, довідався з "уст очевидців" – соколине полювання, дуже недешева розвага (найкращих видресированих соколів постачали з Криму і за кожного треба було віддати "трьох добрих верхових коней стадних") [28, s. 11], чудові коні (головний герой поеми володів двома стадами – "гетьманським" і "султанським", а найкращими були тварини, що походили із стада гетьмана Конашевича-Сагайдачного [28, s. 61; 27, s. 135–136], також дуже цінувались "залишки із стада Вишневецького" [28, s. 62], розлогі пасіки із "буйними бджолами" (знаменита пасіка Залізний Рій, яку легенда виводила з "панцира гетьмана Жолкевського" [28, s. 68–70 (р. 1699–1770), нараховувала понад тисячу вуликів [28, s. 67], багатющі скарби в степових могилах (головному герою такий скарб "однієї ночі" показав "якийсь дух" [28, s. 36–37]. Що вже казати про українську природу, для барвистих описів якої В. Пол не шкодує захопливих і щирих похвал: "І хоч навколо був тільки степ голий, // Світ, однак, був такий гарний і веселий, // Наче Пан Бог тільки-но його сотворив, // І юну душу до нього відкрив" [28, s. 53].

До приємних аспектів існування головного персонажа поеми – поручника Мохорта і інших шляхтичів, яких поет називає "українськими приятелями" ("ukraińskie druhy") [28, s. 32], належало товариське життя. Його яскравий зразок показаний в епізоді про раптовий візит командувача польськими військами Брацлавського й Київського воєводства князя Юзефа Понятовського, з численним супроводом, до маєтку Мохорта. Сам господар займався оранкою, але покинув роботу, згідно з традицією "української гостинності" ("Коли Бог дав гостей, то відпусти волів пастися, хай і для них день буде веселим") [28, s. 55] і вже за годину все було готове для прийому. Оскільки Мохорт, відданий "службі кресовій", навіть не збудував собі будинку, а жив у наметі, то все доводилось імпровізувати на ходу. Навколо намету пахолки "вистругали тік" і вкрили його яворовим листям, збили столи і лави з дошок, а воїн-ветеран і млинарка приготували сніданок, "відбірний" борщ, барана на рожні і "архівельможну" яечню з ковбасою. Усе це споживалось з млинцями, тут же спеченими на жару, з горілкою і медом. Тим часом Мохорт розіслав пахолків по околиці із запрошеннями і наказав "забити прегарного вола, пару кастрованих баранів, кабана і теля". Першим поспішив прибути "ксьондз ректор" розташованого неподалік василіанського монастиря з "припасами і монастирським двором, медом, делікатесами, солідним турецьким наметом, кухнею і цілим табором", за ним – всі сусіди-шляхтичі "з панями", так що до столу сідало понад сто осіб і тривала ця "весела гостина" три дні [28, s. 56–57]. В. Пол признається, що "сам не розуміє", як можна було в "степовому хуторі" приймати "з такою легкістю перших людей держави" і влаштовувати такі "учти і забави", що "ніхто з гостей навіть не скривився і не знудився", а навпаки, "сам прагнув розважатися, бути зайнятим кожної миті". Очевидно, припускає автор, справа

полягала у "шляхетності і простоті звичаїв", за яких "людина (тобто шляхтич) була всім, а решта – нічим" [28, s. 58].

Доволі привабливо виглядає матеріальний бік життя шляхти в "польській Україні", як названо цю "омріяну землю" в поемі [28, s. 51]. Щодо головного засобу виробництва у ті часи – землі – "то її там немало" [28, s. 47], натомість "чоловік" (тобто шляхта) "був нечисленним" [28, s. 23]. Центральний персонаж поеми – поручник кавалерії Симон Мохорт володів "шматком степу", хутором, садом, пасікою, лісом, ставками, худобою (в т.ч. вже згаданими двома табунами коней) і млином [28, s. 33, 38, 54]. Крім цього, у василіанському монастирі шляхтич мав збудовану "за власний кошт пивницю", де зберігав "старі вина і мед", "старий гріш" і інше добро, для опису якого довелось скласти цілий список [28, s. 36, 77]. Щодо кріпаків, то навколо поручника і інших "українських приятелів" аж роїться від "слуг", "пахолків", "сумно співаючих селян, що повертаються в темряві з поля", "челяді", "тихих працівників", "хлопців при волах і конях", "млинарок" тощо [28, s. 55, 56, 67, 70, 71, 76]. Сам поручник походив з Литви, приїхав "на Креси" з порожніми кишенями, а цей маєток одержав "за добру службу вітчизні" [28, s. 70].

Слід звернути увагу на ту обставину, що В. Пол зобразив свого героя як "ідеального шляхтича" [25, s. 9–10], покликаною проілюструвати нерозривність "віри, шаблі і плуга", тому однією з його чеснот є аскетизм: він живе в наметі, сам оре поле, працює в саду і на пасіці, і зовсім не прагне до придбання нових багатств. З цієї причини його маєтний стан є більше винятком, ніж правилом – насправді немає жодних обмежень для "діяльного шляхтича" у розширенні своїх володінь. Сам Мохорт говорить, що Україна – це "дар неба", "gratia gratis data" (лат. "благодать, дана задарма") [28, s. 68], а його постійним тостом було: "Хай живе рицарство! Литва і Корона! І Русь, що годує нас цим хлібом Божим" [28, s. 34].

Чи не в усьому цьому, власне, і полягала привабливість (чи навіть сугестивність) представленого поетом образу "кресів", що змушував "емігрантів з України", а вслід за ними – і все польське суспільство ностальгічно зітхати за "втраченою благодаттю". "Українські креси" після виходу поеми (особливо коли ілюстрації до неї зробив Ю. Коссак) [29] стали представляти йому своєрідним польським "фронтиром" ("границею між освоєними і незаселеними землями") – поняття, вироблене в культурі США [31, s. 297, 643], до якого варто тільки прийти, проявити сміливість і вірність "ідеалам шляхетності", як "дармова благодать" сама звалиться в руки. "Шляхтич з убогої Мазовії, – писав В. Пол, – коли його допікала бідність, вантажив великого воза дітьми і мішками з просом, брав сокиру, кількох відданих слуг, клітку з домашніми птахами; заплакана дружина забиравала чудодійний образ Матері Божої, насіння часнику, цибулі, кмину і фенхелю, яких на нових грядках ще не було, забиравала кілька залізних казанків, молитовник, родинні папери, домашні святині – і, сівши на віз, їхала в незнаний світ, притуливши дітей до себе, а шляхтич із слугами йшов коло возу пішки і роздивлявся по околиці, де б тут осісти" [30].

Таким чином, специфічні умови життя польського суспільства (переважно шляхетських і постшляхетських верств), що склались після повстання 1830–1831 рр., породили духовну атмосферу, що характеризувалась розчаруванням, песимізмом і зневірою. Це стало причиною звертання до "славного минулого" Речі Посполитої до 1772 року, в якому шукали духовного заспокоєння і зцілення від безпросвітної реальності. Одним з проявів цієї "ретроспекції" була поява "української школи" польського романтизму XIX ст. і особливого літературного жанру – "бесіди шляхетської". Їх представники спирались в своїй творчості не стільки на документальні свідоцтва епохи, скільки на традицію, що збереглась в "сильвах" (домашніх альбомах шляхетських родин), і особливо, в усних оповідях живих свідків тієї епохи – "українських емігрантів", тобто військових пограничної ("кресової") служби, шляхти, її слуг тощо.

Зрозуміло, що образ "кресів українських" (тобто втрачених внаслідок поділів Польщі українських земель), відзначаючись ідеалізацією і некритичністю, був далеким від історичної дійсності і найчастіше зводився до барвистих описів "незайманої природи", розваг (полювань, мандрів, товариського життя тощо), нестримних пристрастей, військових подвигів і т.д. Соціальних, релігійних, національних суперечностей, експлуатації, несправедливості, кривавих повстань і їх кривавого придушення і інших "неприємних" сторін "кресового життя" автори "української тематики", як правило, не помічали, а читачі і знати про них нічого не хотіли. Обставини склались таким чином, що вищим досягненням "бесіди шляхетської" і "української школи" стала поема В. Пола "Мохорт", яка знайшла захоплене сприйняття і схвалення спочатку в колах колишньої шляхти з українських земель, а потім і всього польського суспільства, надавши поняттю "креси" того географічного, ідейного і культурницького змісту, який переможно впливав на уяву багатьох поколінь поляків.

Список використаних джерел

1. Encyklopedia powszechna. – Режим доступу: <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3927350/kresy.html>.
2. Ильф И. Двенадцать стульев. Золотой теленок / И. Ильф, Е. Петров; [Предисл. К. Симонова]. – М.: Правда, 1987. – 672 с., ил.
3. Handke K. Pojecie "kresy" na tle relacji centrum – peryferie / K. Handke // Kresy – pojecie i rzeczywistosc:

Zbiór studiów [Pod red. K. Handle]. – Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy, 1997. – S. 53–62. 4. Lepecki M. Pamiętnik adiutanta marszałka Piłsudskiego / Mieczysław Lepecki; [oprac. nauk i przedm. Andrzej Garlicki]. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1989. – [Wyd. 3]. – 364, [1] s. 5. Kolbuszewski J. Kresy / J. Kolbuszewski. – Wrocław: wyd-wo Dolnośląskie, 1995. – 256 s. 6. Czartoryski-Sziler P. Wincenty Pol – twórca "Mohorta" / Piotr Czartoryski-Sziler. – Режим доступу: <http://www.lwow.com.pl/naszdziennik/pol.html>. 7. Łucki A. Wstęp / Aleksander Łucki // Pol W. Mohort / [Wst. i ob. prof. dr. A. Łucki]. – Wyd. 2-e, prz. – Kraków: Nakł. Krakowskiej sp. wyd., 1925. – S. III–XXXIV. 8. Айрапетов О.Р. Внешняя политика Российской империи (1801–1914) / О. Р. Айрапетов. – М.: Изд-во "Европа". – 672 с. 9. Тымовский М. Е. История Польши / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер / [Пер. с польск.]. – М.: Изд-во "Весь Мир", 2004. – 544 с. 10. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мап. 11. Zarys historii Polski / T. Manteuffel, J. Dowiat, S. Trawkowski i in. / [Pod red. J. Tazbira]. – Warszawa: PIW, 1980. – 861 s. 12. Waczyński S. Literatura piękna Polski porozbiorowej (1794–1863) / S. Waczyński. – Lwów-Poznań: Nakładem wydawnictwa polskiego, 1924. – 412 s. 13. Соловьев С. М. История падения Польши. Восточный вопрос / С. М. Соловьев. – М.: ООО "Издательство Астрель": ООО "Издательство АСТ", 2003. – 364, [4] с. 14. Gawęda. – Режим доступу: [http://pl.wikipedia.org/wiki/Gaw%C4%99da_\(literatura\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Gaw%C4%99da_(literatura)). 15. Gawęda szlachecka. – Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Gaw%C4%99da_szlachecka. 16. Sylwa. – Режим доступу: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Sylwa>. 17. Grabowski M. Korespondencja literacka / M. Grabowski // Korespondencja literacka M. Grabowskiego. – T. 2. – Cz. 1. – Wilno: Nakład i druk T. Glücksberga, księgarza i tyografa szkół białoruskiego naukowego okręgu, 1843. – 240 s. 18. Дейвіс Н. Боже ігрице: історія Польщі / Норман Дейвіс; [пер. з англ. П. Тарашук]. – Київ: В-цтво "Основи", 2008. – 1080 с. 19. Оконь В. Романтичний образ України в польському мистецтві XIX століття / Вальдемар Оконь // Всесвіт. Журнал іноземної літератури. – 1994. – №9. – С. 160–168. 20. Сосновська Д. Віщування Вернигори / Данута Сосновська // Всесвіт. Журнал іноземної літератури. – 1994. – №9. – С. 169–178. 21. Makowska U. Szkoła ukraińska w romantyzmie polskim. Szkice polsko-ukraińskie / Urszula Makowska, Stanisław Makowski, Małgorzata Nesteruk. – W.: WUW, W-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 2013. – 652. 22. Makowski S. Warszawsko-ukraiński wariant polskiego romantyzmu / Stanisław Makowski / W cieniu Mickiewicza / Pod red. Jacka Lyszczyny i Magdaleny Bąk. – Katowice: Uniwersytet Śląski w Katowicach – Agencja Artystyczna PARA, 2006. – S. 10–24. 23. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний / [Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького]. – К.: Либідь, 1991. – 512 с. 24. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 pp. / Бовуа Даніель / [Пер. з франц. З. Борисяк]. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с. 25. Król K. Wstęp / Kazimierz Król // Pol W. Mohort. Rapsod rycerski ze wstępem i objaśnieniami Kazimierza Króla. – Wyd. 2-e. – Warszawa-Lublin-Łódź-Kraków: Nakł. G. Gebethner i Spółka, 1918. – S. 3–10. 26. Pol W. Objasnienja do trzeciego wydania / Wincenty Pol // Pol W. Mohort / [Wst. i ob. prof. dr. A. Łucki]. – Wyd. 2-e, prz. – Kraków: Nakł. Krakowskiej sp. wyd., 1925. – S. 138–144. 27. Pol W. Objasnienja / Wincenty Pol // Pol W. Mohort / [Wst. i ob. prof. dr. A. Łucki]. – Wyd. 2-e, prz. – Kraków: Nakł. Krakowskiej sp. wyd., 1925. – S. 125–137. 28. Pol W. Mohort. Rapsod rycerski z podania / Wincenty Pol // Pol W. Mohort / [Wst. i ob. prof. dr. A. Łucki]. – Wyd. 2-e, prz. – Kraków: Nakł. Krakowskiej sp. wyd., 1925. – S. 1–124. 29. Pol W. Mohort. Rapsod rycerski z podania / Wincenty Pol / Z 24 ilustracyami Juliusza Kossaka. – Lwów: Nakładem księgarni F.H. Richtera, 1883. – 200 s. 30. Szołucha A. Kresy Wschodnie – historia mitu / Agnieszka Szołucha / Nasz Czas – 2005. – № 18 (667). – Режим доступу: http://www.pogon.lt/NCZ_ARCHYVAS/518/czas1.html. 31. Алексієвєць Л.М. Історія світової культури: Частина друга: від Бароко до сучасності / Л. М. Алексієвєць, М. М. Алексієвєць, О. І. Шама. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 656 с. 32. Крамар Р. Подзвінне по Кресах (рецензія на книгу: Kolbuszewski Jacek. Kresy. – Wrocław, 1995. — 256 s.) / Ростислав Крамар // Тернопільська газета. – № 38. – 19 вересня 1996.

Александр Шама

ПОЭМА ПОЛЬСКОГО ПОЭТА ВИКЕНТИЯ ПОЛА "МОХОРТ" И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В ФОРМИРОВАНИИ ПОНЯТИЯ "КРЕСЫ"

В статье исследованы особенности общественной атмосферы, сложившейся в польском обществе после восстания 1830–1831 гг. и побудившая шляхетские и постшляхетские слои искать духовного успокоения в обращении к идеализированной истории Речи Посполитой времен ее государственного существования. Показано, что это стало основанием возникновения особого ответвления польского романтизма – "украинской школы", высочайшим достижением которой стала поэма В. Пола "Мохорт". Анализ содержания поэмы дал возможность показать, что картина жизни польской шляхты на украинских землях в XVIII в., созданная поэтом на основе воспоминаний тамошних выходцев, придала понятию "Кресы" того географического, идейного и культурологического содержания, которое существенно влияло на воображение и мировоззрение нескольких поколений поляков.

Ключевые слова: кресы, шляхта, "украинская школа", "сильва", "беседа шляхетская".

Olexander Shama

POEM POLISH POET VINCENT POL "MOKHORT" AND ITS ROLE IN FORMATION OF CONCEPT "KRESY"

The article explores aspects of the social atmosphere prevailing in Polish society after the uprising of 1830–1831 and to encourage gentry and post-gentry layers seek spiritual solace in his address to the idealized stories Rzeczpospolita since its existence as a state. It is shown that this became the basis of a special branch of Polish romanticism – "Ukrainian school", the highest achievement of which was the poem by V. Paul "Mokhort". Analysis of the content of the poem made it possible to show that the picture of the life of the Polish nobility in the Ukrainian lands in the XVIII s. created a poet based memories there the natives, gave the concept of "Kresy" the geographic, ideological and cultural content, which significantly influenced the imagination and vision of several generations of Poles.

Key words: Kresy, gentry, "Ukrainian school", "silva rerum", "conversation gentry".

УДК [94:336.7](470+571)“1866/1917“

Наталія Радченко

ІСТОРІЯ КРЕДИТНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISY "ВЕСТНИК ЕВРОПЫ (1866–1917 РР.)

Проаналізовано інформаційний потенціал часопису "Вестник Европы" 1866–1917 рр. у дослідженні історії розвитку кредитних установ України. У результаті аналізу тематичного змісту публікацій, у яких міститься інформація стосовно діяльності банків, ощадно-позичкових кас та товариств, вміщених на сторінках часопису, виявлено декілька основних груп: новини діяльності кредитних установ; роль земств у розвитку кредитної сфери; обговорення законодавства про банки та банківську діяльність і кредитні спілки; аналітичні огляди щорічних банківських звітів. Особливий інтерес представляють аналітичні огляди щорічних банківських звітів, які регулярно з'являються на шпальтах журналу із 1877 р. Вони представляють собою аналіз даних банківських звітів із поясненням існуючого становища, співставленням із показниками за минулі роки. Переважна більшість публікацій стосувалися питань діяльності банківських установ.

Ключові слова: "Вестник Европы", преса, історичне джерело, кредитно-фінансові установи, установи дрібного кредиту.

Помітне місце у системі джерел із вивчення історії розвитку кредитно-фінансових установ України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. займають періодичні видання, які виступають часом основним джерелом інформації із багатьох питань, що стосуються історії становлення перших вітчизняних банків та установ дрібного кредиту.

Метою статті є аналіз інформаційного потенціалу часопису "Вестник Европы" при висвітленні діяльності кредитних установ України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Слід сказати, що до проблематики ролі преси у інформаційному супроводі розвитку кредитно-фінансові системи зверталися сучасні українські учені, передусім В. Власенко [1], В. Половець [2], І. Фареній [3], О. Панченко [4], М. Казьмирчук [5] та інші. Загальну характеристику висвітлення діяльності кооперативів у періодичних виданнях подав О. Панченко, проте автор розглянув лише сільські споживчі товариства початку ХХ ст. [4].

Найчастіше науковці використовують у дослідженнях спеціальну фінансову пресу, як-то "Вестник кооперативов и промышленности", "Биржевые новости", та поза увагою залишаються інші види періодичних видань суспільно-політичні, літературно-політичні журнали, альманахи і збірники. Проте, тільки з 1890 р. у Росії виходило 796 різноманітних періодичних видань. Одним із таких видань був часопис "Вестник Европы". Він об'єднував передову ліберальну інтелігенцію (учених, істориків, літераторів, земських діячів), усі прогресивні кола суспільства. І хоча, більшість авторів публікацій були помірними лібералами, на сторінках видання мали можливість висловитися представники різних політичних напрямків (за виключенням реакціонерів та консерваторів). "Впродовж 70–80-х рр. ХІХ ст. журнал зажив слави одного з найвпливовіших видань Російської імперії, про що свідчать його накладі в цей період. Структура відділів журналу передбачала всебічне висвітлення актуальних суспільно-політичних, громадських і культурно-освітніх проблем, хоча спершу журнал позиціонувався як фаховий історико-політичний орган" [6, с. 10].

"Вестник Европы" – російський літературно-політичний журнал, видавався упродовж березня 1866 – 1918 рр. у Петербурзі і поступово став трибуною російського лібералізму другої половини XIX ст. У 1866–1908 рр. журнал видавав і редагував представник ліберальної інтелегенції, учений, публіцист, активний земський діяч М. Стасюлевич. У 1908 р. його змінили видавець М. Ковалевський та головний редактор К. Арсентьев. На сторінках журналу висвітлювалися важливі проблеми історії, політики та літератури. Журнал виходив обсягом 430–440 сторінок і відкривався літературним розділом, у ньому друкувалися оригінальні та перекладені романи, повісті, вірші, котрі разом займали до половини обсягу номеру. Потім йшов розділ науки, у якому публікувалися статті, документи, спогади. Ключові розділи (у різні роки існування журналу вони дещо видозмінювалися) – "Иностранное обозрение" (або "Иностранная политика", "Новости иностранной литературы"), "Провинциальное обозрение", "Внутреннее обозрение" (або "Ежемесячное обозрение") і "Хроника" (або "Изъ общественной хроники", "Известия") – розшташовувалися ближче до кінця. Ці розділи у журналі не завжди підписувалися, що створює певні труднощі зі встановленням авторства текстів. Завершували номер літературні огляди та некрологи.

Таким чином, редакція прагнула враховувати інтерес аудиторії передусім до літературних художніх творів вітчизняної та західноєвропейської літератури, і разом з тим підводила читачів до обговорення актуальних суспільно-політичних та економічних проблем тогочасної Російської імперії. Однією з найбільш обговорюваних проблем того часу була необхідність створення дієвої кредитної-банківської системи у державі.

Сторінки журналу відображали поступовий розвиток кредитної сфери, зміни до неї з боку державної влади. Друга половина XIX ст. була складним переходним періодом ліберальних реформ Олександра II, змінювалися суспільні ідеали, розвивалися капіталістичні відносини у економіці, в господарстві країни здійснювалися реформи: селянська, судова, військова та інші. Реформування не могло оминати й банківської системи: ця ланка господарства країни теж мала відповідати його новому устрою. При цьому організація роботи банківської системи запозичувалася із розвинених країн Заходу, і в зв'язку з цим вона мала перебудуватися на аналогічні приватнопідприємницькі засади. Це означало, що держава мала втратити виключну монополію у фінансово-грошовій сфері, чого уряд допускати не бажав. У зв'язку з цим це питання досить довго викликало низку суперечностей і було предметом численних дискусій. Однак однозначно і до кінця воно вирішено так і не було.

У результаті аналізу тематичного змісту публікацій, у яких міститься інформація стосовно діяльності кредитних установ, вміщених на сторінках часопису, виявлено декілька основних груп (див. таблицю 1): по-перше, новини діяльності різних кредитних установ; по-друге, роль земств у розвитку кредитної сфери; по-третє, обговорення законодавства про банки, банківську діяльність і кредитні спілки та четверта група публікацій, аналітичні огляди щорічних банківських звітів. Слід зауважити, що більшість матеріалу стосувалася питань розвитку кредитних установ Російської імперії загалом, і установи, розташовані на українських землях згадувалися, переважно побіжно. Проте, майже, жодна публікація, тією чи іншою мірою стосувалася діяльності українських банків, ощадно-позичкових кас і товариств взаємодопомоги.

Таблиця 1

Тематика та кількість публікацій з історії кредитних установ України (1866–1917 рр.)

№ з/п	Тематика публікацій	Кількість публікацій
1.	Новини діяльності кредитних установ.	49
2.	Роль земств у розвитку кредитної сфери.	17
3.	Обговорення законодавства про банки та банківську діяльність і кредитні спілки.	16
4.	Аналітичні огляди щорічних банківських звітів.	11

Отже, найбільш представлена тематична група публікацій – новини діяльності кредитних установ. Переважно це невеликі за розміром інформаційні повідомлення, які розміщувалися серед огляду інших подій. Вони супроводжувалися коментарями, у яких висловлювалося ставлення автора до описуваних подій. Найчастіше повідомлялося про відкриття нових установ, вплив воєнних подій на їх розвиток, випадки розбійних нападів на банківські установи, приклади застосування на практиці нових законів, декілька оголошень. Також однією з найбільш популярних тем, про що свідчить кількість публікації, була тема співпраці різних видів кредитних установ та порівняння ефективності діяльності державних та приватних банків.

На сторінках видання висвітлювалися найбільш актуальні проблеми, пов'язані із функціонуванням кредитних установ. Так, значною перешкодою на шляху до успішної діяльності земельних банків були різні зловживання позичальників. Тому з метою запобігання такій негативній

практиці часопис вміщував чисельні публікації роз'яснювального змісту. Зловживання складалося з штучного обезцінювання закладених маєтків власниками за допомогою орендних контрактів: "Владълецъ имѣнія заключаеъ контрактъ на отдачу его в аренду на долгій срокъ – за цѣну, несоотвѣтствующую дѣйствительной доходности имения; воспользовавшись ссудою иъз банка, онъ не вноситъ срочныхъ платежей и доводитъ свое имѣние до продажи. Затемъ онъ, чрезъ подставныхъ лицъ, приобретаетъ на торгахъ то же имѣние за болѣе дешевую цѣну, и такимъ образомъ избавляется отъ уплаты части долга или аже всего долга. Въ случаѣ же, сли эта послѣдняя операція не удалась и имение было бы продано въ чужія руки, то прежній владълецъ все-таки и после продажи пользуется доходомъ съ имѣнія, въ виде негласныхъ доплатъ со стороны арендатора ... въ ущербъ новому владъльцу, для котораго этот контрактъ, хотя и заключенный до купли имѣнія, является обязательнымъ" [7, с. 828–829]. Від подібних угод потерпало досить багато банків. Наприклад, лише у 1875 р. Бессарабсько-Таврійський банк втратив 70 тис. карбованців (далі – крб.), а Харківський банк – 60 тис. крб., вже у наступному 1876 р. Харківський банк втратив більше 100 тис. крб., і вимушений був перерахувати ці кошти із сум свого річного прибутку.

Уже в перших номерах часопису друкуються статті відомих державних та громадських діячів, економістів Н. Коллюпанова, Ю. Жуковського, Н. Бунге, Е. Арсеньєва, І. Кауфмана присвячені грошовому обігу і кредиту, у яких звертається увага на значення діяльності земств у розвитку кредитної сфери. Так, відомий письменник, публіцист Н. Коллюпанов у статті "О земских учреждениях" розмірковував про участь земських установ у становленні кредитної сфери та досліджував існуюче на той час становище, у тому числі стан розвитку кредитних установ українських губерній: "...Но что сдѣлано у нас до сихъ поръ для поземельного кредита? Существуетъ херсонский банкъ въ самой выгодной для земледелія мѣстности и продаетъ свои облигаціи по 80%... На всѣхъ земскихъ собранияхъ происходили толки объ открытіи земскихъ банковъ, но они нигде не привели къ положительнымъ результатамъ" [8, с. 779]. Про роботу земств йдеться також у статті О. Воропонова "Мелкий земельный кредит и крестьянские переселения": "Съ лета прошлаго года, ... извѣстия о земскихъ и другихъ проэктахъ появлялись въ печати одно за другимъ и вопросъ о кредитѣ занялъ едвали не главное место между земскими вопросами. ... херсонское губернское земское собраніе уже ассигновали суммы на новій кредитъ. Изъ газетныхъ извѣстій видно, что темъ же предметомъ занялись земства: ... полтавское. ... Въ то же время продолжили начатое дѣло земство таврическое" [9, с. 715]. Загалом у публікаціях часопису міститься інформація про роботу Херсонського, Полтавського і Таврійського земств.

На сторінках "Вестника Европы" часто вміщували матеріали правового характеру, як-то проекти документів нормативного характеру та аналітичні матеріали "Проекты гг. Бунге и Кауфмана, и мнение г. А. Кошелева" [10], "Проектъ устава о векселяхъ" [11], "Положение о крестьянскомъ поземельномъ банке; различіе между первоначальнымъ проэктомъ и окончательной редакціей закона; общее значеніе этой меры" [12] та інші. Їх автори ретельно узагальнили і ґрунтовно дослідили ситуацію у сфері розвитку кредитування і зробили цінні висновки та прогнози щодо перспектив розвитку галузі.

Особливий інтерес представляють аналітичні огляди щорічних банківських звітів, які починають регулярно з'являтися на шпальтах журналу із 1877 р. На жаль, хто саме писав огляди не зазначається. Вони представляють собою аналіз даних банківських звітів із поясненням становища, що склалося, співставленням із показниками за минулі роки. Найчастіше друкувалися огляди щорічних звітів Дворянського поземельного та Селянського поземельного банків. Наприклад, вивчаючи звіт Селянського поземельного банку за 1877 р. автором зроблено висновки про те, що кількість операцій банку у губерніях залежить не від того, як розпочало працювати його відділення, а від розміру пропозиції землі, запропонованої та вигідної для селян-покупців. Так, за відсутності земель у деяких українських губерніях укладено дуже мало угод: у Херсонській – 5 угод, а у Таврійській губернії лише 2 угоди [13, с. 344].

Досліджуючи суми невчасно проплачених платежів, зазначається, що їх було значно більше у степових та прикордонних губерніях тому, що саме вони в останні роки постраждали від неврожаїв, а саме Катеринославська – 216 тис. крб., Полтавська – 121 тис. крб., Харківська – 87 тис. крб. На противагу їм, у Київській губернії цього ж року таких платежів було лише трохи більше 5 тис. крб. [13, с. 352]. Також, наводяться дані за виданими банками позикам, більше 870 тис. крб. у Київській губернії, у Подольській губернії – 636 тис. крб., у Полтавській – 414 тис. крб. Автором зазначається кількість проданих десятин землі у губерніях та подається співвідношення цін за минулі роки. Наводиться ціна за одну десятину землі, та уточнюється її вартість у губерніях, залежно від якості землі, звертається увага на існування спеціальної ціни на землі з високою якістю у Бессарабській, Полтавській, Харківській губерніях. Окремо подається інформація про кількісні показники продажу землі сільським товариствам. Особливо багато подібних угод здійснено у губерніях Волинській,

Київській, Полтавській, Подільській, Харківській та Чернігівській. Зазначається, що зовсім не було продажу сільським товариствам у Херсонській та Бессарабській губернії, проте в останній, за словами автора, це пояснюється тим, що діяльність банку в цій місцевості тільки розпочалася [13, с. 345]. Взагалі, якщо проаналізувати кількість публікацій за напрямком висвітлення діяльності окремих видів кредитних установ, то більшість стосується саме банківських установ. Інформація щодо кількості статей за видами кредитних установ подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Кількість статей за видами кредитних установ

№ з/п	Кредитні установи	Статті	Замітки
1.	Банки.	2	36
2.	Ощадно-позичкові каси та товариства.	1	9
3.	Кредитні установи загалом.	25	18
Разом		28	65

Публікації головним чином стосувалися питань необхідності розширення мережі банків, обговорення їх уставів, діяльності окремих банків, найбільше приділялося уваги висвітленню роботи Дворянського поземельного та Селянського поземельного банків, їх відділень. У порівнянні з кількістю публікацій на тему роботи банків ощадно-позичковим касам та товариствам приділялося значно менше уваги, здебільшого розглядалися різні законопроекти та було вміщено декілька об'яв. Публікації щодо діяльності окремих кас та товариств на території українських губерній відсутні. Остання група статей та заміток, вміщує публікації у яких розглядається розвиток мережі кредитних установ в цілому, це питання нагальної необхідності поземельного кредиту, робота земських установ у цьому спрямуванні, аналіз існуючого законодавства та обговорення нових законопроектів.

Отже, часопис “Вестник Европы” містить цінну інформацію, здатну істотно доповнити знання з історії розвитку мережі кредитних установ України другої половини XIX – початку XX ст. Необхідно зазначити, що редакція “Вестник Европы” використовувала друковане слово, як засіб осмислення і пропаганди ліберальних принципів та вираження суспільної думки. Загалом виявлено 93 публікації, які розкривають діяльність кредитних установ цього періоду, більшість з них стосуються банківської сфери. Переважну кількість повідомлень цього видання можна віднести до інформаційних та аналітичних матеріалів. Опрацювання та залучення різних за спрямуванням періодичних видань до джерельної бази дослідження сприятиме подальшому поглибленню вивчення історії кредитних установ України періоду 2-ї пол. XIX – початку XX ст.

Список використаних джерел

1. Власенко В.М. Кредитна кооперація лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня к.і.н. 07.00.01 “Історія України” / В.М. Власенко. – Х., 1998. – 19 с.
2. Половец В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: Просвіта, 2002. – 266 с.
3. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX століття) / І.А. Фареній. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.
4. Панченко О.П. Роль кооперативних видань в інформаційному супроводі сільських споживчих товариств на початку XX ст. / О.П. Панченко // Українська кооперація. – 2011. – № 4. – Режим доступу: <http://www.ukrocoop-journal.com.ua/num//panchenko.htm>
5. Казьмирчук М.Г. Соціальна діяльність ломбардів під російської України (1886–1917 рр.): автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 “Історія України” / М.Г. Казьмирчук. – К., 2007. – 20 с.
6. Магітова А.Б. Українська історія у висвітлення часопису “Вестник Европы” (1866–1918): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.і.н. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / А.Б. Магітова. – Київ, 2008. – 25 с.
7. Злоупотребления заемщиков у земельных банков // Вестник Европы. – 1878. – № 10. – С. 827–283.
8. Коллюпанов Н.П. О земских учреждениях / Н.П. Коллюпанов // Вестник Европы. – 1866. – № 6. – С. 778–784.
9. Воропонов О.О. Мелкий земельный кредит и крестьянские переселения / О.О. Воропонов // Вестник Европы. – 1880. – № 10. – С. 712–741.
10. Проекты гг. Бунге и Кауфмана, и мнение г. А. Кошелева // Вестник Европы. – 1878. – № 11. – С. 386.
11. Положение о крестьянскомъ поземельном банке; различие между первоначальнымъ проэктом и окончательной редакцией закона; общее значение этой меры // Вестник Европы. – 1882. – № 7. – С. 309.
12. Проект правил о публичной продаже имений заложенных в дворянском земельном банке; его достоинства и недостатки // Вестник Европы. – 1889. – № 6. – С. 767–775.
13. Отчет крестьянского поземельного банка за 1887 г. // Вестник Европы. – 1889. – № 5. – С. 343–357.

Наталья Радченко

**ИСТОРИЯ КРЕДИТНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ УКРАИНЫ НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА
"ВЕСТНИК ЕВРОПЫ" (1866–1917 ГГ.)**

Проанализирован информационный потенциал журнала "Вестник Европы" 1866–1917 гг. для изучения истории развития кредитных учреждений Украины. В результате анализа тематического содержания публикаций, в которых содержится информация относительно деятельности банков, ссудо-сберегательных касс и товариществ, помещенных на страницах журнала, было выявлено несколько основных групп: новости деятельности кредитных учреждений; роль земств в развитии кредитной сферы; обсуждение законодательства о банках и банковской деятельности, кредитных союзах и аналитические обзоры ежегодных банковских отчетов. Особый интерес представляют аналитические обзоры ежегодных банковских отчетов, которые начинают регулярно появляться на страницах журнала с 1877 г. Они представляют собой анализ данных банковских отчетов с объяснением существующего положения и сопоставлением с показателями за прошлые годы.

Ключевые слова: "Вестник Европы", пресса, исторический источник, кредитно-финансовые учреждения, учреждения мелкого кредита.

Natalia Radchenko

**HISTORY OF UKRAINE CREDIT INSTITUTIONS IN THE JOURNAL "HERALD OF
EUROPE" (1866–1917)**

Potential information of the magazine "Herald of Europe" 1866–1917 was analyzed for the history of Ukraine credit institutions development. Most often, researchers use special financial press: Herald cooperatives and industry, stock news, other kind of periodic publications such as social-political, literary and political magazines, miscellany and digests remain out of sight. However, only in 1890 in Russia 796 various periodic publications were issued. One of these publications was the journal "Herald of Europe". As a result of the thematic content of publication analysis that provides information of the activities of banks, savings and loan offices and savings banks placed on the pages of this journal were revealed several main groups: news of credit institutions; role the development of credit sector; discussion the law of banks and banking, credit unions; analyzes of annual bank reports. Analyzes of annual bank reports that have great interest were regularly appeared in journal from 1877. They represent the analysis of the bank reports explaining the current situation and a comparison with the index for the previous years.

Key words: "Herald of Europe", press, historical source, financial institutions, and small credit institutions.

УДК: 930.1+930.22

Ігор Дацків

**УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

У цій статті висвітлюється особлива увага дослідників до аналізу позиції держав-переможниць щодо української державності, що виявилася на Паризькій мирній конференції (18 січня 1919 – 21 січня 1920 рр.) пояснюється значущістю її рішень для повоєнного світовлаштування та долі української державності зокрема.

Ключові слова: конференція, дипломатія, державність, Антанта, Париж.

Розгортання складних процесів новітнього українського державотворення, зокрема, непомірно довгий у часі пошук оптимальних концептуальних підходів до зовнішньої політики незалежної України ставить завдання ґрунтовного вивчення традицій та уроків дипломатичної діяльності самостійницьких урядів України, процесу формування зовнішньополітичних концепцій українських державних утворень на різних етапах історії. Особливо багатий і повчальний для сьогодення досвід дипломатичної боротьби на захист української державності накопичено у період національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр., що заслуговує на увагу насамперед багатогранністю процесу та багатовекторною зовнішньополітичною активністю українських урядів.

Тому цілком закономірно останнім часом помітно поживався інтерес до історії української дипломатії зазначеного періоду: значно інтенсифікувалися пошук і опрацювання дослідниками різноманітної джерельної бази з цієї тематики та ґрунтовне, всебічне висвітлення найважливіших її сторінок. Відтак, особлива увага дослідників до аналізу позиції держав-переможниць щодо української державності, що виявилася на Паризькій мирній конференції (18 січня 1919 – 21 січня 1920 рр.) пояснюється значущістю її рішень для повоєнного світовлаштування та долі української державності зокрема.

Мета і завдання нашої статті полягають у дослідженні місця українського питання на Паризькій мирній конференції, а також основних тенденцій розвитку зовнішньополітичних підходів держав Антанти щодо українського питання.

Становище представників України (УНР та ЗУНР) на Паризькій мирній конференції до цього часу не знайшло однозначного визначення у науковій та навчальній літературі. У ній йдеться про "делегацію" (С. Варгатюк, М. Держалюк, О. Кучик та інші) або "місію" (В. Матвієнко, О. Павлюк, Н. Городня, В. Лозовий) УНР на Паризькій мирній конференції.

Як слушно зазначала Н. Городня, хоча Надзвичайна дипломатична місія УНР до Парижа розглядалася Радою Міністрів одночасно у якості делегації на мирний Всесвітній конгрес, вона не отримала на конференції офіційного визнання, а отже і статусу делегації. У конференції брали участь тільки держави, які оголосили війну або "порвали" відносини з Німеччиною та її союзниками. Українська місія входила до групи держав, що не вважалися ворожими до країн Антанти, але не були визнані ними. За інформацією українського представника на конференції М. Лозинського, їх зносили з мирною конференцією зводилися до того, що вони посилали ноти, меморандуми тощо, на що отримували із Секретаріату повідомлення, що нота одержана і буде представлена на розгляд. Окрім того, представники цих делегацій проводили зустрічі й наради з різними членами делегацій держав Антанти [1, с. 105–106].

Відтак, визначення місця представників УНР та ЗУНР на Паризькій мирній конференції як "делегації" [2] створює враження про її рівноправне становище із делегаціями країн-переможниць. Аналіз ставлення держав Антанти до української державності, що виявився під час роботи Паризької мирної конференції, знайшов відображення як в дослідженнях і мемуарах учасників конференції й тогочасних керівників УНР та ЗУНР В. Винниченка [3], А. Марголіна [4], В. Панейка [5], І. Мазепи [6], Є. Левицького [7], М. Лозинського [8] та ін., так і в працях істориків наступних поколінь: в еміграції М. Стахів [9], І. Борщака [10], Д. Решетара [11], в Радянському Союзі А. Скаби [12], Б. Штейна [13], Р. Симоненка [14], І. Хміля [15], в Україні після здобуття нею незалежності О. Павлюка [16; 17], М. Литвина [18], Н. Городньої [19], О. Кучика [20], В. Шамраєвої [21], І. Дацків [22], Ю. Довгана [23] та інші.

Відтак, доречно відзначити, що це питання вивчалось дослідниками здебільшого побіжно або у рамках більш масштабних проектів. Крім того, у багатьох працях предметом дослідження виступає не політика держав Антанти, а зовнішня політика УНР та ЗУНР.

Науковці відзначають, що "українське питання" як самостійне, мирною конференцією ніколи не розглядалося. Проте значну увагу приділено вирішенню долі окремих українських територій – Закарпаття, Буковини й особливо Східної Галичини (що входили до складу Австро-Угорщини), що пов'язувалося із зусиллями мирної конференції визначитися щодо повоєнних кордонів Чехословаччини, Румунії та Польщі. У "14 пунктах" В. Вільсона народам Австро-Угорщини було обіцяно гарантоване місце в Лізі Націй і "найширшу можливість автономного розвитку" (п. 10), у той час як відновлювана Польща повинна була включати в себе "усі території з безсумнівно польським населенням" (п. 13) [24]. У зв'язку з цим в історіографії відзначається прагнення лідерів ЗУНР зберегти якомога більшу автономію для своєї держави, оскільки, на їх думку, "східногалицьке питання" розглядалося Антантою і США як окрема міжнародна проблема й мало більше шансів на позитивне для ЗУНР розв'язання, ніж "загальноукраїнське".

Можна не погодитися із М. Держалюком, який вважає, що за рік роботи мирної конференції українські інтереси жодного разу не потрапляли в центр уваги та обговорення її учасників, приналежність українських земель до складу Росії, Польщі, Румунії, Чехії не підлягала сумніву [25, с. 177]. Якщо це може бути справедливим щодо Наддніпрянської України, то питання про майбутнє Східної Галичини не було таким однозначним. Фактично доля ЗУНР вирішувалася на Паризькій мирній конференції.

О. Павлюк зазначав, що проблема Східної Галичини посідала чільне місце у роботі Паризької мирної конференції. Розбіжності й суперечки, які існували між Англією, Францією і США в підходах до побудови нового міжнародного порядку і боротьбі за вплив у повоєнній Європі яскраво виявилися у ставленні до ЗУНР.

У центрі уваги дослідників спроби врегулювання керівними органами конференції українсько-польського збройного конфлікту за Східну Галичину. Цій проблемі присвячено дослідження

М. Литвина [18], О. Красівського [26], Л. Зашкільняка [27], В. Бондарчука і Л. Чорній [28], воно знайшло висвітлення в узагальнюючих роботах з історії України та міжнародних відносин [29–33].

Досить широке висвітлення у науковій та навчальній літературі знайшло питання про діяльність спеціальних дипломатичних місій Антанти із досягнення перемир'я між воюючими сторонами, призначених керівними органами конференції, переговори про перемир'я між УНР та Польщею. При цьому діяльність місій часто характеризується як антиукраїнська. Характерною є оцінка Я. Йосипишина [34, с. 77], що міжсоюзницька місія діяла не для того, щоб знайти компроміс між українцями й поляками, а щоб нав'язати українцям чужу волю.

Зауважимо, що у викладенні фактичного матеріалу до цього часу зустрічаємо серйозні помилки в учбовій літературі. Прикладом може служити підручник "Новітня історія України, 1900–2000" [35, с. 212], автори якого оцінюють зовнішню політику ЗУНР як неефективну й непослідовну, наводячи для цього дуже суперечливі аргументи. Наприклад, щодо згоди уряду ЗУНР на вимогу комісара Паризької мирної конференції французького генерала Л. Бартелемі підписати угоду з Польщею про перемир'я (лютий 1919 р.).

Стосовно так званої "угоди Бартелемі", дослідники цього питання (С. Литвин [36], В. Головченко [37], та інші, навпаки, відзначають непоступливість галичан, які відмовлялися прийняти вимоги комісії на чолі з генерала Л. Бартелемі. Це, на думку С. Петлюри, було "непоправним фактом", що загальмував галицьку справу та наніс важкий удар ідеї української державності. На думку С. Петлюри, хоч роз'єднана лінія, запропонована комісією на чолі з Л. Бартелемі у Ходорові й не відповідала у цілому інтересам галичан, її прийняттям досягалося фактичне визнання України з боку Антанти; відкривалася можливість створення бази для підвозу амуніції з Європи; виникла можливість спертися на Європу у боротьбі з більшовиками [38, с. 226].

Історики визнають, що переломним у бойових операціях польсько-української війни був період, коли проти Галицької армії виступив 60-ти тисячний корпус генерала Ю. Галлера, сформований у Франції з польських військовополонених для боротьби з більшовиками [35, с. 211]. Разом з цим особливу увагу привертає питання: чому великі держави, що виступали посередниками у припиненні збройного конфлікту, врешті-решт надали військову підтримку Польщі, дозволивши їй використати армію Ю. Галлера проти українців.

На основі аналізу протоколів мирної конференції Н. Городня показала драматичність обговорення Верховною радою конференції питання про використання на українському фронті армії Ю. Галлера. Спочатку Рада зайняла щодо Польщі дуже жорстку позицію, пригрозивши припинити їй будь-яку допомогу. Однак врешті це рішення зазнало змін під впливом складної ситуації, що склалася у Польщі: конфлікту між сеймом, що виступав за відправлення армії Ю. Галлера до Львова, і прем'єром Падеревським, який намагався дотриматися обіцянок, даних союзникам; загрози відставки Падеревського, загального залізничного та поштового страйків. Як заявив тоді В. Вільсон, непоступливість великих держав польській громадській думці матиме результатом революцію в Польщі [1, с. 152–153].

Л. Радченко не погоджується з тезою М. Стахіва та Н. Жировського про те, що українське питання у Парижі мало усі шанси на успіх, коли б В. Вільсон та Е. Хауз підтримали її. Американський президент, стверджують вони, в принципі не заперечував проти незалежності України, але Франція, білогвардійська Росія, Польща зірвали його плани [39, с. 105]. Проте Л. Радченко показує невідповідність гасла про самовизначення націй з реальною політикою В. Вільсона. За визначенням А. Марголіна, "все, що робила Паризька мирна конференція", суперечило словам В. Вільсона [40, с. 133].

О. Павлюк відзначав гострі англо-французькі суперечності, що виявилися з другої половини березня 1919 р., коли проблема Східної Галичини стала предметом особливо інтенсивних обговорень у керівних органах конференції. У той час як Франція, після провалу інтервенції на півдні України, розпочала відверто заохочувати Варшаву до швидкого силового вирішення польсько-українського конфлікту, Англія і США залишали останнє слово за конференцією і виявили незадоволення політикою Франції й агресивністю Польщі. З іншого боку, вони проводили подвійну політику, дозволивши транспортування армії Ю. Галлера, що пояснювалася, з одного боку, прагненням "підштовхнути" Варшаву до боротьби з радянською Росією, з іншого – небажанням на цьому етапі вирішувати на користь Польщі проблему Східної Галичини. Отже, історики пов'язують рішення про надання повноважень армії Ю. Галлера проводити військові дії на Галицькому фронті з нестабільною внутрішньою ситуацією у Польщі, а також встановленням радянської влади в Угорщині, що розцінювалося багатьма, як початок світової революції, прагненням радянської Росії надати їй підтримку, а великих держав сформувати "санітарний кордон" навколо Росії [16, с. 115].

Окремі дослідники акцентують увагу на тому факті, що виникла можливість надання радянською Росією військами допомоги Угорщині через територію Східної Галичини шляхом її угоди з ЗУНР.

Про це писав В. Винниченко, який, аналізуючи причини надання великими державами допомоги Польщі у боротьбі із ЗУНР весною 1919 р., розглядав їх у контексті результатів світової війни та перспектив світової революції [3, с. 394]. За його словами, то був момент "надзвичайно важливий, критичний і дуже сприятливий для соціалістичної революції в цілій Європі... Якби Угорщина змогла отримати підтримку Радянської Росії, вона сама могла б допомогти Баварії й Берлінові. В результаті Німеччина б миру з Антантою не підписала і Європа розбилася б на два табори: буржуазний і соціалістичний", тож результати війни могли бути переглянуті [3, с. 324].

Військова ситуація у Галичині була ж такою, що уряд ЗУНР був готовий "з ким-хоч піти в угоду, щоб не допустити перемоги поляків і вдержати Галичину в українських руках". Його порозуміння з українським радянським урядом щодо пропуску більшовицьких військ на Угорщину створювало можливості "зламати перегородку між Угорщиною й Росією, ...втягти в процес соціальної революції Галичину, Польщу, Чехію", стіна між Сходом і Заходом Європи таким чином ламалася, що в той критичний момент було вирішальним чинником для європейської революції [3, с. 325–328].

В. Винниченко та інші науковці І. Нагаєвський [29], М. Литвин і К. Науменко [41] пишуть про переговори з цього приводу між більшовиками і лідерами ЗУНР у травні-червні 1919 р. І. Нагаєвський вважає, що відмова Є. Петрушевича врятувала не лише Угорщину, але й усю Європу від поширення більшовизму, хоч Антанта цього факту ніколи не оцінила [29, с. 211]. Про переговори між представниками ЗУНР та Ради народних комісарів Росії пише також Л. Радченко на основі аналізу праць зарубіжних істориків (М. Стахів, Н. Чайковський та інші) [39, с. 102].

Хоча представництво ЗУНР залишилось єдиним іноземним в Будапешті після соціалістичної революції 21 березня 1919 р., вказує В. Головченко, пропозицію Х. Раковського від 9 травня 1919 р. про перемир'я та спільний наступ проти Польщі й Румунії Є. Петрушевич відкинув, натомість 30 травня уряд ЗО УНР виніс на розгляд Паризької мирної конференції план розташування у Східній Галичині й Буковині контингенту антантівських військ, а в разі неможливості – надання ЧСР мандату на окупацію регіону до остаточного вирішення "східногалицького питання" [37, с. 376–377].

Натомість М. Держалюк відзначав багато спільного між революціями в Угорщині й Східній Галичині, зауважував, що у цей час український визвольний рух отримав моральну підтримку від Угорської радянської республіки. УНР і ЗУНР ставали союзниками проти імперіалістичних зазіхань інших держав [25, с. 197].

Значний вплив на ставлення держав Антанти до української державності у Галичині мала орієнтація керівників ЗУНР на Німеччину й Австрію під час війни (цей факт підкреслює В. Головченко) [37, с. 376] та зв'язки з переможеними державами по її завершенні. Це питання проаналізувала у своєму дослідженні В. Соловійова [42; 43], яка показала, що й під час роботи Паризької мирної конференції посольства України в Берліні і Відні прагнули переконати Німеччину й Австрію, що УНР залишається надійним політичним і перспективним партнером.

Деякі дослідники (О. Павлюк, В. Головченко, В. Лозовий) пов'язують підписання листопадової угоди (1919 р.) між Українською галицькою і Добровольчою арміями з тиском на делегацію ЗУНР з боку мирної конференції. Як відзначав О. Павлюк, союз галичан з А. Денікіним не був несподіванкою, до цього їх підштовхувало ставлення держав Антанти. Рух до порозуміння з білогвардійською Росією на ґрунті ідеї федерації розпочався вже в травні 1919 р. на тлі ворожості Заходу до загальноукраїнської справи [17, с. 369, 372].

Що стосується Наддніпрянської України, то її доля фігурувала на конференції у контексті вирішення російської проблеми. Це питання вивчала Н. Городня, яка на основі аналізу значного масиву архівних та опублікованих матеріалів Паризької мирної конференції прийшла до висновку, що упродовж усього 1919 р. держави Антанти показали свою готовність сприяти процесу відновлення єдності Росії і наполягали на створенні союзу антибільшовицьких сил. У цих умовах Директорія, що безкомпромісно відстоювала лінію на незалежність України і відкидала можливість федерації, поставила УНР в умови, коли вона перебувала в конфлікті з усіма можливими союзниками, яких підтримувала Антанта проти більшовиків. Якщо в перші місяці конференції (приблизно до кінця французької інтервенції в Україні), "великі держави" рахувалися з фактом існування УНР, починаючи з квітня-травня 1919 р. з нею перестали рахуватися. Для держав Антанти завжди вирішальне значення мав чинник реальної сили, а також взаємодії антибільшовицьких сил [1, с. 136–137].

В. Матвієнко на сторінках "Української дипломатичної енциклопедії" зазначав, що попри усі зусилля місії, великі держави розглядали українське питання у контексті загальноросійських проблем. Представники країн Антанти постійно й послідовно переконували українських делегатів у необхідності відмовитися від домагань самостійності України й погодитися на федерацію з Росією. Інтерес до України зростав у західних держав лише тоді, коли армії УНР вдавалося здобути успіх на фронті, як приміром у липні-серпні 1919 р. під час наступу українських військ на Київ, але такі перемоги були епізодичними й нетривалими, щоб змінити загальне ставлення Антанти та США до

української справи. Антанта погодилася б визнати за Україною приблизно те ж місце, яке посідала у регіоні колишня Російська імперія лише у разі створення над Дніпром міцного й життєздатного державного організму, спроможного нейтралізувати поширення більшовизму та стабілізувати ситуацію. Але керівникам вітчизняного визвольного руху так і не вдалося переконати Захід у доцільності закріплення за Україною ключової ролі у створенні системи регіональної безпеки на Сході Європи шляхом організації Балто-Чорноморського Союзу. На перешкоді цьому, серед інших обставин, був і переважно лівосоціалістичний характер урядів УНР, який мав наслідком тривалу невизначеність зовнішньо-політичних державних пріоритетів [44, с. 390].

Дослідники (М. Держалюк, О. Павлюк та інші) наголошують на тому, що у березні-квітні 1919 р., після революції в Угорщині, наступу більшовицьких військ на Україну, евакуації союзного десанту з півдня України, надії на визнання незалежності УНР були остаточно перекреслені. Союзники зробили основну ставку на російські антибільшовицькі сили, а також на зміцнення санітарного кордону проти більшовизму, підвалини якого становили західні українські землі, окуповані Польщею, Чехією, Румунією [44, с. 178; 17, с. 370–371].

На початку літа 1919 р. конференція визнала О. Колчака як правителя усієї Росії, тож офіційно визнавалося, що українське питання є внутрішньою проблемою цієї держави. Проте оскільки держави-переможниці вважали за необхідне створити на території Росії єдиний антибільшовицький фронт, українське питання продовжувало фігурувати в цьому контексті. Зміна ситуації на Паризькій мирній конференції щодо українського питання та її вплив на діяльність української дипломатії знайшли побіжне висвітлення в праці учасника Паризької мирної конференції А. Марголіна, а також сучасних дослідників [45]. Спеціальних праць з цього питання немає.

У зовнішній політиці Франції в той час панували дві орієнтації. Перша – на відновлення єдності Росії "з автономіями для народностей", яку обстоювало міністерство закордонних справ; друга – на створення великої Польщі, яка підтримувалася військовими колами і особливо прем'єром Дж. Клемансо. Ці орієнтації ніколи не протистояли одна одній. Вони діяли паралельно, підстраховуючи одна одну. Суть була в тому, щоб мати з часом сильну опору проти німців в особі того чи іншого могутнього союзника. Лише невелика група депутата Франклен-Буйона і журналіст Пелісьє залишалися ширими прихильниками домагань уенерівської дипломатії.

Що стосується британських політиків, то переважна більшість їх беззастережно вірила А. Денікіну і вважала найкращим шляхом боротьби з більшовиками з'єднання чи навіть об'єднання української армії з його армією, а ідеалом державного устрою для України – федерацію з Росією [44, с. 151–155].

Суттєві зміни у позиції української дипломатичної місії в Парижі висвітлив А. Марголін. Частина членів місії (А. Марголін, О. Шульгин, В. Панейко, В. Липинський) перестали вірити у підтримку Антанти й пропонували змінити міжнародну тактику боротьби за державність України – вступити в контакти з представниками О. Колчака у Парижі, погодитися на федерацію з Росією, добиватися визнання лише для частини українських земель.

На думку В. Липинського і В. Панейка, передусім для Західної області УНР, не пов'язуючи це з міжнародним визнанням Наддніпрянської України. Інша група на чолі з головою місії Г. Сидоренком вважала будь-які розмови про спільні дії з О. Колчаком і федерацію шкідливою для української національної справи, тож непохитно стояла на позиції незалежності [44, с. 164].

Доречно відзначити, що третю позицію представляв С. Петлюра, який, як свідчать публікації його промов та листів, у цей час наполягав на українсько-польському перемир'ї в Східній Галичині на користь поляків з метою отримати підтримку великих держав для Наддніпрянської України. Питання як реагувала українська дипломатія на наполегливі поради представників держав Антанти та США досягти угоду з О. Колчаком в історіографії висвітлено недостатньо.

Знаходимо лише побіжну інформацію про це у роботах Н. Городньої, М. Держалюка, В. Лозового. Відповідно до неї, голова української місії рішуче відкинув будь-яку співпрацю з О. Колчаком, у той час як західні держави підштовхували УНР до федерації з Росією. Представляє значний інтерес аналіз В. Лозовим рішень Карлсбадської конференції (6–14 серпня 1919 р.) послів і голів закордонних місій УНР, на якій предметом всебічного обговорення стала альтернатива "самостійність-федерація". Виходячи з реального становища, запропоновано формулу подальшої дипломатичної роботи – "говорити про федерацію, а робити самостійність". Карлсбадська конференція констатувала, що невдачі Української Народної Республіки на міжнародній арені є результатом внутрішнього становища України, тому зміцнення української державності, проведення послідовної демократичної внутрішньої політики мало посилити позиції УНР за кордоном. У своїх висновках нарада рекомендувала у зовнішній політиці орієнтуватися на визнання УНР Англією та США. Але більш реальною визнано політичну лінію на порозуміння з найближчими сусідами [44, с. 10]. Значну увагу дослідники приділяють питанню про вплив рішень конференції на долю української державності та аналізу причин провалу української дипломатії в Парижі.

На думку В. Винниченка, аргумент представників Антанти, висловлений дипломатам УНР про те, що "їм не вистачає найголовнішого аргументу – сили" був лише відмовкою. Антанта добре знала, що в українців не було національно-свідомої буржуазії чи аристократії, яка б з національного патріотизму хотіла своєї державності. Тож справедливо вважала, що підтримка української національної державності була б в даний момент підтримкою її соціального ворога, оскільки більшість української нації симпатизувала більшовикам [3, с. 413–414].

Серед причин невдачі уенерівської дипломатії у Парижі, М. Стахів називав неприпустиме запізнення з формуванням та акредитацією української делегації на мирну конференцію, яка збиралася там у повному складі лише до 15 березня 1919 р. До цього часу польські діячі, насамперед Р. Дмовський, вже провели величезну агітаційну роботу, щоб переконати уряди Великої Британії, Франції, США в штучності існування УНР як австро-німецької інтриги [39, с. 104]. Приклади підривних пропагандистських акцій, скерованих на дискредитацію УНР, отримали широке висвітлення в роботах І. Нагаєвського, Д. Решетара, О. Кучика та інших дослідників. Саме вони, на їх думку, обумовлювали невдачі УНР на дипломатичному фронті.

Л. Радченко оцінює події більш реалістично: у політиці Заходу в 1919 р. домінувало прагнення створити новий баланс сил, тож гору брали геополітичні розрахунки. Саме з цих причин ідеї В. Вільсона про самовизначення націй виявилися цілком відкинута. Доля Східної Галичини у цьому відношенні не виключення: кордони Угорщини, наприклад, були визначені таким чином, що третина угорців опинилася у складі інших держав [39, с. 103]. Основною причиною неприхильності держав Антанти до незалежності України дослідник вважає те, що, незважаючи на остаточну невизначеність шляхів вирішення російського питання, "великі держави" були більш схильні підтримувати відновлення єдності Росії, ніж національні рухи, направлені на створення незалежних держав і її розкол [1, с. 136–137].

Є. Камінський відзначає, що у позиції Парижа і Лондона завжди домінували імперські традиції. Обидві країни не мали ні бажання, ні намірів вести справу до миру на національних принципах. Якраз навпаки: обидві країни володіли заокеанськими імперіями; Британія мала власну проблему в Ірландії, французи заручилися підтримкою Петрограду щодо підпорядкування собі Рейнської області в обмін на "розв'язання рук" Росії в польському та інших питаннях (угода від 11 березня 1917 р.). Окрім того, намагання Директорії добитися офіційного статусу на Паризькій мирній конференції наштовхнулися на сприйняття Антантою і США УНР як стратегічного союзника і вассала Берліну [46, с. 21–28].

Водночас дослідники критично аналізують численні прорахунки та непослідовну політику українських урядів, що мали вплив на політику держав-переможниць до України. Це такі чинники як ліве крило Директорії (В. Винниченко, А. Денікін, Л. Радченко, В. Головченко та інші), слабкість українського національного руху (Л. Радченко, Н. Городня, І. Лисяк-Рудницький, О. Павлюк, В. Лозовий та інші), відсутність зваженої зовнішньої політики урядів Директорії (Дж. Решетар, В. Головченко, О. Павлюк та ін), зв'язки українських дипломатів з Німеччиною й Австрією (В. Соловйова, Л. Радченко, Р. Боровський) тощо. Наводяться й інші аргументи: непідготовленість членів української місії до роботи на такому форумі, яким була мирна конференція; чвари в українській дипломатичній місії, що були відомі учасникам конференції і псували її імідж; серйозні суперечності між УНР і ЗУНР, в тому числі в принципових питаннях незалежності-федерації, зовнішньополітичної орієнтації тощо [40, с. 134; 47, с. 75–76].

Слушним був висновок К. Варваріва, до якого він прийшов на основі аналізу численних матеріалів зовнішньої політики США: ні в американських урядових колах, ні в суспільній думці не спостерігалось ніякої українофобії, як це визнають українські дослідники. Більше того, Україна була не єдиною країною колишньої Російської імперії, яка прагнула отримати симпатії і підтримку США і не здобула її. Єдине, що керувало політикою США – це національні інтереси [48, с. 381]. Вважаємо це зауваження слушним при оцінці політики щодо України усіх великих держав, які також переживали надзвичайно складний період своєї історії, тож визначальними для них були їх національні інтереси.

Загалом хоч "українське питання" на Паризькій мирній конференції знайшло відображення у значній кількості історіографічних джерел, доречно зазначити, що оцінки тогочасних процесів залишаються суперечливими й упередженими, предметом дослідження виступає переважно зовнішня політика УНР та ЗУНР, а не політика держав Антанти щодо України. Можливо, недоліки сучасної історіографії пов'язані із загальною кризою в методології, яку переживає українська історична наука. Значна проблема, що стоїть перед сучасною історичною наукою зводиться до подолання загальної кризи у методології та у вихованні нового стилю мислення вітчизняних істориків, що сприятиме значному поступу на усіх напрямках історичного пізнання.

Список використаних джерел

1. Городня Н.Д. Політика країн Антанти та США щодо державності в Україні в 1917–1919: дис. ... канд. іст. наук. / Н.Д. Городня. – К., 1995. – 222 с. 2. Варгатюк С.В. Зовнішня політика Директорії УНР: дис. ... канд. іст. наук. / С.В. Варгатюк. – К., 1996. – 165 с. 3. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. 3. – 535 с. 4. Марголін А. Украина и политика Антанты / А. Марголин. – Берлин, 1934. – 397 с. 5. Панейко В. З'єднані держави Східної Європи, Галичина і Україна супроти Польщі й Росії / В. Панейко. – Відень, 1922. – 82 с. 6. Мазепа, І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921 (спогади): Т. 3. / І. Мазепа. – Прага: Пробоем, 1943. – 231 с. 7. Levitski E. La guerre polono-ukrainienne en Galicie et l'avenir de la Republique Ukrainienne l'Ouest / E. Levitski – Berne, 1919. – 76 p. 8. Losynski M. Notes sur les relations ukraino-polonaises en Galicie pendant les 25 dernieres annees (1895–1919) / E. Losynski. – Paris, 1919. – 276 p. 9. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР / М. Стахів. – Т. 5. Скрентон, 1964. – 248 с. 10. Borschak E. L'Ukraine a la Conference de la Paix / E. Borschak – Paris, 1938. – 188 p. 11. Reshetar J. The Ukrainian Revolution, 1917–1920. A Study of Nationalism / J. Reshetar – New York, 1972. – 363 p. 12. Скаба А.Д. Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в стране Советов (январь-июнь 1919) / А.Д. Скаба. – К.: Наук. думка, 1971. – 159 с. 13. Штейн Б. Е. Русский вопрос на Парижской мирной конференции (1919–1920) / Б.Е. Штейн. – М.: Госполитиздат, 1949 – 464 с. 14. Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція в Україні) / Р.Г. Симоненко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 440 с. 15. Хміль І. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність УРСР (1917–1920) / І.З. Хміль. – К.: Вид-во АН УРСР 1962. – 355 с. 16. Павлюк О.В. Східна Галичина в європейській політиці, 1918–1919 рр.: дис. ... канд. іст. наук. / О.В. Павлюк. – К., 1993. – 199 с. 17. Павлюк О. Україна на Паризькій мирній конференції 1919 р. Політика великих держав / О. Павлюк // Нариси історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 369–379. 18. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ 1998. – 470 с. 19. Городня Н. Їм потрібні були сильні союзники. Українське питання на Паризькій мирній конференції 1919 року / Н. Городня // Політика і час. – 1995. – №11. – С. 75–80. 20. Кучик О.С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук / О.С. Кучик. – Львів, 2001. – 214 с. 21. Шамраєва В.М. Міжнародні відносини УНР доби Директорії: дис. ... канд. іст. наук / В.М. Шамраєва. – К., 2003. – 201 с. 22. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр.: / І.Б. Дацків. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с. 23. Довган Ю.Л. Політика Франції, Великої Британії та США щодо національної державності України в 1917–1920 рр. у вітчизняній та українській зарубіжній історіографії: дис. ... канд. іст. наук / Ю.Л. Довган. – Івано-Франківськ, 2006. – 254 с. 24. Мировые войны XX века. – Кн. 2: Первая мировая война. Док. и материалы. – М., 2002. – 451с. 25. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. / М.С. Держалюк – К.: Оріяни, 1998. – 240 с. 26. Красівський, О. Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / О. Я. Красівський. – К.: ІПІЕНД, 2008. – 544 с. 27. Зашкільняк Л. Польсько-українська війна 1918–1919 рр. у висвітленні сучасної польської історіографії / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – С. 15–21. 28. Бондарчук В. Проблема ЗУНР на Паризькій мирній конференції / В. Бондарчук, Л. Чорній // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – С. 252–255. 29. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1993. – 414 с. 30. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак – К.: Генеза 2000. – 360 с. 31. Дещинський Л.Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність / Л.Є. Дещинський, А.В. Панюк. – Львів, 2001. – 424 с. 32. Нариси з історії дипломатії України. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. – 736 с. 33. Знахоренко О. Українсько-польська війна 1918–1919 / О. Знахоренко // Українська дипломатична енциклопедія. – 2004. – Т. 2. – С. 633–634. 34. Йосипшин Я. Симон Петлюра: Польща і Антанта / Я. Йосипшин // У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – С. 132–137. 35. Новітня історія України (1900–2000) / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.М. Литвин, ін. – К.: Вища школа, 2002. – 718 с. 36. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. – К.: Вид-во імені Олега Теліги, 2001. – 645 с. 37. Головченко В. Дипломатія Західноукраїнської Народної Республіки (Західної Облaсті УНР) // Українська дипломатична енциклопедія: В 2 т. – Т. 1. – С. 375–378. 38. Симон Петлюра: Статті / [Упоряд. та автор передмови О. Климчук] / С. Петлюра. – К.: Дніпро, 1993. – 342 с. 39. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. / Л. Радченко. – Харків, 1996. – 300 с. 40. Марголін А. Украина и политика Антанты: Записки еврея и гражданина / А. Марголин. – Берлин: С. Ефрон, 1922. – 397 с. 41. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко – Львів: Олір, 1995. – 368 с. 42. Соловійова В.В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917–1920 рр. / В.В. Соловійова. – Донецьк: Юго-Восток, 2004. – 172 с. 43. Соловійова В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921рр. / В.В. Соловійова. – Донецьк: Юго-Восток, 2006. – 393 с. 44. Матвієнко В. Дипломатія УНР доби Директорії / В. Матвієнко // Українська дипломатична енциклопедія. – К.: Знання України, 2004. – 760 с. 45. Лозовий В. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень-листопад 1919): автореф. ... канд. іст. наук / В. Лозовий. – К., 1998. – 20 с. 46. Камінський Є. Україна і політика США (1917–1990 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук / Є. Камінський. – Львів, 1993. – 39 с. 47. Записна книжка О.Жуковського з 1919 року // Український історик. – 1986. – № 1–2. – С. 75–76. 48. Warvariv C. America and the Ukrainian National Cause, 1917–1920 / C. Warvariv // The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. – Cambridge, 1977. – 480 p.

Игорь Дацкив

**УКРАИНСКИЙ ВОПРОС НА ПАРИЖСКОЙ МИРНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ:
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

В данной статье освещается особенное внимание исследователей к анализу позиции государств-победительниц относительно украинской государственности, которая оказалась на Парижской мирной конференции (18 января 1919 – 21 января 1920) объясняется значимостью ее решений для послевоенного мироустройства и судьбы украинской государственности в частности.

Ключевые слова: конференция, дипломатия, государственность, Антанта, Париж.

Igor Datskiv

**THE UKRAINIAN QUESTION AT PARISIAN PEACE CONFERENCE: A HISTORIOGRAPHY
ASPECT**

In this article lights up the special attention of researchers to the analysis of position of states-victresses in relation to the Ukrainian state system that appeared at Parisian peace conference (18 January 1919 – 21 January 1920) explained meaningfulness of its decisions for Post World War arrange and fate of the Ukrainian state system in particular.

Key words: conference, diplomacy, state system, the Atlanta, Paris.

УДК 94–055.2 (477).83/.86 “1914/1918”

Мар'яна Байдак

**“ЖІНКА ІЗ ФРОНТУ” (НА МАТЕРІАЛАХ ОСОБОВИХ ДЖЕРЕЛ ГАЛИЧИНИ
ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)**

На підставі особових джерел, як “чоловічих”, так і “жіночих” текстів, реконструйовано образ “жінки з фронту”, що був сформований українцями Галичини під впливом Першої світової війни. Охарактеризовано мотиви, настрої, особливості поведінки жінок у військових формуваннях. Місце жінки на фронті аналізується в контексті “внутрішньої емансипації” та подолання упереджень щодо попередніх традиційних поглядів чоловіків, які обмежували сферу жіночої реалізації сім'єю та домом. Крізь призму соціально-психологічних характеристик розглядається сприйняття жінкою “нової себе” та готовність громадськості сприйняти жінку, яка змінилася. Стверджується, що поряд із новими можливостями самореалізації та досягненням рівноправності, перед “жінкою з фронту” постало чимало нових проблем, які вплинули на її повсякденне життя.

Ключові слова: жінка, Галичина, Перша світова війна, Українські січові стрільці, гендерні відносини.

Перша світова війна змусила жінок взяти на себе нові обов'язки, які раніше їх не стосувалися і не були їм відомими. Цей досвід створив інший тип жінки – “жінки із фронту”. Постало питання, чим вона відрізняється, чи є кращою / гіршою від жінки минулого часу, яка не була на передній лінії фронту. Відповіді на це питання були різними, часто суперечливими, адже вони залежали від особистого світогляду, досвіду та індивідуального розуміння жіночого ідеалу. Одні вважали цей тип жінки цікавішим, загалом вартісним, захоплювалися її самостійністю та енергією, а інші вбачали в таких жінках лише недоліки, звинувачували їх у “завмиранні жіночності”. Попри різні характеристики, можна однозначно ствердити, що “жінка з фронту” стала іншою, аніж була “вчора”.

Події війни спонукали жінку залишити тихе “домашнє вогнище”, вийти з-під опіки батька чи чоловіка у широкий громадський світ та зайнятися новим колом життєвих проблем. Такі обставини вплинули і на психологічний стан та сприймання жінкою самої себе. Узагальнити психологічний образ тогочасних жінок складно, оскільки він часто змінювався. Не усі жінки були готовими до нових викликів. Перехід зі спокійного сімейного життя до активної громадської чи військової діяльності часто давався нелегко, а частина жінок все ж таки воліла залишитися під опікою чоловіка чи батька, якщо це тільки було можливим.

Метою цього дослідження є представити жіночі образи, які були сформовані під впливом Першої світової війни та на базі особових джерел проаналізувати настрої, мотиви, поведінкові моделі “воюючих жінок”.

У статті використано ґендерний підхід, який покликається на соціокультурний контекст (виховання, оточення, традиції), дає можливість "дивитися" на жінку як на культурний і суспільний феномен, шукати причини поведінки жінок і чоловіків, а також показує сприйняття війни в контексті взаємин між чоловіками й жінками.

Перша світова війна поставила під сумнів традиційні уявлення про роль та місце жінок у сім'ї та суспільстві, давши їм можливість зайняти рівні (можливо й вищі) позиції з чоловіком у щоденному житті. Специфіка відтворення власне жіночої самосвідомості, тобто історії "ставання" особистістю-жінкою (жінкою, яка воює), її бачення публічного і приватного простору в умовах війни ще не повної мірою досліджена, оскільки тривалий час такий досвід вважався вузько приватним. Розкриття цієї теми можливе через дослідження – щоденників, мемуарів і листів учасниць подій. З таких джерел можна почерпнути детальну інформацію про повсякденні практики "маленької" людини, її бачення та розуміння світу, ставлення до подій та інших людей. Для висвітлення образу "жінки із фронту" очима чоловіків були використані чоловічі тексти, насамперед спогади М. Галуцинського [20] та інших осіб.

Перша військова формація, у якій брали участь українські жінки, була пов'язана із пластовим рухом, започаткованим І. Чмолюю у 1913 р. З початку війни молоді українки, які ризикнули непокорю патріархальним нормам, сформувавши жіночу чоту при відділі "Січові Стрільці II" чисельністю 33 особи, яку очолила Олена Степанів. Серед перших волонтерок були Катря Пацулів (у заміжжі Лотоцька, комендант жіночої чоти "Повітової січі"), Павлина Михайлишин (вістун УСС), Марія Петруняк, Марія Гіжовська-Крілик – гімназистки, Софія Худяк-Липкова, Марія Терлецька, Анна Лендзик-Цар, Наталія Рихвицька, Емілія Кушнів, Анна Кушнір-Плетінкова, Марія Фединяк-Коник, Іванна Коник, Марія Чмир-Косак, Софія Чмир-Левицька, Софія Навроцька-Трач, три сестри Орисіківни – вихованки учительських семінарій, Степанія Пашкевич, Савина Сидорович, Ольга Левицька-Басараб, Гандзя Дмитерко-Ратич, Іванна Мурська, Анна Лонцька, Оприсківна, Дора Вавівна-Волощак, Дарія Білинська-Навроцька, Марія Бачинська-Донцова та інші [1, с. 128].

Чим манила і причаровувала молодих жінок та дівчат страшна і в наслідках аж ніяк не приваблива війна? Однозначної відповіді на це запитання не мали й самі учасниці воєнних дій: "Чи порив молодості, заборона битися в рядах з людиною, страхіття переживань, бажання незвичайних пригод, нудьга буденщини, втеча від життєвих обов'язків; чи, може, бажання самопожертви, невтишний голос людської душі, що наказує в деяких моментах життя сповнити цей, а не інший обов'язок; чи, може, охота доказати світові, що ми, жінки, здібні до всього – кинуло нас в обійми війни?" [2, с. 3]. О. Степанів виділяла три типи жінок, які пішли на фронті, а відтак і вказувала на їх мотиви: "перший: обов'язковий і працьовитий, як на кожному іншому місці в житті. Другий: легкодушний, але відважний, що легким способом старався здобути славу. Третій: грабіжний, що використовував хаос воєнного безправства для власної наживи" [2, с. 3].

Шлях на фронт у кожної з усусусок був різним. У 1914 р. у коші на Закарпатті усусуски пройшли короткий вишкіл, після чого були призначені до різних відділів. Так, І. Кузь, після служби в Червоному Хресті, була призначена до кінного загону УСС. Г. Дмитерко брала участь у бойових операціях у травні-вересні 1915 року, а згодом переведена до коша УСС. С. Галечко несла сторожову службу в сотні Носковського й стала розвідницею чоти. О. Степанів добралася до війська зі значними труднощами, адже сфотографувавшись на військово-посвідчення в однострої, вона була схоплена як "шпигунка". Після вигнання стрілецького ешелону протестувала, але поїхала на фронт у складі сотні І. Чмоли [3, с. 24]. Ще до успішного полагодження цієї справи на військово-службу намагалася вступити С. Галечко. Під час своєї зустрічі з О. Степанів вона зазначала: "Я чула, що Вас до війська не прийняли, але з Вашого приїзду бачу, що не уступаєте від своїх домагань. Якщо Вас приймуть, то і я стану стрільцем. Нам треба діяти спільно" [4, с. 40].

Жінки, які стали до лав Українських Січових Стрільців чи Галицької армії, не були готові до "чоловічого побуту" війни, адже їм доводилося проходити багатокілометрові відстані, несучи важкі наплічники, що, за спогадами О. Степанів, містили: "білля, легкі черевики, цітки, дві запасові консерви, 1 том Ніцше і Коран. Нагорі припнятий ремінцями плащ і їдунка, під сподом – звичайний коц, і в малій ташці – приписана кількість набоїв. Набоями наповнені ще усі чотири малі набійниці, насилені спереду на ремінь. Гарна ти, моя, торністро, і люба, але твій милий приписовий тягар донині чую на своїх плечах!" [5, с. 17]. Вони потерпали через відсутність житла, ночували під відкритим небом, що становило загрозу для життя. Так, Г. Дмитерко згадувала: "не могла задрімати, бо холодно було й сильна стрілянина мене нервувала. Кулі блукали між нами. Рано показав мені німець-лікар кульку в паркані, що вночі застрягла над моєю головою [6, с. 1]. Проте рішення стати вояком, не останню роль у якому відіграла орієнтація на досвід полячок [3, с. 28], прийняли "з найглибших почувань українки, а їх уділ у світовій війні був не дешевим жестом, а поважним, хоч гірким, та постійним ділом" [7, с. 6]. Цих жінок об'єднала спільна мета та ідея: "Одна

ціль стояла їм перед очима: рідне військо українське і одна держава. Збудувати і обороняти Україну, було єдиною їх метою" [8, с. 18].

На фронті жінкам доводилося слухати й виконувати накази, бути точними, обов'язковими у виконанні завдань, цінувати кожну хвилину, зі "затисненими зубами" переносити злобу, приниження, страх, голод і невтомну працю: "Наша робота опиралася на виставлюванню польових варт на вершках 981 і 983 м. Служба була тяжка. Треба було драпатися високо на гору, робити 24, а навіть 36 годин служби при сильнім морозі і снігом покритих вершках" [9, с. 51]. Реалії фронту навчили жінок радіти хвилинам відпочинку, красі природи, вдячності та довірі товаришів, змусили спокійно зустрічати невідоме, не жаліти життя та нічому не дивуватися, відповідати за життя і смерть не тільки свої, а й доручених їм людей. Жінкам доводилося "разом із своїми товаришами по зброї – чоловіками, лежати в окопах, ділити з ними хліб з наплічника і ром з польової фляжки, зносити всі незгоди і збурення гарячої битви" [10, с. 115].

Жінки разом зі своєю сотнею щоденно жили в очікуванні нового наказу, адже "як поведеться, покаже завтрашня днина". Коли не вдавалося знайти помешкання для ночівлі, доводилося спати "на горі, на снігу, на сні", або ж "довший час ніччю стояти на середині дороги [...] при сильнім дощі, коли вода лилася за карк, убрання перемокло" [9, с. 54]. Такі побутові умови, а також страх перед можливою битвою, нівелювали будь-які відчуття та розуміння життя, які були до фронту, тому О. Степанів згадувала: "Там (на фронті. – М. Б.) всього сього не помічається. Що там значить зимно, вітер, мороз. Одно тямтиш: перед тобою ворог, у твоїй силі його здержати, а то і гнати, знищити... І женеш вперед, на ніщо не зважаєш" [11, с. 2]. Життя на війні змушувало миритися не тільки з побутовими негараздами, а й сприяло "освоєнню" феномену смерті, яка ставала чимось буденним, зрозумілим, неминучим, а отже й нормальним явищем: "По дорозі стрінули ми побоєвище з битви з попереднього дня. Вид був страшний. Непозбирані трупи з порозчереплюваними головами, а круг них розсипані листи, книжки до молення, а далі цілий ряд борців над викопаною вже ямою, з повикривлюваними чертами і членами тіла. Застиглі в позах, в яких насочила їх смерть [...] Ми пішли далі" [9, с. 56].

Умови фронтового життя не ділили людей на кращих / гірших, освічених / неосвічених, чоловіків / жінок. Тому перед жінками, які воювали на полі бою, так само, як і перед чоловіками, була загроза потрапити під ворожий приціл, чи опинитися у полоні (так трапилось з О. Степанів і С. Галечко). Про своє "щастя в нещасті", врятувавшись від полону, Г. Дмитерко згадувала так: "Перед мною на яких сто кроків біжать двоє москалів і кричать: "Стоять, австрияк!" [...] біжить хорунжий Ковалик. На бігу довідалась я, що наших багато попало в полон [...] "Якби я Вас не стрінув, товаришко, хто знає, що з Вами було би. Я останній вирвався з того пекла", – сказав хорунжий Ковалик [6, с. 1].

Обов'язки вояка, які видавалися жінкам як фізично, так і психологічно важкими, а також воєнна справа, яка щохвилини приховувала у собі загрозу смерті, врешті привели жінок, котрі побували на фронті, до висновку про небажану масову участь жінок на війні. Ще під час війни вони переконували інших жінок, які бажали долучитися до війська, що їх обов'язок – не воювати, а сіяти та збирати збіжжя, адже солдатам потрібні продукти; виганяти з села дезертирів; заохочувати братів, наречених, чоловіків і синів виконати обов'язок вояка, а також допомагати пораненим і хворим, а "ця праця буде так само вартісна, як трупи вояків-чоловіків" [2, с. 3].

Особисті відносини між жінками-вояками в умовах межової ситуації складалися по-різному, могли з часом зазнавати певних трансформацій. Так, до прикладу, дружні взаємини від початку війни склалися між О. Степанів і Г. Дмитерко, хоча у військовій кар'єрі вони йшли різними шляхами. Підтримували ці стосунки і після вінчання Гандзі (Олена навіть стала хресною мамою одного з її синів). Разом із чоловіком Г. Дмитерко спочатку переїхала до Кам'янця-Подільського, а згодом – до Рогатина. Після відвідин подруги, О. Степанів згадувала: "Рогатин. Бурса. Бурсацька харчівня. Придалося знання військового харчового діла. Робота йде справно, скоро і добре. Кожний удар треба перенести: розв'язання гімназії, недугу найближчих. Чотирьох дрібних синів виховати треба, а життя не знає ласки" [6, с. 1]. Після закінчення війни жінки навідували одна одну, нерідко могли порозумітися без слів, проте обидві шкодували, що "не все брали життя таким, як воно є" [6, с. 1].

Інший сценарій стосунків війна "написала" для О. Степанів і С. Галечко. Вони належали до різних австрійських військових частин, дороги їх перетиналися нечасто, тому на початку війни "не було між нами звірювань, ні розмов на особисті теми". Для О. Степанів Софія не стала подругою, як Г. Дмитерко, вона "залишилась мені нерозгаданою, так загадковою, як загадкою були її непорушне обличчя і сині, замрячені, закриті важкими повіками очі". Проте, коли у 1917 р. їм довелося проводити більше часу разом, жінки потоваришували: "У вільних хвилинах я заходила до неї. Вона радо розказувала про своє життя на фронті в часі моєї неприсутності, і тоді її очі оживали. Любила рух, вічну перемену, вояцьке життя і дуже поважно ставилась до свої старшинських завдань. З часом її відносини до мене стали сердечніші. Я почала розуміти її. Самотність і одностайність

кадрового життя були їй так осоружні, що вона усіма способами хотіла вирватись на фронт" [4, с. 41].

Після війни кожна жінка вибрала свій шлях: Г. Дмитерко намагалася поєднати сімейне життя з громадською роботою, О. Степанів учителювала. Найтрагічніше склалася доля С. Галечко, яка не знала, що робити далі: "Що буду робити? Не маю сил починати життя наново. Маю половину професорського іспиту. Треба знову братись до студій – але як? Очі страшенно болять, треба лікувати – за що? Батько допомогти не може... Для мене немає рятунку... За тиждень прийшла вістка про її смерть" [4, с. 42]. Згідно з офіційною версією, Софія втопилася, купаючись у річці. Однак, на думку О. Степанів, це не був нещасний випадок. Невідомо тільки, чи прийняла вона рішення у момент розпачу, чи після довгих і болісних роздумів. На такий вибір могли вплинути різні чинники: розрив із ріднею, яка мала пропольські настрої (як українку її виховала сестра батька), загибель нареченого Куровця, хвороба, а також рішення про виключення жінок із війська, що позбавило її справи, яку вона сприймала як сенс життя [12, с. 14].

Повернення до мирного життя, за словами О. Степанів, виявилось тривалим і складним: "Привикала до спідниці, але повірте, зразу приходило мені це дуже тяжко. Почувала себе зовсім неповоротно в жіночій одязі. І знаєте – якось попросту не знала, що було зробити з особистою свободою... наче б заважала вона. Довго-довго часу потрібно було, щоб знову "тілом і душею" повернутися до нормального стану" [12, с. 15]. У перші післявоєнні роки строгий солдатський характер О. Степанів на собі відчували її учениці: "Раптом понісся гострий, скрипучий голос команди: "Сідати, встати, сідати, встати, сідати, встати!...", – аж поки ми всі рівно, як одна, й безшумно не виконали наказу" [13, с. 7].

Екстремальні умови, які порушили звичний розподіл гендерних ролей мирного часу, позначилися не лише на жінках. Чоловікам також довелося задуматися над питанням, ким була, є і стане жінка після війни. Нетипова раніше поведінка, амбіції, настрої жінок стали причиною широких обговорень серед чоловіків, які за своїм поглядами щодо участі жінки на фронті поділилися на дві групи: ті, які приймали та підтримували нові стремління жінок, і ті, хто їх заперечував, вважаючи, що завдання жінки – опікуватися родиною і виховувати дітей.

Ще до початку Першої світової війни до теми жінок на війні звертався І. Франко. У його поезії "На пастівнику" була відображена бесіда молодих хлопців, які мали пасти вночі коней, а насправді розважалися розмовами на різні теми, а насамперед про можливу війну та участь у ній жінок:

– Війна? Та з ким?

– Ну, звісно, з москалем [...]

Ха, ха! То, може, й нашу Феську візьмуть?

Го-го, тота на гранатира придасться.

То не сміх, я то віддавна

Гадаю вже: чому беруть до війська

Лиш парубків? Чи то дівок нема

Таких здорових, рослих і відважних?

Чи дівка не такий же чоловік,

Як парубок? [14, с. 255].

На цьому розмова хлопців перейшла на інші теми, а один із них категорично ствердив, що війни не буде. Отже, І. Франко передбачив присутність жінок на полі бою. Щоправда, галичанки на фронті не вирізнялися ні зростом, ні кремезністю (відвага – інша річ). Усе ж фраза: "Чи дівка не такий же чоловік, як парубок?" показує, що деякі сучасники поета були готові прийняти рівноправність жінок з чоловіками, дозволивши їм брати участь у, здавалося б, винятково "чоловічій" справі. Про наявність таких настроїв серед селянства свідчать і згадки О. Степанів: "Відношення сільських хлопців, тобто звичайних рядовиків, було куди краще, як товаришів-інтелігентів. Селянські хлопці були перш за все справедливі. Вони знали, що ми на свій старшинський ступінь заслужили, й вони не робили різниці в своїм відношенні до нас чи старшин-мужчин" [12, с. 14].

"Жінка із фронту" була новим явищем для чоловіків у військових формуваннях. Серед 33 усусусок найцікавішою "темою" для обговорення був приклад О. Степанів, С. Галечко і Г. Дмитерко. Спогади про жінок на війні та ставлення до них солдатів залишив О. Назарук [15]. Уперше він побачив О. Степанів на одному зі з'їздів Української радикальної партії (була запрошена як гість) – та, отримавши відповідь, що "молоденька, струнка і симпатична панночка, котра виділяється серед присутніх своїм просто дитячим личком", – це О. Степанів, перестав далі цікавитися цією дівчиною, "бо про неї тоді скрізь говорили". О. Назарук, як і більшість тогочасних чоловіків, вважав, що "найліпша та жінчина, про котру найменше говорять" [15, арк. 1].

Цікаво порівнювати нотатки О. Назарука з характеристиками чоловіків-воїнів. Згідно з ними, солдати – здебільшого мужні, витривалі, відважні, орієнтуються на карті та місцевості. Але кожен

має і "слабкі сторони", які відзначали товариші по службі: хтось був амбітний, хтось – скупий, "не боязкий і не хоробрий", "кепський жовнір" тощо. Часто солдатів наділяли жіночими рисами з негативним підтекстом: "м'яка вдача", "делікатна інтелігентність", "ніжний і вразливий до ексцентричності й уроєня", "мало в нім мущини". Стосовно жінок на фронті, то їх колеги (Р. Дудинський, І. Іванець, Р. Купчинський) відзначали військову кваліфікацію, придатність дівчат на фронті. Опитані бійці були переконані, що у приході на фронт жінки демонструють свої модерністські вимоги [16; 17].

Чимало оціночних суджень чоловіків спиралися на досвід особистого спілкування. Зокрема, про О. Степанів говорили: "Певна себе, бо знала, що гарна дівчина" [7, с. 6]. Були випадки, коли О. Степанів хотіли заарештувати свої січовики. Після цього І. Іванець писав: "Натура ексцентрична, подібно як Чмола, не знала, чого хоче. Поділлала на неї російська революційна література. І як стрілець зав'язалася вона ще під впливом емансипаційного руху. На крісі, його складі і механізмі знаменито розумілася, так само на револьверах" [17, арк. 111]. Озвучував цей січовик й інші думки: "Мабуть, не в силі вона любити нікого і як вийде замуж, то або з інтересу, або хто її заімпоує чим. Вроджена конспіратистка. Інтелігентна і гарна. Добра, але не з жіночого чуття, тільки з якогось вираховання" [17, арк. 111]. Січовики помічали "репрезентативну" поведінку О. Степанів. Усі говорили, що вона кокетлива, але це заперечував Р. Дудинський – "я того не бачив". Усі солдати дійшли висновку, що О. Степанів нікого не любила, однак як "цілість тип симпатийний". Вона скрупульозно займалася адміністрацією сотні І. Чмоли: "Поводилась морально так, що важко було припустити, аби хто поважився братися до неї. Чиста була і в одежі, милася і чесала. Чемна була з усіма" [17, арк. 111 зв.]. Командант сотні Р. Купчинський так висловився про О. Степанів: "Знаючи про свою славу і розголос, горда була на се і давала се відчуті інтелігентним стрільцям. Іритувало її те, як хтось мало звертав на неї уваги. Деспотична вдача, що не любила опору. Все-таки дискутування допускала, відношення її до Чмоли було зимнійшо, чим Чмоли до неї. Здаєся, що скількість почитателів її краси була єї приємною" [16, арк. 37].

Попри те, що у вільний від боїв час чоловіки порушували тему особистого життя та обговорювали приватне життя жінок, останні запевняли, що у воєнних буднях людина жила лише загальновійськовими категоріями. На зустрічі "Українського жіночого комітету", коли при прощанні О. Степанів цілували її товаришки, один з чоловіків жартував: "Як то добре бути хлопцем, пані Оленко, – усі панночки цілують. Вона усміхнулася. А в полі за се – усі хлопці, – здотепував один із присутніх паничів. Оленка Степанівна змірила його остро та сказала поважно: Не про се там думається, пане товаришу" [18, с. 3]. Така позиція жінок щодо взаємин з чоловіками на війні відображена й у народній творчості:

Хто ж бо там іде і перед веде?

Диво! Се наші дівчата!

Личко, як мак! Кругом козак –

Душа стрілецька завзята.

Не цілуйте їх! На війні се гріх [19, с. 121].

На основі спогадів вояків складно типологізувати образ жінки на полі бою. Відгуки про С. Галечко відрізнялися від характеристик О. Степанів. Згідно з нотатками О. Назарука, ця дівчина була значно слабшою, маленька і не надавалася до роботи як "санітет". С. Галечко, на відміну від О. Степанів, не звертала уваги на свій зовнішній вигляд: "жаль її було – супроти неї ніхто не уважав, як супроти Степанівної". С. Галечко завжди була сумна і "зрезингована", "стояла все одинцем і не мала точки опору ні помочи" [20, с. 51].

Образ С. Галечко бачимо у вірші І. Карлючка, який представив свою героїню маленькою дівчинкою з лялькою, тоді школяркою, студенткою, автор прокоментував з деякою насмішкою її військову службу в лавах УСС, нагородження медаллю:

Граюсь я стрілецтвом славним

Наче лялькою малою.

У дитячі роки давні,

Тішуся сама собою.

Правда, шабля довга трохи,

Та як візьму в руку кубу,

Я військові ставлю кроки,

Я стрілець вже на всю губу [21, арк. 9–9 зв.].

Незважаючи на таке іронічне ставлення до С. Галечко, "одіта в простий, дещо уже над шарпаний польовий стрій, з крісом на рамені" [22, с. 185], вона від початку війни щоденно була у полі і за весь час хворіла лише 9 днів. Не менш відважною була І. Кузь, яка брала участь в боях на горі Маківці, а опісля "прорвалася аж до російського скоростріла й одною-однісінькою ручною

гранатою розбила цей скоростріл враз з його обсадою" [22, с. 185]. Про воєнну службу та обов'язки жінок чоловіки складали пісні:

Десятниця Михайлина і Гандзя Дмитерко
Вже ходили на патрулю, як ся тільки смеркло.
Ірина Кузь і Рисівна все службу робили,
Та щоднини дві години на поста ходили.
І так наші товаришки тяжко воювали,
Що москалі, як дикі пси, від них утікали [19, с. 198].

Для чоловіків діяльність жінок, які були особисто відомі кожному стрільцеві, на полі бою серед вибухів снарядів, пронизливого свисту куль, розривів мін, зміцнювала надію на життя. Навіть попри те, що шансів вижити в тому вогненному пеклі було небагато. Ф. Мольнар згадував, що солдати ставилися до дівчат-стрільців "зі зворушливою ніжністю. Вони в розмові з ними поважні і приятельські і навіть на момент не дають їм відчуття, що вони є дівчатами. Ця група [...] оцінює ролі цих бойових дівчат з незвичайною увагою і повагою" [22, с. 186]. Особисто Ф. Мольнар, який мав можливість спілкуватися з дівчатами, відзначав, що настрої, дух і мотиви жіночого відділу може зрозуміти лише той, хто бачив їх віч-на-віч, адже "те, що комусь вдома може видатись чимсь романтично-чудесним у війні, тут є зимною і кривавою дійсністю; питання, які могли би комусь насунутися дома, тут нікому не приходять на думку. Нестерпне і докучливе почуття огорнуло би кожного на думку, що в присутності цих дівчат могли би бути порушені інші справи, а не чисто політичного чи мілітарного характеру. Один погляд очей Софії відсуває літами збирани міщанські жарти і дотепи" [22, с. 187].

В умовах масштабної світової війни жінки виграли свою "маленьку" внутрішню війну. Їм вдалося подолати закорінені у суспільстві традиції, отримати певною мірою рівноправність з чоловіками (принаймні на рівні свідомості, проте не закону), що до цього часу видавалося "нездійсненною утопією". Жінки навчилися незалежно думати і домагатися своїх прав, навіть якщо їх зневажали чоловіки. Після війни "жінка із фронту" самостійно будувала подальше життя, як незалежна та загартована воєнними буднями. Вона дещо по-іншому розуміла відповідальність, аніж ті, хто залишився під опікою батька чи чоловіка. "Жінка із фронту" не підкорялася чужій волі всупереч власним переконанням, головним для неї була чесність із собою, а будь-які дії заради вигоди чи матеріальної користі вважала приниженням людської гідності. "Жінка із фронту" усвідомила, що її призначення як людини виходило поза межі обов'язків дружини й матері, а також що опіка над родиною не була єдиною сферою зайнятості. Реалії межової ситуації, які фактично нав'язали жінці нетипові для мирного часу функції, змусили її скласти іспит "зрілості" перед собою та іншими, а громадськість – прийняти нове місце та інші ролі жінок.

Чи був виправданим закид чоловіків про "завмирання жіночності" в часі війни? Насамперед, потрібно з'ясувати, що вони розуміли під ідеалом жінки, під "вічно жіночим". До початку війни для чоловіка "жіночність" була протилежністю його власній особі. Тобто, він любив у жінці її слабкість, часто безпорадність, здивовані очі, що дозволяло йому "оберігати" жінку і таким чином стояти "вище" за неї. Якщо "жіночність" розумілася саме так, то нема сумніву, що в умовах війни вона безповоротно "завмирала".

Проте, з появою "жінки із фронту", яка продемонструвала сильний характер, рішучість, здатність до самозахисту, ідеал жінки в очах чоловіка змінився. Усе частіше чоловік хотів бачити біля себе жінку із самостійним світоглядом, освічену, яка може самостійно оцінювати дійсність, самовдосконалюватися і водночас допомагати розвиватися чоловікові.

Незважаючи на те, що війна дала можливість жінці зайняти рівноправне місце з чоловіком, вона поставила перед нею низку питань, над якими раніше не замислювалися. По-перше, як поєднати бажання мати незалежне життя вільної людини з материнством? По-друге, як активно діяти у громадській сфері, щоб не зректись особистого сімейного щастя? По-третє, як поєднати обов'язки дружини (господині) з бажанням здобувати освіту? Тому досвід війни поставив перед "жінкою з фронту" нове завдання: навчитися бути одночасно і людиною, і жінкою.

Список використаних джерел

1. Лазарович М. Легіон Українських Січових Стрільців / М. Лазарович. – Тернопіль, 2005. – 591 с.
2. Жінка-воєк // Назустріч. – Львів, 1934. – 15 червня. – Ч. 12. – С. 3.
3. Степанів О. На передодні великих подій: Власні переживання і думки. 1912–1914 / О. Степанів. – Львів, 1930. – 45 с.
4. Софія Галечко. В 25-ту річницю смерті. Остання зустріч // Календар "За народ" на рік 1944. – 1943. – С. 40–42.
5. Моя торністра // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 рік. – Львів, 1934. – С. 17.
6. Дмитерко Г. Під Лісовичами (Уривок із щоденника) / Г. Дмитерко // Нова хата. – Листопад 1934. – Ч. 11. – С. 1.
7. О. Л. // Наша мета. – 2 листопада 1919. – Ч. 19. – С. 6–7.
8. Сушко Р. Знак часу / Роман Сушко // Літопис Червоної Калини. – Річник I. – 1929. – С. 18.
9. Записки старшого десятника Олени Степанівної (29 вересня – 1 грудня 1914 р.) // Степанів О. – Дашкевич Р. Спогади і нариси / Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк; Львівське відділення ІУАД

ім. М. Грушевського НАНУ. – Львів, 2009. – С. 51–59. 10. Жінка – кадет-аспірант у Відні // Степанів О. – Дашкевич Р. Спогади і нариси / [Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк; Львівське відділення ІУАД ім. М. Грушевського НАНУ]. – Львів, 2009. – С. 115–116. 11. Кабаровська С. Олена Степанівна. Хорунжий Січових Стрільців на засіданню "Українського жіночого комітету помочі" для ранених у Відні дня 15 січня 1915 року (На спомини) / Северина Кабаровська // Українське слово. – Львів, 31 січня 1916. – Ч. 28. – С. 2. 12. Вільде І. Олена Степанівна колись і тепер / Ірина Вільде // Жіноча доля. – 1–15 травня 1939. – Ч. 9–10. – С. 14–15. 13. Залізняк О. Из моїх спогадів про Олену Степанів / О. Залізняк // Наше життя. – Нью-Йорк, 1963. – Грудень. – Ч. 12. – С. 7–8. 14. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 2 / [Упоряд. І. Басс, В. Герасименко, А. Каспрук]. – Київ: Наукова думка, 1976. – С. 255. 15. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАЛ України), ф. 359, оп. 1, спр. 71, арк. 1–3. 16. ЦДАЛ України, ф. 406, оп. 1, спр. 51, арк. 36–44. 17. ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2085, арк. 111–111 зв. 18. Кабаровська С. Олена Степанівна. Хорунжий Січових Стрільців на засіданню "Українського жіночого комітету помочі" для ранених у Відні дня 15 січня 1915 року (На спомини) / Северина Кабаровська // Українське слово. – 30 січня 1916. – Ч. 27. – С. 3–4. 19. Стрілецькі пісні / [Упоряд. О. Кузьменко]. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. – 640 с. 20. Галушинський М. З Українськими Січовими Стрільцями. Споми́ни з 1914–1915 рр. / М. Галушинський. – Львів, 1934. – 216 с. 21. ЦДАЛ України, ф. 353, оп. 1, спр. 227, арк. 9–9 зв. 22. Мольнар Ф. Дівчата-бойовики у розстрільній (Звіт воєнного кореспондента із Галицького фронту. Східна Галичина, 13 серпня 1915) / Ференц Мольнар // За волю України. Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967. – С. 185–187.

Марьяна Байдак

“ЖЕНЩИНА С ФРОНТА” (НА МАТЕРИАЛАХ ИСТОЧНИКОВ ЛИЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ ГАЛИЧИНЫ ПЕРИОДА ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ)

На основании личностных источников, как “мужских”, так и “женских” текстов, реконструирован образ “женщины с фронта”, сформированный украинцами Галичины под влиянием Первой мировой войны. Охарактеризованы мотивы, настроения, особенности проведения женщин в воинских формированиях. Место женщины на фронте анализируется в контексте “внутренней эмансипации” и преодоления предубеждений относительно предыдущих традиционных взглядов мужчин, ограничивавших сферу женской реализации семьей и домом. Сквозь призму социально-психологических характеристик рассматривается восприятие женщиной “новой себя” и готовность общественности принять изменившуюся женщину. Утверждается, что одновременно с новыми возможностями самореализации и постижением равноправия, перед “женщиной с фронта” появилось немало новых проблем, повлиявших на ее послевоенную жизнь.

Ключевые слова: женщина, Галичина, Первая мировая война, Украинские Сичевые Стрельцы, гендерные отношения.

Mariana Baidak

“A WOMAN FROM THE FRONT” (BASED ON PERSONAL SOURCES OF GALICIA DURING THE FIRST WORLD WAR)

Based on personal sources of both “male” and “female” texts an image of “a woman from the front” which was formed by Galician Ukrainians under the influence of the First World War is reconstructed. The motives, attitudes, behaviors of women in military formations are characterized. A woman’s place at the front is analyzed in the context of “internal emancipation” and an overcome of the prejudice against the previous traditional views of men, which limited the scope of women’s realization by family and home. In the light of social and psychological characteristics the woman’s new self-perception and willingness of the public to accept a woman who was changed are examined. It is alleged that, along with new opportunities for self-realization and comprehension of equality many new issues raised before “a woman from the front” that in consequence influenced their postwar lives.

Key words: woman, Galicia, World War I, Ukrainian Sich Riflemen, gender relations.

УДК 94(477)

Наталя Бліндер

**ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО СОЮЗУ У 30-Х РР. ХХ СТ.**

У статті висвітлено історію створення і діяльності Українського Католицького Союзу за матеріалами католицьких періодичних видань Східної Галичини 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Український Католицький Союз, Східна Галичина, періодичні видання, А. Шептицький, партія.

Активізація суспільно-політичного життя на території Східної Галичини припадає на 20–30-ті рр. ХХ ст. Саме в цей період край став епіцентром формування політичних партій та організацій, які виступили захисниками національних прав українського народу. До цих важливих суспільно-політичних процесів була причетна Греко-католицька церква, яка ініціювала створення таких об'єднань як Український Католицький Союз (далі – УКС). Історію створення і діяльності цієї організації можна прослідкувати на сторінках періодичних видань міжвоєнного періоду. До найбільш популярної періодики серед населення того часу відноситься: "Мета", "Діло" та "Нова зоря". На сторінках цих видань відтворена історія створення консервативно-клерикального УКС, який здійснив значний вплив на суспільно-політичне життя східногалицького суспільства. Це питання залишається актуальним і в наш час.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що у статті зроблено спробу дослідити історію створення та діяльність УКС за матеріалами католицьких періодичних видань Східної Галичини.

Мета публікації полягає у дослідженні програмних цілей діяльності УКС за матеріалами українських періодичних видань Східної Галичини у 30-ті рр. ХХ ст.

Завдання дослідження полягають у висвітленні: статуту УКС, мети та завдань його діяльності на теренах Східної Галичини, особливо на території Львівської єпархії.

Дослідженням цієї проблематики займалися такі вітчизняні науковці, як М. Москалюк [1; 3], У. Кошетар [6], В. Перевезій [12], які звернули увагу лише на окремі аспекти діяльності УКС, повною мірою не охопивши проблематики цієї публікації.

Важливою джерельною базою статті є періодичні видання міжвоєнного періоду Східної Галичини: "Мета", "Діло" та "Нова зоря", на сторінках яких відображено суспільно-політичне життя українців Східної Галичини і участі у ньому УКС.

Переломним моментом у польсько-українських відносинах став 1930 р., коли польський уряд вдався до політики "втихомирювання" українського населення, цього разу вже радикальними методами. Ця сторінка в історії українського народу отримала назву "паціфікація", яка й стала поштовхом до активізації суспільно-політичного життя, в тому числі і самої Греко-католицької церкви [2, с. 81].

Під впливом радикально налаштованої польської влади, митрополит А. Шептицький, 22 жовтня 1930 р., звернувся до усіх католиків-українців із закликом "зорганізування Католицького Союзу". Серед причин створення якого владика називав необхідність "кріпко держатися й боронити католицької віри та моралі і в політичному життю", зберегти відданість церкві в справах віри і моралі, захищати права християнської родини як "основи народу", обстоювати соціальну справедливість, захищати права селян та робітників в умовах загострення польсько-українських відносин [3, с. 87; 4].

На думку отця Й. Осташевського, саме у 1930 р. склалися обставини, які підштовхнули громадськість Східної Галичини до створення УКС: "Далася чути потреба створити збірний український католический ум, який зорганізував би нашу масу, який керував би нею, видавав боеві гасла і прикази, робив острожною на ворожі підходи і засідки, провадив до боротьби і побіди, який став би осередком українського католицького життя і живим серцем праці нашого народу на нашій землі. Це була ця пекуча потреба, що домагалася була покликати до життя і праці УКС" [5].

29 жовтня 1930 р. у митрополичій палаті, у Львові, відбулося засідання 40 визначних представників галицького суспільства, які одногосно прийняли рішення про створення УКС [24, с. 116]. Обрано комітет зі складання статуту, який очолив єпископ І. Бучко. На засіданні 3 грудня 1930 р. було прийнято остаточну редакцію проекту статуту УКС. Окремими листами від 8 грудня 1930 р. організаційний комітет надіслав статут УКС для ознайомлення єпископам Г. Хомишину та Й. Коциловському [6, с. 135–136]. Проведення установчих зборів організації, які відбулися у Львові 1 січня 1931 р. описує газета "Діло". Окрім митрополита А. Шептицького, у них взяли участь єпископи І. Бучко, Н. Будла, а також представники духовної та світської інтелігенції – професор гімназії І. Бабій, депутат М. Галушинський, директор Центрбанку М. Кисілевський та інші [7, с. 3].

Статут УКС передбачав, що членом організації може стати особа греко-католицького обряду та української національності віком від 18 років. Членство в УКС не заперечувало членства в інших політичних партіях [9, с.10; 22]. Значущість вступу до УКС підкреслювалася складанням урочистою присяги на основі статуту "до рук самого митрополита" [10]. Присяга кожного члена УКС містила такі рядки: "Прирікаю боронити католицьку віру і мораль, дбати за приноровлювання принципів християнської етики в усіх ділянках національного життя..." [8]. Такі ж заклики містив і статут УКС [10], розробкою якого займався голова УКС В. Децикевич. Поставало питання про статус УКС: товариство чи політична партія. У першому випадку організаційний статут необхідно було подати на затвердження владі, або ж організація могла діяти на основі внутрішнього статуту без затвердження [11].

Постає питання, чи можна вважати УКС політичною партією чи це було культурно-просвітницьке товариство греко-католицького духовенства. На думку В. Перевезія, це було об'єднання українців-католиків, практична політика для якого не була самоціллю, тому що організаційний статут акцентував увагу на національно-просвітницькій та релігійній проблематиці [12, с. 33–34]. В. Децикевич, голова УКС, підкреслював, що "створеній нами організації католиків українців даємо форму політичної партії, тому що така форма через свою гнучкість краще підходить до наміченої нами діяльності, як форма товариства, звязаного точними статутними постановами". Даючи інтерв'ю газеті "Діло", він наголошував, що у статуті містяться аспекти політичного значення: "оборона католицької віри та моралі в політичному житті, береження прав християнської родини як основи народу, оборона нерозривності подружжя і християнського виховання молоді, обстоювання суспільної справедливості та суспільної охорони селянства, робітництва і всіх суспільно покривджених, ...здобування для нашого народу законними засобами щораз-то більшої освіти, добробуту та прав". Разом з тим В. Децикевич зазначав, що "організація не є політичною партією", тому що "обмежує свій круг діянь до деяких точно означених напрямків" [13]. А. Шептицький зазначив, що УКС зобов'язаний захищати інтереси греко-католицької церкви і віри "в політиці", а "з сеї точки погляду се партія". Отже, УКС засновано, як партію. Щодо відсутності в назві УКС поняття "греко-католицький", митрополит зазначав, що союз свідомо було названо "католицьким", оскільки "солідарність з цілим католицьким світом дасть нам авторитет" [6, с.137].

Гаслом організації стали слова з промови митрополита А. Шептицького на установчих зборах – "Христос – наша сила!" [14]. Під такою ж назвою УКС видавав журнал, інший же журнал мав назву "Поступ". Під впливом організації перебував і літературний громадський журнал "Дзвони", редактором якого був П. Ісаєв, однак політичним органом УКС став тижневик "Мета", редакторами якого були В. Кузьмович і М. Гнатишак. Усі видання фінансувалися, безпосередньо, А. Шептицьким [15, с. 65].

УКС намагався впливати на підростаюче покоління через створену за ініціативи А. Шептицького молодіжну організацію: Католицьку асоціацію української молоді (далі – КАУМ) "Орли". У селах й містах діяло 450 гуртків, які об'єднували близько 30 тис. молоді. Їх вихованню сприяв місячник "Українське юнацтво". На чолі Головної ради КАУМ "Орли" були А. Мельник та В. Глібовицький. Під час свята "Українська молодь Христові", у травні 1933 р. на заклик митрополита до Львова з усіх кінців країни прибуло 60 тис. осіб. Того ж року А. Шептицький виступив зі зверненням до політичних партій, у якому забороняв використовувати богослужіння для політичних цілей [16, с.120–121].

Відношення УКС до політики А. Шептицький означив у тижневику "Мета" від 10 квітня 1932 р., зробивши висновок, що УКС "це організація українців-католиків, заснована на поклик Галицького Митрополита. Вона не має ніякої політичної програми...Зате Український Католицький Союз може приймати такі основні тези, які лише для чужинців є політичними, а які для нас такими не є, бо на них весь український нарід годиться, ось нпр. теза, що "будемо на всіх ділянках народного і політичного життя законними засобами здобувати для нашого народу щораз то більшу культуру, добробут і права" і що до того будемо змагати "в політичному життї". Отже, програмою і ціллю діяльності УКС, на думку митрополита, є "зеднати всіх в одній праці для добра українського народу в християнсько-католицькому розумінні" [17].

Організаційний розвиток УКС супроводжувався зміною його проводу. У травні 1932 р. сформовано новий (загальногалицький) склад керівництва на чолі з юристом З. Лукавецьким. До цього до проводу УКС входила лише львівська група [1, с. 13].

26 травня 1932 р. у Львові, у залі музичного Інституту відбулися загальні збори УКС, у яких взяло участь 130 учасників. М. Козак, член УКС, виступаючи із доповіддю, заявляв, що з часу заснування УКС організовано тимчасові окружні ради у 18 повітах [19]. Серед консервативно-клерикальних організацій правого крила [25, с. 97], УКС мав найбільший вплив на громадськість. У 1932 р. УКС нараховував 80 волосних організацій, 416 організаційних комітетів, 261 гурток і 558 "мужів довіри" [18, с. 331]. На цьому засновники УКС не хотіли зупинитися і саме тому один із членів

Головної ради УКС О. Буць відрядили у грудні 1936 р. в поїздку з метою організації нових відділів УКС на місцях. Такі організаційні комітети були створені на "окраїнах нашої вужчої батьківщини": на Скалатчині, Гримайлівщині, Збаражчині. Підсумки своєї поїздки О. Буць виклав у черговому номері "Мети" від 20 грудня 1936 р. [20].

26 грудня 1935 р. УКС, згідно з рішенням польського уряду, отримав статус політичного релігійного товариства і його діяльність обмежилася Львівською архієпархією. Новий провід УКС очолив противник угоди – суддя М. Каратницький [1, с.13].

УКС ставив перед своїми членами завдання: створити новий тип громадянина, а для цього необхідно було "йти в народ, і то всіма можливими дорогами, та формувати правдивий світогляд..., ширити християнсько-католицькі засади, поборювати течії противні цьому світогляду" [21].

На грудень 1935 р. можна було говорити про наступні досягнення УКС: 1) Союз не пішов шляхом трансформації у політичну партію, залишаючись громадською організацією релігійного типу; 2) Союз у співпраці з католицькою пресою та видавництвами зумів подолати упередження щодо католицького руху, яке було притаманне частині галицького соціуму. Проблеми, які постали перед УКС, пов'язані з масовим переходом греко-католиків до іншого обряду. Цю проблему намагалися вирішити шляхом створення дитячих притулків та будинків для немічних, забезпечення роботою нужденних тощо [6, с. 147–159].

Як і усі інші клерикальні партії та організації, з приходом радянської влади у 1939 р. на західноукраїнські землі, УКС припинив свою діяльність [16, с. 121].

15 січня 1939 р. "Мета" опублікувала статтю "Чи УКС оправдав своє існування?", у якій автор дав позитивну відповідь на поставлене запитання, завдяки аналізу його діяльності за останні 8 років. Зокрема, його функціонування пов'язане з протидією розповсюдження у східногалицькому суспільстві лібералізму, комунізму, сектантства, радикалізму. УКС сформував міцне підґрунтя, яким була християнська релігія та "добро нації" та на якому "має і мусить зародитися одно цілий фронт народу для оборони цих дібр, а в потребі і для наступу, щоби здобути йому можливість дальшого розвитку і діяння" [6, с. 160].

УКС відіграв величезну роль у східногалицькому політикумі за рахунок, на думку О. Назарука, авторитету А. Шептицького на теренах Східної Галичини [22, с. 317].

Отже, УКС створено за ініціативи А. Шептицького, у часи складних польсько-українські відносин, які досягли свого апогею у 1930-му році. Саме тому УКС мав на меті сконсолідувати українське суспільство, представників різних політичних партій та організацій Східної Галичини. УКС не був партією у повному розумінні цього слова, тому що конкретної політичної програми так і не було сформовано. Члени товариства мали право брати участь у діяльності різних політичних партій та організацій, діяльність яких не суперечила догматам католицької віри. УКС з усіх консервативно-клерикальних угруповань Східної Галичини був наймасовішим, тому мав найбільший вплив на суспільно-політичне життя краю. УКС намагався нормалізувати польсько-українські відносини, але початок Другої світової війни перешкодив представникам УКС втілити в життя поставлені завдання.

Список використаних джерел

1. Москалюк М.Ф. Український християнсько-суспільний рух у Галичині (1920–1939 рр.): автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / М. Ф. Москалюк. – К.: 1999. – 19 с.
2. Басистюк Я. Андрей Шептицький – патріот та державний муж / Я. Басистюк // Матеріали Наукової конференції присвяченої 100-річчю від часу введення на митрополитий престіл у Львові слуги Божого Андрея Шептицького (27 жовтня 2001 р.) / [Упорядник – Ігор Герета]. – Тернопіль, СМП "Астон", 2002. – С. 78–83.
3. Москалюк М. Андрей Шептицький і Український католицький союз / М. Москалюк // Спадщина Митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ: "Плай", 2000. – С. 87–89.
4. Митрополит Кир Андрей до українського народу // Мета. – 15 березня 1931. – Ч. 1.
5. Осташевський Й. Український Католицький Союз – і нація / Й. Осташевський // Мета. – 8 листопада 1936. – Ч.45 (290).
6. Кошетар У. П. Суспільно-політичні та християнські виміри галицького консерватизму (1899–1939 рр.) / У.П.Кошетар. – Київ, 2007. – 215 с.
7. Український Католицький Союз // Діло. – 3 січня 1931. – Ч. 3 (12.659).
8. Поклик Головної Ради Українського Католицького Союзу // Мета. – 15 березня 1931. – Ч.1.
9. Гладка Г.Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899–1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Г.Л. Гладка. – Чернівці, 2000. – 18 с.
10. Статут Українського Католицького Союзу // Мета. – 15 березня 1931. – Ч. 1.
11. 3 історії Українського Католицького Союзу // Мета. – 15 березня 1931. – Ч. 1.
12. Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. ХХст. / В. Перевезій. – К., 1998. – 48 с.
13. Чи Український Католицький Союз є політичною партією? // Діло. – 18 січня 1931. – Ч. 12 (12.668).
14. Статут Товариства Український Католицький Союз у Львові // Мета. – 25 серпня 1935. – Ч. 33 (227).
15. Політичні партії Західної України: методичні вказівки для викладачів та студентів. – Л.: ЛДУ, 1992. – 77 с.
16. Нарис з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / Малик Я. Й., Вол Б. Д., Гелей С. Д. – Львів: Світ, 2001. – 296 с.
17. УКС і політика // Нова Зоря. – 17 квітня 1932. – Ч. 29 (527).
18. Политический

партии в Польше, западной Белорусии и Западной Украине / [Под ред. Скульского]. – Минск: 1935. – 335 с. 19. УКС // Нова Зоря. – 5 червня 1932. – Ч. 41 (539). 20. Буць О. З організаційного життя Українського Католицького Союзу / О.Буць // Мета. – 20 грудня 1936. – Ч.51 (296). 21. Новий тип громадянина // Мета. – 6 грудня 1936. – Ч. 49 (294). 22. Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина / О. Єгрешій. // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. – С. 315–320. 23. Український Католицький Союз і політика // Мета. – 10 квітня 1932. – Ч. 14. 24. Kubasik A. Arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego wizja Ukrainskiego narodu, państwa i cerkwi / A.Kubasik. – Lwów-Kraków, 1999. – 208 s. 25. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie 1917 – 1939. – Sygn. 5294: Ruch ukraiński za wyjątkiem Czechosłowacji i Rumunii. Korespondencja, raporty, opracowania. – T.I. – NR Mikr. – B-21556. – St. 381.

Наталя Блиндер

ПЕРИОДИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ УКРАИНСКОГО КАТОЛИЧЕСКОГО СОЮЗА

В статье освещена история создания и деятельности Украинского Католического Союза по материалам католических изданий Восточной Галичине 30-х гг. XX ст.

Ключевые слова: Украинский Католический Союз, Восточная Галичина, периодические издания, А. Шептицкий, партия.

Natalia Blinder

PERIODIC PUBLISHING IN EASTERN GALICIA AS A SOURCE OF THE HISTORY OF UKRAINIAN CATHOLIC UNION

The article covers the history of the establishment and operation of the Ukrainian Catholic Union for the materials of Catholic periodicals Eastern Galicia 30's of the twentieth century.

Key words: Ukrainian Catholic Union, Eastern Galicia, periodicals, A.Sheptytskiy, party.

УДК 94(477.86):070 "1934"

Віра Кочкодан

УКРАЇНЬСЬКА ПРЕСА ПРО ЖІНОЧИЙ КОНГРЕС У СТАНІСЛАВОВІ 1934 РОКУ

У статті досліджено відгуки української преси про жіночий конгрес, 23–27 червня 1934 р., включаючи й етап його підготовки. На основі джерельної бази ("Діло", "Мета", "Вісті" та інші) доведено зацікавленість періодичних видань цією подією як дії, не тільки організаційного, але й ідеологічного розвитку жіночого руху. Водночас це свідчило і про намагання преси донести об'єктивну інформацію про жіноцтво до широкого загалу. Деталізовані повідомлення дають змогу всебічніше висвітлити функціонування жіночого руху у Східній Галичині у 1934 р.

Ключові слова: українська преса, жіночий рух, український жіночий конгрес, "Діло", "Союз українок".

Український жіночий рух на західних землях вперше набув організованого вигляду у 1884 р., коли виникло Товариство руських жінок у Станіславові. Через 50 років свого існування жіноцтво еволюціонувало у кількісному і якісному показниках, пройшло шлях цілісного ідейно-теоретичного та організаційного структурування. Найхарактернішими його рисами були: домінування концепції ліберального фемінізму, яка тісно поєднувалася із завданням національно-визвольної боротьби, а також формування організаційної структури, типологічно подібної до тогочасних європейських аналогів. Виявом сили українського жіночого руху став перший жіночий конгрес у Станіславові, скликаний 1934 р. за ініціативи "Союзу українок". Участь у ньому взяли представниці жіночих організацій з усіх українських земель поза УРСР та з еміграції, які підкреслили своє прагнення до єдності українок.

Прослідкувати за ходом українського жіночого конгресу, висвітлити основні питання, які розглядалися на ньому та з'ясувати зміст резолюцій з'їзду можна із періодичних видань.

Мета статті – дослідити пресу, як джерело для розкриття проведення Українського жіночого конгресу (далі – УЖК), ставлення громадськості до цієї події (політичних партій, позапартійних організацій, закордонних мас-медіа, пересічних осіб).

Проблема конгресу не є новою в історичній літературі, проте вона є маловисвітленою у контексті пресознавства. Першими, хто виступив з аналізом з'їзду жінок були власне їх активні організаторки та учасниці. Так, це – голова філії "Союзу українок" у Станіславові (з 1930-х рр.)

Амалія Рубель [33], І. Вільде – українська письменниця, редактор щомісячного додатку "Світ молоді" до журналу "Жіноча доля" [2].

У радянській історіографії ця проблема не висвітлювалася, оскільки стосувалася "дорадянського буржуазного періоду".

З 1980-х рр. цим питанням займалися українська дослідниця, яка проживає у Канаді, М. Богачевська-Хом'як [1]. Її працю продовжують сучасні науковці України О. Маланчук-Рибак [14–15], М. Дядюк [7], М. Павлюх [21], З. Нагачевська [19], Б. Савчук [44] та інші.

Водночас розгляд їх історії у контексті періодики на регіональному рівні слабо вивчений. Відзначимо монографію львівських науковців В. Передирія, Н.Сидоренка, Т.Старченка "Жіноча доля на тлі доби: (Літопис жін. руху у світлі укр. вид.)" [26].

Джерельну базу дослідження становить в основному інформаційний провідний часопис Галичини "Діло" (виходив упродовж 14 січня 1880 р. – 1939 р. у Львові), офіційний орган Української національно-демократичної партії (УНДП) і Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО); "Мета" – український тижневик та орган Українського католицького союзу (УКС), який виходив у Львові упродовж 1931–1939; "Громадський голос" – газета радикального соціал-націоналістичного спрямування, що з різною періодичністю та під різними назвами ("Новий громадський голос", 1904–1905 рр.) виходила у Львові (1895–1939 рр.); "Нова зоря" – газета релігійного напрямку, яка мала поширювати ідеї Української християнської організації (УХО) від УГКЦ; "Вісті" – націоналістична преса (1933–1934 рр.); "Студентський шлях" – щомісячний журнал Союзу українських студентських організацій під Польщею і з 1933 року – Центрального союзу українських студентів, який виходив у Львові 1931–1934 рр.

Аналіз преси засвідчив наступні особливості у висвітленні УЖК: утворилося три підходи у періодиці – хто позитивно висвітлював цю подію (преса УНДО, окремі релігійні, закордонні видання) та ті, що поставилися до неї негативно (преса радикального та соціалістичного спрямування); критично-позитивна позиція (газета "Мета"); найбільшого розкриття він отримав у газеті "Діло", оскільки жіночий рух був схильний до ліберальних поглядів УНДО; у газеті "Діло" переважають статті описового характеру, тоді як в інших виданнях – аналітичного.

Загальну картину конгресу подає "Діло". Так, уже за січень воно містило пропаганду цілей і значення конгресу (підготовчий крок до Всеукраїнського національного конгресу), назву і склад комісій, які працюватимуть над його програмою [46, с. 3–4]. Одночасно згадки про конгрес знаходимо в іншій періодиці. Наприклад, 28 січня 1934 р. у "Меті" було повідомлення про ідею його проведення, озвучене письменницею, активною учасницею жіночого руху Ольгою Дучимінською. Тут же вона подає коротку характеристику жіночого руху за останні 50 років [6, с. 1]. Це свідчило про значну підготовку до з'їзду. Газета "Діло" об'єктивно висвітлювала інформацію про конгрес, подаючи різні оцінки щодо нього, хоча і не приховувало своїх симпатій до останнього. У квітні на сторінках "Діла" з'явилася критика редакторів католицьких видань за антирелігійний характер, "буржуазну ідеологію" майбутнього зібрання [43, с. 3–4].

Із наближенням його проведення все більше відчувалася пропаганда конгресу у пресі. У випусках "Діла" з'являлася детальна інформація про роботу мандатної (вела облік усіх організацій, які мали приїхати), революційної (вчитка доповідей), технічно-господарської (питання поселення, харчування, організації дозвільної частини конгресу) комісій [45, с. 5]; інформації про учасників зібрання (запрошення, кошторис вистав, приблизну кількість коштів, які повинні мати учасники конгресу) [23, с. 5].

З червня інформація про жіночий з'їзд почала кількісно зростати. Також подавалися заклики до усіх жінок взяти участь у зібранні, оскільки він "вказує українській жінці її роль в змаганнях, пригадає цілому громадянству, що для виповнення своїх громадянських завдань українська жінка мусить користатися повною рівноправністю на всіх ділянках життя..." [12, с. 3]. Ці заклики демонструють гендерні вимоги жінок. На сторінках преси вміщувалися інтерв'ю із організаторками конгресу: секретарем ділової комісії Оленою Шепарович, головою програмової комісії Оленою Залізнякавою. Перша подавала відомості про кількість делегаток, гостей, їх поселення; а друга – про цикли виступів: історико-педагогічні, культурно-освітні і виховні, господарські питання тощо [51, с. 2–3]. "Жіноча доля" 1 квітня 1934 р. помістила заклик до участі в конгресі "...горнутися до своєї жіночої організації Союзу Українок та через неї скріпити вплив українського зорганізованого жіноцтва на всі прояви національного життя" [8, с. 4].

Водночас у періодиці соціалістичних партій гостро критикувався з'їзд жінок. Наприклад, "Громадський голос" назвав його "лукавим і несправжнім". Аргументом було те, що "Союз українок" не пов'язаний із Наталією Кобринською. Він не може вважати її своєю попередницею, бо вона сповідувала соціалістичні ідеї і ставила їх вище за національні. [32, с. 2]. "Меті" не сподобалась діяльність ділової комісії, оскільки та не винесли на обговорення під час конгресу декілька важливих питань релігійного характеру. На сторінках преси вони звинувачували Мілену Рудницьку

за надто ліберальний рух. Проте підкреслювали, що не проти конгресу, феміністичних ідей, але мають розвиватися у католицькому руслі [22, с. 6]. До речі, на сторінках "Меті" та "Діла" перед з'їздом розгорілася гостра дискусія з цього приводу, що доходила до взаємних звинувачень та докорів. Націоналістична преса "Вісті" упродовж березня-червня друкували статті ("Український жіночий конгрес черговий феєрверк опортуністичного табору", "Роль жінки в житті нації" та ін.), у яких вважали жінок не оформленими ні національним, ні громадським світоглядом і не сприймали з'їзд серйозно. [52, с. 3; 38, с. 4].

З 22 червня 1934 р. тема УЖК стала провідною. Про нього згадували кожного дня і висвітлювали як важливу подію не тільки в русі жіноцтва, але й усієї української нації. Про це свідчать такі заголовки на шпальтах: "Під прапором жіночої солідарності", "Могутня маніфестація жіноцтва", "Українські жінки раду радять" та ін. [4, с. 7; 17, с. 2–3; 53, с. 5–3]. Хронологія подій подавалася досить детально (до кожної години) у днях. Так, у статтях зазначалося, що перший день проведення УЖК і перелік подій: прибуття делегатів, відправлення богослужінь, промови М. Рудницької, привітальних слів О. Шепарович від жіночої ліги миру й свободи (Прага), жіночого фінляндського товариства та ін. Про масштаби конгресу можуть свідчити наступні дані: на з'їзд прибуло 895 делегаток від 101 філії "Союзу українок" разом із діаспорою [28, с. 1], іноземні представники із Європи (Великобританії, Німеччини, Австрії, Чехословаччини) та США. Про підтримку з'їзду свідчить присутність і слова-привітання вищих представників церкви (єпископа Григорія Хомишина), голів "Просвіти", І. Брика, "Рідної школи", "Союзу українських кооперативів" Ю. Павликовський, УНДО та інших [29, с. 1].

Наступні номери "Діла" висвітлювали кількість рефератів, їх тематику. Їх аналіз дав змогу засвідчити актуальні питання, які цікавили жіноцтво. Вони перепліталися із тогочасними освітніми, економічно-господарськими, культурними проблемами. Наприклад, повідомлення М. Мандюкової "Роль жінки у плеканні рідної мови", "Жінка в домашньому господарстві", "Економічна незалежність жінки" (Харитя Кононенко); "Жінка і релігія" (О. Захаріясевиц) "Види суспільної опіки", обговорювалася краща із них. Показово, що аналізу жодної із доповідей не надавалося, мабуть, із метою економії обсягу статті. У ній зазначалася тема, доповідач, звідки він. А далі йшли слова "розгорілася гостра дискусія" чи "після реферату пролунали оплески", "послідували пропозиції" тощо [50, с. 6; 48, с. 3]. Подібна подача інформації у пресі формувала думку не просто про черстве читання рефератів, а їх "живість". Згодом окремі доповіді були надруковані не тільки у "Ділі", але й "Меті". Наприклад, "Участь жінки в українському письменстві" Катерини Чайковської, що давало змогу читачеві самостійно сформулювати думку із прочитаного [54, с. 3].

Конгрес і після свого закінчення перебував на перших шпальтах газет, отримавши від них різну оцінку. Насамперед про нього згадували жіночі пресові видання ("Жіноча доля", "Жіноча воля" та ін.). Наприклад, "Вражіння з Українського Жіночого Конгресу в Станіславові" З. Мірної автор закінчувала так: "Вперед! Хай кожен знає, що українське жіноцтво не складе своєї зброї, аж доки спільними зусиллями з своїми братами – чоловіками не виведе українського народу на переможний шлях української держави" [16, с. 1]. Про резолюції засідання говорилося у статті І. Вільде "Український Жіночий Конгрес" [2, с. 1]. Були випуски повністю присвячені з'їздові. Так, повний текст резолюцій містився у "Жіночій долі" за 1934 р. від 1 серпня, 15 серпня, 1 вересня [37, с. 14–15]. У "Жіночому світі" за липень-серпень, вересень 1934 р. йшлося про усунення між партійної боротьби, підпорядкування партійних інтересів інтересам нації [10, с. 4–5].

"Громадський голос" і після завершення конгресу заявляв, що він "тільки ундівського, клерикального і взагалі реакційного жіноцтва" і як доказ цього наводили присутність станіславівського єпископа Г. Хомишина, який виступає проти рівності чоловіків і жінок [5, с. 2]. Натомість "Нова зоря" назвала його "взірцевим конгресом наших жінок", добре організованим із дискусіями, святковими заходами, етнографічними та мистецькими виставками. У підсумку зазначалося: "Наше жіноцтво має далеко більші та кращі умови й організаційні сили, ніж ми всі думали" [20, с. 3].

У "Ділі" в наступних номерах друкували резолюції конгресу, ухвалені упродовж п'яти днів. Аналіз резолюцій засвідчив бажання жінок у організаційних планах створити надпартійну жіночу організацію, яка б об'єднала жінок з різними політичними, релігійними переконаннями; співпрацювати і надалі з міжнародним жіночим рухом; культурно просвічувати селянок, поширювати жіночі промисли серед молоді; боротися із денационалізацією жінки, яка йде у місто на заробітки; дотримання релігійної толерантності; гендерної рівності; створити жіночий журнал для поширення ідеології та консолідації жіночих сил; необхідність національного та фізичного виховання; охорони жіночої праці, фахової жіночої освіти; гідної заробітної плати; активної участі у кооперативах. На сторінках преси також висловлено співчуття жінкам на Великій Україні, де вони позбавлені будь-яких прав, працюють на найгіршій роботі, мають незавершену освіту [34, с. 4; 35, с. 4; 36, с. 3].

Про масштабність конгресу, його непересічність, свідчать згадки про нього у закордонній пресі. Зокрема, британський популярний тижневик "Manchester Guardian" ("Манчестер Гардіан") подав аналітичну статтю. У ній автор, був присутній особисто на конгресі, зазначав, що з'їзд був ініційований, "щоб розбудити діяльність українського жіноцтва". Тут же згадав про кількість делегаток, очільників українського жіночого руху М. Рудницьку та С. Русову, опозицію до засідання (група католицьких жінок і крайньо націоналістична молодь). Його повідомлення було об'єктивним і схожим у висвітленні до газети "Діло" [55, с. 3].

Щодо української преси за кордоном ("Свобода", "Наше життя"), то у них також міститься коротенький відгук про УЖК: "Місто Станіславів підчас конгресу мало святочний вигляд. На конгресі були представниці Міжнародного Жіночого Союзу та Міжнародної Ліги Мира... українське жіноцтво показало свою активність, зорганізованість та вміння боротися за свої права й права свого народу" [3, с. 2].

Упродовж 1–9 серпня у газеті друкувалася промова М. Рудницької, виголошена на конгресі: "Сучасне міжнародне положення і завдання українського жіноцтва" [41, с. 2; 42, с. 2]. Зустрічалися аналітичні статті. Наприклад, за 6 серпня поміщено повідомлення "Думки по жіночі конгресі (Допис із Галичини)" Івана Галайди про перешкоди, які чинив польський уряд, щоб не допустити українок із Львова на з'їзд, заборонивши виїжджати їх поїздами із станції. Автор називає ці труднощі досить "дитинними" і підкреслює "... часи у нас тепер дуже тяжкі...робота народня виглядає тепер в значній частині інакше, як виглядала колись, перед 20 роками. То одно, то друге забороняють, отже треба на всі боки пробувати, та коли не мож перескочити – то підлізти. А все ж таки – при надзвичайній енергії, сприті роботячости – всеодно дасть ся зробити та неодно осягнути, особливо на полі так званої "малої національної роботи" [3, с. 2].

Таким чином, аналіз українських періодичних видань засвідчив наступне: по-перше, значну увагу громадськості до УЖК як непересічної, важливої події не тільки для жіноцтва, але й для всіх українці; як ще один крок у розвитку національної справи. Це підтверджують статті, які з січня 1934 р. вже активно почали висвітлювати підготовку до проведення з'їзду. По-друге, неоднозначність оцінок щодо конгресу.

На сторінках періодики ("Мета", "Громадський голос", "Вісті") з'являлися критичні статті, подекуди дискусійні ("Діло"), які здебільшого лежали в ідеологічній площині. По-третє, помітна наступна закономірність: на сторінках прихильників конгресу переважала інформація розкритого, детально викладеного характеру ("Діло", "Жіноча доля", "Нова зоря", "Свобода" та ін.), а у опонентів ("Вісті", "Мета" та ін.) – аналітичного. Залучення преси як історичного джерела у дослідженні жіночого руху допоможе всебічніше вивчити цю проблему, зокрема з боку освіченого прошарку населення.

Список використаних джерел

1. Богачевська-Хом'як М. Біле по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 434 с.
2. Вільде І. Український Жіночий Конгрес / І. Вільде // Жіноча доля. – 1934. – С. 1.
3. Галайда І. Думки по Жіночим конгресі (Допис із Галичини) / І. Галайда // Свобода. – 6 серпня 1934. – С. 2.
4. Горобець Т. Під прапором жіночої солідарності / Т. Горобець // Діло. – 23 червня 1934. – С. 7.
5. Громадський голос. – 30 червня 1934. – С. 2.
6. Дучимінська О. Конгрес українського жіноцтва / О. Дучимінська // Мета. – 28 січня 1934. – С. 1.
7. Дядюк М. С. Жіночі організації Східної Галичини в контексті польсько-українського протистояння під час Першої Світової війни і у повоєнний період / М. С. Дядюк // Україніка Polonika. – 2007. – Вип. 1 – С. 221–235.
8. Жіноча доля. – 1 квітня 1934. – С. 4.
9. Жіночий конгрес // Діло. – 22 червня 1934. – С. 7.
10. Жіночий світ. – липень-серпень, вересень 1934. – С. 4–5.
11. За ідеологічні основи українського жіночого руху // Мета. – 29 квітня 1934. – С. 2–3.
12. Заклик до українського жіноцтва // Мета. – 22 квітня 1934. – С. 3.
13. Маланчук-Рибак О. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно– історичний контекст: Монографія / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. – 500 с.
14. Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія / О. Маланчук-Рибак. – Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1999. – 54 с.
15. Маланчук-Рибак О. Жіночий рух на західноукраїнських землях (кінець XIX – 30-і роки XX ст.) / О. Маланчук-Рибак // Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні / За ред. Л.Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – С.110–128.
16. Мірна З. Вражіння з Українського Жіночого Конгресу в Станіславові / З. Мірна // Жіноча доля. – 1934.– С. 1.
17. Могутня маніфестація українського жіноцтва // Діло. – 27 червня 1934. – С. 2–3.
18. На Жіночий конгрес // Діло. – 18 квітня 1934. – С. 1.
19. Нагачевська З.І. Педагогічна думка і просвітництво у жіночому русі Західної України (друга половина XIX ст. – 1939 р.) / З. І. Нагачевська. – Івано-Франківськ: Підприємець Третяк І.Я., 2007. – 764 с.
20. Нова зоря. – 28 червня 1934. – С. 3.
21. Павлюх М. Зародження польської жіночої преси у Львові та Галичині: політичні економічні суспільні умови та історіографічні особливості польського пресознавства (1840–1939) / М. Павлюх // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2011. – Вип. 34. – С. 168–180.
22. Перед Жіночим конгресом // Мета. – 8 квітня 1934. – С. 6.
23. Перед Жіночим конгресом // Діло. – 20 травня 1934. – С. 5.
24. Перед Жіночим конгресом // Діло. – 15 червня 1934. – С. 4.
25. Перед Жіночим конгресом // Діло. – 16 червня 1934. – С. 2.
- 26.

Передирій В. Жіноча доля на тлі доби: (Літопис жін. руху у світлі укр. вид.) / В. Передирій, Н.Сидоренко, Т. Старченко. – Дослідниц. центр історії укр. преси. – К., 1999. – 120 с. 27. Перед Українським жіночим конгресом // Діло. – 22 червня 1934. – С. 1. 28. Перший день Українського жіночого конгресу у Станіславові // Діло. – 25 червня 1934. – С. 1. 29. Привіти на першому засіданні УЖК // Діло. – 27 червня 1934. – С. 1. 30. Промова голови СУ Мілени Рудницької // Діло. – 27 червня 1934. – С. 4–5. 31. По Українським жіночим конгресі // Діло. – 2 липня 1934. – С. 5. 32. Проти лукавства // Громадський голос. – 17 червня 1934. – С. 2. 33. Рубель А. Хроніка філії Союзу Українок у Станіславові / А. Рубель. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 128 с. 34. Резолюція У. Ж. К. // Діло. – 2 липня 1934. – С. 4. 35. Резолюції У. Ж. К. // Діло. – 6 липня 1934. – С. 4. 36. Резолюції У. Ж. К. // Діло. – 7 липня 1934. – С. 3. 37. Резолюції Конгресу // Жіноча доля. – 1 серпня, 15 серпня, 1 вересня 1934. – С. 14–15. 38. Роль жінки в життю нації // Вісті. – 29 березня 1934. – С. 4. 39. Рудницька М. "Назадництво" й "опортунізм "Союзу Українок" / М. Рудницька // Діло. – 13 квітня 1934. – С. 3. 40. Рудницька М. Сучасне міжнародне положення і завдання українського жіноцтва / М. Рудницька // Свобода. – 1 серпня 1934. – С. 2. 41. Рудницька М. Сучасне міжнародне положення і завдання українського жіноцтва / М. Рудницька // Свобода. – 2–9 серпня 1934. – С. 2. 42. Рудницька М. Український жіночий конгрес / М. Рудницька // Діло. – 7 квітня 1934. – С. 5. 43. Рудницька М. Шум довкола Жіночого Конгресу / М. Рудницька // Діло. – 4 квітня 1934. – С. 3–4. 44. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 280 с. 45. Станіславів перед У. Ж. К. // Діло. – 18 травня 1934. – С. 5. 46. Український жіночий конгрес // Діло. – 4 січня 1934. – С. 3–4. 47. Український жіночий конгрес наближається // Діло. – 4 червня 1934. – С. 2. 48. У. Ж. К. 5-ий день конгресу // Діло. – 30 червня 1934. – С. 3. 49. У. Ж. К. у Станіславові // Діло. – 28 червня 1934. – С. 1. 50. У. Ж. К. 4-ий день конгресу // Діло. – 29 червня 1934. – С. 6. 51. Як виглядає програма УЖК // Діло. – 7 червня 1934. – С. 2–3. 52. У. Ж. К. черговий фаєрверок опортуністичного табору // Вісті. – 15 березня 1934. – С. 3. 53. Українські жінки раду радять // Мета. – 1 липня 1934. – С. 3–5. 54. Участь жінки в українському письменстві // Діло. – 11 липня 1934. – С. 3–4. 55. Ukrainian Women's Congress // Manchester Gardian. – 13 July 1934. – S. 3.

Вера Кочкодан

УКРАИНСКАЯ ПРЕССА ОБ ЖЕНСКОМ КОНГРЕССЕ В СТАНИСЛАВОВЕ 1934 ГОДА

В статье исследованы отзывы украинской прессы о Женском Конгрессе 23–27 июня 1934 г., включая и этап его подготовки. На основе источниковой базы ("Дило", "Цель", "Известия" и др.) доказано заинтересованность периодических изданий данной событием как шага, не только к организационному и идеологическому развитию женского движения, но и к украинской нации. Одновременно это свидетельствует и о попытке прессы донести объективную информацию о женищинах к образованному читателю. Детализированные сообщения дают возможность все-сторонне осветить состояние функционирования женского движения в Восточной Галичины в 1934 г.

Ключевые слова: украинская пресса, женское движение, Украинский Женский Конгресс, "Дило", "Союз Украинок".

Vira Kochkodan

UKRAINIAN PRESS ABOUT WOMEN'S CONGRESS IN STANISLAVIV 1934 YEAR

In the article the Ukrainian press reviews about Women's Congress June 23–27, 1934, including the stage of preparation. Based on the source database ("Dilo", "Meta", "News", etc.). Shown interest periodicals this event as a step, not only for organizational and ideological development of the women's movement, but also to – Ukrainian nation. However, this is evidenced by the attempts of the press to convey objective information about the womenfolk to educated readers. Detailed messages allow comprehensive highlight the state of functioning of women's movement in eastern Galychyna in 1934th year.

Key words: Ukrainian press, women's movement, Ukrainian congress, "Dilo", "The Union of Ukrainian Women".

УДК 327(477)

Наталія Чорна

**ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ ВИБІР УКРАЇНИ ТА РОЛЬ ПОЛЬЩІ У ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ:
УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ**

З'ясовано особливості відображення у роботах українських дослідників ролі Польщі у взаєминах України з НАТО. Розглянуто підходи до пояснення причин ангажованості офіційної Варшави в успіхах євроатлантичної інтеграції України.

Ключові слова: Україна, Польща, євроатлантична інтеграція, НАТО, українська історіографія.

Проблема зовнішньополітичної орієнтації України – одна з тих, що упродовж тривалого часу традиційно привертають увагу дослідників. Визначаючи геополітичні пошуки Української держави, науковці, зазвичай, обмежують їх площиною "Захід-Схід" чи, що у даному випадку є синонімом, "Європа-Росія". Зі здобуттям Україною незалежності євроатлантичний вектор зовнішньої політики перетворюється для неї на один із визначальних. "Україна як велика європейська держава не може залишатися осторонь співпраці з Північноатлантичним альянсом, зокрема у розбудові архітектури безпеки", – зауважили у своїй праці відомі українські історики-міжнародники С. Віднянський та А. Мартинов [1, с. 74]. І з ними важко не погодитися.

Упродовж трохи більше, ніж двох десятиліть розбудови незалежної Української держави, вітчизняними науковцями нагромаджено низку праць, у яких з більшою чи меншою мірою предметності аналізуються аспекти її взаємин з НАТО. Доробок з проблеми, будучи свідченням її актуальності, невпинно поповнюється новими розробками, а це, у свою чергу зумовлює необхідність його систематизації та узагальнення.

Метою нашого дослідження є з'ясування особливостей відображення у працях вітчизняних науковців взаємин України з НАТО у світлі впливу на них польського чинника та виявлення підходів до пояснення заангажованості офіційної Варшави в успіхах євроатлантичної інтеграції України.

В українській історіографії взаємин України з НАТО важливе місце займають роботи Б. Губського [2], М. Кордона [3–4], А. Кудряченка [5], Г. Перепелиці [6], І. Тодорова [7], С. Федуняка [8]. Звертаючись до розгляду організаційної структури та історичного досвіду діяльності НАТО, науковці обґрунтовують її виняткову важливість для підтримання безпеки та стабільності у Європі та світі. У приєднанні України до НАТО дослідники вбачають запоруку її захисту від різноманітних викликів сучасного світу. Не останню роль у прагненні нашої держави вступити до НАТО, на їх думку, відіграє також розуміння того, що членство в Альянсі є своєрідною гарантією вступу до ЄС.

Пізнавальний інтерес викликає колективна праця Т. Брежнєвої, О. Іжака, А. Шевцова [9]. Позначена науковим осмисленням кардинальної трансформації та масштабного розширення НАТО, робота висвітлює досягнення, проблеми та перспективи євроатлантичної інтеграції України.

Важливою та своєчасною є колективна праця під редакцією Г. Перепелиці [10]. Дослідники обґрунтували значення для нашої держави взаємин з НАТО, критично та неупереджено проаналізували внутрішній та зовнішній виміри її євроатлантичної інтеграції. Чільне місце у роботі займає осмислення досвіду набуття членства в Альянсі країнами із регіону Центрально-Східної Європи.

Доведенням нагальності для України відносин з НАТО, їх обумовленості потребами розбудови незалежної держави, а також викликами європейської безпеки характеризується робота івано-франківських авторів під редакцією Д. Дзвінчука [11].

Окрім комплексних, узагальнюючих праць, історіографія проблеми представлена дослідженнями, присвяченими окремим її аспектам. Так, політико-економічна складова взаємин "Україна – НАТО" знайшла відображення у роботах В. Бадріака [12], А. Березного [13]. Висвітленням проблеми військово-технічного співробітництва сторін відзначаються праці В. Борохвостова [14], І. Фаніна [15–16]. Важливі питання євроатлантичного вибору України висвітлено у розвідках О. Брусиловської [17], У. Ільницької [18], М. Павлюка [19], О. Полторацького [20].

Як засвідчив історіографічний огляд, низка дослідників, серед яких В. Бурдяк [21], Л. Голопатюк [22], І. Мороз [21], першу спробу формулювання Україною євроатлантичних прагнень датують 1990 р., пов'язуючи її зі схваленням Декларації про державний суверенітет, відповідно до якої наша держава вперше означила курс на безпосередню участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. У 1993 р. вже за умови розбудови незалежної держави Верховною Радою України було схвалено програмний документ "Основні напрями зовнішньої політики України",

положеннями якого одним із головних пріоритетів було визначено повномасштабну інтеграцію держави у євроатлантичні структури, її участь у розбудові загальноєвропейської системи безпеки.

Очевидно, що у взаєминах з НАТО Україна послуговується відповідним досвідом своїх найближчих сусідів, які, вийшовши з-під контролю Москви, спромоглися упродовж відносно короткого проміжку часу набути членства в організації. Певною мірою звертаючись до надбань Угорщини, Чехії та Словаччини, Україна, разом з тим, найбільшої уваги приділяє польському досвіду. Місце Польщі у взаєминах України з НАТО обґрунтовано у роботах М. Алексієвця та Я. Секо [23], Є. Бершади [24], В. Васюка [25], В. Глібова та Д. Горуна [26], А. Кирчіва [27], Я. Матійчика [28], Ф. Медвідя [29], А. Пивоварова [30]. Пояснюючи репрезентацію офіційною Варшавою українських інтересів у НАТО, вчені, як правило, вбачають у ній відображення стратегічного партнерства двох держав. Разом з тим, спільною ознакою наукових досліджень є пояснення проукраїнської позиції Польщі її геополітичними розрахунками.

Заангажованість Польщі у реалізації Україною курсу на євроатлантичну інтеграцію проаналізовано у дисертаційній роботі С. Стоєцького [31]. Вивчивши науковий доробок українських та зарубіжних учених, опублікованих документів, дослідник з'ясував, що характерною рисою "української політики" Польщі є підтримка співпраці та зближення України з НАТО, а згодом – і рішення про інтеграцію до неї. Виявом конструктивної позиції офіційної Варшави щодо євроатлантичних устремлень України у роботі названо сприяння зміцненню позицій офіційного Києва на міжнародній арені, заохочення до дво- та багатостороннього військового співробітництва за програмою НАТО ПЗМ, активну підтримку ідеї підписання Хартії "Україна – НАТО". З оголошенням нашою державою у 2002 р. курсу на вступ до НАТО вкрай важливою, на думку дослідника, стала підтримка Варшавою ідеї приєднання України до ПДЧ. Апелюючи до того, що можливості та результативність намагань Польської держави сприяти євроатлантичним устремлінням України залежать від загального стану взаємин між Києвом та НАТО, появу нових можливостей для цього вчений пов'язує з перемогою "помаранчевої революції". Шляхом аналізу фактологічного матеріалу та власних логічних міркувань дослідник дійшов висновку, що офіційна Варшава і надалі підтримуватиме євроатлантичні устремління України, продовжуватиме захищати її інтереси на міжнародній арені. Разом з тим, він не виключає і того, що в силу дії чинників внутрішньо- та зовнішньополітичного характеру Україна може бути змушена відмовитися від претензій на членство в Альянсі та обмежуватиметься розбудовою партнерських відносин. У будь-якому випадку, – переконаний він, – євроатлантичний контекст взаємин двох держав і надалі зберігатиме свою актуальність.

У роботі В. Моцока [32] успіхи українсько-польського, а також українсько-євроатлантичного співробітництва обґрунтовано позицією "великих держав". Дослідник безспідставно стверджував, що покращення відносин України з країнами Заходу, насамперед США, що мало місце в середині 1990-х рр., "розблокувало зовнішню політику України, створивши можливості для активізації українсько-польських взаємин" [32, с. 33]. З виходом відносин двох держав на рівень стратегічного партнерства одним із напрямів міждержавних взаємин стало поєднання зусиль для участі у процесах європейської та євроатлантичної інтеграції, взаємне сприяння її успіхам.

Високі оцінки польський чинник євроатлантичної інтеграції України отримав у роботі Я. Матійчика [28]. Разом з тим, дослідник вказує на низку проблем внутрішнього характеру, що позначаються не на користь взаєминам нашої держави як з Польщею, так і з НАТО. Істотним обмеженням можливостей та обсягу ідеальної моделі українсько-польської, а відтак і українсько-євроатлантичної співпраці у роботі названо низький рівень соціально-економічного розвитку України. Попри очевидну зацікавленість у поглибленні взаємин офіційного Києва з Альянсом, автор переконаний: Польща підтримуватиме Україну до тих пір, поки це не суперечитиме її репутації та не ставитиме під сумнів її зовнішньополітичні успіхи.

Глибоким аналізом проблеми євроатлантичної інтеграції України та місця Польщі у цьому процесі характеризується робота молоді української дослідниці О. Обухової [33]. Аналізуючи розвиток українсько-польських взаємин у світлі реалізації кожною з держав стратегії інтеграції до НАТО, авторка зауважує, що в політичних колах Польщі можливість вступу нашої держави до Альянсу почали обговорювати задовго до того, як до нього вступила Польща. Аргументуючи думку, авторка згадує про міжнародну конференцію Стратегічної групи зі зміцнення співробітництва в Центральній та Східній Європі, що відбулася у лютому 1995 р. у Празі. Виступаючи на ній, у той час вже колишній міністр МЗС РП К. Скубішевський закликав країни НАТО до співпраці з Україною, підтримки її євроатлантичних устремлень. Проаналізувавши взаємини України з НАТО, дослідниця дійшла висновку про їх непослідовність та невизначеність. Одночасно взаємини Польщі з Альянсом отримали високі оцінки та були названі гідними для наслідування.

На доцільності використовувати польський досвід євроатлантичної інтеграції у своїй розвідці [34] наголошує А. Киридон. Періодом виняткової заангажованості Польщі у взаєминах України з

НАТО вчена називає 1999–2004 рр. Аргументуючи думку, автор згадувала про підтримку, що її офіційна Варшава надавала нашій державі у період її політичної ізоляції на міжнародній арені

Такими, що позначаються на користь євроатлантичним устремлінням нашої держави, у статті О. Антонюка [35] названо її долучення до Програми ПЗМ, задіяність у діяльності українсько-польського миротворчого батальйону. З однієї сторони, означений напрям співробітництва покликаний забезпечувати зміцнення безпекового середовища Європи, з іншої, – формувати в української сторони досвід взаємин з НАТО. Роботі притаманна значна кількість фактологічного матеріалу, вираженість у його інтерпретації.

Допомога, що її надає Польща Україні у взаєминах з НАТО, була високо оцінена багатьма вченими. Так, В. Бочаров, зокрема, звертає увагу на військове співробітництво двох держав, завдяки якому, – переконаний він, – Україна "полегшила собі просування до НАТО" [36, с. 134]. П. Сардачук та І. Цепенда вказують на те, що за сприяння Польщі євроатлантичні устремління нашої держави підтримали лідери багатьох європейських держав, вдалося налагодити діалог між Україною та США. Окрім того, польсько-українська співпраця, – переконані вони, – сприяє закріпленню вагомості ролі України в європейській політиці безпеки [11, с. 359–360].

На аналізі євроатлантичного виміру взаємин України та Польщі у своїй праці зупинився О. Полторацький [20]. Високо оцінюючи успіхи євроатлантичної інтеграції Польщі, учений одночасно вказує на задіяність офіційної Варшави у реалізації курсу НАТО на розширення "кордонів безпеки" далі на Схід. Україна, рухаючись шляхом поглиблення співпраці з НАТО, прагне переймати польський досвід інтеграції та всляко підтримувати зовнішньополітичні ініціативи III Речі Посполитої. Однозначно на користь розбудові українсько-польського стратегічного партнерства, а також взаєминам двох держав із НАТО, на думку автора, позначається їх задіяність у численних ініціативах Альянсу, насамперед у миротворчих операціях. Підводячи підсумок євроатлантичним успіхам Польщі, дослідник визначає ряд аспектів, скористатись із яких варто й Україні. Окрім того, він зауважує, що, здійснюючи взаємини як з Польщею, так і з НАТО, Україна повинна постійно зважати на характер відносин між ними, а також на реалії східноєвропейської геополітики [20, с. 15–16].

Однією з проблем, з якими зіткнулася Україна на шляху зближення з Альянсом, виявилася розколотість українського суспільства стосовно питання євроатлантичної інтеграції держави. На цьому у своїх працях наголосили С. Віднянський [1, 37], Т. Возняк [38], Ю. Макара [39], А. Мартинов [1, 37]. Послугуючись результатами соціологічних опитувань, вони звертають увагу на дезорієнтацію українського народу, його розрізненість на предмет зовнішньополітичних орієнтацій та вподобань.

У праці С. Віднянського та А. Мартинова, зокрема, зауважується, що налаштованість "прозахідної частини української політичної еліти на поетапний вступ до НАТО не була погоджена з громадською думкою, яка залишалася розколотою" [1, с. 68]. "Пік" політичного протистояння між прихильниками та противниками євроатлантичної інтеграції України вони пов'язують із виборчою кампанією 2006 р. до Верховної Ради України. У той час взаємини України з НАТО були свого роду "лакмусовим папірцем" для політичних партій, з огляду на який суспільство визначалося у своєму відношенні до тих чи інших із них.

Аргументи пронатовських та антинатовських політичних сил, а також протистояння між ними, що набуло найбільшого напруження у 2006–2008 рр., представлено у роботі Ю. Макара [39]. Обґрунтовуючи ситуацію, вчений робить висновок про "необізнаність населення в означеному питанні", а також послугування цим фактом політичних сил, що мають чітко виражену проросійську орієнтацію. Очевидно, що питання розширення НАТО на Україну безпосередньо зачіпає інтереси Росії, тому без врахування російського чинника розуміння ситуації вчений вважає поверховим та позбавленим необхідної долі об'єктивності. Характерними рисами зазначених праць є розгляд взаємин України з НАТО у контексті розвитку її геополітичної парадигми, глибокий аналіз її зовнішньополітичних устремлінь, обґрунтування останніх комплексом взаємопов'язаних чинників.

Підвищенню свідомості підтримки суспільством вступу України до НАТО покликана сприяти колективна монографія "Вступ до НАТО – стратегічний вибір України" [40]. Написана за участю відомих українських, а також деяких зарубіжних фахівців, робота привертає увагу до найбільш актуальних аспектів проблеми, дає відповідь на питання, які в силу зацікавленості антинатовських, як правило, проросійськи налаштованих, сил, зазнають дещо викривленого трактування.

Історична думка нагромадила чималу кількість праць, у яких на належному науковому рівні проаналізовано місце Росії у реалізації офіційним Києвом взаємин з НАТО, обґрунтовано категоричність позиції Москви щодо поглиблення співробітництва нашої держави з Альянсом та її можливості вступити до нього. Важливі зауваження на рахунок проблеми зробили відомі українські вчені С. Віднянський та А. Мартинов [1, 37]. З-поміж іншого, вони зауважили, що з приходом до влади в Україні "помаранчевої команди" та оголошенням навесні 2005 р. Президентом В. Ющенко

готовності України приєднатися до ПДЧ, Росія заявила про те, що вона "не збирається субсидіювати дешевим газом євроатлантичну інтеграцію України" [37, с. 42]. Не менш показовим автори вважають ще один момент: під час роботи Бухарестського саміту НАТО, на якому розглядалося питання про приєднання України до ПДЧ, російські дипломати заявили, що "прийом України в Північноатлантичний альянс є способом назавжди відокремити її від Росії та провокувати останню до реваншу" [1, с. 68]. Очевидно, що такого роду заява не могла залишитися без відповіді: відмову Україні від участі у ПДЧ, озвучену на саміті, дослідники трактують виключно як поступку Росії, спричинену небажанням Заходу загострювати свої відносини з нею [1, с. 70].

Важливе місце в історіографії проблеми, що досліджується, посідає праця чернівецьких дослідників В. Бурдяк та І. Мороза [21]. Проаналізувавши взаємини України з НАТО упродовж 1991–2008 рр., автори виокремили у них основні етапи, означили їх зміст. Належного висвітлення у роботі зазнало нормативно-правове забезпечення взаємин сторін. Високі оцінки, зокрема, отримали програма "Партнерство заради миру", Індивідуальна програма партнерства (ІПП–95), Хартія про особливе партнерство України з НАТО. Обґрунтовуючи виклики безпеки та стабільності, перед якими постали національні держави у ХХІ ст., дослідники довели доцільність поглиблення військового співробітництва України з Альянсом.

Очевидним здобутком В. Бурдяк та І. Мороза, на нашу думку, є розгляд євроатлантичних перспектив України у контексті сьогоденних геополітичних викликів. Показовим є звернення до взаємин у трикутнику Україна – Польща – НАТО. Автори переконані: співробітництво України та Польщі у безпековій сфері є винятково важливим як для кожної з держав, так і для регіону в цілому. "Польща – член Північноатлантичного Альянсу, вона – форпост НАТО на його східних кордонах. Членство в НАТО створює для Польщі реальні підстави забезпечення її безпеки і оборони. У свою чергу, інтеграція України до європейських та євроатлантичних структур має істотне значення для безпеки всього континенту, відтак Польща підтримує прагнення України в цьому напрямі" [21, с. 170]. Проукраїнську позицію Польщі у євроатлантичних структурах дослідники обґрунтовують також тим, що зі вступом України до НАТО кордони останньої автоматично змістяться на Схід, завдяки чому Польща перестане бути останнім рубежем Альянсу. Одночасно поява у складі Організації слабшого члена, яким, на думку авторів, безумовно буде Україна, автоматично означатиме посилення позиції Польщі [21, с. 173].

Ґрунтовним аналізом проблеми відзначається монографічне дослідження М. Янкова [41]. Робота насичена великою кількістю фактологічного матеріалу, належним чином обґрунтованого та систематизованого. Розглядаючи еволюцію євроатлантичних орієнтирів України, автор вказує на те, що до середини 90-х рр. ХХ ст. наша держава "мала застереження щодо потреби і темпів розширення НАТО на Схід". Свого роду "точкою відліку" у її взаєминах з Альянсом стала заява Президента України Л. Кучми про "бажання України підняти свої взаємини з Альянсом на новий рівень", зроблена ним 1 червня 1995 р. у штаб-квартирі НАТО у Брюсселі [42, с. 162–163]. Свідченням підтримки Польщею євроатлантичного вибору нашої держави М. Янків називає створення того ж року українсько-польського миротворчого батальйону. У липні 1997 р. з ініціативи Президента Республіки Польща А. Квасневського сторони підписали Хартію про особливе партнерство між НАТО і Україною. Зі вступом Польщі до Альянсу дослідник констатує посилення зацікавленості офіційної Варшави у взаєминах з нашою державою, закріплення за нею ролі своєрідного містка у взаєминах Україна – НАТО. З приходом до влади у Польщі Президента Л. Качинського адміністрація над Віслою почала проводити чітку лінію на перспективу вступу України до НАТО, активно сприяла їй у цьому. Вагомим досягненнями співпраці двох держав, на думку вченого, стали надання Польщею допомоги нашій державі в утилізації ракетного палива, розміщеного на її території, консультації польських фахівців щодо реформування української армії, створення литовсько-польсько-української бригади.

Заручившись міжнародною підтримкою, Україні вдалося досягти реальних успіхів у розбудові взаємин з Альянсом та певною мірою наблизитися до нього. Та з прийняттям 1 липня 2010 р. Закону України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики", згідно з яким наша держава задекларувала відмову від вступу до Альянсу та заявила про набуття позаблокового статусу, її перспективи вступити до організації вкотре стали невизначеними. Як слушно зауважив з цього приводу А. Кудряченко, прийняття закону стало "рубіжним, якщо не кінцевим підсумком відповідного етапу" [5, с. 12]. Відсутність успіхів у взаєминах України з НАТО учений пояснює неготовністю як суспільства, так і влади до практичної реалізації курсу на інтеграцію до Альянсу. Розділяючи прагнення України поглиблювати взаємини з ЄС та згодом вступити до спільноти, дослідник, разом з тим, наголошує на приреченості її взаємин з Альянсом та одночасній "безальтернативності" партнерства з Росією.

Вельми показовою у цьому сенсі є публікація колишнього радника Президента України Л. Кучми з питань зовнішньої політики А. Орла [42]. Заперечуючи курс України на євроатлантичну

інтеграцію, із проголошенням політики позаблоковості автор пов'язує перспективу нормалізації нашої державою відносин з Росією та суттєвого поліпшення її міжнародної позиції.

У роботі О. Снігір [43] відмова України від претензій на вступ до НАТО та проголошення нею позаблокового статусу отримали неоднозначні оцінки. Послаблення зв'язків двох держав на євроатлантичному напрямі, очевидно небажане для кожної з них, дослідниця одночасно трактує як запоруку розбудови відносин стратегічного партнерства відповідно до реалій міжнародних відносин у регіоні. Зважаючи на активну присутність Польщі в обговоренні важливих європейських проблем, у тому числі у сфері безпекового співробітництва, до розв'язання яких дедалі частіше залучається Росія, дослідниця вказує на імовірність невтішного для України сценарію бути перетвореною на споживача безпеки, твореної без її участі.

Виклики, з якими зіткнулася Україна у вибудовуванні своєї зовнішньополітичної стратегії, проаналізувала О. Ващенко [44]. Проводячи аналогію з Польщею, авторка звертає увагу на те, що, на відміну від останньої, яка зі вступом до НАТО, а згодом і до ЄС перетворилася на впливового суб'єкта міжнародних відносин, наша держава приречена маневрувати між чотирма центрами геополітичної ваги, зокрема, Російською Федерацією, ЄС, США та НАТО, для яких вона є лише об'єктом впливу. Очевидно, що на користь євроатлантичної інтеграції Польщі позначилася консолідована позиція суспільства, а також виняткова зацікавленість США у вступі країни до НАТО. В Україні авторка діагностує зовсім іншу ситуацію: ідея євроатлантичної інтеграції не має належної підтримки ні серед громадян, ні у владних ешелонах США, від позиції яких, як відомо, багато в чому залежить стратегічний курс Альянсу. З прийняття Закону України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики" дослідниця констатує появу в українській політиці чергового парадоксу: проголосивши позаблоковий статус та відмовившись від євроатлантичної інтеграції як стратегічної мети, Україна, разом з тим, бере участь практично у всіх операціях та місіях під егідою НАТО. Співпраця нашої держави з Польщею, яка з власної ініціативи, а також "за дорученням" США займає позицію активного сприяння у розбудові діалогу "Україна – НАТО", отримала у роботі високі оцінки.

Таким чином, науковий доробок вітчизняних авторів репрезентований чималою кількістю досліджень, присвячених проблемам євроатлантичної інтеграції України. Наукового обґрунтування проблема зазнає щонайменше у двох площинах: з однієї сторони, маємо масив праць, у яких взаємини України з НАТО розглядаються як самостійний напрям її зовнішньої політики, з іншої, з огляду на виняткову заангажованість у цьому процесі офіційної Варшави, – як один із ключових аспектів співпраці двох держав. По-різному обґрунтовуючи інтерес III Речі Посполитої до взаємин нашої держави з НАТО, дослідники наполягають на необхідності використання польського досвіду євроатлантичної інтеграції. Попри високий рівень наукового дослідження, наявними є окремі прогалини, які залишають чималі перспективи для подальшого вивчення.

Список використаних джерел

1. Віднянський С.В. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 55–76.
2. Губський Б. Євроатлантична інтеграція України / Б. Губський. – К.: ЛОГОС, 2003. – 328 с.
3. Кордон М.В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: навч. посіб. / М.В. Кордон. – К.: ЦУЛ, 2008. – 172 с.
4. Кордон М.В. Україна – НАТО: історія та сьогодення / М.В. Кордон. – Житомир: Полісся, 2008. – 148 с.
5. Кудряченко А.І. Геополітичні виміри поступу України в глобалізованому світі: виклики і перспективи / А.І. Кудряченко // Сучасна українська політика. – Спецвипуск: Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів. – К.: Вид-во "Фенікс", 2011. – С. 10–17.
6. Перепелиця Г.М. Вступ до НАТО як результат євроатлантичного вибору України / Г.М. Перепелиця // Економічний часопис-XXI. – 2001. – № 6. – С. 19–22.
7. Тодоров І.Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти: монографія / І.Я. Тодоров – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 268 с.
8. Федуняк С.Г. Європейські виміри безпеки на пострадянському просторі. Формування інтегрованої системи Заходу і нових незалежних держав: монографія / С.Г. Федуняк. – Чернівці: Рута, 2005. – 336 с.
9. Брежнєва Т. Євроатлантична інтеграція України: військово-політичні аспекти: монографія / Т. Брежнєва, О. Їжак, А. Шевцов / [Під ред. В.П. Горбуліна]. – Дніпропетровськ: Пороги, 2003. – 160 с.
10. Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства / [За ред. Г.М. Перепелиці]. – К.: ВД "Стилос", 2004. – 407 с.
11. Північноатлантичний альянс: історія, функції, структура, відносини з Україною: навч. посіб. / [Кол. авт.; за заг. ред. проф. Д.І. Дзвінчука]. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2012. – 604 с.
12. Бадрак В. Випробування на сумісність: Україна намагається "підлаштуватися" під стандарти НАТО / Валентин Бадрак // День. – 16 березня 2006.
13. Березний А. Економічні наслідки розширення НАТО для України / Андрій Березний // Економічний часопис-XXI. – 2004. – № 11–12. – С. 14–17.
14. Борохвостов В.К. Деякі аспекти реалізації політики України у сфері військово-технічного співробітництва за умови євроатлантичної інтеграції / В.К. Борохвостов // Стратегічна панорама. – 2006. – № 1. – С. 131–138.
15. Фанін І. С. Військово-технічне співробітництво України з країнами пострадянського простору та перспективи його розвитку / І. Фанін // Стратегічна панорама. – 2009. – № 3. – С. 182–191.
16. Фанін І. С. Перспективи розвитку військово-технічного співробітництва України з новими членами НАТО з числа країн Центральної та Східної Європи на сучасному етапі / І. Фанін // Держава і право. – 2009. – № 44. – С. 620–626.
16. Брусиловська О. У пошуках місця під

сонцем. Відносини України із країнами Східної та Центральної Європи: кризь призму наукових досліджень та реальної політики / О. Брусилівська // Політика і час. – 2005. – № 8. – С. 64–72. 17. Ільницька У.В. Україна – НАТО: організаційно-мотиваційний аспект відносин / У.В. Ільницька // Політичні науки. Наукові праці: навчально-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Т. 79. – Вип. 66. – С. 157–161. 18. Павлюк М.В. Відносини Україна – НАТО у контексті міжнародних угод / М.В. Павлюк // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 626–632. 19. Полторацький О. Особливий випадок співпраці / Олександр Полторацький // Політика і час. – 2005. – № 1. – С. 7–16. 20. Бурдяк В. Перспективи співробітництва “Україна – НАТО” і роль у ньому польського фактора / В. Бурдяк, І. Мороз // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 165–174. 21. Голопатюк Л. Військові аспекти співробітництва України з НАТО: стан і перспективи розвитку / Леонід Голопатюк // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 8. – С. 31–33. 22. Алексієвцев М. Зовнішня політика України в контексті сучасних цивілізаційних викликів / Микола Алексієвцев, Ярослав Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 3. – С. 85–106. 23. Бершадя Є. Українсько-польські стосунки та європейська безпека / Євген Бершадя // Ї. – 1998. – № 14. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n14texts/bersheda.htm>. 24. Васюк В. Базові засади становлення й еволюції сучасних українсько-польських відносин / В. Васюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2009. – Вип. 15. – С. 69–72. 25. Глібов В. Українсько-польські взаємини в пострадянський період. Деякі аспекти політичного й економічного співробітництва / В. Глібов, Д. Горун // Політика і час. – 1997. – № 5–6. – С. 15–21. 26. Кирчів А. Геополітичний вибір України: синдром суми різнонапрямлених векторів / А. Кирчів // Молода нація: Альманах. – 2000. – С. 185–193. 27. Матійчик Я. Європейський екзамен. Українсько-польські відносини на тлі пан’європейської інтеграції / Я. Матійчик // Політика і час. – 2001. – № 8. – С. 40–47. 28. Медвідь Ф.М. Стратегічне партнерство України і Польщі в умовах багатополярного світу / Ф.М. Медвідь // Наукові праці МАУП. – 2011. – Вип. 1 (28). – С. 33–38. 29. Пивоваров А.С. Основні аспекти українсько-польського стратегічного партнерства / А.С. Пивоваров // Держава і право. – 2008. – № 1 (39). – С. 710–716. 30. Стоєцький С.В. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / С.В. Стоєцький. – К., 2007. – 18 с. 31. Моцок В. Вплив політики західних країн на розвиток українсько-польських взаємовідносин у 90-х роках ХХ ст. / В. Моцок // Людина і політика. – 2001. – № 5. – С. 26–34. 32. Обухова О.Ю. Інтеграція України в європейські та євроатлантичні структури за посередництвом стратегічного партнерства з Республікою Польща / О.Ю. Обухова // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – 2008. – № 11. – С. 119–124. 33. Киридон А. Україна – Польща: сучасний стан і перспективи узгодження зовнішньополітичних орієнтирів / А. Киридон // Історія України. – 2012. – № 13–14 (749–750). – С. 3–9. 34. Антонюк О.С. Становлення та розвиток українсько-польських відносин (1991–2003) / О.С. Антонюк // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Історія. – Вип. 74–76. – К., 2004. – С. 4–7. 35. Бочаров В.В. Євроінтеграційні орієнтири стратегічного партнерства України і Республіки Польща / В.В. Бочаров // Сучасна українська політика. Спецвипуск. Україна як суб’єкт сучасних цивілізаційних процесів. – К.: Фенікс, 2011. – С. 129–136. 36. Віднянський С.В. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 32–51. 37. Возняк Т. Польща: контексти відносин / Т. Возняк // День. – 25 травня 2004. 38. Макар Ю. Зовнішня політика України: наміри і реалії / Юрій Макар // Україна–Європа–Світ: Міжнар. зб. наук. пр. / Гол. ред. Л.М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 1. – С. 189–198. 39. Вступ до НАТО – стратегічний вибір України / [За заг. ред. О.І. Соскіна]. – К.: Вид-во “Інститут трансформації суспільства”, 2008. – 192 с. 40. Янків М. Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат (політико-економічний та секторальний аналіз): монографія / Мирон Янків. – Львів: Світ, 2011. – 398 с. 41. Орел А. В Європу нас штовхатиме Москва / А. Орел // 2000. – 2 липня 2010. 42. Снігир О.В. Зовнішня політика Польщі та перспективи українсько-польського стратегічного партнерства / О. В. Снігир // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 1 (№ 18). – С. 128–133. 43. Ващенко О. Співробітництво України та Польщі у американській проекції євроатлантичної безпеки / О. Ващенко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2011. – Вип. 22. – С. 127–131.

Наталья Черная

ЕВРОАТЛАНТИЧЕСКОЙ ВЫБОР УКРАИНЫ И РОЛЬ ПОЛЬШИ В ЕГО РЕАЛИЗАЦИИ: УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Выяснены особенности отражения в работах украинских исследователей роли Польши в отношениях Украины с НАТО. Рассмотрены подходы к объяснению причин ангажированности официальной Варшавы в успехах евроатлантической интеграции Украины.

Ключевые слова: Украина, Польша, евроатлантическая интеграция, НАТО, украинская историография.

Nataliya Chorna

EURO-ATLANTIC CHOICE UKRAINE AND THE ROLE OF POLAND IN ITS IMPLEMENTATION: UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The author cleared up the peculiarities of representation by the Ukrainian researchers of the role of Poland in relations of Ukraine with the NATO. The approaches to the explanation of the reasons of official Warsaw engagement in relations of Ukraine with the NATO have been highlighted.

Key words: Ukraine, Poland, Euro-Atlantic integration, NATO, Ukrainian historiography.

УДК 930.1(100):94(477) "1953–1959"

Олексій Івченко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1953–1959 РР.): ЗАХІДНА ІСТОРИОГРАФІЯ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті представлений історіографічний аналіз західної наукової літератури початку ХХІ ст. з історії соціально-економічних реформ українського села 1953–1959 років. Ця проблема є однією з найбільш актуальних у сучасній історичній науці. Дослідження зарубіжних авторів охоплюють важливі аспекти радянської аграрної політики та її впливу на економічні і соціальні зміни сільського життя. Водночас, автор підкреслює, що не усі аспекти проблеми отримали належну увагу в західній історіографії.

Ключові слова: соціально-економічні реформи, історіографія, дослідження, аграрна політика, М. Хрущов

Актуальність теми визначається постановкою проблеми, яка не стала предметом окремого історичного дослідження. Стаття є новаторською, більшість аналізованих у ній праць ще не були перекладені на українську чи російську мови. Таким чином, вітчизняні історики отримують можливість ознайомитись з останніми найбільш вагомими надбаннями західної історіографії.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні трансформації українського села 1953–1959 рр.

Предметом – західна історіографія початку ХХІ ст., у якій розкриваються проблеми та результати реалізації соціальної і економічної політики щодо українського селянства 1953–1959 рр.

Мета дослідження полягає у тому, щоб висвітлити основні аспекти сучасної західної історіографії соціально-економічних реформ українського села досліджуваного періоду.

Завданням статті є критичний аналіз західної історіографії початку ХХІ ст., у якій розкриваються різні аспекти досліджуваної проблеми. Вирішення цього завдання допоможе усвідомити процеси трансформації соціальної і економічної сфер українського села 1953–1959 рр. та проаналізувати основні орієнтири західних студій проблем аграрної історії доби "відлиги".

Для сучасної західної історіографії характерні як узагальнюючі праці з радянської історії, так і роботи, у яких детально розкриваються різні аспекти аграрних реформ 1953–1959 рр. Важливою особливістю згаданих робіт є те, що у них в основному акцентується увага на загальносоюзних або виключно російських аспектах проблеми, тоді як власне особливості соціально-економічних реформ українського села майже не студіюються. Однак, варто зауважити, що більшість соціальних і економічних реформ сільського господарства доби "відлиги" мали спільні риси для різних республік СРСР, особливо європейської його частини. Тому вивчення доробку західних істориків проливає світло і на особливості реформування українського села.

Одним із найбільш глибоких зарубіжних досліджень історії СРСР є книга німецького історика Л. Люкса "Історії Росії і Радянського Союзу: від Леніна до Єльцина", яка нещодавно була перекладена на російську мову [1; 15]. Добі М. Хрущова присвячений сьомий розділ "Боротьба за спадщину Сталіна і утворення хрущовської системи (1953–1964)" [1, с. 370–398]. М. Хрущова охарактеризовано у дослідженні як ідеаліста, який щиро вірив у переваги соціалістичної системи господарювання. Автор відмічає, що новий аграрний курс, прийнятий у середині 1950-х рр., скеровувався на підвищення споживання та зростання добробуту населення, що зблизило ціннісні установки СРСР з країнами Західної Європи і стало однією із причин краху комуністичної системи, яка була нездатною конкурувати з ліберальними економіками Європи.

Реформи 1953–1959 рр., як відмічається у дослідженні, не сприяли миттєвому покращенню життєвого рівня населення, але все ж свідчили про поступову відмову керівництва СРСР від практики "нестримної експлуатації власного населення, як це було за часів Сталіна" [1, с. 381].

Автор не деталізує соціально-економічні реформи аграрної галузі, але наводить основні прорахунки М. Хрущова у їх реалізації. Л. Люкс відмічає, що критики генсека називали "авантюристичною" програму освоєння цілинних земель і заяву М. Хрущова, що СРСР зможе випередити США у виробництві сільгосппродукції [1, с. 391–392]. Підсумовуючи значення і роль М. Хрущова у реформуванні радянської системи, у книзі відмічається, що він "намагався боротися з бюрократією бюрократичними методами" і "не спромігся поступитися суспільству частиною влади", а тому його реформи "не призвели до інституційних змін системи" [1, с. 396].

Цікаві аспекти реалізації радянської соціально-економічної політики доби "відлиги" розкриті в роботі американського історика А. Чубарова "Гіркий шлях Росії до сучасності: історія радянських і пострадянських епох" [5]. Автор запропонував збалансоване бачення радянської історії. У полі зору історика опинились суперечливі результати і наслідки політичних, економічних, соціальних і ідеологічних змін радянського суспільства [5, р. 2]. Визначальним фактором соціально-економічного розвитку СРСР дослідник називає географічне розміщення останнього в центрі Євразії [5, р. 5].

За словами автора, це породжувало постійний конфлікт між "реформаторами" і "слов'янофілами" всередині країни. у першу чергу А. Чубарова цікавлять питання модернізації, яка, на його думку, була "істинною сутністю радянського періоду російської історії" [5, р. 9]. Важливим є твердження науковця, що після завершення Другої світової війни "вперше в історії Росія відкрито кинула виклик історичній гегемонії Заходу, запропонувавши модель соціально-економічного розвитку для решти світу" [5, р. 11].

Період реформ 1953–1959 рр. аналізується в одинадцятому підрозділі "Хрущов і десталінізація" другої частини книги "Соціалістичний експеримент" [5, р. 130–142]. У ньому відмічається, що вже наприкінці 1950-х рр. прискорився процес інтенсифікації в розвитку радянського села, що було новим етапом реформування сталінської системи централізованого планування [5, р. 170]. Критичний аналіз аграрних перетворень доби М. Хрущова дав можливість досліднику зробити висновок, що генсек зробив багато помилок і прорахунків, тому не було забезпечено довготривалого економічного і соціального ефектів реформ. Причини невдач А. Чубаров вбачає і у самій радянській економічній моделі, створеній Й. Сталіним, яка мала межі свого реформування [5, р. 141, 170]. До позитивних зрушень на селі доби "відлиги" науковець відніс значні досягнення в соціальній сфері, полегшення економічного становища селянства, якому була надана свобода пересування всередині країни [5, р. 142].

На початку 2000-х рр. опублікована книга почесного професора історії Торонтського університету Д. Кіпа "Остання з імперій: Історія Радянського Союзу 1945–1991" [10]. "В деякому сенсі, – говорить вже на початку книги, – період 1953–64 рр. був оптимістичною епохою ... Селяни, організовані в жорстко контрольованій мережі радгоспів і колгоспів, були об'єктом особливої турботи з боку влади, але в кінцевому рахунку всі їх зусилля давали мало на шляху до конкретних результатів" [10, р. 2]. Дослідження складається із трьох частин: "Темні віки", "Надії і розчарування", "Відродження громадянського суспільства". Соціальні і економічні трансформації радянського села доби "відлиги" проаналізовані в одній із частин другого розділу [10, р. 103–119]. У ній відмічається, що на початку 1950-х рр. сільське господарство СРСР перебувало у кризовому становищі. Головними причинами низької продуктивності сільського господарства автор вважає ідеологічні і структурні перепони: "доктринальні упередження проти селянина, тенденція ігнорувати наукові рекомендації в тій частині, де вони суперечили політиці партії, невикористання ціни як інструменту політики, і віра в те, що детальне регулювання було кращим способом досягнення мети" [10, р. 103–104].

Важливе значення для реформування села, на думку Д. Кіпа, мав і особистісний чинник. Історик критикував численних радянських чиновників, називаючи їх "неосвіченими забіяками". Самого М. Хрущова Д. Кіп вважає "самоучкою без формальної кваліфікації" у галузі сільського господарства. Невдачі в реформуванні останнього, на його думку, були пов'язані із адміністративними методами управління, лейтмотивом яких стала ідея агроміст. У свою чергу, дослідник виділив чотири групи заходів, які не змінювали структури сільського господарства, або філософії його ведення, але були спрямовані на зміцнення останнього, перетворення його в більш ефективне і продуктивне. Це такі заходи: "організаційні зміни щодо децентралізації процесу прийняття рішень і професіоналізації управління господарствами; збільшення обсягу витрат грошей, наукові ноу-хау, кваліфікована робоча сила, машини, добрива; розширення площі посівів зерна, освоєння цілинних і перелогових земель, головним чином в східних районах країни; надання кращих стимулів, зокрема шляхом підвищення закупівельних цін, які виплачувались державою" [10, р. 104]. У роботі підсумовується, що зусилля М. Хрущова реформувати сільське господарство було б несправедливо вважати повністю провальними, адже генсек "тримав селянські справи в центрі

уваги ціле десятиліття ... він керував істотним збільшенням сільськогосподарської продукції" [10, р. 118].

Заслугує на увагу книга Н. Мелвіна "Радянська влада і сільська місцевість: інноваційна політика і інституційний розпад" [17]. У першому розділі показані основні аспекти політичних змін, які були спрямовані на реформування радянського села в добу "відлиги". У другому розділі автор описав розвиток сільської поселенської політики, розглянув проблеми урбанізації. Розпочаті в 1953 р. реформи, які були покликані забезпечити перехід села на "індустріальну основу", на думку автора, покращили рівень життя та якість соціального забезпечення селянства [17, р. 4].

Дослідження суттєвих розходжень між політичними цілями і фактичними результатами економічних і соціальних реформ радянської доби покладені в основу книги Н. Спалберга "Російські економічні перетворення: від пізнього царизму до нового тисячоліття" [20]. Науковець дослідив динаміку змін чисельності сільського населення, роль колективних, державних і присадибних господарств в виробництві сільгосппродукції. Освоєння цілинних земель бачиться істориком як "неощадливий і неефективний" захід, який потребував до того ж залучення значних матеріальних і людських ресурсів із традиційних сільськогосподарських районів СРСР, до яких відносилась і Україна [20, р. 194–195]. До 1960-го р., як говориться в роботі, здавалось, що сільське господарство пододало наслідки колективізації і Другої світової війни, але продовольча проблема ставала більш складною для вирішення. Це пов'язано з низькою прибутковістю сільського господарства і суттєвим зростанням чисельності населення [20, р. 218]. Н. Спалбергер наголошував, що соціально-економічний розвиток села відставав від розвитку міст, тому зберігались невідповідності в оплаті праці робітників колгоспів і працівників промисловості, адже перші вимушені були розраховувати на доходи від особистих присадибних господарств [20, р. 219–220]. Також у роботі зазначається, що "соціальна трансформація селянства і індустріалізація сільського господарства займали центральне місце в радянській концепції переходу Росії від напівфеодальної капіталістичної системи до так званої соціалістичної і потім до комуністичної системи" [20, р. 271].

Всебічний аналіз радянської економічної моделі та основних етапів її розвитку здійснений у монографії Ф. Хенсона "Злет і падіння радянської економіки: економічна історія СРСР від 1945 р." [8]. Послаблення адміністративного тиску на економіку після смерті Й. Сталіна, як стверджував історик, стало основною причиною стагнації і в кінцевому рахунку розпаду СРСР. У добу М. Хрущова, за словами автора, були швидкі темпи економічного росту, поєднані з успіхами в збільшенні споживання населенням. Останнє стало можливим, коли на село були спрямовані значні матеріальні ресурси, що збільшило стимули для виробництва продуктів харчування [8, р. 48]. Дослідник позитивно оцінює аграрні перетворення 1953–1958 рр., наслідком яких стало зростання реальних доходів селян: "на 26,5 відсотка з 1953 по 1958 рр." [8, р. 54]. У аграрній політиці М. Хрущова науковець виділяє дві позитивні компоненти: "по перше, нещадна експлуатація селянства була знижена... Хрущов покращив стимули для сільськогосподарського виробництва, в основному за рахунок підвищення закупівельних цін в сільському господарстві і зниження податкового навантаження; по-друге, він збільшив пріоритетне асигнування ресурсів в аграрний сектор. Це проявилось в середньостроковій перспективі в незначному збільшенні доданої вартості сільського господарства. У довгостроковій перспективі це виявилось в збільшенні частки сільськогосподарського сектору у валових інвестиціях в основний капітал" [8, р. 57]. Окрему увагу в роботі приділено проблемам соціального забезпечення селянства. Ф. Хенсон зауважує, що попри те, що селянство в основному змушене було самостійно турбуватись про житлове будівництво, його темпи подвоїлись між 1951–1955 і 1956–1960 рр. [8, р. 64]. Поряд з цим, автор констатує, що в СРСР зберігалась соціальна нерівність в матеріальному забезпеченні жителів міст і сіл. Також деякі групи товарів, які йшли на потреби партійних чиновників і іншої радянської еліти, були недоступними для більшості населення [8, р. 65].

Повсякденне життя населення СРСР досліджувала К. Ітон. У її книзі "Повсякденне життя в Радянському Союзі" радянське селянство показане як найбільш працьовитий клас суспільства [7]. На думку дослідниці, селяни залишались найменш "винагородженим" класом, будучи "громадянами другого сорту" [7, р. 131]. У дослідженні наголошується, що рівень доходів селянства відставав від відповідного рівня доходів жителів міст, але і на селі заробітна плата працівників колгоспів і радгоспів також різнилася [7, р. 135]. Останні отримували значно більше та і соціальне становище робітників радгоспів було кращим [7, р. 139]. К. Ітон справедливо відмічала, що "у важкі часи або в менш продуктивних регіонах, сільськогосподарські робітники та їх сім'ї часто отримували небагато, або зовсім нічого від своїх колективів" [7, р. 137]. У монографії також показана роль жінок в соціальному розвитку радянського села. Окреме місце відведено дослідженню житлової проблеми, медичного та освітнього забезпечення селянства [7, р. 194].

Заслугує на увагу книга Н. Дроніна і Е. Белінгера "Залежність від клімату і продовольчі проблеми в Росії, 1900–1990: зв'язок між кліматом і сільськогосподарською політикою та їх вплив на

продовольчі проблеми" [6]. У роботі звертається увага на проблему освоєння цілинних земель. Цій темі присвячений сьомий розділ "Цілинна компанія (1955–1964)", структурно розділений на чотири частини [6, р. 171–217]. У 1950-ті рр., за словами дослідників, значно зросло виробництво зерна, яке історики пов'язують перш за все з реалізацією політики освоєння цілини [6, р. 10]. В другому розділі "Наявність і надійність статистичних даних щодо сільського господарства Росії" піддано ретельному огляду післясталінський період розвитку радянської статистики сільського господарства. У книзі зазначається, що з 1956 р. в СРСР статистична інформація стала доступною, але залишались сумніви щодо її достовірності [6, р. 16].

Досягнення прогресивних змін в соціальній сфері, підвищення зарплат і покращення рівня життя населення автори пов'язують з тим, що М. Хрущов змістив акцент державної політики на розвиток легкої промисловості і сільського господарства. Але при цьому невдача генсека в сільськогосподарському секторі "була однією з найбільш очевидних і коштувала йому політичної кар'єри" [6, р. 171]. В дослідженні також показана динаміка кліматичних змін, які впливали на сільськогосподарське виробництво; аналізуються найбільш важливі проблеми, які впливали на продовольче забезпечення країни. Важливим є висновок науковців, що ліквідація МТС наприкінці 1950-х рр. не внесла жодних змін в систему відносин між колгоспами і державою, адже державна цінова політика "була основною перепорою на шляху розвитку радянського сільського господарства". Але і підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію не вирішувало проблеми, адже роздрібні ціни залишались стабільними [6, р. 209].

Селяни збільшили поголів'я великої рогатої худоби, тоді як кормова база залишалася недостатньою [6, р. 182]. Упродовж 1954–1965 рр. була відсутня опублікована будь-яка статистична чи офіційна інформація про продовольче забезпечення різних регіонів СРСР, адже розвиток тваринницької галузі відставав від потреб населення, чисельність якого з року в рік росла [6, р. 207, 208]. Забезпечення кормової бази, за словами авторів, впиралось як в прорахунки соціально-економічної політики так і в об'єктивні кліматичні умови, які не сприяли розширенню якості і кількості посівної бази. Для України найбільш невдалими в цьому контексті вчені називають 1954 та 1960 рр. [6, р. 165, 194]. В роботі підсумовується, що вже з кінця 1950-х рр. нестачу кормів переживала вся країна і зростання поголів'я худоби не досягнуло жодного із запланованих показників [6, р. 217].

Соціально-економічні реформи радянського села 1953–1959 рр. аналізуються у сімнадцятому розділі другого тому книги В. Мосса "Історія Росії" [18]. У роботі відмічається, що не зважаючи на постійні суперечки в вищому партійному керівництві щодо шляхів подальшого розвитку аграрного сектору, М. Хрущов постійно наполягав на необхідності підвищення рівня життєвих стандартів [18, р. 395]. Для вирішення цього завдання генсек запропонував розширити посівні площі за рахунок освоєння цілинних земель [18, р. 399]. Його політична перемога над Г. Маленковим, на думку автора, була забезпечена більшою рішучістю М. Хрущова та тією обставиною, що перші роки на цілині були високі врожаї, які забезпечили популярність генсека серед народу [18, р. 400]. Окреме місце у книзі відведено поясненню причин зменшення ефективності "цілинної програми", аналізу ліквідації МТС, розширенню посівів кукурудзи та. Всі ці заходи, за словами автора, призвели до "деякої плутанини", ряду помилок і, як наслідок, неефективності соціально-економічних перетворень кінця 1950-х рр. [18, р. 404].

Загальні аспекти реалізації соціально-економічних реформ радянського села 1953–1959 рр. розкриті в третій частині книги Р. Сервіса "Історія сучасної Росії від Миколи II до Володимира Путіна" [19]. Аграрні реформи М. Хрущова у 1950-ті рр., за словами дослідника, дали можливість наростити потенціал аграрної галузі, збільшити споживання їжі населенням та загальний рівень життя останнього [19, р. 350]. "Матеріальні та соціальні умови, – відмічається в роботі, – ставали кращими, але життя в цілому залишалось важким – і політичний, економічний і культурний лад були ще вкрай авторитарними" [19, р. 358]. За словами дослідника, реформи гальмувалися тим чинником, що особисто М. Хрущов продовжував бути "надмірно впевненим" в питаннях подальшого розвитку села. Як наслідок, обмеження присадибних господарств колгоспників та втручання в питання сівозмін нанесли значних збитків для сільського господарства [19, р. 351]. Генсек не зрозумів і усіх соціальних наслідків об'єднання колгоспів у радгоспи, адже будівництво "квазі-міських поселень" на селі майже завершувало сталінську політику, яка змушувала селянство "опуститися на коліна" [19, р. 358].

У колективній роботі Г. Іоффе, Т. Нефєдової та І. Заславського "Кінець селянства? Розпад сільської Росії" висвітлюється історія розвитку аграрної галузі сучасної Росії і СРСР [9]. Як і А. Чубаров, дослідники наголошують, що розвиток радянського села може бути проаналізований з двох протилежних поглядів на історію: "західного" і "слов'янофільського". Представники останнього доводять, що історичний шлях СРСР був унікальним і реформи аграрної галузі були тісно пов'язані з колективною свідомістю селянина, який був схильним "розчинитися в колективі і підпорядкувати

своє его колективній волі соціального організму, будь то сільська община або весь народ". Звідси висновок, що СРСР відрізнявся духовно від Європи, а тому кожна спроба "слідувати шляху її розвитку була приречена на провал". Натомість "західняки" наполягають, що Росія починала шлях свого розвитку як європейська культура, тому завжди розвивалась по тим шляхам, які вже були прокладені європейськими країнами. В цьому контексті дослідники зауважують, що на заході ще в 1920-ті рр. зародилася думка, що радянський соціалізм був однією із форм європейського феодалізму [9, р. 5].

У свою чергу автори вважають, що колективна форма організації селянства була більш характерною для важких етапів історії, але коли в селянина з'являвся більший від середнього достаток, найперше, що він робив – відділяв свій особистий простір від таких же просторів інших селян [9, р. 6]. У роботі період 1953–1959 рр. не розглядається окремо, а в контексті всієї радянської і пострадянської історії. В полі зору авторів опинилась цілинна програма М. Хрущова, яка, на їх переконання, негативно вплинула на розвиток землеробства у європейській частині СРСР. Авторі підсумовують, що упродовж 1954–1959 р. СРСР розширив посівну площу на 45 млн га у Казахстані і Західному Сибіру, тоді як в європейській частині було втрачено 13 млн га. сільськогосподарських угідь. Крім того, цілинна програма перешкоджала нарощенню інвестицій в традиційних районах землеробства, до яких відносилась і Україна [9, р. 25].

У середині 2000-х рр. побачив світ третій том "Кембріджської історії Росії", який охоплює складні етапи політичної, економічної, соціальної і культурної історії Росії і СРСР в ХХ ст. [21]. Період М. Хрущова описаний в окремому розділі В. Таубманом [21, р. 268–291]. Він розглядає прихід до влади М. Хрущова та детально аналізує "першочергове завдання" генсека, яке, на його думку, полягало у реформуванні сільського господарства. Автор негативно оцінив реорганізацію МТС, кукурудзяну епопею, цілинну програму і в цілому адміністративні методи управління, які, на його думку, гальмували соціально-економічний розвиток села. Втім науковець також відмічає, що упродовж 1953–1959 рр. відбувалось швидке зростання аграрного сектору [21, р. 278–279].

У 2008 р. побачила світ ґрунтовна робота М. Макколі "Піднесення і падіння Радянського Союзу" [16]. Періоду 1953–1959 рр. присвячений окремий розділ "Ера Хрущова" [16, р. 315–346]. Час правління М. Хрущова розділений у дослідженні на чотири періоди: "боротьба за лідерство (1953–1955 рр.)"; "цілинна реформа, децентралізація прийняття економічних рішень, десталінізація і виступ антипартійної групи (1955–1958 рр.)"; "апогей і кубинська криза (1958–1962 рр.)"; "спускання вниз і падіння (1962–1964 рр.)". М. Хрущов порівнюється у роботі зі Й. Сталіним, який, на думку автора, добре розумів політичну і економічну реальність, тоді як М. Хрущов був "впертим і імпульсивним" [16, р. 315]. До прорахунків генсека віднесені невдалі спроби покращити рівень життя на селі, провал політики пріоритетного зростання виробництва споживчих товарів, зниження загальних темпів економічного розвитку, особливо наприкінці 1950-х рр. [16, р. 344].

В англійській історіографії час від часу з'являються праці біографічного характеру. Так, В. Таубман за книгу "Хрущов: людина і його ера" був удостоєний Пулітцеровської премії 2004 р. [2]. Книга написана на багатому фактичному матеріалі і є однією із найбільш повних історичних праць, в якій показані різні аспекти політичної біографії М. Хрущова та особливості реалізації ініційованих ним соціально-економічних реформ. В основу дослідження покладені численні архівні документи і записи бесід з людьми, які добре знали М. Хрущова. Генсек, за словами історика, перехопив ініціативу Г. Маленкова в реформуванні радянського села [2, с. 288]. Так, освоєння цілини, не зважаючи на те, що через декілька років воно обернулося "економічною і екологічною катастрофою", дозволило М. Хрущову на деякий час "проявити лідерські якості, яких так не вистачало Маленкову" [2, с. 291]. Найбільш вдалим часом для М. Хрущова В. Таубман називає 1956–1960 рр., коли відбувалось швидке економічне зростання аграрної галузі, але вже наприкінці 1950-х рр. намітились ознаки майбутніх невдач і "перелому до гіршого" [2, с. 400].

В. Таубман критично розглядає ініціативи генсека щодо повсюдного вирощення кукурудзи, ліквідації МТС та реалізації ідеї створення агроміст. У монографії також відмічається, що закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію хоча і підвищувались декілька разів з 1953 р., але вони не покривали собівартості продукції. "Введення Хрущовим обмежень на утримання власної домашньої худоби, – як зауважується в книзі, – погіршувало ситуацію" [2, с. 563]. Крім того, перед сільським господарством ставились "завищені вимоги, на тлі яких навіть успіхи видавалися провалами ... пропозиція постійно відставала від попиту, і прості люди страждали через дефіцит продуктів" [2, с. 561]. Далі підсумовується, що провал аграрних реформ М. Хрущова дав можливість опонентам генсека звинуватити його в "хаотичному управлінні економікою, авантюристичних "кампаніях" в сільському господарстві" [2, с. 18]. Вивченням біографії і політичної діяльності М. Хрущова займався також британський історик О. Тітов [22].

Незважаючи на те, що внутрішню політику генсека науковець називає "авантюристичною", він наполягає на необхідності подальшого вивчення і переоцінки діяльності М. Хрущова.

Оглядом соціально-економічних реформ радянського села 1953–1959 рр. були розглянуті і американським істориком В. Зубком [25]. Також оглядовий аналіз економічних реформ радянського села 1953–1959 рр. здійснений у сьомому розділі "Десталінізація та розвинутий соціалізм, 1953–1985" книги Ч. Зіглера "Історія Росії" [24]. Примітно, що автор об'єднав добу М. Хрущова і Л. Брежнєва. Розглядаючи динаміку соціальних змін на селі у цей час, Ч. Зіглер підкреслював, що доступ селян до продуктів харчування мав велике значення для останніх, адже вони урізноманітнювали свій раціон за рахунок діяльності в особистих підсобних господарствах, продукти з яких могли бути також реалізовані на ринку [24, р. 112]. При цьому селянство, будучи найбільш примітивним класом радянського суспільства, вимушене було жити в "найбільш примітивних умовах", не маючи навіть паспортів [24, р. 111].

Соціально-економічні реформи радянського села 1953–1959 рр. були розглянуті С. Ловелом у його короткому вступі до історії "Радянського Союзу" [14]. Більш ґрунтовний аналіз був здійснений науковцем в іншій його роботі "Тінь війни. Росія та СРСР з 1941 р. до наших днів" [13]. У роботі відмічається, що з приходом до влади М. Хрущова селянство переставало бути об'єктом жорсткої експлуатації. Генсек намагався модернізувати аграрну галузь шляхом залучення більш продуктивних і технологічно передових методів роботи і за рахунок використання таких переваг сучасної цивілізації як освіта і професійна підготовка [13, р. 78]. У контексті аналізу повсякденної історії радянського селянства доби "відлиги" автор робить висновок, що соціально-економічні зміни 1953–1959 рр. були "розумними", адже вони покращували якість життя більшості сільського населення. Втім, останні не змогли забезпечити стабільного економічного зростання, що він пов'язує в тому числі і з наслідками сталінської аграрної політики [13, р. 76].

Ключові моменти історії СРСР стали предметом дослідження М. Корта. Його книга "Радянський колос: історія і наслідки" витримала уже сім видань [11]. Проблемам хрущовських реформ присвячена шістнадцята частина п'ятого розділу "Хрущов: реформування революції" [11, р. 283–316]. Події 1953 р.: смерть Й. Сталіна, боротьба за владу, початок реформ, на думку М. Корта, були своєрідним сигналом для суспільства. Останнє почало відчувати більше особистої безпеки, покращувався рівень матеріального забезпечення населення. Селяни, як відмічає автор, відчули полегшення після проголошення "нового курсу" Г. Маленковим [11, р. 287]. Щодо М. Хрущова дослідник зазначає, що він навпаки "обмежив деякі сільськогосподарські реформи режиму за рахунок збільшення партійного нагляду за колективами та підвищення трудових обов'язків селян. Перший секретар навіть відіграв роль антиреформатора, коли деякі пропозиції входили у суперечність з його політичними цілями" [11, р. 291].

М. Корт влучно зауважував, що М. Хрущов мав звичку спілкуватися з робітниками і селянами, тому йому були близькі їх проблеми. Але програма соціально-економічних змін на селі впиралась в неспроможність забезпечити ресурсну базу для задоволення "грандіозних амбіцій" реформатора. Також М. Хрущов був "обтяжений" власними методами управління (перш за все погрозами та поспішністю прийняття рішень), які "підривали базу його підтримки" [11, р. 298]. На думку автора, аграрні реформи М. Хрущова 1953–1959 рр. забезпечили істотні зміни: "небували врожаї на цілих землях упродовж 1957 і 1958 рр."; "розширення радгоспів відносно колгоспів, розвиток яких сприяв партійному керівництву, тому що це полегшувало посилення державного контролю над сільським господарством". Як негативний захід в книзі розглядається ліквідація МТС, коли "колективи вимушені були купувати визначені машини, не залежно від їх потреб або бажань, багато з них були обтяжені устаткуванням, яке вони не могли використовувати чи ремонтувати і борги вони не могли сплатити" [11, р. 299].

М. Корт вважав, що М. Хрущов досяг вершини своєї політичної кар'єри в 1958–1959 рр., але у цей же час вже чітко простежувалась тенденція до зменшення авторитету генсека і нівелювання результатів його реформ [11, р. 303, 312].

Серйозним вкладом в висвітлення досліджуваної проблеми є праці С. Хрущова, сина М. Хрущова. Він дає цінну інформацію про особисті якості генсека як політика і державного діяча. У першій книзі ґрунтовної "Трилогії об отце" "Никита Хрущев. Реформатор", яка була написана науковцем упродовж 2000-х рр. на базі архівних джерел і особистих спогадів, розкривається масштабне полотно соціально-економічних реформ доби "відлиги" [3]. Показово, що автор розділив книгу за хронологічними періодами, висвітлюючи кожен рік реформ окремо. Періоду 1953–1959 рр. присвячені такі частини книги: "Первые шаги (1953–1955)", "Подъем", "Перегруппировка (1959–1961)". Основним стержнем аграрної політики М. Хрущова, на думку С. Хрущова, було полегшення матеріального становища селян. Він підсумовує, що ідеї лібералізації соціально-економічного життя були не просто "примхою" генсека, але вони, так би мовити, "носились в повітрі" [3, с. 138].

На значному фактичному матеріалі написана книга К. Леонард "Аграрна реформа в Росії: Дорога від кріпосного права" [12]. Характеризуючи соціально-економічні реформи на селі 1953–1959 рр., авторка відмічає, що останні дали можливість значно наростити виробництво валової

продукції сільського господарства. Вона зазначає, що в 1956–1960 рр. було вироблено на 40 % більше продукції сільського господарства ніж в попередній п'ятирічці [12, р. 75].

Найбільш продуктивним періодом в розвитку радянського села К. Леонард вважає 1956–1959 рр. [12, р. 264]. Учена відзначає значні успіхи цього періоду: відбувалась інтенсифікація землеробства, зростали реальні доходи населення, покращувалось кадрове забезпечення села, росла продуктивність праці [12, р. 247]. Але вже наприкінці 1950-х рр. зменшувалась врожайність на цілинних землях, давалися в знаки екологічні проблеми, проблеми необхідності подальшого інвестування в цілинну програму. Молодь і нова техніка направлялись з традиційних чорноземних регіонів в райони освоєння цілинних земель, тоді як ефективність використання техніки з року в рік падала [12, р. 76]. Ліквідацію МТС К. Леонард називала важливою реформою, яка ліквідувала систему двох власників на землі [12, р. 208]. Але при цьому дослідниця констатує, що уповільнення темпів економічного росту на селі на початку 1960-х рр. справляли враження, що реформи М. Хрущова не вдалися [12, р. 264–265].

У 2013 р. в Кембріджському університеті опублікована "Екологічна історія Росії" [4]. Колектив авторів – відомі російські, європейські та американський дослідники: М. Дронін, Д. Ефременко, В. Ларін, О. Черп, Р. Мнацаканян, П. Джозефсон. Третій розділ "Хрущовські реформи, екологічна політика та початок захисту навколишнього середовища, 1953–1964" присвячений аналізу екологічних наслідків реформ М. Хрущова. У дослідженні наголошується, що сільське господарство виступало однією із ключових галузей, розвиток якої повинен був гарантувати "пролетарський сад достатку" [4, р. 139].

Дослідники критикують технократизм М. Хрущова, його спроби будь-що випередити США за рівнем виробництва сільськогосподарської продукції, відмічаючи при цьому, що генсек не враховував ні кліматичних, ні екологічних проблем [4, р. 144]. Соціально-економічні зміни на селі, за словами науковців, носили суперечливий характер, а "цілинна" і "кукурудзяна" епопеї взагалі спричинили екологічні катастрофи, які призвели до виснаження ґрунтів і поширенням їх ерозії [4, р. 137, 145, 151]. Крім того, в дослідженні зазначається, що "загальна байдужість радянського народу до навколишнього середовища була характерною для хрущовської епохи, особливо в 1950-ті рр." [4, р. 145]. У окремому підрозділі третього розділу аналізується "кукурудзяна компанія", яка, на думку науковців, була розпочата для вирішення іншого популістського лозунгу "випередити США за рівнем виробництва м'яса і молока на душу населення" [4, р. 153]. До позитивних результатів реформ автори відносять те, що радянське суспільство ставало більш відкритим.

У 2014 р. побачила світ робота С. Веґрена "Сільська нерівність в розділеній Росії" [23]. У ній розглядаються складні питання економічної і політичної поляризації в пострадянському російському суспільстві і аналізується нерівність в сільській місцевості в історичній ретроспективі. Цій темі присвячена перша частина першого розділу "Сільська нерівність в радянський період" [23, р. 3–17]. В ній відмічається, що між офіційними заявами про безкласове суспільство і повсякденною реальністю були значні розбіжності, які лежали перш за все в площині структури доходів сільських трудівників [23, р. 3]. На думку С. Веґрена, радянське суспільство характеризувалося глибоким соціальним розколом між партійною елітою і всім іншим народом. В цьому контексті реформи М. Хрущова, на думку автора, були спробою урівняти рівень доходів та споживання радянського селянства і інших класів радянського суспільства [23, р. 5]. Для досягнення цієї мети з середини 1950-х рр. збільшувались доходи колгоспників [23, р. 6]. "Незважаючи на зусилля М. Хрущова, – констатує автор, – егалітаризм був скоріше теоретичним ніж реальним і значні економічні розбіжності продовжували існувати в радянському суспільстві як всередині, так і між широкими категоріями соціальної конструкції" [23, р. 7].

Таким чином, проаналізовані праці західних істориків не вичерпують всього комплексу робіт, які присвячені висвітленню соціально-економічних перетворень українського села 1953–1959 рр. Залишаються досі не розкритими деякі питання взаємодії влади і селянства, більш детального аналізу потребують і питання соціальної історії, висвітлення рівня та якості життя сільського населення доби "відлиги".

Список використаних джерел

1. Люкс Л. История России и Советского Союза: От Ленина до Ельцина / Л. Люкс; [пер. с нем. яз. Б. Хавкин]. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 527 с.
2. Таубман У. Хрущёв / У. Таубман; [пер. с англ. Н.Л. Холмогоровой]. – 2-е изд. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 850 с.
3. Хрущев С.Н. Никита Хрущев: Реформатор / С. Н. Хрущев. – М.: Время, 2010. – 1080 с.
4. An Environmental History of Russia / P. Josephson, N. Dronin, R. Mnatsakanian et al. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 347 p.
5. Chubarov A. Russia's Bitter Path to Modernity: A History of the Soviet and Post-Soviet Eras / Alexander Chubarov. – New York: Continuum, 2001. – X, 318 p.
6. Dronin N.M. Climate dependence and food problems in Russia, 1900–1990: the interaction of climate and agricultural policy and their effect on food problems / Nikolai M. Dronin and Edward G. Bellinger. – Budapest; New York: Central European University Press, 2005. – XVII, 366 p.
7. Eaton K.B. Daily Life

in the Soviet Union / K.B. Eaton. – Westport: Greenwood Press, 2004. – 320 p. 8. Hanson P. The Rise and Fall of the Soviet Economy: An Economic History of the USSR from 1945 / Philip Hanson. – London; New York: Longman, 2003. – XII, 279 p. 9. Ioffe G.V. The end of peasantry? The disintegration of rural Russia / Grigorij Viktorovič Ioffe, Tatiana Grigorievna Nefedova, Ilya Zaslavsky. – Pittsburgh (Pa.): University of Pittsburgh press, 2006. – XI, 258 p. 10. Keep John L.H. Last of the Empires: A History of the Soviet Union 1945–1991 / John L.H. Keep. – New York: Oxford University Press Inc., 2002. – 496 p. 11. Kort M. The Soviet Colossus: History and Aftermath / Michael Kort. – 7th ed. – Armonk-N.Y.: M.E. Sharpe, 2010. – 502 p. 12. Leonard C.S. Agrarian Reform in Russia: The Road from Serfdom / Carol S. Leonard – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – XIV, 402 p. 13. Lovell S. Shadow of War. Russia and the USSR 1941 to the Present / Stephen Lovell. – Malden: Wiley-Blackwell, 2010. – 370 p. 14. Lovell S. The Soviet Union: A Very Short Introduction / Stephen Lovell. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2009. – XII, 151 p. 15. Luks L. Geschichte Russlands und der Sowjetunion. Von Lenin bis Jelzin / Leonid Luks. – Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2000. – 574 p. 16. McCauley M. The Rise and Fall of the Soviet Union / M. McCauley. – Harlow: Pearson Education Limited, 2007. – XXIX, 522 p. 17. Melvin N.J. Soviet Power and the Countryside: Policy Innovation and Institutional Decay / Neil J. Melvin. – Basingstoke, Hampshire: Palgrave, 2003. – XVI, 279 p. 18. Moss W.G. A history of Russia. – Vol. 2: Since 1855 / Walter G. Moss. – London: Anthem Press, 2005 – 667 p. 19. Service R. A History of Modern Russia: From Nicholas II to Vladimir Putin / Robert Service. – Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2005. – 659 p. 20. Spulber N. Russia's Economic Transitions: From Late Tsarism to the New Millennium / Nicolas Spulber. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – XXIV, 420 p. 21. The Cambridge History of Russia. – Volume III: The Twentieth Century. / Ed. by Ronald Grigor Suny. – Cambridge [usw.]: Cambridge University Press, 2006. – XXIV, 842 p. 22. Titov A. Khrushchev / A. Titov. – London: Taylor & Francis, 2013. – 240 p. 23. Wegren S.K. Rural inequality in divided Russia / Stephen K. Wegren. – New York: Routledge, 2014. – XIV, 272 p. 24. Ziegler C.E. The History of Russia / Charles E. Ziegler. – 2nd ed. – Santa Barbara, Calif: Greenwood Press, 2009. – XXVI, 252 p. 25. Zubok V. A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev / Vladislav Zubok. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2007. – XVIII, 467 p.

Алексей Ивченко

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНСКОМ СЕЛЕ
(1953–1959 ГГ.): ЗАПАДНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ НАЧАЛА XXI ВЕКА**

В статье представлен историографический анализ западной научной литературы начала 21-го века по истории социально-экономических реформ украинского села 1953–1959 годов. Эта проблема является одной из наиболее актуальных в современной исторической науке. Исследования зарубежных авторов охватывают важные аспекты советской аграрной политики и ее влияния на экономические и социальные изменения сельской жизни. В то же время, автор подчеркивает, что не все аспекты проблемы получили должное внимания в историографии.

Ключевые слова: социально-экономические реформы, историография, исследование, аграрная политика, Н. Хрущев.

Oleksiy Ivchenko

**SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION IN THE UKRAINIAN VILLAGE (1953–1959
YEARS): WESTERN HISTORIOGRAPHY BEGINNING OF THE 21ST CENTURY**

The article presents a historiographic analysis of the western scientific literature beginning of the 21st Century on history of socio-economic reforms of the Ukrainian village 1953–1959 years. This problem is one of the most actual in present day historical science. Researches by foreign authors cover prominent aspects Soviet agrarian policy and it's influence on economic and social changes of rural life. At the same time, the author emphasizes that not all the aspects of the problem have got proper attention in historiography.

Key words: socio-economic reforms, historiography, research, agrarian policy, N. Khrushchev.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94(477)

Сергій Калитко, Павло Коріненко

ОЛЕКСАНДР ПЕРЕХРЕСТ. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО 1941–1945 РР.: ЕКОНОМІЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ. – ЧЕРКАСИ: ЧНУ ІМ. Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, 2011. – 666 С.

У статті рецензується монографія Олександра Перехреста "Українське село 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище".

Ключові слова: українське село, економічне становище, Велика Вітчизняна війна, соціальний стан, сільське господарство.

Минає уже 70 років від дня визволення радянськими військами території Української РСР від німецьких та румунських окупантів. З 22 червня 1941 р. і до 30 жовтня 1944 р. ні на один день не припинялась боротьба з окупантами, їх брутальною політикою щодо усіх верств населення. В тій боротьбі український народ і селянство зокрема понесло надвеликі людські втрати, які загрожували генофонду українців. В економічному відношенні не тільки нічого не нарощувалося, оскільки основним завданням для радянської влади і для окупаційної влади було військове, а навпаки – сільське господарство України було відкинуте щонайменше на 10 років назад. Соціальна інфраструктура українського села, яка і в довоєнний період не відзначалась особливою розвиненістю, опинилась у вкрай незадовільному стані.

У нашій історичній пам'яті назавжди закарбувалися такі злочини окупантів, як масові розстріли невинних людей, фізичне нищення бранців у концтаборах, примусове вивезення на роботу до Німеччини української молоді, нищення культурних цінностей та зневага і намагання стерти в людській пам'яті тисячолітню слов'янську історію. Усе це здійснювалося згідно заздалегідь розробленого на рівні німецької держави плану. У тих конкретно-історичних умовах перед українським суспільством постало питання: бути, якщо переможемо ворога, не бути – якщо потерпимо поразку. Отож, то була війна за Вітчизну, за майбутнє її дітей. Десятки мільйонів людей опинились в круговерті тих подій, які трьома хвилями прокотились територією України: 1939–1941, 1941, 1943–1945 рр. і кожен раз ламались долі мільйонів людей, часто вони втрачали життя.

До трагічних і в багатьох випадках героїчних подій років Великої Вітчизняної війни зверталися і продовжують звертатися письменники і поети, кіномитці і музиканти, скульптори і архітектори. Особливу роль у збереженні пам'яті про ті події виконували і продовжують виконувати історики. За усі попередні роки у їх працях знайшли досить ґрунтовне висвітлення військові, економічні та соціальні проблеми періоду 1941–1945 рр. До істориків долучилися також учасники тих подій: рядові і генерали Червоної армії, підпільники і партизани.

Українське село доби Великої Вітчизняної війни в цьому контексті також не обійдене увагою. Найбільше історичних праць на цю тематику в радянській історіографії присвячено вивченню становища колективізованого села напередодні та в умовах Великої Вітчизняної війни [1], напруженої праці колгоспників на її початку та у перші роки після визволення [2], допомоги фронту [3]. Чимало дослідників зосередили свою увагу на розкритті злочинів окупантів щодо селянства України [4]. Спільним для дослідників було намагання ретроспективно відтворити і проаналізувати негативні явища, проблеми та труднощі, що мали місце в усіх сферах життя українського села в 1941–1945 рр., прослідкували специфіку реалізації аграрної політики окупантів, шляхи виживання селян в роки лихоліття.

Монографія О. Перехреста присвячена дослідженню історії українського селянства в період Великої Вітчизняної війни, складається з шести розділів, в яких розглядаються історіографія та джерельна база проблеми. становище українського села напередодні, в перший період війни, в роки окупації та після звільнення території України від загарбників, а також демографічні наслідки війни і для села. О. Перехрест з'ясовує місце аграрного сектору України в економіці СРСР, наводить детальну інформацію про стан сільськогосподарського виробництва в роки війни, насамперед про посівні площі, урожайність, валовий збір найважливіших видів продукції рослинництва, поголів'я худоби та матеріально-технічну базу. Довоєнна колгоспно-радгоспна система організації аграрного виробництва визначається автором як "сталінський варіант системи колгоспного господарювання", у якому поєднувалися економічний та позаекономічний примус, що забезпечувало максимальне використання господарського потенціалу та трудових ресурсів села на користь держави.

На підставі статистичних матеріалів і власних підрахунків автор аргументовано стверджує, що основним джерелом одержання засобів для існування та грошових прибутків селян були присадибні господарства. Так, напередодні війни праця у колгоспі приносила селянину лише 10 % грошового прибутку, дві третини кількості зерна необхідних для існування сім'ї. Природно, що в умовах воєнного лихоліття ситуація змінилася не на краще.

У рецензованій праці проаналізовано участь українських селян в організації евакуації рухомого і нерухомого майна колгоспів на початку війни. Дослідник відзначив такі позитивні наслідки евакуації, як: порятунок від ворога значної частини продовольства, техніки, худоби, що згодом були використані для відсічі ворогу та негативні наслідки цього процесу – великі втрати ресурсів після великих зусиль селян для їх порятунку.

О. Перехрест ґрунтовно проаналізував аграрну політику німецьких та румунських окупантів в Україні, мета якої полягала у використанні потенціалу цієї галузі народного господарства у власних інтересах, що спричинило пограбування ними українського села. Вони зберегли колгоспно-радгоспну систему, здійснивши формальне її реформування, шляхом перейменування назви господарств, залишили радянську систему оплати праці трудовими днями. До того ж румунська влада відновила поміщицьке, церковне землеволодіння та земельну власність заможних селян на територіях, які увійшли до складу радянської України у 1940 р.

У праці розглянуто також заходи німецької влади, скеровані на здобуття прихильності селян, зокрема такі як повернення відчужених за радянських часів відрізків від присадибних ділянок, оголошення у 1943 р. про можливість запровадження приватної власності на присадибні земельні ділянки.

Окупанти встановили обов'язкову трудову повинність, за ухилення від якої передбачалися різноманітні покарання: від штрафів і побиття кийками до запровадження системи заручників, ув'язнення і навіть розстрілів.

У праці відзначається, що на максимальне вилучення сільгосппродукції були спрямовані податкова та заготівельна політика окупантів, здійснювана в деяких регіонах регламентація продажу продуктів харчування, аж до заборони торгівлі ними на ринках. Автор вказує на відмінності визиску селян в окремих зонах окупації. У дистрикті "Галичина" відновлено закупівельно-збутову кооперацію, заборонену після входження краю до складу СРСР у 1939 р. Навесні 1942 р. в східних областях України, що перебували в зоні німецького військового командування, податково-заготівельний тиск був таким значним, що там розпочався голод. Загалом, в усій Україні селяни виживали завдяки праці на присадибних ділянках.

Не оминув автор рецензованої монографії і проблеми заселення українських земель німецькими та румунськими колоністами, а також розселення етнічних німців – "фольксдойче", які здавна проживали в Україні в місцевості, з яких виселяли українських селян.

У період окупації значно погіршився соціальний статус селян. Вони були позбавлені елементарних громадянських прав, їх розглядали як представників неповноцінної раси. Ось таке становище селян певним чином впливало на їх політичні настрої. У монографії проаналізовано зміни цих настроїв упродовж війни. Деяка частина селян ставилася нелояльно, а то й відкрито вороже до радянської влади через голодомор, репресії, колгоспно-феодальну систему. Сталим було не сприйняття радянської влади населенням, яке до 1939–1943 рр. перебувало у складі Польщі та Румунії. Ці настрої відобразилися в ухилянні від мобілізації та дезертирстві з Червоної армії, здачі в полоні, а з приходом окупантів – у колабораціонізмі.

Кардинальні зміни у ставленні селян до окупантів спричинили дії окупаційної влади у аграрній сфері, праця в умовах жорстокого примусу, репресії, конфіскації виробленої продукції, визиск через податкову та заготівельну системи, руйнування житла, занепад медичної допомоги, освіти і, особливо, насильницька депортація сільської молоді на примусові роботи до Німеччини.

Автор досліджує стосунки селян з рухом Опору, вказує на їх неоднозначність, зокрема на спалення сіл і розстріл сільського населення окупантами у відповідь на дії радянських партизанів, "Поліської Січі" УПА. Наведено відомості про допомогу сільського населення різних регіонів, окрім західного, радянським партизанам, майже половина яких належала до селян. Детально проаналізовано заходи щодо розгортання аграрної реформи ОУН в підконтрольних УПА місцевостях. Загалом, на думку автора, без підтримки селян радянський партизанський та український визвольний рухи не змогли б існувати та діяти.

Окрім вказаних проявів окупаційного режиму, в праці вказується на навмисне розповсюдження епідемічних захворювань серед цивільного населення при відступі німецьких військ, детально відображено загальний занепад усіх галузей соціальної інфраструктури на селі у роки окупації. Автор наголошує на цілеспрямованому характері цих дій, що впливали із планів примусового винищення більшості населення в Україні для її подальшої колонізації німцями. Також досліджено жалюгідний стан закладів освіти, що повинні були формувати покірну робочу силу для потреб окупантів.

У монографії відтворено умови життя українського села у післявоєнний радянський період. Вказано на величезні руйнування матеріальної бази, засміченість полів мінами. Брак спеціалістів сільського господарства, яких у 1944 р. нараховувалося 21,7 % від довоєнної кількості, домінування ручної праці тощо. Автор зауважує, що основний тягар праці винесли жінки, які у 1943–1945 рр. складали 80 % загальної кількості працездатних колгоспників. За рахунок селян, як це видно із матеріалів четвертого розділу монографії, відбувалося відновлення колгоспного поголів'я великої рогатої худоби. Селяни добровільно чи примусово передавали худобу на ферми, а також були зобов'язані за системою контрактації продавати в колгоспи молодняк. О. Перехрест висвітлює основні напрями допомоги у відродженні українського села з боку Червоної армії, зокрема участь військовослужбовців тилових частин у польових роботах, передачі командуванням для потреб села техніки, коней тощо.

Характеризуючи духовне життя на селі після звільнення від німецьких окупантів, дослідник привертає увагу до відродження в Україні, діяльності церкви, яка переслідувалася в довоєнні часи. У дослідженні зазначається, що при відновленні соціальної інфраструктури, значні зусилля радянської держави скеровувалися на медичне обслуговування, особливо ліквідацію інфекційних захворювань та на установи освіти. Автор відзначав, що відбудова сільської шкільної мережі після вигнання окупантів кількісно переважала міську, але на селі 2/3 становили початкові школи, майже 1/3 – неповні середні, а середні – лише біля 5 %. Частина сільських підлітків мобілізували тобто примусово відправляли до ремісничих училищ та шкіл фабрично-заводського навчання для підготовки до праці в промисловості, насамперед у гірничодобувній, машинобудівній галузях. Додатковим обмежувачем отримання середньої освіти стало запровадження плати за навчання у старших класах, для якої більшість селянських родин не мало коштів.

З'ясовуючи демографічні наслідки війни для українського села, автор вважає їх катастрофічними. Причинами зменшення кількості сільського населення були: мобілізація частини чоловіків до армії та їх масова загибель; евакуація частини селян у радянський тил; загибель мирного населення у районах бойових дій; знищення окупантами цивільного населення та військовополонених серед яких були селяни; примусові депортації до Німеччини, висока смертність від хвороб, виснаження, недоїдання під час окупації; значне зменшення народжуваності; загибель селян – учасників руху Опору різних політичних напрямків, а також унаслідок українсько-польського протистояння на Волині та Галичині; військові дії радянської влади проти ОУН та УПА, населення, що їх підтримувало, під час яких гинули також і безневинні люди.

Серед втрат сільського населення були також особи, які воювали на боці Німеччини. Скороченню сільського населення сприяв відтік молоді для праці в промисловості. Подано розгорнуту характеристику кожного з цих чинників. За підрахунками дослідника, частка селян становила не менше половини втрат українців на радянсько-німецькому фронті. Це сталося тому, що участь у бойових діях брали іноді зовсім непередбачені, беззбройні, в цивільному одязі мобілізовані селяни.

Також в період окупації сільські мешканці зазнали значних втрат внаслідок застосування німцями тактики "випаленої землі", використання населення в якості "живого щита", при відступі чи наступі німецьких військ, розмінуванні шляхів. У праці наведено відомості про участь сільського населення у рухові допомоги фронту, створенні фонду оборони, зокрема шляхом надання грошових заощаджень на виробництво військової техніки; передплати військових позик; будівництва військових об'єктів; шефства над військовими частинами, до яких надсилали речові та продуктові подарунки; допомоги пораненим у госпіталях. Автор відзначає існування елементів примусу з боку держави у розгортанні деяких із названих кампаній, хоча селяни по можливості надавали допомогу армії, у якій перебували їх рідні, для наближення перемоги.

Варто погодитися з висновком автора про вагомий внесок сільського господарства України у вирішенні продовольчої проблеми в СРСР у роки війни завдяки трудовому подвижництву селянства. Зміст монографії переконливо доводить правомірність цього судження дослідника. Як стверджує науковець, в умовах важкої, переважно ручної, фактично безоплатної праці в колгоспах та радгоспах, нестерпного податкового тиску, незадовільних житлових і побутових умов, малопоживного харчування, відсутності належного медичного обслуговування інтереси селянства знаходилися в протистоянні з інтересами держави. Проте переважна більшість селян виявляла високу свідомість, безкорисливість, йшла на самопожертву в ім'я перемоги над ворогом.

Аналіз використаних архівних та опублікованих джерел і спеціальної літератури, здійснений автором, засвідчує репрезентативний характер монографічного дослідження. У додатках до монографії опубліковано 187 таблиць, 19 документів.

Загалом рецензована монографія є комплексним дослідженням соціального і економічного аспектів функціонування аграрного сектору економіки України в роки війни, виконаним на сучасному рівні розвитку науки. Праця певним чином підсумовує стан дослідження проблеми, окрім наукового, має довідкове значення, займе помітне місце в сучасній українській історіографії.

Список використаних джерел

1. Історія українського селянства. – У II томах. – К., 1967. – Т.2.; Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. – К., УРЕ; Політична історія України ХХ століття. У 6 т. Т.4 Україна у Другій світовій війні. 1939 – 1945 рр. – К.: Генеза, 2002. – 582 с.; Литвин В.М. Україна у Другій світовій війні 1939–1945 / В. М. Литвин. – К.: Терра, 2004. – 464 с.; Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк. – К., 2010. – 542 с. 2. Кучер В.И. Подвиг народного гнева (из истории борьбы в тылу фашистских захватчиков на Украине 1941–1944) – К.: Знання, 1980. – 48 с. 3. Коваль М. В. Все для перемоги. Подвиг трудящих України в Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 / М. В.Коваль. – К.: Наукова думка, 1970. – 195 с. 4. Дубина К. Злодяння немцев в Києве / К. Дубина. – М., Госполитиздат, 1945. – 48 с.; Повідомлення надзвичайної державної комісії по встановленню і розсліду злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх співучасників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. Про злодіяння німецько-фашистських загарбників в мм. Вязьмі, Гжатську, і Сичовці Смоленської області та в м. Ржеві Калінінської області. – К.: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. – 19 с.

Сергей Калитко, Павел Кориненко

АЛЕКСАНДР ПЕРЕХРЕСТ. “УКРАИНСКОЕ СЕЛО 1941–1945 ГГ.: ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ. – ЧЕРКАССЫ: ЧНУ ИМ. Б.ХМЕЛЬНИЦКОГО 2011. – 666 С.

В статтє рецензується монографія Александра Перехреста “Украинское село 1941–1945 гг., экономическое и социальное положение”.

Ключевые слова: украинское село, экономическое положение, Великая Отечественная война, социальное положение, сельское хозяйство.

Sergiy Kalytko, Pavlo Korinenko

ALEXANDER PEREHREST. UKRAINIAN VILLAGE RD 1941–1945.: ECONOMIC AND SOCIAL SITUATION. – CHERKASY: CNU IM. KHMELYNITSKYI 2011. – 666 S.

The article reviewed monograph Alexander crossroads “Ukrainian Village, 1941–1945: economic and social situation”.

Key words: Ukrainian village, economic status, World War II, social status, and agriculture.

УДК 94(478)

Іван Зуляк

КУПЧИНСЬКИЙ ОЛЕГ. ПРИКЛАДНА АРХІВІСТИКА ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ. ВИБРАНІ СТАТТІ ТА МАТЕРІАЛИ. – ЛЬВІВ: 2011. – ТОМ 2. – 755 С.

У статті рецензується праця відомого філолога, історика, архівіста, фахівця зі спеціальних історичних дисциплін Олега Антоновича Купчинського, що стосується малодослідженої проблематики гуманітарних і суспільних наук. Аналізується його ґрунтовний внесок у поступ національної історичної науки.

Ключові слова: Олег Купчинський, архівознавство, прикладна архівістика, спеціальні історичні дисципліни, джерелознавство.

Поступ незалежної Української держави на початку ХХІ ст. обумовлений тим, що чільне місце у ньому відведено гуманітарним та суспільним наукам, важливою складовою яких виступає історичне та філологічне джерелознавство, загальне архівознавство, прикладна архівістика та інші дисципліни. У сучасній українській історіографії не так вже й багато солідних наукових досліджень, присвячених дослідженню прикладної архівістики та спеціальних історичних дисциплін.

Доцільність вивчення різних аспектів запропонованої проблематики продиктована, насамперед, як суспільною значущістю досліджуваної проблеми і полягає в тому, що вона дає можливість узагальнити досвід минулого, поглибити теоретичні уявлення, запропонувати практичні рекомендації, які необхідно втілювати у практику сьогодення, так і збагаченням наукових знань значним фактичним матеріалом, можливістю неупередженого висвітлення подій, реконструкції процесів і більш чітким відображенням об'єктивних закономірностей досліджуваної проблеми.

Феномен Олега Антоновича Купчинського в тому, що він продовжує давню традицію розвитку української гуманітаристики, зокрема синтезу різних її галузей – історії, мовознавства, літературознавства, етнографії, фольклору та інших з їх жанровим діленням і численними

допоміжними дисциплінами. У наш час вузької, а то й надвузької наукової спеціалізації, діяльність Олега Антоновича виділяється особливою цілеспрямованістю і послідовністю дослідження фактів, як основи будь-якої науки.

Рецензована праця відомого філолога, історика, архівіста, фахівця зі спеціальних історичних дисциплін О. Купчинського, автора понад 500 праць, заповнює цю прогалину, розкриваючи ще одну сторінку прикладної архівістики та спеціальних історичних дисциплін, здобутки якої не втратили своє актуальності й сьогодні. Багатоплановість дослідження, порушені проблеми свідчать про високий науковий рівень підготовки праці.

Авторські підходи та методи дослідження дають усі підстави вважати працю О. Купчинського вагомим доробком, який прислужиться розширенню й поглибленню погляду на проблемне поле висвітлюваної теми. Безумовним здобутком автора є систематизація і висвітлення малодослідженої проблематики гуманітарних і суспільних наук.

Варто відзначити, що рецензована праця Олега Антоновича відзначається ґрунтовністю джерельної бази, що дало можливість автору висловити свою власну компетентну думку з приводу найбільш дискусійних аспектів досліджуваної проблеми. О. Купчинський вважає, що найважливішим завданням архівістики є всебічне ознайомлення з документальними фондами, висвітленням їх складу й змісту, що є актуальним для сучасних інформаційних служб в архівах. Ним уведено до наукового обігу не лише нові документи й матеріали, але й узагальнено основні аспекти прикладної архівістики та спеціальних історичних дисциплін. Слід відзначити копітку і скрупульозну працю дослідника над пошуком й узагальненням багатого за змістом й місткого документального матеріалу, що дозволило йому внести новизну в розробку цієї доволі складної теми. Поєднання архівних документів з критично осмисленими опублікованими матеріалами, науково-історичними й мемуарно-аналітичними працями дозволило розширити джерельну базу рецензованої праці й комплексно проаналізувати досліджувану проблему.

Архітектоніка праці логічна й цілком відповідає завданням, які поставив перед собою автор. Запропонована структура роботи дозволяє вичленити основні аспекти досліджуваної проблеми. Практично усі три розділи й сорок два параграфи носять проблемний характер, а їх дослідження й розкриття змісту відзначається високим ступенем новизни, оригінальним баченням, оцінкою багатьох історичних фактів. Незважаючи на те, що деякі матеріали розділів були уже опубліковані, вони все ж таки є зберігають свою актуальність і у сьогоднішні.

У першому розділі "Архівознавство і прикладна архівістика" автором подано методику наукового описання давніх документів, що включає 16 пунктів. Її особливість полягає у тому, що О. Купчинський використав досвід, набутий при підготовці до видання каталогу грамот на пергаменті, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). Йдеться про описання однієї з найбільших збірок пергаментів України – 1134 грамот, складених десятима мовами за 1233–1799 рр. Регістровий опис згадуваних документів доводить необхідність таких досліджень, позаяк пергаментні документи є одними із перших писемних пам'яток слов'ян, основою джерельної бази для з'ясування багатьох питань історії раннього й пізнього середньовіччя та предметом широких наукових зацікавлень.

Важливе місце у розділі відведено підготовці каталогу судово-адміністративних фондів України XV–XVIII ст., що є доцільним з тих міркувань, що зведений каталог мав би охопити усі актові книги і фасцикули, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАК України) і ЦДІАЛ України, науково-довідковий апарат, загальні принципи наукового опису пам'яток, його структуру тощо. О. Купчинський свідомий того, що створення друкованого каталогу ґродських і земських книг та фасцикул продовжить започаткований процес публікацій документів із фондів, які ще не були у науковому обігу. На думку автора, підготовка такого каталогу – вимога і потреба сучасної науки про якнайширше і найповніше інформування громадськості про ці важливі історичні пам'ятки.

Як вважає автор, що створення спеціальних каталогів карт – нове явище у світовій архівістиці, тому першочерговим і найважливішим завданням у дослідженні карт є наукове впорядкування, описання і складання каталогу картографічних творів. Аналізуючи трактування картографічного каталогу, О. Купчинський дотримується думки, що каталог – це відображення усіх контекстуальних і технічних даних картографічного складу колекції чи збірки. Автор подає не лише загальні принципи методики описання карт, але й рубрики каталожної карти, типові формулювання для передачі кількісних характеристик тих чи інших відомостей про карти. Загалом О. Купчинський виділяє 22 пункти рубрик каталожної карти, які дають підстави для наукового опрацювання картографічних творів і створення спеціального каталогу карт.

Значний досвід, набутий автором свідчить про таке, що ототожнення давніх фотодокументів та їх описування в архівах і бібліотеках дають матеріал для з'ясування фактів та подій, який часто не відображений у писемних джерелах. Як вважає автор, що значним недоліком архівів та бібліотек є те,

що у них відсутні системи обліку фотодокументів, немає каталогів і фототек негативів. Зрозуміло, що у зазначеному випадку не йдеться про Центральний державний архів кінофотодокументів України. Цілком логічно О. Купчинський називає причини такого явища, що, на його думку, обумовлені як складністю ідентифікації фотодокументів, так і відсутністю єдиної системи описування.

До змісту першого розділу належить й інформація про історію створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV–XVIII ст. Автор подав огляд історії створення науково-довідкового апарату до комплексу найдавніших фондів судово-адміністративних установ України – документів ґродських і земських судів XV–XVIII ст., які зберігаються у ЦДІАК України та ЦДІАЛ України. На основі вивчення документів ґродських і земських книг і фасцикулів із шести українських воєводств XV–XVIII ст. (Белзького, Брацлавського, Волинського, Кам'янецького, Київського і Руського), а також окремої наукової літератури в історії підготовки довідкового апарату до цих документальних пам'яток О. Купчинський виділяє два періоди: період, коли книги і фасцикули зберігалися у відомчих архівах при ґродських і земських канцеляріях, і період, коли вони перейшли на зберігання у державні архіви як окремі фонди чи комплекси фондів.

Варто віддати належне автору рецензованої праці, позаяк він зумів провести пошук документів по книгах і в межах книг, який провадився ним здебільшого в порядку хронологічних записів, що вимагало великих зусиль і значної затрати часу. Внаслідок цього виявлення документів часто було непослідовним, спорадичним. Проте і в той період вживалися деякі заходи до упорядкування і кращого використання архівів.

Автор виділяє дві групи збірок: – це львівську і київську. До першої він відносить судово-адміністративні документальні матеріали Руського і Белзького воєводств, перевезені до Львова після 27 грудня 1783 р. Власне з цього часу створюється "Архів ґродських і земських актів" (1784 р.), що знаменувало собою новий етап праці над упорядкуванням зібраних документів, складанням нових описів і різного типу довідкових посібників.

Київська збірка представлена матеріалами, які після ліквідації на Правобережжі і Волині Литовського статуту і утворення на місці давніх земських і ґродських судів нових повітових, а також судових палат книги актів переходять у відання останніх. На цій базі при судах були створені так звані "архіви-реєстратури", де видавали довідки, виписи на бажання зацікавлених. Під час наведення довідок допускалися різні зловживання і навіть фальсифікація документів у книгах. Зауваживши це, уряд після 1830 р. створює спеціальні ревізійні комісії, які мали перевірити актові книги, прощнувати їх, поставити печатки і скласти до них реєстри, пронумерувати аркуші, а усі незаповнені сторінки перекреслити.

О. Купчинський також аналізує два найпопулярніших архівних журнали, це польський "Archeion" (за 1971–1973 рр.) – орган Генеральної дирекції державних архівів Польщі, один із найдавніших архівознавчих слов'янських часописів, заснований у 1926 р. відомим істориком-документалістом С. Пташицьким і болгарський "Известия на Дѣржавните архиви" (за 1971–1972 рр.) – орган архівного управління при комітеті з мистецтва і культури, основна мета якого – інформувати про стан і завдання архівних установ Болгарії, скеровувати діяльність архівів у русло загальнодержавних завдань країни, сприяти організації комплектування, зберігання і використання документальних матеріалів, висвітлювати теоретичні та практичні питання архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, повсякденно надаючи свої сторінки практикам архівної справи для обміну досвідом.

Другий розділ "Джерелознавство, дипломатика, хронологія, кодикографія, археографія і питання підготовки наукових видань. Історія установ" присвячено окремим питанням методології історичної реконструкції документального складу архіву Галицько-Волинського князівства; актовим джерелам з його історії; діяльності князівської канцелярії галицько-волинських земель; неавтентичним грамотам Лева Даниловича; розвитку галицько-волинського документа в контексті міжслов'янських зв'язків XIII–XIV ст.; характеристиці формулярів рукописних документів середньовіччя; структурній будові записів в актових книгах Святоюрської юрдики у Львові; міжнародному аспекту наукової та науково-видавничої діяльності НТШ (1892–1940 рр.); змісту видань, динаміці розвитку Українського вільного університету (1921–1991 рр.).

Така значна, солідна й серйозна проблематика цього розділу є свідченням того, що її автор досконало володіє матеріалом, оскільки змістова складова розділу є яскравим свідченням цього. У рецензовані праці присутній солідний аналіз суспільних процесів. Це надає дослідженню особливої фундаментальності. Аналізуючи досліджувану проблему, автор, проте, не зловживає статистичним матеріалом, а намагається сконцентрувати увагу на теоретичних проблемах, показати розвиток тих чи інших процесів, спостерігається глибокий аналіз у висвітленні зазначеної проблематики.

Третій розділ "Архівні фонди. Тематичні огляди документів і матеріалів українських і закордонних архівів і бібліотек" включає рукописи невизначеного зміст; невідомі староукраїнські грамоти XIV – першої XV ст.; втрачені пергаментні грамоти міст і сіл Галичини XIV – першої XIX ст.;

земські і ґродські судово-адміністративні документальні фонди Львова; малодосліджені джерела XV–XVIII ст.; забуту грамоту К.-В. Острозького для карпатського села Мала Тухля; документи ЦДІАЛ України про Івана Федорова та його невідомі автографи; рукописні карти XVIII ст. ермітажної збірки Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі; Україну в картографічних працях колекції ЦДІАЛ України; матеріали до історії української картографії; документальні джерела про Івана Франка у ЦДІАЛ України; постать Івана Труша у документах і матеріалах львівських архівів; статут і протоколи засідань "Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові"; матеріали 156-го тому "Записок НТШ", який не вийшов друком у 1939 р.; бібліографію фундаментального видання НТШ; п'ятдесят невідомих документів "Літературно-мистецького клубу" та "Спілки українських письменників" у Львові (1941–1944 рр.); етнографію і фольклористику на сторінках "Українського архіву" (1960–1969 рр.).

О. Купчинський виявив широку обізнаність зі спеціальною літературою з проблеми, яка досліджувалася і зуміла фахово проаналізувати її. Загалом праця відзначається глибоким науковим аналізом фактів, документів та історичної літератури з даної проблематики. Успіх дослідника у висвітленні цієї складної проблематики, на наш погляд, полягає у доборі максимальної кількості фактів та обраному методологічному підході у їх трактуванні.

Зроблені дослідником висновки є всебічними й глибоко аргументованими, повністю впливають із цікавого й важливого у науковому плані фактичного матеріалу, поданого у розділах праці. Список використаних джерел у роботі є достатнім для повноцінного й необхідного розкриття поставлених завдань, досягнення основної мети. Особливо цінним є залучення у науковий обіг значної кількості важливих маловідомих і невідомих архівних джерел та документів, які дали змогу авторові об'єктивно й всебічно дослідити основні проблеми прикладної архівістики та спеціальних історичних дисциплін.

Праця О. Купчинського є оригінальною роботою, багатоплановість дослідження, порушені проблеми свідчать про високий науковий рівень її підготовки, автор добре володіє матеріалом, логічно і послідовно виклав його, робота читається доступно, сформульовані думки зрозумілі. Результати наукового дослідження О. Купчинського будуть корисними під час розробки теоретичних питань дослідниками, які займаються прикладною архівістикою та спеціальними історичними дисциплінами. Нагромаджений у праці матеріал свідчить про наявність широких можливостей для його використання на сучасному етапі. Її матеріали знайдуть своє використання у навчальному процесі під час розробки відповідних спецкурсів, навчально-методичних посібників, у науково-популярних, довідково-енциклопедичних виданнях, практичній викладацькій роботі.

Підсумовуючи, варто зазначити, що рецензовані й зведені у єдину збірку вибрані статті та матеріали є корисним виданням, відзначається новизною постановки та вирішення низки завдань, пов'язаних з прикладною архівістикою та спеціальними історичними дисциплінами, містить оригінальні й глибокі висновки і, безсумнівно, приверне увагу дослідників.

Иван Зуляк

КУПЧИНСКИЙ ОЛЕГ. ПРИКЛАДНАЯ АРХИВИСТИКА И СПЕЦИАЛЬНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ДИСЦИПЛИНЫ. ИЗБРАННЫЕ СТАТЬИ И МАТЕРИАЛЫ. – ЛЬВОВ: 2011. – ТОМ 2. – 755 С.

В рецензируемом труде известного филолога, историка, архивиста, специалиста из специальных исторических дисциплин Олега Купчинского, что касается малоисследованной проблематике гуманитарных и общественных наук. Анализируется его основательный вклад в продвижение национальной исторической науки.

Ключевые слова: Олег Купчинский, архивоведение, прикладная архивистика, специальные исторические дисциплины, источниковедение.

Ivan Zuliak

OLEG KUPCHYNSKY. APPLIED ARCHIVAL AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES. SELECTED ARTICLES AND MATERIALS. – LVIV: 2011. – BOOK 2. – 755 P.

The article deals with work of the famous philologist, historian, archivist, expert of the special historical disciplines, Oleg Antonovich Kupchynsky. The article concerns unexplored issues the humanities and social sciences. The article deals with his profound contribution to the development of national historical science.

Key words: Oleg Kupchynsky, archival science, applied archival and special historical disciplines, study of sources.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ

ДО 65-РІЧЧЯ ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ О. П. РЕЄНТА

Олександр Петрович Реєнт народився 10 травня 1949 р. у с. Дяківці Літинського району, що на Вінничині. Зі шкільної пори Олександр Петрович засвоїв просту життєву мудрість, яку батько стисло виклав у двох настановах: "Шануй людей праці і знай усьому справжню ціну". Петро Йосипович та його дружина Ірина Трифонівна змалку привчали дітей до виконання домашніх обов'язків, яких у селі завжди вистачає.

Після школи О. П. Реєнт подав документи до столичного вузу, але дві спроби 1966 й 1967 рр. (отримав усі "четвірки" і не проходив за конкурсом) закінчувалися невдачами. Однак це не зупинило загартованого працюю юнака. Третю спробу довелося відкласти на два роки, оскільки настав час служити в армії.

Повернувшись до Києва, юнак подав документи до Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького (нині – Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова) на історико-педагогічний факультет. І вже восени потрапив у вир студентського життя.

Із 1973 р., виконуючи обов'язки заступника секретаря комітету комсомолу, а з 1974 р. секретаря, Олександр Петрович намагався активізувати та урізноманітнити громадську діяльність студентів, спрямувати її у творче русло.

У 1975 р. завершився курс навчання на історико-педагогічному факультеті. Олександр Петрович отримав рекомендацію до навчання в аспірантурі. У листопаді 1977 р. О. Реєнт зараховано до аспірантури Інституту історії АН УРСР з відривом від виробництва. Науковим керівником призначено академіка М. І. Супруненка.

15 листопада 1980 р. О. Реєнта затверджено на посаді молодшого наукового співробітника відділу, а вже через рік відбувся успішний захист кандидатської дисертації на тему "Робітничий клас радянської України на завершальному етапі громадянської війни (1920 р.)".

3 травня 1984 р. О. Реєнт – старший науковий співробітник відділу Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни Інституту історії АН УРСР. Цього ж року вийшла і перша монографія "Рабочий класс советской Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920)".

Молодий, перспективний учений поринув у напружену наукову роботу, виконував обов'язки ученого секретаря відділу, відповідального секретаря колективної монографії "Антинародна імперіалістична інтервенція на Україні", готував доповідні записки для бюро відділення історії, філософії та права АН УРСР. У 1989 р. побачила світ документальна повість "Бесстрашный бронепоезд", написана О. Реєнтом за спогадами учасника громадянської війни Г. Печенка.

Наукова і громадська зрілість Олександра Петровича припадає на 90-ті роки. Можливості, що відкрилися з початком перебудови, учений використав для поглибленого вивчення джерельної бази періоду 1917–1920 рр. При нагоді стало його дворічне стажування (1990–1991 рр.) в Інституті історії СРСР АН СРСР. Кропітка робота в архівах, Державній бібліотеці СРСР, Інституті наукової інформації, супроводжувалася активним спілкуванням з провідними ученими з досліджуваної проблематики: С. Гімпельсоном, В. Дмитрієнком, І. Мінцем, Т. Осиповою, І. Розгоном та ін.

На початку 1990-х років гуманітарії постали перед необхідністю переорієнтації на нові методологічні підходи в інтерпретації явищ суспільного життя і минулого, ревізії понятійно-категоріального апарату, пошуку власного місця у світовому науковому процесі. Далеко не усі виявилися готовими до серйозного, критичного аналізу стану історичної науки, власної самоідентифікації в науковому дискурсі. О. П. Реєнт виявився одним із небагатьох, хто взяв на себе таку місію. Трактуючи ситуацію, що склалася у вітчизняному історієписанні як кризову, вчений не тільки констатував і позначив "больові точки" й "вузькі місця", а й спробував окреслити засоби їх подолання, визначити основні вектори "прориву" й органічної інтеграції у світовий науковий простір. Ці концептуальні теоретичні напрацювання започаткували науковий дискурс в осягненні місця та ролі фундаментальних досліджень у житті держави та суспільства на принципово новому етапі їх розвитку.

Новий етап у житті Олександра Петровича розпочався у квітні 1994 р., коли його призначено виконуючим обов'язки заступника директора Інституту історії України з наукової роботи. У цьому ж році науковець став заступником головного редактора "Українського історичного журналу". 1994 р.

відбувся захист докторської дисертації "Робітники України в 1917–1920 рр. (соціально-політичні та економічні зміни)". 10 липня 1996 р. Президія НАН України затвердила О. П. Реєнта на посаді заступника директора.

Виконання адміністративних функцій вимагало нового рівня вимог до себе, вдумливого підходу до кожного питання, яке доводилося розв'язувати. У тому, що "дебюд" на новій посаді пройшов успішно, Олександр Петрович завдячує усім членам Вченої ради Інституту історії України, керівництву інституту в особі директора, академіка НАН України В. Смолія. Головне завдання на новій посаді О. Реєнт вбачав у реалізації стратегічної наукової й суспільної діяльності Інституту історії України, виробленої дирекцією та схваленої Президією НАН України. Предметом його особливих турбот стали активізація "Українського історичного журналу", оновлення матеріальної бази комп'ютерно-видавничого відділу відповідно до сучасних вимог, а також комп'ютеризація усіх підрозділів Інституту, організація доступу до глобальної інформаційної мережі. Водночас не залишилися без належної уваги проблеми бібліотеки, поліграфічної дільниці і комплекс поточних питань, можливо, менш помітних, але важливих і необхідних для життєдіяльності наукової установи.

23 квітня 1998 р. О. Реєнту присвоєно вчене звання професора зі спеціальності "Історія України". З 19 травня 1999 р. Олександра Петровича призначено завідувачем відділу історії України XIX – початку XX ст.

Із 2000 р. регулярно виходить збірник наукових праць "Проблеми історії України XIX – початку XX ст.", незмінним головою редакційної колегії якого є Олександр Петрович. Рецензуючи перші номери видання, Ю. Терещенко і С. Гнатюк звернули увагу на досить добре продуману проблемно-тематичну структуру збірника. На початку 2014 р. світ побачили вже 22 випуски. Олександр Петрович є також членом редколегій таких наукових видань, як "Історичний журнал", "Ucrainica Polonica", "Історія України: маловідомі імена, події, факти", "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики", "Український історичний збірник", декількох міждисциплінарних журналів.

Іntenсивно працює О. Реєнт і на ниві атестації наукових та педагогічних кадрів. У грудні 1997 р. президія Вищої атестаційної комісії України призначила Олександра Петровича головою експертної ради ВАК з історичних наук, обов'язки які він виконував упродовж 1997–2001 рр., обирався членом президії ВАК України в 2009–2011 рр. та членом Державної атестаційної колегії МОН України з 2011 р. О. Реєнт – член спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій Інституту історії України НАН України та Донецького національного університету.

Незважаючи на постійну працю в академічній установі та багаторічні наукові дослідження проблем фундаментальної науки, О. Реєнт ніколи не був "кабінетним" ученим. У 70–90-і рр. викладав історичні дисципліни студентам Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, а також Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого, курсантам Вищої школи міліції МВС СРСР, Київського державного лінгвістичного університету. Він є автором навчальних посібників з історії України для 9 і 10 класів загальноосвітньої школи, а також низки університетських підручників та посібників, понад 600 наукових публікацій, у тому числі близько 40 індивідуальних і колективних монографій, енциклопедично-довідкових видань.

Дбайливо плекає Олександр Петрович майбутні кадри, опікуючись молодими науковцями, які досліджують проблематику історії України періоду XIX – початку XX ст. Докторанти, аспіранти і здобувачі, які захистили дисертації під його керівництвом, нині працюють у різних містах України. Працями високого рівня свою приналежність до наукової школи О. Реєнта засвідчують відомі в Україні та далеко за її межами доктори історичних наук Б. Андрусишин, І. Довжук, О. Лисенко, А. Павко, А. Міхненко, В. Орлик та багато інших. Під науковим керівництвом О. Реєнта захистили кандидатські та докторські дисертації понад 40 науковців.

На початку 1990-х рр. спільно із академіком П. Т. Троньком, як перший заступник голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, О. П. Реєнт відроджував краєзнавчий рух в Україні, наполегливо формував регіональні організації спілки, жваво розробляв перспективні напрями та програмні положення діяльності краєзнавців. 23 січні 2012 р. на V (позачерговому) з'їзді Національної спілки краєзнавців України делегати одностайно обрали його її очільником.

З метою зміцнення наукової бази краєзнавства, науковець розробив концепцію діяльності Інституту краєзнавства, оформлено його попередній формат: науково-методичний кабінет краєзнавства, у рамках якого послідовно розробляються питання освітянського краєзнавства – підготовлено підручник для студентів вищих навчальних закладів "Основи краєзнавства", бібліотечного краєзнавства – здійснюється проект "Електронний каталог краєзнавчих видань України", музейного краєзнавства – запроваджено медіа-проект "Музейні скарби України".

Прагнення популяризувати сучасні історичні знання також знайшло своє втілення у сприянні створенню і становленню кафедри методології та методики викладання історичних дисциплін за всебічної підтримки ректора Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, доктора історичних наук, професора, академіка НАПН України Коцура Віктора Петровича, яка, за активної участі Інституту історії України, поступово перетворилася в осередок науково-методичної роботи в інституті.

Повсякденну напружену працю Олександра Петровича гідно відзначено науковою громадськістю й державними органами. Наказом міністра освіти від 20 вересня 1996 р. "За вагомий внесок у підготовку підручників, навчальних посібників та програм з історії України", Олександра Петровича нагороджено знаком "Відмінник народної освіти". 16 вересня 1997 р. вийшов Указ Президента України про присвоєння Олександрові Петровичу звання "Заслужений діяч науки і техніки України" "За вагомий внесок у розвиток краєзнавства, збереження національної історико-культурної спадщини". 7 квітня 2000 р. Олександра Петровича обрано членом-кореспондентом НАН України, що є високою оцінкою його творчих та організаторських здібностей, 2001 р. став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки за цикл праць "Україна крізь віки". О. Реснт також нагороджений грамотою Верховної Ради України "За заслуги перед українським народом", Орденом "За заслуги" III ступеня, Орденом Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III ступеня, Орденом Христа Спасителя, Орденом "За заслуги" II ступеня та ін.

Попри зайнятість, О. П. Реснт завжди готовий до неформальних зустрічей, розв'язання нагальних питань, з якими звертаються до нього не лише співробітники Інституту, а й учені з інших вузів та установ країни. Його відкритість, щирість і порядність підкріплюються активною життєвою позицією, готовністю надати допомогу колегам та землякам.

Справжньою відрадою для Олександра Петровича є дві його доньки – Наталка й Олена та троє онуків. Затишне родинне життя разом з дружиною Валентиною Іванівною дає розраду в нелегкі хвилини, вливає нові сили, заряджає впевненістю у завтрашньому дні.

Свій ювілей Олександр Петрович зустрічає в доброму здоров'ї і з науковими планами щодо подальшого поступу української історії, виховання нових поколінь істориків-фахівців. Щиро бажаємо ювілярові довгих років життя, невичерпного натхнення і рясних урожаїв на науковій ниві!

Микола Москалюк

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамишин Оксана – аспірант Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

Апальков Михайло – аспірант Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Байдак Мар'яна – здобувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Бармак Микола – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Білик Надія – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Бліндер Наталія – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Вівчарик Петро – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Власова Альона – аспірант Інституту всесвітньої історії НАН України.

Гринюка Богдан – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Грищенко Тарас – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дацків Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Єфимчук Наталія – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Журавльова Людмила – аспірант кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Івченко Олексій – аспірант кафедри архівознавства, новітньої історії та СІД Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Калитко Сергій – кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Коріненко Павло – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кочкодан Віра – аспірант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Краснобай Сергій – аспірант історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Ладиненко Олександр – аспірант історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Марущак Ірина – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Мочернюк Ярослава – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Мудрієвська Ірина – аспірант Інституту всесвітньої історії НАН України.

Нітченко Алла – кандидат історичних наук, доцент кафедри цивільного, господарського та кримінального права Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Новікова Олена – аспірант кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

Оленич Ярослав – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Парахіна Марія – кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пилипишин Олег – кандидат історичних наук, викладач кафедри філософії та суспільних дисциплін Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Підберезних Інна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

- Приходьон Олена** – кандидат історичних наук, науковий співробітник кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.
- Радченко Наталія** – кандидат історичних наук, старший викладач, докторант кафедри політології та правознавства Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".
- Романишин Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ.
- Саківський Ігор** – здобувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Самойленко Тетяна** – аспірант Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Сокирська Влада** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- Соловій Галина** – науковий співробітник Львівського історичного музею.
- Струганець Володимир** – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Сугак Валерія** – аспірант кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.
- Татаринів Іван** – аспірант кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.
- Третякова Аліна** – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
- Трущинський Марек** – стажист кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Усатенко Ігор** – аспірант кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім.І.І. Мечникова.
- Фартушняк Юрій** – здобувач кафедри історії України, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Федоренко Яніна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри психології, філософії та суспільних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля.
- Харлан Ганна** – аспірант відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України Національної Академії Наук України.
- Чорна Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Шама Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Галина Соловій	
СЛОВ'ЯНСЬКІ НЕКРОПОЛІ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ І	
ТИС. Н. Е.	3
Сергій Краснобай	
ВСТУП ЗАПОРОЗЬКОЇ СТАРШИНИ НА РОСІЙСЬКУ ЦИВІЛЬНУ СЛУЖБУ	7
В КІНЦІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ	7
Микола Бармак	
ЛЕГІТИМАЦІЯ ТА ДЕКЛАСАЦІЯ ШЛЯХТИ КИЇВСЬКОЇ, ВОЛИНСЬКОЇ ТА	
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – на ПОЧАТКУ ХІХ СТ.....	10
Юрій Фартушняк	
ПОЛІТИКА ПРОТЕКЦІОНІЗМУ В ЦУКРОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ.....	16
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ХІХ СТ.....	16
Алла Нітченко	
ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ (1864–1920 рр.).....	21
Ярослава Мочернюк	
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТВАРИННИЦТВА У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У	
ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД	27
Валерія Сугак	
ВИРОБНИЧИЙ ТРАВМАТИЗМ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ	
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	31
Іван Татаринів	
АНТИАЛКОГОЛЬНІ ЗАХОДИ В БЕССАРАБСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1914–1915 РР.	34
Тетяна Самойленко	
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У СИСТЕМІ КЕРІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОГО	
КІНЕМАТОГРАФУ В 1920–1930-Х РОКАХ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗМІСТ КІНОПРОДУКЦІЇ	38
Олена Новікова	
ЖІНОЧА ПРАЦЯ В КОЛГОСПАХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1930-Х РР.....	42
Влада Сокирська	
СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА ПРИ НАРОДНОМУ	
КОМІСАРИАТІ В СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ РСФРР	45
Наталія Романишин	
ПРОГОЛОШЕННЯ АВТОНОМІЇ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ Й ГАЛИЧИНА	50
Наталія Єфимчук	
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОЛГОСПНОЇ СИСТЕМИ НА ЖИТОМИРЩИНІ В	
1948–1953 РР.	56
Михайло Апальков	
НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЕКТ: ІДЕЯ ПІДПИСАННЯ НОВОГО СОЮЗНОГО ДОГОВОРУ	
1991 Р. У СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ ГАЛИЧАН	60
Яніна Федоренко	
МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У ПРОЦЕСІ РЕФОРМУВАННЯ	
АГРАРНОГО СЕКТОРУ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)	64
УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА	68
Петро Вівчарик	
ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ СТЕПАНА КАЧАЛИ	
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПISУ “ДІЛО” 1880–1881 РР.).....	68
Олександр Ладиненко	
ТВОРЧІ І ОСОБИСТІ ВЗАЄМИНИ МИХАЙЛА КОМАРОВА ТА ІВАНА ФРАНКА.....	73
Олег Пилипишин	
ЗАХИСТ ЮЛІАНОМ РОМАНЧУКОМ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ УКРАЇНЦІВ	
У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ.....	77
Володимир Струганець	
БАЧЕННЯ ОЛЕКСАНДРОМ ТИСОВСЬКИМ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ	
МОЛОДІ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	82
Ігор Саківський	
ВАСИЛЬ ТУРКОВСЬКИЙ ТА ЙОГО РОЛЬ У ПРОПАГАНДИСТСЬКІЙ ТА ВИДАВНИЧІЙ	
ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОКРУЗІ У 1929–1934 РР.....	89

Богдан Гринюка	
ІВАН СТАРЧУК – МИТЕЦЬ ТА МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ	93
Оксана Адамишин	
ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ У ДОСЛІДЖЕННЯХ МАРКІЯНА СМІШКА	98
Аліна Третякова	
СОЦІАЛІЗМ М. ДРАГОМАНОВА.....	103
Надія Білик	
ОСОБОВИЙ АРХІВ БОГДАНА ЛЕПКОГО.....	106
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	110
Олена Приходьон	
ПОВНОВАЖЕННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗМІНИ В СТРУКТУРІ СВЯТІЙШОГО СИНОДУ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.....	110
Марек Трущинський	
СВЯЩЕНИК СТАНІСЛАВ БЖУСКА – ОСТАННІЙ КАПЕЛАН СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863 Р.....	116
Ігор Усатенко	
НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗМ У ТРАКТУВАННІ І.ВАЛЛЕРСТАЙНА	121
Альона Власова	
ПРІОРИТЕТИ ВИЗВОЛЕННЯ ЖІНОК У ФРАНЦУЗЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ НА ОСНОВІ ПОЗИЦІЙ СИМОНІ ДЕ БОВУАР	126
Людмила Журавльова	
ПОЛІТИКА США ІЗ ЗАЛУЧЕННЯ ПРИВАТНОГО СЕКТОРУ ДО ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ КОСМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (КІНЕЦЬ 1980 – ПОЧАТОК 1990-Х РР.).....	129
Ірина Марущак	
БРИТАНСЬКІ ПІДХОДИ ДО РОЗШИРЕННЯ ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО АЛЬЯНСУ В 90-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ	134
Тарас Грищенко	
ГЕНЕРАЦІЇ АМЕРИКАНСЬКИХ МІЖНАРОДНИХ СТРАТЕГІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	140
Ганна Харлан	
НІМЕЧЧИНА – КРАЇНИ “ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ” – УКРАЇНА: НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕГІОНАЛЬНОЇ СПІВПРАЦІ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ (1991–2013)	145
Марія Парахіна	
ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ Й ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА РОСІЇ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН.....	148
Ірина Мудрієвська	
КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРОЦЕСУ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ В КУЛЬТУРНО-ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ	157
Інна Підберезних	
ВІДНОСИНИ США ТА СИНГАПУРУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.....	163
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	168
Ярослав Оленич	
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ ХІ–ХVІІІ СТ. У СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІЙ СПАДЩИНІ ДЕНИСА ЗУБРИЦЬКОГО	168
Олександр Шама	
ПОЕМА ПОЛЬСЬКОГО ПОЕТА ВІКЕНТІЯ ПОЛА “МОХОРТ” І ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У ФОРМУВАННІ ПОНЯТТЯ “КРЕСИ”	173
Наталія Радченко	
ІСТОРІЯ КРЕДИТНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПІСУ “ВЕСТНИК ЄВРОПИ (1866–1917 рр.).....	180
Ігор Дацків	
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	184
Мар'яна Байдак	
“ЖІНКА ІЗ ФРОНТУ” (НА МАТЕРІАЛАХ ОСОБОВИХ ДЖЕРЕЛ ГАЛИЧИНИ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ).....	191
Наталія Бліндер	

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО СОЮЗУ У 30-Х РР. ХХ СТ.....	198
Віра Кочкодан УКРАЇНСЬКА ПРЕСА ПРО ЖІНОЧИЙ КОНГРЕС У СТАНІСЛАВОВІ 1934 РОКУ	201
Наталія Чорна ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ ВИБІР УКРАЇНИ ТА РОЛЬ ПОЛЬЩІ У ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ	206
Олексій Івченко СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1953–1959 РР.): ЗАХІДНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.....	212
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	220
Сергій Калитко, Павло Коріненко ОЛЕКСАНДР ПЕРЕХРЕСТ. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО 1941–1945 РР.: ЕКОНОМІЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ. – ЧЕРКАСИ: ЧНУ ІМ. Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, 2011. – 666 С.	220
Іван Зуляк КУПЧИНСЬКИЙ ОЛЕГ. ПРИКЛАДНА АРХІВІСТИКА ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ. ВИБРАНІ СТАТТІ ТА МАТЕРІАЛИ. – ЛЬВІВ: 2011. – ТОМ 2. – 755 С.	223
ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ	227
ДО 65-РІЧЧЯ ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ О. П. РЕЄНТА	227
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	230

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 2. – 236 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 28.05.2014 р. Підписано до друку 04.06.2014 р. Формат 60×84/18.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 28,5.
Замовлення 234. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами**;
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"